

САРВАР АЗИМОВ

Сайланма

Икки томлик

Биринчи том

ЗАМОН ДРАМАСИ

Наср

Саҳна

Экран

Минбар

ТОШКЕНТ
Ғафур Ғуллом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1988

Уз 2
А37

А $\frac{4702570200-99}{М 352 (04)-88}$ Доп. 88

ISBN 5-635-00134-3 (т. I)

ISBN 5-635-00133-5

ТАРЖИМАИ ҲОЛ

Лавҳалар

1

Жиззах — она юртим.

Бу минг бир булоқ қайнар тоғу қирлари, ери пўрсилдоқ далаю боғлари, теп-текис чўлу биёбонлари ва айниқса, қайроқдай пишиқ одамлари билан машҳур, қадимий, кўпни кўрган, эл таниган шаҳар. Сирдарё ила Зарафшон дарёларининг, Тошкент бирла Самарқанд мадиналарининг ўрта-сида, катта йўл устида жойлашган. Заҳматиям, меҳнатиям, меҳр оламиям бутун бир тарих.

Мен 1923 йилнинг 20 майида ана шу шаҳарда, унинг Жиззахлик маҳалласида, Урданинг шундайгина биқинида жойлашган ҳовлида тугилганман. Камбағал — деҳқон боболарим тирикчилиги бир парча ер тепасида, мардикорликнинг «ғариб кўча»ларида кечган: эски, хароб ва бенаво дунё.. Шу сабабдан кўли қадоқ, елкаси яғир бобом — Азим ота оиласи учун, аксарият меҳнат аҳли қатори бечорачилик ва қулликка қарши ўт очиш, 1916 йилдаги Жиззах қўзғолони каби миллий-озодлик ҳаракатининг ичида бўлиш, Улуғ Октябрь революциясини қадрлаш нондек ҳалол имон ҳисобланган. Мардикорлик орқасида Русияни таниган бобомнинг чала саводи ҳам бўлган, яккаш такрорлашни яхши кўрган бир сўзлари ҳали-ҳали эсимда: «Ленин этагини ушлаган халқ панд емайди».

Уз саодати, жаҳон истиқболи дардида Алишер Навоий, Мирзо Улуғбек, Ибн Сино, Комил Хоразмий, Зокиржон Фурқат ва Ҳамза Ҳакимзода сингари даҳоларни яратган ўзбек халқи бошқа қондош-маслакдош халқлар билан, улуғ рус халқи билан биргаликда шу йўлдан бориб, бахт тошини чақди. Совет даврининг дастлабки йиллариданоқ, бизнинг оиламиз ҳам ерли-сувли бўлди, мактаб — саводхонликни кўрди, дадам Аҳмаджон Азимов — коммунист, акам Ҳамид Олимжон адиб, амакиларим, тоғаларим янги замон хизматида бўлишди. Ой қўйнида ой, нур устига нур. Бу — ўлкамизда ҳукмрон инқилобий жамият ривожига хос табиий ва тадрижий бир ҳол эди, албатта. Коммунистик онг, янги турмуш, янги совет кишиси учун кураш, ақл ва

ижод таанасининг ҳалол йўллари куйлаш нақадар ширин, қанчалик серташвиш, оғир жасорат эканини мен кейин англадим.

Бир воқеа ёдимдан сира кўтарилмайди. Еттини уриб, саккиз ёшга қадам босган чоғим бозор кунига тўғри келипти. Эртаметан уйғонсам, дала ҳовлимиз тўс-тўполон, ҳамманинг оғзида «бозор», «меҳмон», «тандир қиздириш», «ҳовуз бўйига жой солиш» каби тараддуд сўзлари.. Оқ ҳангисини эгарлаш билан банд бобом мени кўрибла, «Сарваржон, қароғим, чойингни тезроқ ича қол, бозорга кеч қолмайлик» деганларида юрагим қинидан чиқаёзди. Чўққ, қисоқолли, оппоқ либоси ўртамиёна зуваласига ярашиб тушган, кўзлари ҳамиша тийрак Азим бобомнинг қаватида юрмоқ, у кишининг доно сўзларини тингламоқ — меним кундалик истагим эди. Яна бозорни айтмайсизми? Қишлоқ боласи учун ҳафтада бир марта бўладиган шаҳар бозорини сайр қилиш, бобосининг таниш-билишларини кўриш, боз «олди-берди»га аралашиниш — омадим келгани шу бўлса керак. Чунки, у кезларда менга ўхшаганларнинг театри ҳам, киноси ҳам, ойнан жаҳони ҳам бозор-ўчар эди.

«Полвоним, катта йигит бўлиб, бозор қиладиларми» дея қошимга келган дили ва қўли очиқ аям, Қомила аяжоним кўмагида апил-тапил кийиндим-у, бобом кетига мингашиб олдим; йўрға ҳангимиз йўлга тушди.

Дунёда, гапнинг сираси айтилса, бағритош, тили заҳар, қўли эгри кимсалар, ўз қадриниям, ўзга ҳурматиниям билмас бировлар бир талай. Баъзан бола севмас, енгил табиат, дийдаси қаттиқ аёллар ҳам топилади. Пешонамдан ўргилайки, шундайлардан нарида бўлдим, бобом Азим ота билан аям Қомила опа, кейинчалик акам Ҳамид Олимжон каби замонасининг бутун одамлари кўз ўнгида ўсдим.

— Бува, меҳмон ким-м?— сўраб қолдим катта йўлга чиқиб олганимизда. Бобом, андак сукутдан кейин, жавоб қилдилар.

— Бугунги меҳмон эски қадрдонимиз. Халқнинг оғзига тушган Фозил бахши. Қандай шоир.

— Ширин экан-да, унда. Роҳатижонга ўхшаб...

— Яхши! Топиб айтдинг, болам. Эндисига бозоролди роҳатижон биздан. Фақат бир шартим бор?

— Қийинмасми, буважон?

— Осон. Оқшом бахши қўноғимиз ёнидан нари кетмайсан... Тафтини ол, чироғим, оташ нафасига зеҳн бер.

— Қанийди. Аям койимасмиканлар?

— Қойимас. Бувам тайинладилар десанг.

— Яшаворинг, буважон!

Йўрғамизни карвонсарой оғилхонасида қолдирдик. Бозор қайнарди. Иссиқ келган кўклам ҳам ўз ҳунарини кўрсатмоқда. Ҳали эрта, чошгоҳга анча вақт бор, бироқ чойхоналар одамга тўла. Мешкобчиларнинг оёғи қўлида. Хотин-халаж, бола-чақалар аравалар соясида жон сақлашади. Ҳавонинг иссиғию саватидаги ширмойнинг ҳовуридан юзлари буғриққан нонвой йигит жаврашини қўймас: «Кепқолинг, нон эмас, қуйруқ ейсиз, кепқолинг, ўзи ширмой, кунжити жиққа мой, қайроқи буғдой оймомасига кепқолинг!..» Бошимни «гир» айлантирган «томоша»лар сйлсиласида мени бир нарса ҳайратга соларди. Кўпчилик, йўл-йўлакай тўғри келган ҳамқишлоқлар ҳам, бозор расталаридаги кишилар ҳам — деҳқону темирчими, қассобу каппончими, косибу китобдорми, жувозкашу совунгарми, ҳалвопурушу каллапазми, тоғдан тушиб келган «жўқчи»лару «юзчи»ларми, хуллас, кўпчилик бобомни ҳурмат-иззат қилар, бир пиёла чойларини икки қўллаб тутишар эди. Ана оқибат, мана дилкашлик.

Энди бозорчиликдан келсак, тушга яқин бобом елкасидаги ола хуржуннинг икки кўзи, менга берилган сурп халтаям «нозик» меҳмон ошининг масаллиғию «қора қозон» учун керак бошқа емишларга тўлди. Шундан сўнг, иккимиз терлаб-пишиб каппон сари юрдик. Каппондагиларнинг «қиммат», «бор барака», «текин кетди» каби талашувларга тўла жонли даврасида, қоп-қоп тиралган дон-дунлар орасида бобом нимагадир кўп айланиб қолдилар, худди ҳамёнини йўқотган лўлидай андармонлар. Яна ғаллакорлардан кўкламнинг иссиқ келгани, ёгингарчиликнинг камчиллиги, янги ҳосилнинг қўри ҳақида гап олардилар. Қуёш эса найзада. Чидамим тугади:

— Чекимизда буғдой йўқ эди-ку-у!

— Буғдой?— дея бобом менга бир қараниб олдилар, сўнгра ҳовучларидаги сариқ мағиз донга ишора қила давом этдилар.— Чарчаганингни биламан, йигит, мана бу қайроқига қара: буғдоймас,— яхлит олтин... рўзгорнинг жонини киритади.

— Оламизми? Бўлмаса йўрғани етаклаб келай, бир қопини ортамыз. Хуржун ҳам эзворди сизни.

— Қўл калта. Беш-олти қопини аравага босганга нима етсин эди. Дард бор, дармон йўқ. Қани, болам, юринг, кетдик.

Бобошликдан изза бўлганимниям унутиб, бобомга жуда ачиндим. Калта қўллик қурсин. Тезроқ катта бўлишни ўйлардим.

— Ҳой, азамат, Сарвармисан?— бу Ҳамроқул тоғамнинг овози эди. Бўйинларига осилиб эркаландим. Қуюқ кўришаётган бобомнинг тетик тортганини кўриб, чиройим очилиб кетди. Бўйдор, келишган, полвон Ҳамроқул тоғам қаёқдандир пайдо бўлган дастёр болага бир нималарни тайинлаб, бобом иккимизга ёнидан жой кўрсатди.

— Азим ота, бир дошқозон совун пиширгандим,— олдида қатор терилган кулча совунга имо қила сўзларди тоғам.— Бозори касод. Деҳқончилик ҳам чатоқ. Ғўзани дўл олди-кетди. Ҳа, айтгандай, Мозори Шарифдан келган бир савдогар билан гаплашиб қолувдим...

— Хўш?

— Амударёнинг нариги беткайини чигиртка босибди.

— Вой-вой... Бу хунук хабар-ку, қариндош.

— Тоза хунук-да, кунга қаранг, оқсоқол, жазаваси кўп ёмон кўринади!

— Тоғажон, чумчуқ йўқми ўшағда?— дея катталар суҳбати орасига тушиб қолдим.— Чумчуқ чигирткани қийратади. Ўзим кўрганман.

— Тоғанг айналсин сендан,— қоп-қора мўйлови орасидан кулги қочирган тоғам пешонамдан ўпишини қўймас, бобом бўлса «майли, барибир бопладинг» қабилида қараб қўйди.— Азамат, чумчуқларингни тезроқ ҳайда ўша ёққа, тухумини қуритсин чигирткани, хўпми?

— Бўпти. Жўраларимни йиғаман, кў-ў-п!

Роса кулишдик. Даврамиз енгил тортди. Дастёр бола патнисида келган иссиқ нон, яхна гўшт, нўхатшўрак билан қора майиз жонимизни киритди. Босиб-босиб кўк чой ичдик. Шундан бери бозор овқатининг мазаси оғзимда қолган.

— Мен ҳозир,— «лип» этиб ўрнидан қўзғалган тоғам, бир ўрам нарсани келтириб, белимга боғладилар.— Бозор ширавори: аммажонимга берарсан. Мана бу икки кулча совунни хуржунга уринг, оқсоқол, Уғилой онамизга илиндим.

— Дард кўрманг, қариндош,— дадил оёққа босиб, хуржунни елкага олган бобом яна қўшиб қўйдилар.— Иним Ҳамроқул, кечқурун бизникига ўтсангиз, Фозил бахшиям ваъда берганлар.

— Шундоғми? Бахши — тансиқ одам. Оқшом кўнгил ёзар эканмиз-да.

— Чигиртка офатига ҳам қайтармиз.

— Бораман, албатта. Омон бўлинглар.

Ҳамиша шу. Яхшилик кўрсатадилар, омонлик тилайдилар. Аямлар томон қариндошлар ичида (улар Совунгарлик

маҳалласида истиқомат қилишарди) Ҳамроқул тоғамнинг ўрни бошқа эди: ориятли, дилкаш, одам боласига қайишадиган инсон, ёмондан, ҳаромдан нари юрган. Кейинчалик бориб, Ҳамроқул Носиров колхоз тузумининг йирик фидокори, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони сифатида бутун мамлакатга танилди. Яратувчан меҳнат ва совет жамияти руҳий оламининг қадрига етган ватанпарваргина бундай баланд мартабага эришуви мумкин. Тоғам сабоқларини, ибратини, хушбичим келбатини сира унутмасман.

Ҳайтовур, ўшанда тоғам билан хайрлашиб, сада қайрағоч соясида жойлашган роҳатижонфурушлар қаторидан келиб чиқдик. Тахта сўрининг сатҳида қалашган оқ-кўкиш ях парчалари, оқ яктакли чаққон йигитлар ҳаракати, ях кесар тахтакачлар тақир-туқури, тақсимчалардаги қирма яхнинг ярқ-ярқ жилосию устига шакароб сепилган ширадор шиннининг ятилишидан кўзим қамашса бўладими. Бобом кайфи чоғ. Найнов йигит ясаб берган бир тақсимча роҳатижонни қўлимга тутқазарканлар:

— Қароғим, жичча-жичча оласан, билъакс тамоқ ишдан чиқади,— деб қўйдилар.

Ваъда бажарилди. Бобом кўзлари кулиб турипти. Мен ҳам ошиб-тошиб кетдим. Уртоқларимга тезда айтишим шарт бўлган гаплар ичимга сиғмасди. Шу аҳволда нечук ҳовлимизга етиб борганимизни билмай қолипман... Болалик, бегубор болалик ҳаваслари энди тез-тез тушимга кириб туради.

Бозор «юки» оғир чиқди. Мени чаппа ағдарибди: айвонимиз тўридаги кўрпача устида уйқуга кетибман. Агар Каримжон дўстимнинг мушти оч биқинимга келиб тушмаса, сопол лаганда келган паловтўра ҳовури «гуп» этиб димогимни қитиқламаса, ноумид, бетайин бўлардим. Сачраб уйғонсам, шом қуюлиб келмоқда, айвон шифтига қўйилган қалдирғоч уясидаги полапонлар «чурқ» этишмайди, ҳовуз бўйида ёқилган чироқ шуъласини четлаб учган жуфай кўршапалак осмон ови билан банд. Индамай юз-қўлимни ювиб келдим. Каримжон, девор қўшнимиз Туроб кўнчининг ўғли, боя айтганимдек, ажралмас дўстим, иккимиз бир лаган паловнинг чангини чиқариб ташқарига ўтсақ, улфатлар гурунги айни авжида экан.

Мана буниси — давр тўрида, қуйиб қўйгандай ўтирган чайир, сатанг соқол меҳмон, ўша, «қанддай шоир», Фозил бахши чиқар. Бобом дуторга ўхшаш асбобни қўлига олганича чуқур ўйга чўмган. Ҳамроқул тоғам шу ердаям хизматни қўймайди: заранг шокосадаги қимизни пишириш билан овора. Қимиз ҳарорати юзига урган қўшнилариимиз

Туроб кўнчи, Одил мерган ва Қўшоқ кулоллар нимагадир интиқ ҳолатда. Ана у бурчакда гужанак бўлган аёллар — ўзимизники. Жарариқ ёқасига чиқадиган пастак гувала девор орқасида бегона хотинлар, девор устига миниб олган болалар билан тўлган. Бобом қаватига яқинлашар эканмиз, шуларни эшитиб қолдим.

— Биродари азиз, Фозилжон, дўмбирангизни қўлимга ушлашим билан мени хаёл тушмагур олиб қочади,— бобом тилидан самимият ва ҳурмат боли томарди.— Нимасини айтасиз? Бунда минг йиллик маъни бор... Замона зайли дўмбирани энди сизга топширипти. Хўп иш. Ярашади. Манг, олинг буни, сайратинг, қариндош, токи, биз бечоралар ҳам бир яйрайлик, жонимиз кирсин.

— Донишманд халқ, отахон, тинмай тўқийди,— дерди қўлига олган дўмбирасини созлаётган Фозил бахши.— Биз бахшилар фақат сайқал берамиз, қанотиға-қанот боғлаймиз. Ўнлаб дostonларни, юзлаб эртақларни, термаларни хотирда тирик сақлаш, пишириш, асрдан-асрга олиб ўтиш, яъники, қадим аждодлар омонатини ниҳол авлодга пайванд қилиш, ундан янги ҳосил кўтариб, келажак заманининг ғамини емоқ менга ўхшашлар зиммасига юклатилган. Бу жўн ишми ва ёки мушкулми? Билолмадим. Меҳнатимиз — беминнат. Кўнгил кўнгилдан сув ичар, дейишади. Сизлар-ку кўп йиллик қадрдонларим. Азбаройи бирон одам боласи сўзини ерда қолдириш — менга, бахши халқига ёт одат. Ҳа-а, шуйтиб азалга қайтсак, навбат дўмбираники, сўнгра аста-секин Жиззах қўзғолони ҳақидаги дostonга кўчамиз...

Хаёл калавасини излагандек, Фозил бахши ўзига тинч, халққа нотинч чиққан сирғоқ ой ўроғини, ҳовуз айланмасини ўраган мажнунтолу мирзатераклар ялт-юлтини, одамлар руҳидаги сабрсизликни назардан кечиради-да, бирдан, дўмбирасига куч беради. Зарб устига босилган зарб йнғиндагиларни «зир» титратади, ҳушёр тортиради.

Мен эса кўзларимга ишонмайман. Бахшининг ҳозирги қиёфаси бутунича ўзга маъно кашф қилган: қизишиб тебранган қомати, илҳом қўнган қонталаш кўзлари, дўмбиранинг рангдор пардаларига жон киритган чаққон қўллари афсонавий ботирларни эслатди-қўйди. Гўё Алпомиш ҳам шу одам, Гўрўғли, Равшан, Ойбарчин ҳам шу одам эди. Салобатли, бўғиқ овозини дўмбирага жўр қилиб, бирдан-бири асил термаларни териб ташлаганида, бахши истейдоди тўғрисидаги имоним янада мустаҳкамланди. Тили бурро, кўнгли дарё валломат!

Бу учрашув мени тентак қилди. Бола кўнглимнинг бир

бурчагида ётган таассуротларни — узун қиш тунларида эшитган Навоий, Фузулий ва Машрабхонликдан, Жиззах кўзғолонию мардикорлик кунларида кечирмиш азоб-уқубатлар замирида тўқилган бобом ҳикояларидан, Ҳамид акам, опа-сингилларим билан бир кўрпа остида ётиб, то саҳаргача тинглаган аям эртакларидан қолган хотираларни бир тугунга боғладию олдимга ташлади. Гўёки: «Ҳой, бола, кўлмакдан узоқ юр, дарёга яқин бўл!» дегандай. Чин ижод қудратига шаҳар берсанг арзийди.

«Жиззах кўзғолони» достонининг баланд нуқтаси... барча халойиқ шаҳар майдонига ҳайдаб келинган. Тириклай кўлга тушган кўзғолончилар раҳбарлари дорга тортилмоқда. Аёллар фарёдига, жазирама офтобда қолган оч ва чанқоқ болалар ноласига чидаб бўлмайди. Ҳукмдорлар найза қадаб, тўпга бойлаб, ҳақгўй ва курашчан халқдан ўз қарорларига жавоб олмоқчилар: «Нимага розисанлар — отувгами?.. Ҳайдовгами?..»

Фозил бахши чарчашни билмас. Бировлар икки уйқуни олган палла. Тонг бўзариб келмоқда. Аммо ҳовуз бўйидагилар «жилови»ни маҳкам ушлаган сеҳргар борган сари ошиб-тошади, жумла-мўминга ғарқ майдондаги фожиали манзара таърифини шундоқ бопта ясадики, даврадагилар «кам бўлманг», «умрингизга барака», деб юборганларини ўзлариям билмай қолишди.

— Новвотига ширинкома берасанлар, қарчиғайларим,— бобом мен билан Қаримжонни ўзларига яқинроқ олдилар. Қошлари чимирилган бахши эса Ҳамроқул тоғам узатган нимкоса қимизни сипқариш билан банд. Шу фурсатдан фойдаланиб, оқсоқол яна қўшимча қилдилар.— Фафлатни ҳайдайсанлар. «Омон-омон», «Оқ ялов» боблари тағинам зўр. Жим-м, бошладилар.

Бошландию чўрт кесилди. Сабаби — хунук хабар: «Чўлни чигиртка босмоқда!» Қора терга тушган оти устида, ҳовуз бўйидагилар қошида тўсатдан пайдо бўлган, кўзлари олазарак чўпон йигитнинг бу «янгилиги» ҳаммани ваҳимага солсами. Бахши лабини тишлаганича жим қолди. Пешонасига урган совуқ тер дўланаларини сидириб ташлаётган бобом улфатларига «бўлар иш бўпти; қишлоқни кўтарайлик» сингари имо-ишора қилар, аёллар жаврашини, чурвақалар олағовурини тинчлатишга уринар, эҳтиёт шарт, қўрқоқни ваҳима қувлар каби насиҳатлар айтар эди. Шаҳар маркази Бешқувурдан бир даста сувори аскарлари билан етиб келган дадам — Аҳмаджон ака ҳам бурноғи хунук хабарни тасдиқлаб, қишлоқ катталарига нималариндир тайинлаганича, чўлга томон от сурдилар. Тонг юзини

тўзон қоплади. Кетмон, белкурак, паншаха, лампамай, ўтин кўтарганча борки эркак зоти чўлга қараб оқарди. Мен ҳам Фозил бахши билан бобом кетидан эргашдим.

Чўл-биёбон. Атрофда кўклам нафаси. Тоғ этаги бўйлаб кокил ташлаган пол-пол буғдойзор нашъаси, юз хил чечакларга ҳимранган кўм-кўк текисликлар ҳавоси ҳуштор тўрғайлар, йўрғалар, беданалар ва яна аллақандай сайроқи қушларни «жинни» қилган. Бироқ, бу манзилга олатасир етиб келган одамлар — ўт балоси, сел қаҳри ва чигиртка офатини қайта-қайта чеккан жафокашлар кўнглига қил ҳам сиғмасди. Бирдан-бир ният янги вабо йўлини тўсиш: ўра қазимоқ, гулхан қалаштирмоқ, ёқилги билан елпиғичларни жой-жойига етказиб бермоқ. Бобом ҳам қаттиқ куйинар, «ўрани кенгроқ чамала», «ўтиндан келтир», «Кўшоқ кулол қўлидан кетмонни олинглар — ранги қоғоз-ку» каби буйруқлар қиларди. Шунда гапдон Фозил бахшининг:

— Азим ота, намунча? Гувурданам¹ ошйравордилар-ку, ўтағаси!— деган ҳазиломуз луқмасига шартта жавоб қайтардилар.

— Қариндош, чидайсиз энди. Гувур десайизам ман, мингбоши, десайизам ман. Ишга куч берайлик, газак олмасин!

Қизиқ. Шу дақиқадан бошлаб, бобомни «Азим гувур» деб аташ одатга кирди-кетди. Халққа ёққан сўз — отилган ўқмиш.

Дафъатан тоғ шамоли кучайди. Уфқ юзини қизғиш тўзон пардаси ўраб келмоқда. Сўнгра, чўл-биёбонни қора қуюн — чигиртка галаси босди. Очофотнинг учқур қаноти, чириллаб сакраши, тушган ерини шипшийдам қилиши ваҳиманинг ўзи, одамни безгакдай типирлатар, гулханда қирилгани, ўраларга қамаб устидан тупроқ тортилгани сари уруғи қайнайди, янги уюмлари пайдо бўлади, ҳатто одам боласини ҳам ямлаб ташласа. Иттифоқо, бу дардисар офат йўлига чим босиш амримаҳол эди. Буғдойзор қирларни, кўкаламзор чўлни тап-тақир қилган чигиртка шовуллаганича қишлоққа кириб кетди.

Ожизликни бўйинга олиб, биз ҳам қишлоққа қайтдик. Тавба-а, ўликдан ҳам хунук, совуқ манзара: қовжираб қолган дов-дарахтлар, чанги чиқиб ётган экин-тикинлар, аёллар йиғи-сиғиси қабристон дарагини берар, чидаш мушкул эди. Бобом қадди икки букилди. Қаҳатчилик бошланди: қозон сувда, емишимиз уч пулга ҳам қиммат — кепак нон, тиконзор чўл жағжағи, илдизмева. Ҳар қадамда озиб-тўз-

¹ Губернатор дегани.

ган, сомон тикилган қанордай шишиб ўлган одамлар. Синов устига синов. Гўё мамлакатимизни қақшатган ҳарбий интервенция билан гражданлар уруши, босмачилар билан ёт унсуурлар қирғини келтирган тийра кунлар етиб-ортмагандай. Мен ҳам оздим, чўпон гаврони сингари қотиб кетдим. Чақиртикан, қорамуғ касридан тилимга тирсак чиқди.

Шу аҳволда куз кирди. Ҳар галгидан эртароқ шаҳар ҳовлимизга — Урда тагидаги уйимизга кўчиб олдик. Чунки, биринчидан, далада қиладиган кори хайр қолмаган, иккинчидан, мени ўқишга беришмоқчи. Қаппон яқинидаги «Оқ-уй»да жойлашган Наримонов номидаги тўлиқсиз ўрта мактаб бўлса биздан икки чақиримча нарида, яъни яқин. Мактаб очилишини бесабр кутардим. Ниҳоят ўша кун ҳам келди. Бироқ аябувимнинг тонготар қилган меҳнати, ўқиш-ўрганиш хусусидаги истакларим пучга чиқди. Абдусаттор муаллим — мактаб директорининг: «Ҳали ёши етмабди». «Бола — саккизда, биз тўққиздан оламиз». «Рангпар-ку, бола» деганга ўхшаш гапларидан сўнг, мактабдан йиғлаб қайтдим. Кўзимга ҳеч нарса кўринмасди. «Шунчалигини билганимизда, дея мени юпатмоқчи бўларди аяжоним, — саккизни тўққиз қилиб айтмасми эдик»... Наилож, яна кутишга тўғри келди. Бир йил ўтгач, мактаб мени ўз қучоғига олди.

2

Ҳамид Олимжон — менинг катта акам эканлигини айтган эдим. Биз она бир, ота бошқа ака-укалармиз. Бу гапнинг хиёл тафсили бор.

Аввало Қомила аямиз хотирасидан бир шингил: Ҳамиджон «...ҳаётнинг аччиқ-чучугини тортди, оқ-қорани билди. Ўтмишнинг ўроғини, кечмишнинг кетмонини кўрди... тўрт ёшга тўлар-тўлмас дадасидан айрилди. Олим аканинг фарзандга бўлган бинолари зўр эди».

Ўзбек аёлларига хос бу назокатдан аёнки, қуюндай саркаш йилларда дунёдан ўтган Олимжон ака, Азим отанинг тўнғич боласи, кўз очиб кўрган хотинини, қизи Асолат билан ўғли Ҳамидни бошига кўтарган, уларга «бино» қўйган одам эди. Тўғри, бундай яхшилар жудолигини кўтариш айниқса оғир. Яна фарзанд доғи, ёш бева келин тақдирини билан етим-есир ўкинмаслигига алоқадор муаммоларни айтмайсизми. Нима қилмоқ керак? Азим отанинг бечораҳол, афтода оиласи нажот излар эди. Нариги томон, Совунгарлик маҳалласидаги туғишганлар ҳам ночор аҳволда.

Шу тариқа орадан икки йилча вақт ўтади. Бир кунн Азим ота ғамхонасига бева келин акалари — Носир оқсоқол, Қобул полвон ва Юнус полвон кириб келишади. Мақсад аён: сингиллари Комилани кўчириб кетишмоқчи, жиялариниям ўз қанотларига олишмоқчи. Бироқ, тақдир майлига Азим отаям, Уғилой онаям, борингики, бутун оила рози бўлишмайди. Ахир, Комила келин, унинг болалари бу хонадоннинг ёниб турган чироғи, баракаси. Қолаверса, Азим отанинг ўртанча ўғли, Олимжондан икки-уч ёш кичик, Аҳмаджон бўй етиб турипти. Хуллас, икки оила катталари, ёшлар кўнгли билан ҳисоблашувни унутмасдан, бир қарорга келадилар: тўй ўтиб, Комила келин билан Аҳмаджон эр-хотин бўлишади, яъни акаси Олимжондан қолган аёлга укаси Аҳмаджон уйланади. Шундан кейин дунёга Роҳат, Сарвар, Саҳобат ва Муҳаббатлар келишади.

Йиллар кечди. Бобом Азим гувурдан айрилдик. Янгидан-янги вазифаларни ўташ орқасида Жйззахдан чиқиб кетган Аҳмаджон дадам қорасини кам кўрсатадиган одат чиқарди, уйимизга чап, камқатнов бўлиб қолди. Ҳамид акам — Самарқандда, ўқиш билан банд, ижоднинг ойдин кечаларига ғарқ. Ўзбекистон маркази Тошкентга кўчгандан бери у ҳам тошкентлик бўлиб, «Ёш ленинчи» газетаси редакциясида ишлай бошлаган. Бутун оғирлик яна муштипар аямлар бошига тушади. У вақтларда рўзғор тебратиш, уч болани ўстириш учун катта меҳнат керак эди: ер қаттиқ, осмон узоқ. Бировларнинг чўрилигини қилиб бола боқмоқ эса ўта мушкул. Аҳмаджон аканинг янги оила қурганлиги хабариниям шу кунларда эшитдик. Аямларнинг юзига қарашга кўзимиз йўқ эди.

Дил яраси тузалмайдиган нарса. Ҳақоратланган она дилига шояд малҳам бўлармикан ўйида, биз, болалари, оқибатсиз отадан юз ўгиришгача бордик. Бундан буён ишонган тоғимиз битта одам — фақат Ҳамид Олимжон қолганди. Шунинг учун ҳам, мен ўрта мактабни битиришим билан Тошкентга, Ҳамид аканинг Обсерваторская кўчасидаги бир айвон, икки хонадан иборат уйига кўчиб келдик. Кўнгли яримта онамиз билан биз тирик етимлар ҳаётида осойиш, баҳамжиҳат кунлар бошланди. Тўй ҳам кўрдик. Тошкентлик ҳунарманд уста Исроил дегрез оила-сида вояга етган оловдай шоира Зулфия опа уйимизга келин бўлиб тушдилар. «...севгининг бўйи билан маст» акамиз, «энг гуллаган ёшлик чоғимда, сен очилдинг кўнгил боғимда» дея жавлон урган Ҳамид Олимжон бахти бизларнинг бахтимизга айланди. В. И. Ленин номидаги

Тошкент педагогика билим юртида мен ўқишимни давом эттирдим.

Мен ўқишдан, китоб кўришдан қайтган бола бўлмадим. Шўхлигим ўзимга яраша. Уйнаб чарчамасдим. Тошкентдай катта шаҳарда бўлса қишлоқ боласини чалғитадиган нимарсалар етиб-ортарди. Лекин ўқиш меним тиниқ ҳавасим эди. Мураббийларимдан бирининг «бу бола ўқишни, ўқиш уни яхши кўради» дегани ҳалиям ёдимда. Балки ҳазил устида айтилган гапдир бу. Ёки?.. Қим билсин. Мен учун яна бир муҳим «мактаб» Ҳамид Олимжоннинг саралаб йиғилган, адабиёт ва санъат асарларига чунон бой кутубхонаси бўлди. Унинг ичидан чиқмасам дердим, ҳатто аямлар буюрган иш ҳам малол келарди.

Бу йиллар «Кўкан», «Зайнаб ва Омон», «Қутлуғ қон» ёзилган йиллар. Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейига тайёргарлик бошланган, А. С. Пушкин вафотининг 100 йиллигини кенг нишонлашга тайёргарлик авж олган йиллар эди. Бу йиллар ўзбек совет адабиёти кучга тўлган йиллар, Садриддин Айний, Абдулла Қодирий, Ойбек, Гафур Ғулум, Уйғун, Ғайратий, Абдулла Қаҳҳор, Ҳусайн Шамс, Мақсуд Шайхзода, Яшин, Олим Шарафиддинов ва Миртемирлар ижоди ривож топган романтик йиллар, қийин йиллар, қолаверса, Ҳамид Олимжон Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи правлениесининг раҳбари қилиб сайланган йиллар эди.

Қарабсизки, бу қайтарилмас адабий муҳит азизлари билан Ҳамид Олимжон орқали таниш-билишлик, баъзан ижоднинг оқ-қора йўлларига оид мунозараларни, шеърхонликларни кузатиш менга — 17—18 яшар ўспиринга муяссар бўлади. Хуллас, адабиётимиз тошқин дарёсидан эққ ўргандим. Ҳақиқат ва назокат ҳақида яхшигина сабоқ олдим.

Билим юртимиз драмтўғарагида Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидан «лавҳалар» тайёрлашга қарор қилинди. Менга Фарҳод билан Хисрав ўртасидаги машхур диалог топширилди. Ойдин кечалардан бирида айвонимиз остонасига ён берганимча диалогни ҳижжалаб ўтирсам, ичкаридан Ҳамид акам чиқиб келдилар.

— Қўлингдаги нима?— сўроққа тутдилар мени.

— «Фарҳод ва Ширин». Фарҳод билан Хисрав диалогини ёд олишим керак.

— Бу яхши гап. Қани, овозингни кўйиб ўқи, мен бир эшитай?

Саловатлари босди. Қизардим. Ўқигандай бўлмадим, туртиниб-суртиниб.

— Навойни ўқиш, яна билиб ўқиш осонмас, йигит,— дедилар мени синамол таъқиб этганларича.— Қара, китобингга. Умуман арузни, ғазални, хусусан, Алишер Навойни, у киши ҳаммамизга устоз бўладилар-а, мана бундоғ ўқиш лозим:

«Деди: қайдин сен, эй мажнун гумроҳ?»

Деди: Мажнун ватандин қайда огоҳ.

Деди: недур санга оламда пеша?

Деди: ишқ ичра мажнунлуқ ҳамеша...»

Диалог бутунича ёддан, бир қултум сув ютгандай ўқилди. Овозлари кумушнинг жарангидай тиниқ... Мен қотиб қолдим. Шоирлик билан шеърятни тушунмоқ бир олам каромат эканини шу замон сездим, десам ёлғон чиқмасов. Сўнгра, бир анчайин дилсўзга, иттифоқо учрашувга ўхшаб кўринган бу «туртки» менинг классик адабиётга нисбатан қарашларимга ўзгариш ясади. Шарқу Ғарб ўтмиш адибларининг, аввало рус классикларининг асарларини берилиб ўқишимга йўл очди, қанот ва қаноат берди.

Кўнглимга тугулган яна бир воқеани эслагим бор. В. Г. Белинскийнинг А. С. Пушкин ижодига бағишланган асарлари, драма ва театрга доир мақолалари устида бош қотириб ўтирган тунларимдан бири эди. Ҳамид ака билан Зулфия опамиз Ҳамза театридан хурсанд бўлиб қайтишди. «Отелло» спектаклини кўришган эмиш, томошабинларга юлдузи ёққан санъаткорлар — Аброр Ҳидоятлов билан Сора Эшонтўраева ижросида.

— Кўзларинг киртайган. Чарчабсан, ука,— бугунига етар,— дея ёнимга келдилар Ҳамид акам. Стодимдаги китобу ёзувларни назардан ўтказиб, мендан сўрадилар.— Белинскийни эрта қўлга опсан. Узингни қийнама. Ёки?..

— «Ёки»си бор-да, ака. «Евгений Онегин»ни инсценировка қилган эдим, драмтўгарагимиз учун. Менга қоронғи жойлари чиқиб қолди. Жавобини Белинскийдан топмоқчиман.

— Унда шаштингдан қайтма. Мен ижодимни «Деворий газета»дан бошлагандим. Сен бўлсанг драмтўгарақ атрофида ўралашиб қолдинг,— деганларича акам ишхоналарига кириб кетдилар. Бир оздан кейин қайтиб чиқиб менга иккита китобни тўғри қилдилар.— Мана бу — Пушкиннинг бир томлик сайланма асарлари, рус тилида. Буниси янги китоб — «Евгений Онегин» романи, ўзбек тилида. Ойбек кўрсатган жасорат меваси. Иккисиниям қунт қўйиб мутолаа қилганингдан сўнг, Белинскийни ўқисанг, саволларингга жавоб изласанг, балки, ниятингга эришарсан. Агар,

шундан кейинам «қоронғи жойлари» қолса, бирга кўрамыз. Келишдикми?

— Келишдик, раҳмат, ака. «Кавказ асири» поэмасининг таржимаси ҳам жўнгина кўчмагандир.

— Пушкин асарларини ўзбек тилида бериш жуда қийин иш. Буюк шоирнинг ўлмас асарлари, «Кавказ асири» ҳам қаторда, ўзбек тилида қай товуш билан жаранглади? Ўзбек тилидаги Пушкин шеърларида аслидаги руҳ ва шира сақланганми? Бундай бир ўхшашликка эришиш жуда қийин. Шунинг учун ҳам Пушкиндан бирор асарни яхшилаб таржима қилиш билан шоир ўз ижодида янги бир поғона ошади. Ҳалол бадий таржима иши, содда тилмочлик эмас, ғоят муҳим аҳамиятга эга. Ҳа, укам, уятга қўймайдиган бадий асар яратиш тоғни толқон қилишдан ҳам оғир меҳнат. Чидаганга чиқарган.

Ҳамид Олимжон заковатига, ҳар қадамда менга берган ибратомуз сабоқларига ҳайрон қолганимча ўйга кетардим:

«Тафаккуриям, дилкашлигим, сабриям бўлакча. Тоза, дўстона, одил. Азамат рус халқига тан бериш, бақувват рус адабиётини ардоқлаш ва бу муқаддас ишонччи менинг ёш қалбимга пайванд қилишга интилиш шунчалик бўлади. Ажаб хислат. Бағри беғубор шоир. Кўз тегмаса эди, ишқилиб...»

3

1941 йил бошланди. Томирида Ленин партиясининг иродаси қайнаган социализм — Ўзбекистонга, кўп миллатли буюк совет диёримизга биродарлик, тинч-омонлик, яратувчак меҳнат ва маънавий роҳат нурини олиб келди, элу юртимизга ой боқди. Кичик ҳам, катта ҳам ҳавас билан яшар, эртани, янгидан-янги чўққиларни кўришни истар, маънавият ва эзгу ҳисларга ошна эди. Ватанпарварлик билан интернационализм ҳамнафаслиги совет кишиларининг қон-қонига сингиб бормоқда эди. Беҳаё, номуссиз империализм зодагонларининг руҳи — фашизм бўлса, Иккинчи Жаҳон урушига ўт қўйди, Гитлер лашкарлари бизнинг Ватанимизга бостириб келди. Қора ниятлари — озодлигимизни, социализмни, Улуғ Октябрдан қанот олган ҳаётимизни ер билан яксон қилиш, совет кишисини, коммунист зотини қириб ташлаш, яхшилиқни ўлдирish, ёмонликка жон бериш. Иблисона ният.

Халқ қўзғолди. Бутун мамлакатимизда сафарбар бир ҳол ҳоким бўлди. Урушнинг эртаги кунидаёқ мен район ҳарбий комиссариатига бордим. Қайтаришди. Юрагим яра-

мас эмиш. Ешлик — очарчилик йилларининг касофати келиб-келиб шу ориятли кунларда белга тепса — кишига алам қиларкан. Чидаш қийин эди. Учувчилар тайёрлаш клубига ёзилиб ҳам кўрдим. Бари бир бўлмади. «Уқишни давом эттираверинг, керагида чақирамиз» дея жўнатишди мени. Шу аҳволда билим юртини тугатиб, 1942 йилдан В. И. Ленин номидаги Урта Осие Давлат университети филология факультетининг талабаси бўлдим.

Ўз инқилобий тарихи, илмий анъаналари билан дунёга машҳур университетда тарбия олишни биз ёшлар катта бир саодат ва масъулият ўрнида кўрардик. Бунинг ёнига уруш туфайли Москва, Ленинград ва бошқа шаҳарлардан Тошкентга келиб қолишган А. Якубовский, Е. Бертельс, В. Жирмунский, Д. Благой, Б. Мейлах, А. Боровков каби йирик совет олимлари қўлида таълим олиш имконияти қўшилди. Бу алломалар ўзбек ёшларига меҳр кўрсатар, дунё ишларига кенг қарашни ўргатар, чуқур билим берар эдилар. Мозийни билишни, ҳозирни кўришни, келажакка қараб иш тутишни, биз толиби илмлар, ана шу интернационалист мударрислардан ўргандик дейилса, хато чиқмас.

Бизларнинг тез-тез қатнаб турадиган иккинчи маконимиз — Ўзбекистон Ёзувчилар союзида ҳам шу руҳ устун эди. Ўзбек ёзувчилари қаторига келиб қўшилишган А. Толстой, А. Ахматова, Н. Погодин, К. Чуковский, Якуб Колас, Б. Лавренев, С. Бородин, В. Державин, Л. Пеньковский, П. Антакольский сингари совет адабиётининг йирик намояндлари кўлами кенг, халқимиз юрагидаги ишларни бошлаб юборгандилар. Дарқатори ёрон дегандай, бу тимсоли йўқ адабий муҳит менинг хаёлимни, ақлим ва шууримни бир умрга ўраб-чирмаб ташлади, ижод, яшаш ва бурч ўташ сеҳри билан ошна қилди.

Шу орада ўтган бир учрашув, 1943 йилнинг ўрик гулида эди чоғи, ёдимда қолган: Ишчилар шаҳарчасидаги янги ҳовли, Ҳамид Олимжон оиласи яқиндан бери шу ерда яшашарди. Укаларимни бир кўриб чиқмоқчи бўлдим. Кириб келсам, ҳовли айвони тўла одам: «Улфати чор», «Муқанна» тарихий драмасининг таржимони Владимир Державин темирдай қизариб, мастона эҳтирос билан Муқанна монологини — «Оловни ёқ, волидайи муҳтарам» байтларини ўқимоқда. Николай Погодин фикр, таҳлил гирдобида шекилли. Боши эгик Ҳамид Олимжон билан меҳмонларини зимдан кузатиб ўтирган Зулфия вазиятлари ҳам ўзгача. «Қасос!», «Муқанна — қасос!», «Тириклайин тушмаймиз ёв қўлига!» сўзлари билан асар тугади. Уртага жимлик чўқди.

Талай вақт чўзилган сукутнинг охирида Николай По-

годиниинг босиқ, териб-териб ташлайдиган овози эшитилди:

— Менга маъқул. Таржимонгаям балли. Азиз Ҳамид Олимжонович, асарингиз фазилати шундаки, меним юрагимга қјин кекса Шарқ тарихининг томирида замонамиз, шу кечаю кундузги ҳаётимиз қони оқмоқда. Бу — фашизмга, урушқоқларга қарши отилган ўқ. Нишонга бориб уришига, Ватанамиз босқинчиларининг қалбини яралашига шубҳам йўқ. Энди асарингиздаги бадний ҳақиқатни саҳна ҳақиқатига айлантириш устида ўйлаш лозим. Айтиб қўяй, бу қийин масала. Жайхун билан Сайхун сувини ютворишдан ҳам қийин иш. Чунки драматург билан театр ҳамкорлигида яратилган яхши асар наинки томошабинни, бутун халқни, миллатни, башариятни тарбиялаши керак. Драматург билан театрнинг жамиятимиз олдидаги масъулияти беқнёсдир.

Суҳбатнинг қалови шу жойга келганда, мени Омонжон чақриб қолди. Кўчада йиқилиб тиззасини қон қилган экан, эндигина уч ёшга тўлаётган полвон. Бундан бор-йўғи бир йил ўтгач, Омонжон тўрт ёшга чиққанида, 1944 йилнинг 2 июль куни машина остида қолган Ҳамид Олимжон: «... аҳволим оғир,— дерди шифохонада ётганича.— Ичим... ёнаётибди... мен... ўламан...»

Юрагимиз қон бўлди. Оқсоч Комила аямиз фиғони, бечора Зулфия опамиз фарёди, Хулкар билан Омон чирқирашлари, қариндошлар билан дўстлар алами, Усмон Юсупов, С. Айний, Ойбек, Ғафур Ғулум, Яшин, В. Ян-Янчевецкий, В. Шишмаров, Қори Ниёзий, Ҳалима Носирова ва Мухтор Ашрафийлар мотами халқ қалбига уланиб кетди. Оташин ватанпарвар ва истеъдодли шоир тобутини ўз елкасига олган халқ дарёси ҳануз бугунгидек кўз ўнгимда. Ленинградлик олиҳиммат Николай Тихонов тамомила ҳақ:

«Сен ўзининг салмоқли сўзини айтишга қодир улкан шоирни кўриш шарафига муяссар бўлдинг. Унинг сўзи совет шеърятининг янги саҳифаси бўлиб қолажак!»

4

Ғалаба. Потсдам конференцияси, Самурайлар мағлубияти. Тинчлик ҳам ҳамкорлик режалари. Аскар болалар қайтишмоқда.. Биз студентлар шундоқ кечмиш ва кечирмишлар истиқболи ҳақидаги ўйлар билан яшардик. Америка, Англия ва умуман баъзи Ғарбий давлатлар сиёсатбозларининг қадам босиши бизларга ёқинқирамасди. Оғир,

ғоятда қимматга тушган ғалаба майдонининг ҳовури кўтарилмасдан янги низо, янги уруш уруғини қадашларига бало борми. Хиросима ва Нагасаки-чи? Қимга ва нимага даркор бўлиб қолди?!.. Рост гап, ҳар биримиз шамширдай ўткир, дарёдай уйғоқ бўлишимиз шарт.

1946 йили қадрдон университетни тугатган эдим, устозларим аспирантурада қолдиришиб (1946—1949 йй.) Ҳамид Олимжон ҳаёти ва ижодига оид илмий мавзуни топширишди. Ўзимгаям маъқул бўлгани туфайли диссертация иши юришиб кетди. Пировардида филология фанлари кандидати илмий даражасини олишга муяссар бўлдим. Шунингдек Ўзрадиокомитетида масъул редактор (1946—1947 йй.) Ўзбекистон Фанлар Академияси адабиёт музейида (1947—1950 йй.) ва А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтида (1950—1954 йй.) илмий ходим бўлиб ишладим; институт директори ўринбосари вазифасини ҳам ўтаган эдим. Газета билан журналларда адабий-танқидий мақолаларим кўринадиган бўлиб қолди. Улуғ Ленин партиясининг аъзоси — коммунист деган шарафга эришдим (1953 й.). Устоз Ойбек раислик қилган мажлисда мени СССР Ёзувчилари сафига қабул қилишди. Шарқшунос олим Амир Наджиб оиласида тарбия топган Лайли Фозил қизи парпираб ёнган чирогим, болаларим Элдор, Гулчеҳра, Анвар ва Комилжоннинг, невараларимизнинг меҳнаткаш онаси бўлиб қолди. Юлдузли осмонга қараш хаёлни кенгайтиради. Қамтарин оиламиз, қавм-қариндошларимиз, дўст-ошналаримиз осмонидаги юлдуз, умримизнинг баҳри шу меҳрибон аёл — Лайли Фозил қизидир. Барака топсин.

Агар жоиз бўлса, толмас фольклоршунос олим Ҳоди Зариф ҳақида икки оғиз гап айтмоқчиман. Бу инсон ва олим ёшларни бошига кўтарарди, кўпчилигимизга меҳнати сингган. Халқ ижоди, классик адабиётимизнинг тадқиқоти ва тарғиботи соҳасидаги ишлари ҳурматга сазовор. Назаримда айқаш-уйқаш уйқуни қўйиб, халқига, илмга, адабиётга сидқидил хизмат қилишни истаган одам Ҳоди Зарифга ўхшаш бўлади. Ҳоди ака — ҳайкал қўйса арзнийдиган совет олими.

Шу тариқа, десангиз, муллавачча сайр кунлари ўтди-кетди. Мардона, ҳар дами фанимат ҳаёт чақирар, «отанг боласи бўлма, одам боласи бўл» ҳақиқатини эслатар эди. Мени Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети аппаратида ишга олишди: 1954—1956 йиллар давомида, аввал фан ва маданият бўлими бошлиғининг ўринбосари, кейин фан, олий ўқув юртлари ва мактаблар бўлимининг бошлиғи вазифасида меҳнат қилдим. Ўзбекистон ССР Ёзувчи-

лар союзи правлениесининг биринчи секретари (1956—1957 йй.) республика маданият министри (1957—1959 йй.) бўлиб ишладим. Сурункасига ўн йил Ўзбекистон ССР Министрлар Совети Раисининг ўринбосари ва ташқи ишлар министри (1959—1969 йй.) лавозимини адо этиб, партия ва халқ ишончини оқлашга интилдим. Булар орасида БМТ Ассамблеясининг XVIII ва XX сессиялари ишида (1963 й., 1965 й.) ЮНЕСКОнинг Бош конференциялари мажлисида (1961 й., 1962 й., Париж) қатнашдим; Осиё ҳамда Африка ёзувчиларининг Байрутда ўтказилган III-конференциясида (1967 й.) совет делегациясига раҳбарлик қилдим.

Ўзбек халқи қалби равшан, ақли теран, бағри бутун халқ. Болани, гулни, меҳнат ва санъатни яхши кўради. Дўст-биродарлик шайдоси. Ака-укаларини ўқитмай-камситмай яшашни одат қилган. Аммо душманга, адолатсизликка, қораният ва ҳаром кимсаларга ғазаби, нафрати чексиз. Ленинни билган, коммунистлар партияси йўлини маҳкам тутган халқ. Мана шундоқ халқ ичидан чиқиб, Ўзбекистон Компартияси ташкилотининг тарбиясини олиш ва «одам боласи» бўлиш шарафига эришмоқ менинг бахтим, албатта. Шу учун бўлсами, КПСС Марказий Комитети, давлатимиз менга катта ишонч кўрсатди: олдин Лўбнон Республикасида (1969—1974 йй.) ва сўнгра Покистон мамлакатада (1974—1980 йй.) совет элчиси бўлиб хизмат қилдим. Совет дипломатининг вазифаси юлдузлар сирини билиб олишдан ҳам қийин, қуёш гардишига омон-эсон кириб чиқиш билан баб-баробар гап, агар билсангиз. Мен бўлса Совет Иттифоқининг мухтор ва фавқулодда элчиси унвонига эришган дипломат эдим... Чет элларда зиммамга тушган бурчни адо этиб, 1980 йилнинг иккинчи ярмида жондан азиз Ватанимга қайтиб келдим. Бошим осмонда эди. Фақат, минг афсуски, онаизоримни тирик кўролмадим. У киши 1970 йилнинг февралда дунёдан ўтган эдилар.

5

Бадий ижод — бу дард, халқ дарди, Ватан хаёли, замон ва макон нафаси. Баъзан уни табиатга қиёслаш мумкин. Чунончи табиат сирриёти мағзини чақиш қанчалик мураккаб бўлса, нечоғлик хатарли кўринса, ижод маҳорати чўққиларига етакловчи йўллар ҳам шунчалик машаққатли, шу қадар шикастадир. Табиатга хиёнат қилиш — ваҳшийлик, ижодга хиёнат қилиш — онкўрлик, беномуслик. Алишер Навоий, Лев Толстой ва Уильям Шекспирлардан, Максим Горький, Анри Барбюс ва Ҳамза Ҳакимзода-

лардан қолган расм бу. Қанийди ҳамма ижодкорлар, социалистик реализм ақидалари майдонида ғайрат кўрсатиш ёзувчилар дарди, дунёси замирида яралган асарлар кўпроқ ва яхшироқ бўлса, халқ меҳнатига дардкаш бўлиб узоқ давр кўрса, коинот табияти, одам боласи табиятининг хуснига-хусн қўшса, қанийди.

Давлат ва жамоат маъмурий ишлари кўп вақт талаб қилишига қарамай, мен ҳам, тенгдошларим қатори, баҳоли қудрат ижод қилдим. Кун сайин саҳарда турмоқ, тонг отар-отмас ёзув столидан ўрин олмоқ — кўп йиллик ода-тим. Қанда этмасликка тиришаман. Борки адабий-бадий асарларим — юрагимга яқин пьесаларим, илмий-таҳлилий китобларим, дарслик ва мақолаларим саҳархезлик мевасидир. Қўлда ёзаман, машинкани тан олмайман. Хатим қийин кўчади. Баъзан керакли сўзни, бирон ташбиҳни топиш, атиги бир жумлани ва ё бир ифодали тасвирни яратиш устида соатлаб, баъзан кунлаб ўтиришим ҳеч гапмас. Мен учун кунига бир-икки саҳифани қоралаш кифоя. Ортиғини, бачки қоғозларни ёмон кўраман, қиймалаб ташлайман. Кўнглимдаги андишани очиқ айтсам, китобхон халқимдан ҳали-ҳамон қарздорман. Уқувчиларим, элу юртим, қаламкаш биродарларим тилагини бажариш мақсадида толмай тер тўкишим лозим. Балки, энди «ижодий ишга» ўтганимдан кейин шу томонга кўпроқ имконият бўлар. Умидим бор.

Тошкентимизда 1980 йилнинг кузида чақирилган Ўзбекистон СССР Ёзувчилар союзи правлениесининг VIII съезди мени қайтадан биринчи секретарь лавозимига тайинлаганди. Осиё ва Африка ёзувчилари билан алоқа боғлаш Совет комитетининг раиси вазифасини ҳам яна менга юклашди. Бутуниттифоқ ёзувчиларининг VII съездида СССР Ёзувчилар союзи правлениесининг секретари бўлиб сайлангандим. Осиё ва Африка ёзувчилар Ассоциацияси Бош секретарининг ўринбосарлигини топширишди. Хуллас, қизғин, ўта масъулиятли, одам вақтини бутунасича эгаллайдиган ижодий-маъмурий ишлар бошланиб кетди. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг аъзоси, Ўзбекистон ССР Олий Советининг депутати бурчини бажариш, СССР Ленин ва давлат мукофотлари комитети составида бўлиш билан Осиё ва Африка мамлакатлари ила ҳамкорлик қилиш Совет комитети президиумининг аъзоси вазифасини ўташ ҳам осон иш эмас, кони меҳнат. Лекин писандага ўрин йўқ. Бир жонимнимас, агар ўн жоним бўлгандаям шундоқ бамаъни ишлар йўлига тикиш, кўп миллатли, қондош-жондош совет адабиёти ва санъати камоло-

тига хайрли ҳисса қўшувга ҳаракат қилиш — менинг эзгу мақсадим.

Қаламимга мансуб бўлган «Оппоқ тонг қўшиғи» кино-сценариясида ағёр Мардонбек Комил Рустамовга тик қараб қўйидаги сўзларни айтади:

«...кўксингга ўқ қададим — ўлмадинг, бошингга не машаққатларни солмадим — ўлмадинг, танк остидан тирик чиқдинг! Қимсан ўзинг? Минг жонинг борми?!

Мардонбекнинг ола-кула кўзларига ўқдек қадалган Комил Рустамов жавоб қилади:

— Коммунистман!!!»

Ҳа, гапнинг лўндаси шундан иборат: коммунистман. Филология фанлари доктори илмий даражасига эришувим, «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби» фахрий унвонининг берилиши, Совет Иттифоқи орден ва медаллари билан мукофотланишим ва ниҳоят, КПСС тарихий XXVI съезди делегатлари қаторида юришим ана шу ҳақиқат далили эмасмикан?! Ҳар ким меҳнатига яраша топади-ку.

Жонажон партиямиз ва давлатимизнинг менга билдирган ғамхўрлиги ва ишончи орқали «Лотос» мукофоти лауреати унвони билан тақдирландим. Ўзбекистон халқ ёзувчиси шарафига эришдим (1983). СССР Олий Совети депутати қилиб сайлангандим. Икки қўлим кўксимда, миннатдорман! Ватан тинчлиги — омонлиги, халқ саодати, ғояларимиз қуёши, фикр, туйғу ва истеъдоднинг ҳаётий яқдиллиги биз совет ёзувчилари учун она кўксидай муқаддасдир.

* * *

Бугунги қутлуғ кунларда бепоён Ватанимиз табиасти, совет кишилари меҳнат кўлами ўзгача ранг олган. Ўзбекистонимиз бўйлаб, бутун мамлакатимиз бўйлаб ошкоралик, янги тафаккур ҳаловати, оромбахш ҳайдар шамол кезмоқда. Ҳаёт андазаси айтадики, ўзини билган одам, ўз қадрига етган жамият вақти-вақти билан бир силкиниб қўйиши, тозаланиб олиши шарт. Қаранг, бир читтак оғзидан тушиб кетган қумурсқа чинорни қуритган экан. Қорақум билан Қизилқумни ажратиб турган Оролдай денгиз кўлмакка айланиш олдида, ўтган вақтлар йўл қўйилган хатолик туфайли. Бир совуқ аланга қалин ўрмонзорни хазон қилгани маълум. Бундайлар юз бермаслиги, юрагини занг босган одамлар, сармаст каллалар йўлига ғов ташлаш зарурлиги ҳаммамиздан катта ҳиммат талаб қилади. Бу-

нинг устига империализм гумашталари хуружини, «охир замон» пинжигга яқин аслаҳаларга куч беришини кўрмайсизми? Урушқоқ телбаларнинг териси қалин...

Айни шароитда Коммунистик партиямиз, Ленинโปรดаси совет ёзувчиларини янгидан-янги жасоратга чақирмоқда. Биздан, марксча-ленинча мафкура жангчиларидан, «лаббай!» деб жавоб қилиш, совет адабиёти ва санъатининг тарбиявий ва ахлоқий қудратини тагин ҳам ошириш учун белни қаттиқ боғламоқ лозим. Гап имонда:

Ният яхши бўлса, хирмон ёмон кўтарилмас!

Москва — Тошкент,

1986 йил

H A C P

НАЗОКАТ

Ҳикоя

Ҳар турфа одамини кўп кўрдим: нозик таъблигини ҳам, тўқим табиатини ҳам. Буниси ўзгача: мулойимликдаям, тихирликдаям бошқалардан ажралиб туради. Белорус ўрмонлари келини — оқ қайин шарбатини эмиб етилгани учунми, ёки... хуллас, оти — Станислав, ошна-оғайнилари эса, негадир, уни Стас деб аташади. Бўйдор, оқ мағиз, камгап бу одам ёши қирқлар нари-берисидамикан: ҳай-ҳа-й-й, ишчанлигига нима етсин — қўлигул бинокор. Айби бор: уйланмаган, аёл зотидан қочади.

Асли дўстлигимиз урушдан бошланувди. Минскни озод қилиш жанглари кезида — 1944 йилнинг 3 июлида учрашиб қолгандик, ниҳолдай йигитча эди. Шу-шу то Берлинга қадар ёнма-ён бўлдик. Улимнинг хунук турқини тескари қилиб, у Минскка, мен Тошкентга қайтганимиздан кейин ҳам хат-хабаримиз узилмади. Жанг майдонида тутинган ака-укалик, садағаси кетай, ўзи бир олам.

Стасни Тошкентга чақирдим. Бир-икки марта қорасини кўрсатди. Аммо-лекин қисталанг жўнаб қоларди. Бир куни, якшанба бўлсами, эрта кўкламнинг ҳушёқар шабадасига кўкрагимни бериб ўтиргандим, жилмайиб кириб келди. «Ҳа, хувори?» десам: «Соғиндим. Хат-пат қилмасдан кела-вердим», жавобини қилди. Кулишдик. Меҳмоним бўлди. Оқ қайин шарбатидан келтирган экан, мазза қилиб ичдик.

Чамамда, бу гал кўпроқ туриб қолди. Уйга кеч қайтадиган одат чиқарди: баъзан шод, баъзан дилгир. Ётоғида «Анна Павлова», «Галина Уланова», рақс-балет китоблари, қоши қалам, сочи тарам раққоса суратлари... Ҳайрон бўлдим.

Шу кунлари, қуриб кетгур, зилзила қозони қайнаб қолсами. Шаҳри азим бир зумда остин-устун, ҳаммаёқ вайрон. Ичимдан қиринди ўтди. Беш-олти куну тун ишхонада қолиб кетдим. Бир куни уйга қайтиб, хотинимдан Стасни сўрасам: «Қайдам. Уша куни азонда кетганча дараклари йўқ», дейди. Тавба...

Тун оғушида Стас қораси кўринди. Авзойи чатоқ: озган, кўзлари ўйиқ, майиздай қорайиб кетипти. Салом-алиқдан сўнг индамасдан ётоғига йўл олди. Эр-хотин қараб қолавердик. «Юраги тоза йигит-да, бошимизга ёғилган офат роса эзипти» хаёли кўнглимдан кечди.

Нонушта пайтида аста разм солсам, ҳаворанг кўзлари тамом сўник, уҳ деса — ўпкаси кўринади.

— Стас, тинчликми ўзи?

— Тинчлик... тўрт мучалим соғ,— жавоб қилди дастурхон четини букиб.

— Бирон жойи узилиб тушган одамдай кўринасан?

— Уста,— ялт кўзимга қаради Стас,— урушда ишга яровдимми?

— Э, хувори, яраганда қандоғ. Нима эди?

— Белоруссияга қайтмайман. Маъқул кўрсангиз, сизга шогирд тушсам?

— Ҳм... Стас, бу ақлни яхши ўйлабсан. Тошкентга нима зарур — бинокор зарур шу чоқда. Аммо-лекин қисир булутликни қўй — устаси парангсан, биламан. Мусобақадош бўлсанг, бурнингни ишқагудай ишлатардим. Нима дединг?

— Қўлни беринг, Уста.

Жомакорни иккита қила бинокорликнинг қоқ белидан шундай олдикки, қиё боқиш ҳаминқадар. Мана, уйсиз-жойсиз қолишган 400 минг чамаси шаҳарликлар ҳам янги даргоҳ роҳатини кўришмоқда. Пойтахтимиз яшарган, қаддини кўтариш шуқуҳи кундан-кун баланд. Зилзилага — чикора.

Индамас, ишнинг кўлами ва сифатига келганда ўлгудай қайсар Стасимиз ғайрати ҳамманикидан ортиқ, одамлар тилидан тушмайди. Унинг чапдастлиги «сири»га калит топишолмасдан мухбирларимизам ҳалак. Қайси дамларда: «Э-э, гижбакабанг қивор-эй, шоввоз, санъаткорданам қийвординг-ку», деганимча теримга сиғмай кетаман, бир сўниқ қовоқларига қараб, хафақон бўламан. Халқ иззатидаю чехраси кулмайди-да, кўнгли шом ҳамиша. Ўзига келмайди. Қалб «парма»сини тополмай доғман, зардам қайнайди.

Хирмони тўкин куз келди. Баҳри очилар ўйида далага таклиф қилувдим, Стас кўна қолди. Бир косадан якшанба қаймоғининг чангини чиқара, Дўрмонни кўзлаб йўл олдик. Боғлар тўкин, шира-шарбат оқмоқда. Заррин манзара жиловланиб киши кўзини қамаштиради, қулфи-дилни очади.

Хотинимдан айланай, масаллиғни бонга тугиб берган экан, Қорасув бўйида ўзи йўрғалайдиган паловхон тўрани

мухайё қилдим. Қиттай-қиттайдан кейин ошни поққос тушириб, каҳрабо чойни майдалаб ўтирган эдик, Стас гапга кириб қолди. Чеҳрасиям жилла ёришгандай.

— Уста, анови дарахт отини, оловранг либосдаги, биларсиз?

— Буними? Гул дарахт дейдилар. Эрта баҳорда жигардай гуллайди, чиройи жуда антиқа.

— Беловеж пушчасида бўлгансиз-а?

— Насиб қилганди. Беқиёс манзил.

— Бу дарахт ўша ердаги қарағайзорлар орасидаям аҳён-аҳён учраб қолади.

— Юртингни соғинибсан, ҳувори.

— Юртини соғинмаган одам — одамми, Уста. Лекин бу дарахт чиройи бошқа бир инсонни эсимга солди.

— Кимни?

— Гулнозни...

— Гулноз?! Сирингни сувга айтавермай, агар дўст бўлсанг, менга оч, ҳувори, енгил тортасан.

— Сир эмас, Уста ҳаётим жавҳари... Тарихи катта.

— Ана холос, инчинун, катта тарих бўлса эшитайликда, гапир?

— Бошқа кимим ҳам бор, Уста, майлиз — гапирай.— Стас яхшилаб ўрнашиб олди ва хаёлчан давом этди сўзида. — Сизга йўлиққунимча партизанлар орасида юрдим. Урушнинг дастлабки зарбалари остидаёқ ота-онасидан етим қолган ўсмир қўлидан нимаям келарди-ю, аммо, ҳарна, отим партизан эди. Отрядимиз Минск ёқасидаги ўрмонзорда ҳаракат қилар, мен эса махфий обком секретари Фиролович ертўласида яшардим. Ёнимиздаги иккинчи ертўлада доктор — бир ўзбек аёли митти қизчаси билан туришарди. Улар Минскда меҳмон бўлишган, немисларнинг селдай ҳужуми оқибатида партизанлар орасига тушиб қолишган экан.

Бир куни қирғин жанг бўлди. Чекинишдан ўзга чора йўқ эди чоғи, ярадорларни деҳқонлар кулбасига яшириб, жўнавордик. Ҳалиги доктор аёл ярадорлар ёнида қолди. Қизалоғи ҳам ўзи билан, бермапти.

Орадан бирон ҳафта ўтди. Фиролович топшириғи билан ўша қишлоққа — ярадорлар ҳолидан дарак олиш учун отландим. Ғира-ширада ялангликка чиқиб қарасам, атроф теп-текис, қишлоқ ўрнида уюм-уюм кул. Дод деворишимга сал қолди... Шамол қаёқдандир гўдакнинг чинқироқ нола-сини етказди. Қулоқларимга инонгим келмайди. Нима бўлса бу? Бола овозими ё қулоғим шанғиллаяптими? Тушунолмайман.

Босқинчи хунасалар ҳийласи эсимга келиб қолди, ҳа, бу пистирмадир деб ўйладиму изимга қайтмоқчи бўлдим. Бу тобда бола йиғиси... Юрагим тарс ёрилаёзди. Ҳа, майли, бўлганича-бўлар, дея нола томон эмаклай кетдим.

Ярадорларни чапарастасига отишинти. Она мурдасини таталаб чириллаган қизалоқдан бошқа тирик жон кўринмайди. Тура болани даст кўтарганимни биламан, «Халът!» деб қолди-ку. Ур-а қочдим. Уқ узишди. Орқамдан кўппакларини солишди. Бола чинқиришини қўймайди денг. Зўрға ўрмонзорга етиб олдим-да, қизалоқ оғзига рўмолчамни тикибла қуён бўлдим. Денгиздаги балиқмиз ўрмонда, тутиб бўпти бизни.

«Аттанг, яхши аёл эди,— Фиролович кўп афсус қилди.— Сақлолмадик. Бу жажжи қизча бизга ундан ёдгор. Катта ердан самолёт келса жўнатармиз. Унгача ўзинг боқасан. Оти — Гулноз...» Умримда бола боққан одам эмасман. Яна денг партизанлар калака қилишади: «Онаси, сут келяптими?.. Ёки эчки-печки топайликми-а?», «Ўзиям кетворган онахон чиқди-да!» сингари қочирмалар чаккамга тегди.

Гулноз ёмон учинган экан, оғриб қолди. Иситмаси баланд. Алаҳлаб онасини чақиргани-чақирган. Нима қилишимни билмайман. Бахтимдан ўргилай, бир куни тузалди. Аста-секин шўхликлариниям чиқарди. Дўмбиллаб орқамдан югуришини қўймайди. Шалодай учқур, қорамунчоқ кўзларида юлдузча ўйнайди, кўлдаги оққушлар сайрини, ўрмонзардаги паррандалар парвозини соатлаб томоша қилсаям чарчашни билмайди денг. Бир нафас уни кўрмасам, райҳон ҳидини искамасам туролмайман. Самолёт ҳам қўнди. Кетар чоғ бўйнимдан маҳкам қучоқлаб олди-да, худди катталардай, «Стас, унутманг мени» деганича жўнади-кетди Гулноз. Кўзимга ёш келди.

Долзарб жанглар саросимасида уни унутгандай бўлдим. Кейин, 1944 йили сиз билан учрашдик, Уста.

— Балли, ҳувори, қаттол уруш бошимизга нималар ёғдирмади. Хўш, давомидан ке, қулоғим сенда?

— Уста, киши тақдирида қизиқ кароматлар жилва кўрсатар экан, яна сўз бошлади Стас.— Сиз қадрдонимни кўриш учун Тошкентга келганимда театрга тушувдим. Балет асарининг дастлабки саҳнаси менга ёқинқирамади увча. Гўштдор, кепчик раққосалар жонҳалак сакрашар, ҳаракатларида санъат тароватидан асар ҳам йўқ. Эсиз вақт, кетсаммикан хаёлида ўтирган эдим, чўғдай бир кимса саҳнага отилиб чиқса бўладими: қорача пўст, ўта нозик, ўта тароватли, жилва ва ҳаракатлари кишини ром қилади. Адл ва хипча қадди-қоматини, хумор қарашларини айтмай-

сизми! Оёқлари-чи, бай-бай, оёқлари тоғ чўққисида учиб турган оҳуникидай. Ҳушсиз саҳнагаям, лоқайд томошабинларгаям жон кирди-қўйди, санъат сеҳри барчани «зир» титратса-я...

«Ким экан бу» ўйида «Программага» кўз ташласам, «...ролининг ижросиси — Гулноз». Юрагим «шув-в» этиб кетди, бошим говлаган: «Ушамикан?», «Йўғ-эй, бошқадир, баъзида одам одамга ажаб ўхшаб кетади... Унда Гулноз-лиги-чи? Бунга нима дейсан?..»

Асар тугади. Хаёл гирдобида жунжикиб театрдан чиқдим. Шу кундан салт бошим — тинч қулоғимдан ажрадим қолдим. На ерга сигаман, на осмонга.

— Оббо, ҳувори, ётоқдаги... ҳалиги суратлардаги раққоса ўшамиди? Офатижон-ку.

— Спектаклини пойлаб, билетни театрнинг биринчи қаторига тўғриладим. Бу сафар унисидан ҳам ўтказворди. Ёнади-я, ёнади. Санъат қудратининг жозибасидан шу дамгача маҳрум эканман. Асар тугагач йўлига кўндаланг бўлудим, «Стас!» деганича қуноғимга отилса борми. Узимни йўқотаёздим. Уша — Гулноз. Хотиридан ҳам чиқазмапти кизи тушмагур.

— Ё кароматингдан, муни қара-я,— деб юбордим, кўзларим ола-кула.

— Нимасини айтасиз, Уста. Гангир-гунгур суҳбатда уйига етиб қолибмиз. Бошимдан кечирганларим, унинг ҳаёти илга тизилди, сўнгра денг мен билан бирга Белоруссияга борадиган бўлиб қолди. Онаизори қабрини зиёрат қилди, қизалоқлигида кезган ўрмонзорни кўриб қайтди. Тошкентга иккинчи бор келишимда кўришолмадик. Тўсатдан Ҳиндистон томон жўнашга тўғри келипти.

Белоруссияга қайтиб кўп ўйладим. Гулнозсиз ҳаёт мен учун дайди шамолга ташланган умрдай гап эканига имон келтирганимча олтмиш олтининг апрелида яна Тошкентга қараб йўл солдим. Ширин учрашув бўлди. Кўклам нафаси Гулноз юз-кўзларида ўйнар, бир ҳуснига-минг чирой қўшар, хаёлчан шухлигини, ифбатли ноз-карашмаларини ошириб-тоширгандай. Айниқса шу паллада ўз санъати ҳақида гапиришни, сербардош умидларига қанот боғлашни яхши кўрарди у.

25 апрелда туғилган кунини ўтказдик. Дугоналари, ёр-биродарлари йиғилишиб ерни кўкка кўтаришди. Сўнг иккимиз хаёл суришдик, режалар туздик. Вақт аллақанча бўлганидан мен чор-ночор қўзғалдим. Мулойим табассум билан «эртагача хайр» дея кузатиб қолди.

Қайтсам уйқу оромида экансизлар. Оёқ учида ётоғимга

кирдим. Қани энди кўз юмилса. Бир маҳал осмоннинг бир этаги «ярқ» этиб ёришди-да, ер остидан гулгула кўтарилди. Хонадаги асбоб-анжомлар ўйинга тушар, нимадир «қарс» синди. Сачраб оёққа боссам, ер тарозининг икки палласидай лопиллайди. Сизларни омон кўрдиму Гулноз уйи томон чопа кетдим. Шаҳар «қий-чув», «Зилзила! Қиёмат!» деган ҳайқириқлар, харобалар сон-саногни йўқ. Туртина-сурина етиб борсам, Гулноз хонаси қоп-қоронғи. Эшик қоқдим, овоз бердим — ундан садо бўлмади. Эшикни ёриб кира деразани очиб юбордим: Гулноз ўринда, ёстиқ лолақон, қимир этмайди. Хона бурчагидан кўчган гишт парчалари уй билан битта... Узимни устига ташлабману ҳушдан кетибман.

Зилзиланинг қайта гулгуласидан ҳушёр тортдим. Гулноз қўли етган девордаги тирноқ чизиқларига кўзим тушди: «Стас... унутм...»

...Гулнозимни кўмдик. Беш кун чамаси райҳон гули билан битта қабридан жилолмадим. Буёғи сизга аён, Уста.

«Ҳим-м...» деганимча тилимни тишлаб қолдим. Стас кўзларида жиққа ёш, қорайган тараша вужуди безгак тутган одам қиёфасида. Дўстим дарди ва фидойи меҳнатининг «сир-асрори» — Гулноз севгисига мос кўркама шаҳар яратиш экан. Инсон қалбининг ҳалоллигига, шундай туйғун назокатга минг бор жонингни тиксанг ҳам камлик қилади, тасаддиқ.

1967 йил

ИККИ ДИЛ — ИККИ ОЛАМ

Ҳикоя

Эрта тушган куз чаппор гулзорни босган қордай бир дунё ташвиш келтирди. Ялт-юлт қуёш кузак чечакларидаги, каҳрабо чиройга фарқ чинор баргларидаги шабнам — марварид доналарни симириб улгурганиям йўқ эдики, тўсатдан жин шамол кўтарилди-ю, қоработир булутлар кўкда ўрмалай кетди. Қаллаи саҳардан дала боғимизни бошига кўтаришган сайроқи қушлар ҳам, зибилдоқлар ҳам сайлни йиғиштира қаёққадир жуфтакни урдилар. Бир зумлик жимликдан сўнг, кутилмаганда бошланган қасур-қусур, чақмоқ отишлар, шалаббо ёмғир оламини босса бўладими...

Еру кўкни савалай кетган данакдай-данакдай томчиларни ишхонам деразасидан кузатар эканман, негадир, ўтган йили — илон йилининг қишида кечган, мен учун оғир туюлган кунлар хаёлимни банд қилади: оқланмаган ишонч... заҳмат чека-чека битилган асар томошабинлар кўзидан қочирилди; тунни саҳарга пайванд қилган ою кунлар оқибати вой. Ҳа-а... замон кечинмаларига ижод калитини топа билиш, ҳаётнинг аниқ, пухта ифодасини яратиш мушкул меҳнат. Маъмурият бюрократларига бас келиш — ундан ҳам қийин гап. Булар устига танқидчилик — олимлик юкени кўтаролмай юрган баъзи бировларнинг дудмал чизгиларини, отга тақа қоқилганда чумолининг оёқ кўтаришларини кўриб, «ўргилдим-эй», дейишдан ўзга гап тополмайди киши.

Одам шарпаси ўйларимни бўлди. Орқамга боқсам, юлдузи иссиққина бир аёл ишхонам остонасини боса ичкари кирмоқда. Ажаб... имсиз-димсиз сўрашдик. Кўрсатилган жойдан ўрин олганидан кейин, ҳимранганича, тилга кирди:

- Хаёлизни бўлмадимми?
- Ҳечқиси йўқ... аммо?..
- Мани танимадиз, шундоғми?
- Ҳа.

— Исмин — Адиба. Касбим, — бир оз ўйланиб қолди-да; давом этди, — журналистман...

— Балли... балли... эй-а, энди эсладим... Бадий очеркларингизни ўқиганим бор. Ҳалиги...

— Мен бошқа ниятда...— Шу кезде чақнаган чақмоқнинг ёруғи Адиба юз-кўзларида ўйнаб фикр-ёдимни жувон томон тортар эди. Адибанинг дўрдоқ лаблари алланечук яна жуфтланди.— Элнурни танирдизми?

— Элнурни?!

Энди менинг кўзларимда чақмоқ чақнаб, бошим айлангандай бўлди. Хотирамдан ғизиллаб ўтмиш Элнур фожиаси 1965 йилнинг қишида содир бўлгани эсимда. «Си-ай-эй» разведкасининг қароқчилари истеъдодли совет журналистини «ўғирлашган», уни ватан хоини қилиш мақсадида бор ҳурнарларини ишга солиб кўрганлар. Натижа чиқавермагандан сўнг ва сиёсий жанжалдан қўрқа, Элнурнинг дабдала жасадини гўё автоҳалокатга йўлиққан одам ўрнида, Нью-Йорк кўчаларидан бирига ташлаб қочишга мажбур бўлишган. Уша чоғларда газеталар Элнур фожиаси тўғрисида талайгина нарсалар босишганди. Наҳотки қаршимдаги аёл ўша жасур ўғлоннинг ҳалоли бўлса!

— Хотинларимисиз?

— Кўз очиб кўрганим...— чуқур «ух» торта сўзлади Адиба.— Яқинда йили бўлади.

— Умр ўтишини қаранг-а...

— Элнуримни менга, менинг Элнуримга ёзган хатларимиз бор, шуларни бир кўрармикансиз ўйда безовта қилдим сизни?

— Қани?.. Ёниздами?

— Мана, дея Адиба бир қийиқча қоғозни хонтахтага қўйдию ўрндан жилди.— Хайриз... икки-уч кунлардан кейин олиб кетсам бўлар-а?

— Албатта... Хайр...— Адибанинг ишхонамдан чиқиб кетишиниям кутмасдан, қийиқчани еча хатларни ўқишга берилдим. Икки навқирон қалб ёзишмаларини кўздан кечирганим сари кўнглим ғалаёни минг чандон ошди, бир олам ақл ва меҳр оғушида бошим «чир» айланди. Мана ўшалардан бир туркуми:

Нью-Йорк 20. IX. 1965 йил

АДИБАМ, СЕВАРИМ!

Сирасини айтсам, бу чувалган дунёда айрилиқ ўтида ёнганлар талайгина топиладику-я, аммо мендай қўлга тушгани камдан-кам учраса керак. Худди эртак-а. Йил-

лар давомида фақат хаёлингиз билан яшашга чидаб, ниҳоят, висолингизга эришсаму ширингина тўйимизнинг (қавм-қариндошларимиз шодлиги, ёру биродарларимиз шўҳликлари ёдингиздадир!) эртасиёқ йўлга отланишга мажбур бўлсам... Бунинг устига ялакатлар парқу ёстиғи остидаги гулғунча, яланг тўшимга тортилган қизгина бу қилмишимдан алланечук озор чекса, қийналса... Агарчи, Амудай чуқур меҳру шафқатингизга ишонмасам, бетийингизни кечирарсиз деган қаноатга эга бўлмасам уятимдан тарс ёрилиб ўлсам ажабмасди.

Адибагинем, умрдошим, бурч мажбурияти орқасида бошланган бу сафар олдидан, аэропортда айтган сўзларингиз ҳамон қулоғимда: «Кўзларим йўлингизда... ой бориб, омон қайтинг...» Бу ифбат ва латофат тўла тилакларингиз қанотида, беш соатлар чамасида Москвага етиб келдим «Москва — Нью-Йорк» самолётига нарсаларимни олиб ўтишга зўрға улгурдим. Сўнгра, Москвадан Шотландиянинг Преспунк шаҳрига, ундан Қанаданинг Гандер шаҳрига, Гандердан Американинг Нью-Йоркига сакраб ўтиб, бир кун деганда ўн минг километрча масофани босдим Ер юзи деган «тухум»нинг нариги томонидан, империалистик оламнинг қоқ киндигидан келиб чиқдим.

Ўзингизга маълумки, Американинг Нью-Йорк деб аталган бу бесўнақай, нотинч карвонсаройи менга ёқинқирамади: ҳавоси бадҳазм, ергаям-қўккаям сиғмас доллардорлар ўта беибо, шаҳарнинг чин эгалари—меҳнат аҳли эса хор. Хуллас, капитализм дунёсининг олтин аждаҳо тилию, бизнесменнинг заҳар дили шунда мужжасам. Аэропортдаёқ шу ёзувларга кўзим тушди: «Йигитлар, Вьетнам озодлик уруши сизларни кутмоқда! Кўнгиллилар сафига тезроқ ёзилинг!» Яна уруш шарпаси. Биринчи жаҳон урушида 8,5 миллион, иккинчи жаҳон урушида эса 50 миллион халойиқ қурбон қилинган бўлса-ю, бу тиррақи бузоқларнинг югуришини қаранг. Ақли калталар!

Бу оғир ўйлардан қутулиш учун тўғри келган газеталардан бирини очувдим, мана бу эълонларга йўлиқдим:

«Яқин кунларда шаҳримизга кўчиб келган жаноб, ёши 55 да, сирти хушбичим, уйланиш ниятида бадавлат хоним билан танишувни истайдилар. Дин ва миллати бўйича монелик бўлмайди. Адреслари...»

«Истараси иссиқ, бўйчан, 40 ёшдаги бева хоним қўлида ҳунари ва маълумоти бор, ўзига тўқ жаноб билан учрашувни хоҳлайдилар. Истаклари — турмушга чиқиш. Ёзилсин...»

«45 ёшлардаги сўққабош хоним тахминан айни ёшлардаги басавлат, кимсаси йўқ жанобни изламоқда. Мақсади — эрга чиқиш ва ўзининг «эркаклар саргарошхонаси»ни бирга бошқариш. Шу сабабли у жаноб устаси фаранг сартарош ва шарқий славянлардан ёки Балқонда туғилганлардан бўлиши шарт. Маълумот учун...»

«64—66 ёшларга чиққан серғайрат, кўришиши кўркам, маданиятли ва маълумотли, зиёлилар оиласидан тарқан, 1914 йил уруши муносабати билан Россиядан кетиб қолган ҳамда оилавий турмуш тажрибасини бошидан кечирган жанобни — бир умрлик, дўсти вафодорни истайман. Хонимнинг ўзларида шу сифатларнинг барчаси тўлатқис. Телефонимиз...» ва ҳоказолар.

Ақлига қурт тушган ва ёки ақли ошиб-тошиб кетганлар, заковатининг миси чиққан ва ёки заковат кўчасига киришни унутиб қўйганлар шулар бўлишса керак. Одамни итдан ҳам хор, товукмия айлаган бу жамиятдан нияям куттиш мумкин ўзи?!

Адибам, севарим, эрга-метандан ишни бошлаймиз. Бошлангач ниҳояти ҳам бўлар-ку. Бор-йўқ истагим оқила Адибам билан тезроқ кўришув. Волидан муҳтарамим пешоналаридан бир ўпиб кўярсиз.

Салом ва хайр-хўш. Чўлпон кўзларингиз шайдоси —

Элнур.

Тошкент. 25. IX. 1965 йил.

АССАЛОМ, ЭЛНУРЖОН АКА!

Минг — юз минг қатла шукр: хатингиз, хуш-хабарингиз келди. Бахтимизга ҳамиша саломат бўлинг! Аямлар айтишларича (ташвишланманг, сиҳатлари яхши), бутингиз орасидан шамол ўтиб юрса, бас эмиш. Гапга шаҳар берасиз. Лекин Элнуржон ака, мени мунақанги ноқулай аҳволга қўйишингиз инсофдан эмас. Аямлар ҳадеб мактубингизни тўласича ўқиб беришни қистайдилар. Қани, айтинг-чи, ҳалиги шўхлик аралаш эркаликларни, «ёмон йигит» эканингизга иқроларингизни қай юз билан ўқиб берай у кишига? Энди билсак, сизда ҳам айёрликдан анчагина бор экан. Қилар ишни қилиб Америкага қочорасиз-да, дунёнинг бир четида туриб узр-илтижо айтасиз, қўлим етмаслигини била туриб... Шу тобда қаватимда бўлсангиз-чи, агар... Узим билардим... ўймалаб-ўймалаб... Йўғ-э, эсим қурсин, кенг пешонангиздан, кўзларингиздан тўйиб-қониб ўпган бўлардим, жонгинам.

Элнуржон ака, ҳижрон бўрони қаршисида Адибангиз мўрт экан, синаман дейди. Бунинг устига ҳар нафаъи сизни эслатгувчи ипак кузимизни кўрмайсизми: шира-шарбатга фарқ боғларимизда ноз, гужум-гужум очилган пахтазорларда завқ, серҳарорат ёзнинг оташида бўғриққан одамлар кузакнинг майин оромида. Қани сиз? Сира-сира ажралмаймиз, ҳамиша бирга бўламиз, деган ваъдаларингиз қайда? Ҳа, айтгандай, «Эълонлар» антиқа. Олдин кулдим, кейин довдир одамлар тақдирига ачиндим. Капитализм — уруш ва ҳақорат дунёси эканини барча билиши керак. Шу мақсадга қаратилган ҳаракатларингизга мадад тилайман, лекин ялинаман, эҳтиёт бўлинг.

Эртадан редакциядаги меҳнатим бошланади: хайр, дорилфунун, салом, меҳнат! Аямлардан бир олам дуои истак сизга. Йўлларингизга интизор ёрингиз — *Адиба*.

Нью-Йорк. 30. IX. 65 йил.

СЕВГИЛИМ, АДИБАМ!

Мактубингизни олдим. Чиндан ҳам доносиз: ёзганларингиз бир шингилу маъноси, ҳосили фарам-фарам. Ташаккур. Сизни учратган тақдиримдан ўргиламан.

Бугунги Американинг кайфияти мени чуқур ташвишга солмоқда. Нью-Йорк каби катта шаҳарларидан руҳ бутунлай кўтарилган, кўпчиликнинг кўнгли синиқ, нарх-наво баланд, зар ва зўрлик шукуҳининг чақчайган кўзини тўзон, қон босгандай. Ҳаммаёқда уруш шарпаси. Ҳатто Бродвейнинг қичиқтабиат аёллари ҳам Вьетнамда ўгли ўлган америкалик нотавон оналар учун нафақа тўплашга бел боғлашибди. Номини улуг, супраси қуруқ бу мамлакатнинг сиёсатидан, «олий» даражали сиёсатчиларининг қилмиш-қидирмишларидан арвоҳ лабига ҳам учуқ тошса ажабмас.

— Нега мундоғ?— савол берсам, америкалик бир дипломат, ҳазил-мутойиба аралаш, шу жавобни қилди:

— О'кэй... 1945 йилнинг 31 январини эсларидадир?

— Албатта.

— Худди шу куни Гитлер ставкасида одатга кирган тартиб-интизом биринчи бор бузилганди. Туни билан ишлашни, то тонггача бўлар-бўлмас кенгашлар ўтказишни яхши кўрган Адольф куннинг биринчи ярмини уйқуда, ўз гафтлатхонасида кечирар ва айни фурсат давомида бирон кимсанинг унинг хонасига киришга ҳаққи йўқ

еди. Бироқ, 31 январнинг эрталабки соатларида национал-социалистлар канцеляриясининг бошлиғи Борман бу одатни бузишга мажбур бўлиб, Гитлер уйқусини қочиради. Сабаби? Совет танк қўшинлари Одердан ўтиб, Берлин сари йўл солгандилар. Тушундиларми?

— Йўқ. Бу узундан-узун тарихни саволимга нима дахли бор экан?

— Мистер, дахли шундаки, ўша кундан бошлаб бизнинг ҳам уйқумиз тозаям қочган, жонимиз ҳалак-да! Ё биз коммунизмни йўқ қиламиз, ёки коммунизм бизни — «озод олам»ни... Энди тушундиларми?

— Тушунганда қандоғ... офарин.

Ленин Ватанининг қудрати, социалистик лагерь ғалабалари, Осиё, Африка ва Лотин Америкасидаги тарихий ўзгаришлар империализм корчалонларини қаттиқ саросимага солган. Улар сарсон-саргардонликларининг, уруш қуролидан воз кечган иқтисод ўрнига жангу жадал мақсадига асосланган иқтисодга куч беришларининг, инсоний маданият ўрнига «қирғишлар маданияти»ни кўкка кўтаришларининг сир-асрорини шундан излаш лозим. Аҳвол шу қадар мураккабу Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг XX сессиясига тўпланишган 117 мамлакат вакилларининг анчагинаси на ерни танийди ва на осмонни. Бунинг устига маслакдошлараро келишмовчиликларни айтмай-сизми. Оқ сут берган онага тескари қараш — оқпадарлар, телбалар хунари...

Жоним Адиба, бу галги хатим серташвишроқ бўлса — кечирасиз. Бинобарин, биз ҳушёр бўлишимиз зарур. Етар, кечган тарих сабоқлари, етар. Ҳа, азизам, қалтис замон, халқлар тинчлиги қил устида турган давр хунук башарасини қайта кўрсатмоқда. Наҳотки учинчи жаҳон уруши ўт олса?!

Гул япроғи — дўрдоқ лаб устига қўнган тимқора хол ва унинг соҳибаси мени соғинганмикан? Бир кўрсам... Бир суйсам... Сафаримиз чўзиладиганга ўхшайди. Аямларга кўпдан-кўп салом. Саломат бўлинглар. Заргар қалбингизнинг зор-интизори — *Элнур*.

Фарғона. 12. X. 1965 йил.

ЭЛНУРЖОН АКА, САЛОМ!

Очиғини айтсам, бу галги хабарингиз кўнглимга андак озор берди. Кўпроқ нотинч дунёнинг нохуш ишлари тўғрисида ёзибсиз. Америкалик дипломатнинг айтганлари-

дан бир газабландим, бир шод бўлдим. Газабим боиси: хизматга туҳмат... Агар Гитлер фашизмини биз ер билан яксон қилмаганимизда ўша жаноб мамлакатининг ҳам ҳолига маймунлар йиғлашини унутиш, совет халқининг мардона ғалабасига тан бермаслик — дунёни қора ўрмон тарзида кўришни истагани, албатта. Шодлигим сабаби: уйқуси қочган экан — ажаб бўпти. Уйқусизлик балосига мубтало одамнинг умри кўпга чўзилмайди. Демак, бир кунмас-бир кун йўқ бўлажакларини, мушт кўтаришлариям кўрқоқлик, кучсизлик аломати эканини сезмоқдалар. Кўп саз!

Элнурим, журналист ёрингизнинг дастлабки сафари Фарғона водийси томон тушди. Қанотсиз учдим, чунки, назаримда, бу водий билан учрашув гўё сиз билан кўришишдай ширин туюларди. Ҳозир-чи, кумуш водийнинг айни серзавқ фасли экан. Бу водий асл одамлари таърифини тилга олиш қўлимдан ҳали келмас дейман.

Мен қувалик Ҳурмат она билан танишдим. Она, биринчи қарашда, кўзлари ожиз эканиниям сезмайсан киши. Ўғиллари Эрали урушда ҳалок бўлган, лекин она умидида у тирик. Она ҳамон ўғлини кутади.

— Онажон, ёшингиз қанчада?

— Айланай сиздан, Эрали немис қиронига жўнашидан бир кун олдин: «Аябуви, олтмиш олтига чиқдингиз», деганди... болагинам.

— Кўзингизга нима қилди?

— О-о, болам, йигирма тўрт йилдан бери хаёлим ана келди-мана келди билан банд. Эрали тушмагурдан эса дом-дарак йўқ. Азобга дил чидади, тирикман, кўз чидамади, айланай сиздан.

— Тўқсонга чиқибсиз, онажон.

— Тўқсонми-юзми... Эралигинам бошини, оҳ, онанг ўргилсин, бошини мана шу кўксимга бир босмагунча ўтиравераман. Ундан сўнгра ўлимимга розиман... Қаригандан ўлим яхши, болам.

Биринчи очерким бардоши тоғ Ҳурмат онага бағишланади. Ҳалиги сиз айтган уруш жарчиларини шу муштипар она дод-фарёди кўр қилса бўлмайдимиз?!

Элнурим, «хол» ҳақидаги қочириқларингиз боисида нима ўйлашимниям билмайман. Унга рашким келади, холос. Демак, у кишининг кўнгилларида мен эмас, биргина «хол» экан-да каби шубҳалар дилимга озор солгандай. Наинки, хол, бутун борлигим, бор хаёлим сиз билан, Элнуржон ака. Ҳаммамиз, аямлар ҳам, Фарғона боғларидаги гули ниҳоллар ҳам, ҳаммамиз, сизни, бир қочоқ йи-

гитни бесабр кутамиз, соғинганмиз. Тезроқ қайтиш иложини қилсангиз — илтимосим ва саломим шу. Қўзням, майлиз, ҳолням, хуллас, бутун вужуди йўлингизга тўрт — Адиба.

Нью-Йорк. 17.Х. 1965 йил.

АДИБА ҚИЗ, САЛОМ, ОҚИЛАМ!

Билмадим... Бу саломим қай фурсатда етиб бораркан: кечқурунми, кундузми ё нонуштада? Менга қолса, мактубимни тунда, ўринга ётиш олдидан қўлингизга тегишни истардим. Балки сабабини сўрасиз? Айтишим мумкин. Кейинги, кўзларимга сурта-сурта ўқиганим номангиздан пайқашимча, янги таассуротларга шунчалик бойсизки (Хурмат она — ажойиб тарих), азиз бошингиз ҳаёт шавқи билан шу қадар бандки, бечора Элнурни ўйлашга сизда на вақт ва на мажол борига инонай. Тунни танлашимнинг «сири» шунда. Кундузнинг бор ташвишларидан қутулганингиздан сўнг, ётоғингизда қолганингизда етиб борган мактубим зора хаёлингизни мен сари олиб қочса, ўйқунгизни ўғирлаб (худбинлигимни кечирарсиз?) иккимиз кечинмаларимизни қўшнаё қилса деган умид мени шунга мажбур этмоқда. Бу рашкми? Бетоқатликми? Соғиниш телбалигимми?.. Ажримини ўзингиз қилиб кўрарсиз, оқилам.

Энди бу ердаги гаплардан сўрасангиз, шу кунларда ғарб фирибгарларининг бор диққати католиклар пайғамбари папа Павел VI нинг Нью-Йоркка келиши ва Бош Ассамблеядаги нутқи билан банд. Уч мингдан ортиқ мухбир, ўн саккиз мингга яқин полиция гумаштаси, борингки, Америка президентидан тортиб Бродвей савдогарларигача — ҳаммаси шу машмаша атрофида гирдиқапалак.

Гўё Вьетнамда, Доминикан республикасида, Африка ва Осиё қитъаларида қон тўкилаётгани йўқ.

Гўё империализм марази эмас, коммунистлар дунёсинсон ва замон шуурини ҳақорат қилмоқда.

Гўё Америка бошлиқ империалистлар оқу Москва бошлиқ коммунистлар қора.

Гўё Америка ҳабашларининг қирғинида ҳам, куппа-кундузи Оқ уй дарвозаси олдида рўй берган безориликларда ҳам, тирикчилик ўтказиш юзасидан карт думбасига сурат ишлатиб, тери-мериси билан кесиб, шинаванда бойваччаларга сотишга мажбур бўлишган студент-қизларнинг фо-

жиасида ҳам айбдор коммунистлар ва фақат коммунистлар эмиш!

Папа Павел VI Бош Ассамблея минбаридан «баланд-парвоз» нутқ сўзлаётган бир вақтда, Пентагон биноси олдида, уч боланинг отаси Вьетнамдаги урушга норозилик билдириб ўзини ўтда ёндирди. Ана тўхматга жавоб!

Адиба қиз, Ватанимизга умр, ҳалқимизга саодат тилайлик. Ҳали дунёда қиладиғон ишларимиз кўпга ўхшайди. Аямларга алоҳида хат ёздим. Уқиб берарсиз. Орзунгиз ва қалбингиз мафтунни — *Элнур*.

Самарқанд. 24, X. 1965 йил,

АССАЛОМ, ЭЛНУРЖОН АКА!

Бу номани нонуштадаям, кундузиям, тундаям — ҳамиша сизнинг дардингизга фарқ, Элнурисиз бир нафас яшашним тасаввур қилишдан узоқ бўлган Адибангиздан деб билурсиз. Азизим, изим тушган қадимги Самарқанд кўчаларини кезганимда, осмон ўз гумбази ва рангини уларга тақлидан яратган асрий ёдгорликларини томоша қилганимда, аҳли тамизларнинг «нони пўлотий»дек ширин суҳбатини эшитганимда хуллас, ҳар қадам, ҳар дақиқада беихтиёр сизни ўйлайман. Ҳатто Улуғбек расадхонасидаям хаёлга кетибман: бўйчан, қотмадан келган бир ўт йигит кўзларимга тикилганича, «Адибахон, таниёлмадингизми? Мирзо Улуғбек излаган юлдуз мен бўламан!» дермиш... «Узоқда сиз, юлдузингиз юлдузимга тушганида, жавобини оласиз», деркан хаёлпарастингиз.

Икки дунё — яхшилик ва ёмонлик дунёси. Албатта-да, ниҳоятда мушкул «фалсафа». Лекин Элнуржон ака, баъзи рақамларни эсингизга солмоқчиман. 1955 йил ҳисобкитобининг хабар беришича, жаҳонда 2,3 миллиард халойиқ яшар экан. Шундан 850 миллиони колониализм билан империализм зулми остида тирикчилик кечирришга мажбур. Фақатгина 180 миллион халқ социализм қуриш шарафига эришганди. Энди-чи, орадан ўн йил ўтгандан кейин-чи? Ер юзининг халқи — 2,5 миллиард, шундан 850 миллион халқ социализм қуришга бел боғлаган, фақат 180 миллион халойиқ ҳануз колониализм зулми остида. Узингизга маълумки, сўнгги рақам кундан-кунга камайиб бормоқда. Тўғри бу кўз илғамас тарихий ўзгаришлар осонликча бўлаётгани йўқ, бироқ ҳақиқат ва адолат тантанасини тўхтатиб қолиш ҳеч кимнинг қўлидан, ҳаттоки

бадавлат Америкадаги уруш жарчиларининг ҳам қўлидан келмас. XX аср — социализм асри. Бизнинг ҳақиқатимиз, Элнуржон ака, гарчи сермашаққат бўлса-да, баланд тоғ қоялари бағрини ёриб олтин водий сари югурган обиҳаёт каби тиниқ ва адолатсевардир. Шу муқаддас йўлга бағишланган имонимиздан, ота-боболаримиз ҳақлари, тоймасак бас, марра бизники!

Элнуржон ака Адибанинг сабри қарори бениҳоя, чидайди деб ўйлайсиз шекилли... яна кузак қурмагурни айтмайсизми: бирам безанган, ҳар шеvasи сизни дейди, ҳар сайқали сизни соғинтиради.

Аямларнинг хатлариниям қўшиб жўнатдим. У кишининг ҳам кўзлари йўлингизда. Бор вужуди билан висолингизга отилган ёрингиз — *Адиба*.

Нью-Йорк. 30. X. 1965 йил.

АССАЛОМ, АДИБАМ, ЯГОНАМ!

Ажабки, ёмон яхсини, хунук чиройликни эслатар экан. 110 қадоқдан (Америка ўлчов вазида) ошишни гуноҳ санаган дароз, тахтакач, суви қочган шилқим аёлларни учратганим сари бир кимсани, табиатнинг танги санъати яратган бўй-баст, буғдой рангли бежирим чирой, хаёл билан шўх назокат эгасини, яъни сизни кўриш орзуйи мени бир зум ҳам тинч қўймайди, маст-аласт қилади, бир ўлдириб, бир тирилтиради... Жоним, кўпи кетиб, ози қолди. Тезда учрашармиз, агар саломат бўлсак.

Сизни бир воқеадан огоҳ қилмоқчиман. Америка президенти Линдон Жонсон ўт қонидаги тошни олдириш учун операцияга ётган кунларида мен Нью-Йорк атрофидаги Гайд—паркка, Франклик Рузвельт яшаган ва жасади кўмилган манзилга борган эдим. Кўримсизгина боғнинг бир чеккасидаги қабрини, туғилган ва умрининг сўнгги кунларини ўтказган оддийгина уй-жойларини зиёрат қилиб юрганимда радио шу хабарни келтирди: «Америка президенти операция столида 130 минут ётади. Шу 130 минут давомида ҳокимият вице-президентга топширилади. Агар Совет Иттифоқи вазиятдан фойдаланиб, Америкага қарши уруш бошласа, президент ўринбосари 130 минут жараёнида Америка ҳимоясини бошқаради ва сўнгра, роп-п-расо 130 минут ўтгач, коммунистларга қарши уруш жilовини Америка президенти ўз қўлига олади...»

Ана шунга ўхшаш вайсанлар, бўҳтонлар бу томонларда кўп экан...

Ягона, узундан-узоқ гапларимни кечиргайсиз. Волидан муҳтарамамга салом айтинг. Сизнинг ширин хаёлингиз билан тирик — *Элнур*.

Бухоро, 5. XI. 1965 йил.

ЭЛНУРИМ, АЗИЗИМ!

Бу саломномани Адибангиз Бухородан — сизнинг қалбингизга яқин антиқа шаҳардан ёзмоқда. Салкам уч минг йиллик нотинч тарихни бошидан кечирган Бухоро алланечук навқирон кўринди кўзларимга. Менга айтганларингиз ҳаққоси ростлигига яна бир сира ишондим: Ибн Синога ўхшаш оқил кексалар, меҳнатидан оппоқ тоғлар яралган довьорак йиғитлар билан оху кўз жамилалар, халқ дили билан ҳамоҳанг шоирлар ҳар қадамда экан. Меҳнатдан ижодни, ижоддан меҳнатни айрича тасаввур қилиб бўлмайди.

Айни аҳвол, Элнуржон ака, бутун мамлакат бўйлаб ҳукмрон экан, келажак истиқболи (йўлимизда қийинчиликлар бўлиши турган гап) бизники, коммунистларники, албатта. Сизнинг дилингизни куйдираётган аллоб-қаллоблар кучала еган лайчадай тиришмаснилар — бизнинг азамат карвонимиз саодат йўлидан тоймайди...

Элнурим, азиз йиғит, бу галги хатингизда шоирона кайфият ҳукмрон кўринди. Адибангиз сифатлари ҳақида талайгина муболағалар айтибсиз. Саволим бор. Қаралмаган ниҳол, парвариш қилинмаган гулнинг аҳволи нечук кечадими?..

Элнуржон ака, ёрингиз тарс ёрилиб ўлмасин десангиз, тезроқ қайтинг, илтижо қиламан, ялинаман. Ҳижронингиз ўтида парвона — *Адиба*.

Вашингтон. 12. XI. 1965 йил.

ГУЛИМ, КЎЗЛАРИ ЧУЛПОНИМ!

Кўлим кўксимда: ассалом. Соғиндим шарқнинг ойдин тунларигадаги шалолалардек сочларингизни, қайрилма қошу бодомқовоқ остидаги оху кўзларингизни, ҳимраниб эркаланишу шўх-шўх кулишларингизни, гунгур-гунгур суҳбатларингизни ўлардек соғиндим. Баъзан хаёлга толаман: бор вужуди билан ўз гулига мафтун йиғит нечук айрилиқ —

тикон захрини чекиши керак? Ё, дунё ташвишларидан бир шингили бошига тушган, умрининг ярмидан кўпини ўз оиласидан узоқда, сафарда кечиришга мажбур бўлган дипломат йигит, севгили ёр меҳри, дўст-қадрдонлар даврасига интиқлик туйганмикан?!

Шу пайтда доно шарқ яратган бир латифа кўнглимдан ўтди. Қиш экан. Бутун олам қорда. Ҳассасига кўкрак берган шоир жонон газалларининг илҳомбахши — ёр висоли сари ошиқар экан. Бир замон у ўзидан бир қадам олдинда бораётган ҳассасига бежо тикилганича таққа тўхтабди. Газаб-ла ҳассани даст кўтарибдию:

— Ҳим-м... беор, каминадан илгарироқ ёримга етиш ниятинг борга ўхшайди. Бор, йўлингдан қолма, дўсти нодон, дея уни улоқтирибди-да, изига қайтибди. Изғирин совуқ. Кечгача бир ажиб ёруғлик улашиб ёғмиш момиқ қор икки букчайган шоирни беаёв савалар экан...

Латифа мағзини чақиш — сизга ҳавола. Ой қиз.

Энди бу ердаги гапларга келсак, кеча Вашингтонда бўлдим. Шаҳар менга ёқди: ерда юриш, шаҳар устидаги зангори осмонни кўриш, нисбатан соф ҳавода нафас олиш ҳам мумкин экан-ку. Президент Кеннеди дафн этилган қабристонга бордим, мазори устида у билан хаёлда суҳбат қурдим:

Мен. — Жаноб президент, қабринг устидаги кўкатни ўйнаётган шабада нечук дараклар келтираётганини пайқаялсанми?

Кеннеди. — Улган одам тириклар ишидан беҳабар бўлишни унутма.

Мен. — Улганми ва ё ўлдирилган?

Кеннеди. — Тўғри, мени «дўстларим» ўлдиришди. Кўкрагимга ажал ўқини қадаган Америка учун, Ватанни ҳам, халқ осойишталигини ҳам заъфарон чақага алмаштирганлар учун хушёр президент керак, албатта, бироқ, унинг расо ақли фақат ва фақат ана шу зўравонлар хизматида бўлиши шарт экан. Йўқса, ким бўлмасин, меним қисматимга тушган қора кундан қочиб қутулиши амримаҳол... Американинг келажаги, имони қайси кўчада? Қайси йўл билан бориши керак? Тириклигимда мени қийнаган муаммолар олами шу жавобсиз саволлардан иборат эканини биласанми?

Мен. — Сен деган жавобсиз саволлар, муаммолар олами мен учун аллақачонлар аён. Уйлашимча, пешона тери билан тирикчилик ўтказаяётган америкаликлар учун ҳам бир қадар аён. Фақат шу аён мақсад ижроси учун изчил кураш етишмаяпти шекилли?

Кеннеди.— Билмадим. Бу саволингни Оқ уйдагиларга бериб кўргин-а?

Мен.— Қайсар. Сени халқ яхши кўриб қолганди, ҳозир ҳам хотирангни ҳурмат-иззат қилишади. Аммо сен халқингни севмаган экансан. Аксинча, оқ уй адресини менга бермаган бўлардинг.

Адибажон, агар мёндан эзмалик ўтган бўлса, кечирарсиз. Аямларни бағрингизда тутинг, дуойи саломимни топшинг. Шу кунларда кўнглим нотинчроқ, изимни кузатувчи узун қулоқлар ҳар қадамда... майли, аҳамият берманг. Қалби доимо сиз томон интилган йигитингиз — *Элнур*.

Хоразм, Урганч. 20. XI. 1965 йил.

ЭЛНУРИМ, ЯШУЛЛИ

Кекса шоирнинг чистон ҳолатига ишора ила ўралган саломингиз мени Хоразмдан топди. Ўзингизга аёнки, Хоразм тупроғи бир-биридан доно латифалар, бир-биридан гўзал ҳақиқатлар хазинаси. Сиз келтирган латифага унчалик пайров бўлмасаям, бирини эсламоқчиман.

Оқсоч тарих Гулистон аталмиш шаҳарни билар экан. Адолат ва оқибат шаҳри, меҳнат ва гул бўйи билан кўнгли тос халойиқ кунлардан бирида Чингизхон қўшини ҳужумига учрапти. Ваҳшийлар шаҳар атрофидаги боғлар, экинзорлар кулини кўкка совурдилару қалъани ололмадилар, куну ойлар кечаверибди-ю, қамалдагилар жасоратини синдириш қўлларидан келмабди. Ниҳоят, босқинчилардан ҳам даҳшатлироқ куч — очарчилик ўзининг хунук башарасини кўрсатибди, очлик илигнини қуритган мудофийлар дармони ҳатто қилич-қалқонни кўтаришгаям етмабди, қалъа кўчаларида шишиб ўлганлар сони кундан-кунга ошиб бораверибди. Шунда шаҳар оқсоқоли ўз маслаҳатгўйлари ва саркардаларини тўплаб, яна қандай чора бор, деган саволни ўртага ташлабдилар. Маслаҳатга йиғилганлардан бири сўнги тадбирни — устомон режани айтибди. Шу режага кўра гулистонликлар бисотларида қолган икки нафар ҳўкизга омбордаги бор-йўқ донни егизибдиларда, жониворларни шаҳар дарвозасидан чиқариб юборибдилар.

Очарчилик қалъа ичидагина эмас, қамал қилганлар орасида ҳам ўз нағмасини кўрсата бошлаган: атроф қишлоқларни ялагандай қилишган босқинчилар ҳам саросимада. Шаҳар дарвозасидан кўринган ҳўкизларни хиппа бўғиб хомталаш қилар эканлар, қоринлари буғдойга жиққа

тўлалигини кўриб ҳайрон қолибдилар: «Демак, қалъадагилар тўқ ҳали... Ҳайвонгаки берадифон бугдойлари борми? Енгиб бўпмиз...» деганларинча зудлик билан жўнаб қолиш тараддудига тушибдилар.

Аммо қалъа оқсоқолининг ягона қизи Гулбека бу ишдан рози эмас, чунки у босқинчилар саркардасини — ёш, довюрак паҳлавонни севиб қолган экан. Уни кўрмоқчи, бирга бўлсам деган нияти бор экан. Туннинг қоронғи шарпасидан фойдаланиб, Гулбека босқинчилар саркардасига мактуб жўнатибди. «Баҳодир йигит, сен шошма, «бугдой» масаласи найранг, ўстомонлик. Бир кун тоқат қилсанг — зафар сеники».

Босқинчилар туяларга ортилган асбоб-аслаҳаларини, чодир-чудирларини қайтадан ўрнатиб, қалъа қамалига зўр берадилар. Эртасига эса шаҳар таслим бўлади. Қалъага бостириб кирган аламзада ваҳшийлар бор тирик жонни қиличдан ўтказиб, шаҳарни ўт балосига топширадилар.

Бўғриққан, кўзлари эҳтирос ўти билан мастона Гулбека севги ва миннатдорлик умидида босқинчилар саркардасига тўғри бўлар экан, шу сўзларни эшитибди: «Отасини, она шаҳрини сотган аёл менга вафо қилармиди?! Бу манжалақини икки байтал думига боғлаб, орқасидан айғир кўйилсин!.. Хизматларига ташаккур, бекам».

Латифа мағзини чақиш — сизга ҳавола, жон йигит.

Сирасини айтсам, дардсиз дармон бўлмагандек, рашксиз севги, севгисиз рашк ҳам йўқ, азизим. Хуллас, севгингиз ҳам, рашкингиз ҳам ҳамиша бошимда дурра эканига ишонсангиз бас.

Адибангиздаям бир янгилик бор. Айни кунларда аҳён-аҳён бошим айланадиган, кўнглим Хоразмнинг шира-шарбат неъматларинимас, шўртак нарсаларни тусайдиган одат чиқарди. Бу нимадан экан? Бир ўйлаб кўринг-а, Элнуржон ака?

«Изимни кузатувчи узун қулоқлар ҳар қадамда...» Бу нимаси? Юрагим орқамга тортиб кетди-я. Элнуржон ака, ўтинаман, қайтинг! Сизни беҳад соғинганмиз. Тезроқ қайтарсиз, деган умиддамиз; кўзлари йўлингизда толган ёрингиз — Адиба.

Нью-Йорк. 30.XI. 1965 йил.

ИФТИХОРИМ, ОНАГИНАМ!

Салом... ассалом... Хоразмдан юборган мактубингиз булутни ҳайдаган шамол, тунни қочирган тонг савобини бер-

са бўладими. Ақлу назокатни, сабру қарорни сиздан ўрганмоқ керак. Раҳмат, минг қатла ташаккур, онагинам.

Чамамда, пайқагандирсиз? Умримда биринчи бор сизни «онагинам» деб атадим. «Кўнгил айнишлар» фарзанд дийдоридан дарак, азизим. Ўзингизни асранг, тортаётган азиятларингиз учун мени кечиринг. Оқибати хурсандчилик билан тугашига умид ва қанот тилайман, нодирам.

Инсон қадри ер билан яқсон қилинган, бутунасича «сарик чақа — доллар» манфаатига қул каби сотилган дунё марказида, оқпадарлик, безорилик, виждон ва тан фоҳишабозлиги, ёшлик ва авлод жувонмарглиги одатий манзара бўлиб қолган муҳитда, озодлик деганда зодагонлар эркини, бахт деганда босқинчиликни, халқ деганда бир сиқим пулдорлар нафсини назарда тутган одамнамо башаралар орасида юрган чоғингда янги меҳмон — тўнғич фарзанд дарagini эшитиш... — бошим осмонга етди, дунёга сиғмай кетдим.

Қолганларини учрашганимда айтарман. Сафар азоби тугади, онагинам. Бажарган ишларимиз якуни Москвада бўлади. Азонлаб йўлга чиқамиз. Кўришгунимизча хайр, хайр, қаламқошим. Сиз ва волидаи муҳтарамамизга сиҳат-саломатлик тилаб, висолнинг ноёб дақиқаларини камоли бетоқатлик билан кутиб қолувчи — Элнур.

* * *

Тамом... ёзишмалар тугади. Ташқарида эса аллақачонлар ёмғир тинган, кўм-кўк осмон, юзлари ёмғирда ювилган табиат қуёш нурига чўмилиб нафас олмоқда. Сайроқилар, зибилдоқлар сайили айни авжида. Менинг хаёлим бўлса икки оламни — оқ билан қорани ажрим этувчи мана бу хатлар маънисидан — навқирон дил ёзишмаларидан ўзга нарса ни истамайди.

КАМАЛАК

Қисса

Саратон. Кун ёнади. Азим шаҳар аҳли сабрсизлик билан оқшомги салқинга кўз тиккан. Зораки, Зарафшондан эсгуси шабада Самарқанд хиёбонларида ўйнаса, жазирама хонадонларга кириб келса, кексалар уйқуси, бола-чақалар ороми тиниқ бўлса... Қароматини қаранг-а, орзу ушалмади: оқшом ҳам дим келди, тун — қиздирилган хумдонга ўхшар, чўнқир, қора осмон пинакда эди.

Янтоққа ағанангандай, ўринда мижғовланган Профессор гўштдор гавдасини гоҳ бир ёққа ташлар, гоҳ иккинчи ёнига ағдарилар; сочиқ хўллаб пешонасига босса ҳам, нам чойшаб ёпинса ҳам бўлмади. Диққинафас тун кўзларига мижжа қўндирмас, кўнгли беҳузур, аъзойи бадани зирқирарди.

Саратонда тун совур, сунбулада сув совур, ҳикмати ҳам жоиз чиқмади. Бу етмаганидек, аллақачонлар кечган бир воқеа қуйқуми, янгиланган яра каби дилининг бир бурчагини чимдиб турар, Профессор табиатини қайта-қайта кир қиларди:

«Э, нодон одам, аспирантинг бўлган қиз нарса билан бир ёстиққа бош қўйиб-ку, бир маротаба даврага тушган экансан... Эллик ёшингда-я, вой... Майли, уни кўнгил иши дейлик, орзу-ҳавас бўла қолсин... Энди нега номаъқулчилик тузини ялаб, шўр тумшуғингни ичкилик заққумига тираб олдинг? Хўш, доцентдай баччағарнинг кўча-кўйда маст юриши, ҳатто партбилетини йўқотишгача етиб боришим орзу-ҳавасга кирадими?! Яна бўзрайганига куясан...

Тўхта! Фараз қилайлик, дайди орзу-ҳавас орқасида эмас, бирон бедаво дард баласига дош беролмасдан шу кўйга тушган бўлса-я? Ҳой, Профессор, хўп фикр қилгин-а, яна журъатинг оқибати хато бўлмасин?.. Ленинграддан қайтганинга-ку атиги бир-бир ярим йил тўлди: янги институт, ноошно одамлар... Хато эмасдир! Партиядан ўчирилишини, кафедрадан ҳайдалишини талаб қилмасдан ўзга иложим йўқ эди ўшанда. Ҳаётини, имонини сабил қилган...»

Шу зайлда, саратон тунининг раҳмсиз азобида аллафурсат кечди. Ниҳоят хонадан чала уйқуга толган одамнинг

шакароб хурраги эшитилди. Аммо уни уйни бошига кўтарган телефон жиринги босиб кетди. Қулоқлари батанг келган Профессор бу «жиринг»ни тушга йўйиб ҳам қутулмади, будильник соатни парқу остига кўмиб ҳам ундан тинчимади. Қимдир ўжарлик билан чақирар эди.

Телефон овози эканига бора-бора қаноат ҳосил этган Профессор «нафаси ўчар» илинжида яна бир палла ўрнидан қўзғалмай кўрди. Бўлмади.

— Оббо-о... Ўжар-ей,— дерди трубкани олишга мажбур бўлган Профессор кўзларини ишқалаб,— ҳа... ким бу, ярим кечани бошига кўтарган? Нима-нима?! Ҳой дейман, наунча, димоғи шамоллаган тезотар беданадай бидиллайсиз... А-а! Нима-нима?! Ўрнидан турди? Ҳуши ўзида, дейсизми? Барно-я! Офарин!.. Офарин... Мана, йўлга чиқдим. Эҳтиёт қилинглар, бўтам! Мен зудлик билан...

Профессор апил-тапил кийиниб йўлга тушади...

Барно Қаримова, ўттиз ёшларга ҳали бормаган жувон, бундан бир йиллар муқаддам руҳий касалликлар клиникасига келтирилганида, аҳволи мушкул эди. Агарки, кўпчилик беморлар сингари оғзидан боди кириб, шоди чиқса, тўғри келган одамга сапчиса — Барно тақдири Профессорни ошиқча ташвишга солмаган бўларди. Чунки ундайлар дардига даво излаш жўнроқ. Барно Қаримова эса ўзгача бемор; мусичагаям озор бермас, бодомқовоғи остидаги тимқора шахло кўзларини ердан олмас, ийманиб-ҳимраниб теккина ўлтиришни қўймас, кўнгил дафтарини очишга тоқати йўқ. Бунинг устига беморлик тарихига оид маълумотлар ҳам батафсил эмас: ўқиган, эрга теккан, фарзанд кўрган — вассалом.

Профессор ҳаяжонининг яна бир сири бор. Барнони даволашга оҳори тўкилмаган, қалтисроқ эксперимент — 20 кун очлик ва 20 кун парҳез усули ишга солинган. Мутахассислар даврасида жиддийгина мунозара кетмоқда. «Саватни сувдан қачон кўтарармишлар?» қочириғини қилувчилар ҳам йўқ эмас кўринади.

«Тўйнуқдан мўралагандан кўра,— андак асабийлашган қиёфада илдам бораётган Профессор хаёлидан шулар кечар эди, — эшикдан кираверишса бўлмайдими? Ҳайронсан... Бу Содиқ Каримов фожиаси... А, вой? Содиқ Каримов — Барно Қаримова!.. Ундаймасдир. Тасодиф... бу ўхшашлик тасодиф, албатта. Ҳар ҳолда клиникадагилар билишарди-ёв...»

Бу кечинмалар исканжасида минг хаёлга борган Профессор палатага кириб келади:

— Рухсатми?.. Ассалом, Барнонисо!

— Қараса, ланг очиқ дераза ёнида хомушгина ўтирган Барно худди қуюқ булут орасидан чиққан кумуш ойга ўхшарди, шаҳло кўзларида телбаликнинг шарпаси кўринмас, уст-боши саришта. Хонаси эса нечукдир майин атир бўйи билан тўлган.

— Миннатдорчилигимни қандоғ...— дейди-ю, кўнгли тўлиб сўзини давом эттиролмайди Барно.

— У нимаси? Миннат — ҳиммат, деган андиша киши зиммасидаги бурч қаршисида бамисоли тўзон, онагинам.

— Минг қатла раҳмат, Профессор.

— Фараз қилайлик, камина учун, мана шу шифохона мутасаддиси учун сизнинг ўйнаб-кулиб юрувингиздан ортиқ миннатдорчилик бўлмаслигига ишонасизми?

— Одам қадрига етувчи шинавандадан минг ўргилсанг арзийди... Умрингиз чинор бўлсин, Профессор.

— Фараз қилайлик, Барнонисо, онагинам, бир ўтинчим бор... эзмаликка йўймасангиз?

— Айтинг, Профессор.

— Офарин!.. Онагинам, сиз жамилага аёндирки, олимпик кўчасига кирган киши нина билан қудуқ қазувчи демакдир,— ҳамсуҳбати мақсадининг калитини ҳали тополмаган Барно, қалдирғоч қанот қошини чимирганича, «тушунмадим?» назарида Профессорга қараб-қараб қўяр, унинг дўрда лабларидан қочган сўзлар мағзини тезроқ англашга интилар эди.— Шу боисда, агарчандики, малол келмаса, албатта, ҳаётингизга доир баъзи тарихларни билсам, онагинам?

«Нега керак эди?» дегандай, ялт ёнган кўзларида қалб дарди, эзгу сир сояси, уятиш ва пушаймон ҳавоси чатнаган Барно:

— Профессор, мушкул жойидан ушладингиз-ку,— деб юборганини ўзиям сезмай қолади.

— Афв этасиз,— Барнонинг айни вазияти, Профессор назарида, қаттиқ совуқда тарам-тарам чатнаган ойнанинг ўзгинаси эди,— чунон саволимдан кўнглингизга озор етдиғон бўлса сўзламаслигингиз мумкин. Қаминангиз, азбаройи илм, тирик жон манфаати юзасидан...

— Майлиз, айтай... зора кўнглим бўшаса.— Барнонинг момик қўллари ҳайдар зулфида экан, нигоҳи узоқ кўчаларга кириб кетган, овози сирли хаёл гирдобида чир айлангандек туюларди.— Дафтарим узундан-узун... Ота меҳрига қонмай, гўдаклигимдаёқ етим қолдим. Қабрлари Халхин-Гол кўлининг қия қирғоғида. Бечора онам — тўқимачилик комбинатининг қўли қадоқ ишчиси — биттаю битта қизини, ёдгорасини ергаям, кўккаям ишонмас, яримта кўнглим.

ни ўқитмаслик йўлида бевақт оқарган сочлари супурги, чайир қўллари косов эди.

Мединститутни тамомлар эканман, устозларим қўярда-қўймай аспирантурада олиб қолдилар. Узингизга маълумки, 24 яшар қиз боланинг, нечоғлик истеъдоди бўлса-да, аспирантка номига етишуви — бу, албатта, осон гап; жўн мартаба эмас: онам иккимиз теримизга сигмас эдик. «Бу кўҳна дунёда аёл зотидан-ку пайгамбар чиқмапти, келиб-келиб энди табобат мумтози Ибн Сино чиқиб қолса нима дейсан, оппоғим!» дейишларини, тантиқланишларини қўй-масдилар волидагинам... Баъзида эса: «Барногинам, 16 ёшимда куёвга беришганини айтувдим шекилли?.. Бу замон қизлари ўқишдан ўзга юмушни ўйлашмайди-я...» тарзидаги шамалар ҳам бўлиб турарди.

Қизларининг боши эса клиникаю лабораториядан чиқмас, кандидатлик минимумларини топшириш билан банд, раҳбарим Содиқ Каримович..

— Ким?!— пешонасидан совуқ тер чиқиб кетган Профессор ташвишда.— Содиқ... Каримович?

— Ҳа, доцент Содиқ Каримов илмий раҳбарим эдилар,— дея давом этади Барно Профессор ҳолатини сезмаган кишидай.— Қунларнинг бирида доцент бошига оғир мусибат тушди: хотинлари вафот этдилар. Одобларини сақлаб, дафн маросимида ҳам, кўнгил сўраб келган таниш-билишларини кутишда ҳам у кишининг уйларида бўлдим. Бўлдим қайтиб чиқолмадим. Бир йил ўтар-ўтмас тўрт-беш яқинларимизни йиғиб, сиримизни ошкор қилдик. Утинсиз тутаган онам: «Шўр пешонам, қиз боқмаган эканман, 50 ёшлик бевага лойиқ бева асраган эканман...» дея менадан юз ўгирдилар, янтоқдай ёниб дунёдан ўтдилар.

Яна. Шогирдини, ёш нарсани йўлдан чиқазиб хотин қилди, дашноми остида эримни мажлисга солишди, жазолашди: мени эса аспирантурадан ҳайдадилар. Барно деган бетийиқ аёлга эр эмас, молу дунё ҳавас эмиш...

Начора. Чидашдан ўзга иложни эп билмадик. Фақат, устига бир қилиқ қўшилди — у киши ичиши одат қилдилар. Шу орада ою куним яқинлашиб, Тоҳир-зуҳралар дунёга келишди. Иккимизниям овунчоғимиз, эзгу умидларимиз шулар. Мен — она, у киши — ота. Беқадрлик таъна тошлари унутилиб, тирикчилигимиз бир қадар изга тушгандай эди. Содиқ Каримович монографияларига янги-янги саҳифалар қўшила бошлади. Мен-да, ишга киришни ўйлардим.

Содиқ Каримович янги аспирантларини мақтаганлари сари, Тўлқинжон ундай, Тўлқинжон бундай, шу кетиши бўлса, беш-олти йилдаёқ академик бўлиши — икки карра

иккидек нақд, йигит эмас, қилич-а... қилич... деганлари сари вужудимда ўт ёнарди. Ахир, у киши бир вақтлар мен тўғримдаям қанча-қанча кўпирардилар. Нега энди жимлар? Ёки бор истеъдодим эрга тегиш билан сувга уриб кетдимми?.. Дилимни кир қилган бу маънос ўйлар болаларимни — жуссаси пишиқ, хушсавлат Тоҳиржон билан сувўтидек нозик, хушсурат Зухрагинамни кўрсам-ла шамол тирқиратган булут каби тарқалар: соғлигимда суюнчим, дард еганда ҳамдардим шу қўзичоқларим... дердим ўзимга тасалли бериб. Профессор, зерикмадингизми, балки...

— Утинман... сўрайман,— дерди бор вужуди диққатга айланган Профессор,— малол келмаса, давом этинг, хаёлингиз ҳалқаси узилмасин, онагинам.

— Майлиз... Баҳор эди. Якшанбалик нонуштасидан сўнг, болаларим билан истироҳат боғига боришга қасд қилдик. Оталариниям қисташган эди, у киши: «Ишим бор. Тўлқин келиши керак», баҳонасида қутулдилар. Ҳамиша шу: душанбадаям, якшанбадаям иш, фақат иш; болаларим шўхлиги ёқинқирамайди, хотинларининг кўнглига қараш эса аллақачонлар одатдан ташқари гап бўлиб қолган.

Тоҳиржон билан Зухрагинамни ювдим-тарадим, ўзимни-да жиним қўзиб, қизлик давримдаги либосу безакларимни ишга солдим. «Бугун келинчакликни ҳавас қилибсиз-да», деганларига ҳам кўнглим оғринмади.

Эндигина уйимиздан чиқмоқчи эдикки, қўнғироқ жинглади. Эшикни очдим. Юлдузи менга нечукдир ошна, қадди-басти тараш, юз-кўзларига илиқ табассум қўнган бир йигит қаршимда турарди:

— Узр. Адашмадиммикан?.. Содиқ Қаримович манзиллари?

— Марҳамат. Домла кутмоқдалар.

— Ташаккур. Бу дўндиқчалар болаларими?.. Танишайлик: отим — Тўлқин...

Юрагим «шув» этди-ю, орқага тортиб кетди. Шўрим! Наҳотки, бу лочинкелбат йигит ўша, бешинчими-олтинчими синфда, аниғн хотирамдан кўтарилган, жамалакларимни юлиб-юлқайвериб жонимдан безор қилган тирмизак, еру кўкка сизмас Тўлқинча бўлса?.. Икки юзидаги чуқурча ҳуснутзар бўпти-ку. Ё одам одамга ўхшайдими?

Шу хаёлотда уйимиздан нечук чиққанимни-да, истироҳат боғида кечган вақтни-да, билмадим, кўнглимга қилча нарса сизмай қолди. Уйлайсизки, дилим гала-гала каптарлар сайилгоҳию кимнингдир шафқатсиз ҳаракати уни беаёв тўзғитмоқда. Ишқилиб, уйга қайтмасам. Ҳалиги билан яна учрашувга ҳол, тоқатим йўқ.

Кун тиг тортиб болаларим югуришдан чарчашди. Уйи-миз томон йўл олар эканмиз, «талайгина фурсат ўтди-ку, кетгандир» қаноати бир оз тасалли берарди нотинч вужудимга. Эшикни очган Содиқ Қаримович болалари кўнглини сўрашним унутиб, кабинетларига кириб кетдилар. Қулоқ солсам, гангур-гунгур суҳбат авжида. Тўлқиннинг дўриллаган овози... Энди, бўлса: «Яхшиям кетмапти. Яна бир кўрар эканман...» фикри-зикри вужудимни оташдек қиздирар, муз сингари совутарди. Тандир ҳам иссиғида олади, деганларича, бу йигитнинг юлдузи мен бечорани неча кўйларга солар, истақларим тескарисини ўнгга айлантларар, боринги, ўзимни-ўзим танитай қолдим.

Тезгина болаларимни тинчлатганимдан сўнг, дастурхон ясаб, уларни таомхонага таклиф қилишга мажбур эдим.

Доира стол атрофида гир айланиб ўлтиришдик. Овқат орасида Содиқ Қаримович ер остидан назар ташлаб кўяр: «Шаштинг пастроқ, мазанг йўқми?» саволини бергандай имо-ишора қилардилар. Мен эса ўзимни тушунмасликка, тундликка солардим.

— Кетган келар, кетмонланган келмас, Содиқ Қаримович,— дерди Тўлқин. Чоғи кабинетда бошланган суҳбат давом этмоқда.— Шўрхокидан шувоқўт ҳам ўсмаган нокасларга қарши жангдан омон чиқишимга, сизларга ростини айтсам, сира инонмагандим.

— Иним Тўлқинжон, пешонангиз устаси фаранг сартарошнинг қайроғидек текис ясалган экан.

— Қайдам, Содиқ Қаримович.

«Тавба,— дердим ичимда,— йигит юлдузиям шу қадар иссиқ бўлар эканми? Фикр, юз-кўзидан фикр ёғилади-я. Икки энли қошлари ўртасидаги тугун ғайир, сербардош табиатидан нишона бўлса керак». «Инонмагандим» деганида чехрасида энгил табассум таралиб, кўзларидаги алланечук, менга кўпдан буён таниш шўх жилва юз чуқурчаларига кўчганида, бўғиним бўшаб, қўлимдаги пичоқ пастга тушса бўладими.

— Ҳарбий госпиталь врачлари,— давом этарди пичоқни кўтара менга қараб-қараб қўйган меҳмон,— ажални энгиб, борлигини бомба зирапчалари ғалбир айлаган шогирдингизни оёққа қўйдилар. Шунда, дунёга янгитдан туғилган аскар бола қолган умрини, агар ҳоли қудрати етса, тиббиёт йўлига инъом этувга аҳд қилди. Мана бугун, йигит аҳдимнинг ўтирик чиқмаслиги сизнинг қўлингизда, устоз.

«Сўзлари тугар-тугамас боши таъзимга келди. Кўзларим қуюқ, тўлқинсимон сочларида экан, мавлоно Жомий айтганлари фикримдан ўтарди:

Мевасиз шох бошин кўтаради тик,
Мевали шох боши саломда эгик...

Энди заррачам гумоним қолмади. Бу — ўша, бир куни «Барно менга ўптирди... ўптирди менга» деб тегажаклик қилиб мактаб майдончасини бошига кўтариб чопгани, уни қувиб тутиб жингалак сочларини чимдиб-чимдиб юлганим кўз ўнгимда турди-да, қўйди. Бўлганимча бўлдим: туриб кетай десам мажолим йўқ, ўлтираверай десам, ўриндиқдан йиқилиб тушмасимга ишончим қолмаган; шу ёшга бориб, эр кўриб, ҳаётимда сира-сира бу ҳолатга тушмаган, бу савдони чекмаган эканман...

Яхшиямки, сизди шекилли, ўрнидан тура қолди. Хайр-хўш қилар эканмиз:

— Домла, Барно опамлар мени таңимадилар. Биз мактабдош эдик, — деди-ю, гапни чувалтирмасдан чиқди-да, кетди.

Оёқларим қалт-қалт титрар, бошим тегирмон тошидек оғир, кўзларимни қоронғилик босганича «гуп» учганимни биламан. Бир вақтлар кўзимни очсам, ётоқхонамиздаман: кўзичоқларим кўзларида милт-милт ёш, эрим бошимда парвона. Қани энди, ер ёрилсаю мен бенавони ўз бағрига олса.

Шу-шу турмушимиз лаззати бузилди, тинчлигимни йўқотдим. Тунларим — бедор, кунларим — бесабр. Кўнглимга қил ҳам сиғмас, қўлим ишга бормас, қулоғим «тиқ» этган эшикда бўлиб қолди. Шайтон Тўлқин томон етаклар, шарм-ҳаё уни хаёлимдан қувлар эди. Зимдан кузатиб, юрган Содиқ Қаримович:

— Барноҳон, рангингиз синиққан. Эртанги дам олиш кунида далага, лола сайлига чиқсакмикан?— таклифини қилдилар.

— Ихтиёриз...— жавобини бердим.

— Жуда соз. Болалар ҳам бир яйрашади.

Саҳарда йўлга тушдик.

Кўклам: иффат, латофат, уйғоқ ҳаёт айёми. Нав-ниҳол, навқирон фаслнинг киши дилини ёзғувчи нозу карашмалари шу қадар кўпки!.. Ясси, ўркач-ўркач қирларнинг қия бағри. Табиат зим-зиллол гиламини бағри қон ёқут лолалар билан беаган. Бу манзарадан сармаст тўрғайлар «чир-чир» сайрашар. Кўзларида юлдуз чақнаган, пешоналарида маржон-маржон тер ялтираган болаларим қучоқлари

лолага тўлган. Содик Каримович эса машина соясида китоб кўриш билан банд эдилар.

Якка ўзим қир ошдим. Меҳримши тортган жўра лола сари яқин боришимни биламан. Қаёқдандир пайдо бўлишган жуфай тўрғайлар сайраши, чириллаши хатарнок пардаларга кўтарилгандай сезиларди, назаримда. Энгашдим улолаларимни узишга қўлим бормади: саломга эгилишган ёқут кўнғироқчалар ҳимоясида, ер чуқурчасида заргар кунти билан тўқилган саватча — олачинор тухумчаларни ардоқлаган тўрғай иини кўрдим. Шу тобда хаёлимдан Тўлқин кечди. Тинч хонадонга безовталиқ олиб кирган йигитни ўзимнинг айни ҳаракатимга қиёс қилдим. Талай вақт ўйга берилдим чоғи, бошимни кўтарсам, қаватимда ҳалиги йигит — осмондан тушганиниям, ердан чиққаниниям пайқамай қолдим.

— Барно опа, тўрғайлар аламда, ошиёни бузилмасин?— дерди алланечук қалтироқ овозда Тўлқин.

— Опа дейшингиз сабабини англамадим? Мактабдош эканимизга иқрорингиз қайда?

— Сабаби — саловатингиз босгани...

— Қариб қопсиз денг?

— Йўқ. Менга ошна ўша кўзлар, фақат қиттак ўйчанроқ... Ўша жамалак, фақат ўримни бир қадар ўзгача...

— Уят эмасми?!

— Балки? Уятдир... Домлани, у киши оиласини ҳурматлаш қарзим, албатта. Аммоки, тўғрилиқ юзасидан, виждонга тескари бормаслик мақсадида айгиб қўя қолай.

— Ҳожати бўлмаса керак. Хайр.

— Илтимос. Бир нафас тингланг. Уйингизга борганимдан, қувноқ болалигим, тотли кунларим ўртоғини қайта кўриб қолганимдан ўта пушаймондаман... бағрим — мана шу лолалар бағри... дилим — ана у тўрғайлардай нотинч, аламда...

— Кўнгил очиқлигингиз учун миннатдорман,— ўзимни босишга, қинидан отиламан дегувчи қалбимга сув сепишга тириша, зўр-базўр давом эттиролдим сўзларимни.— Тақдирдан нолишга асосим йўқ. Гап шу ерда қолсин. Учрашмаслигимиз мақсад. Тўрғай ошиёни ҳам, домла хонадони ҳам, сизнинг йигит дилингиз ҳам озор чекмаслиги муддаом... Тўлқинжон, одамийлик юзасидан... илтижо қиламан... мен билан учрашувга фурсат изламаслик ваъдасини сўрайман сиздан?

— Ақлим қалбимни енголмас, сиз айтганча бўлсин, Барно,— деди-ю, мендан узоқлашди.

Ўзимни қаерга қўйишни билмаганимдан, тезроқ уйга

қайтиш йўлни қилдим. Кундузги ҳаловатимдан асар, тунги уйқудан қатра қолмаган. Эртаси домла институтдан хафа бўлиб қайтдилар: Тўлқин аспирантурадан кечиб, геологлар билан узоқ экспедиция сафарига қарор қилган эмиш. «Ёшлик — бебошлик экан, бундан буёқ аспирант зоти баримни ушлаб бўпти» сингари шикоятмуз мулоҳазаларини такрорлай кабинетларига шўнғиб кетдилар.

Менинг шууримда эса зиддиятлар кураши. Бир лаҳза Тўлқиннинг мард қалбига, оқил номусига таҳсин ўқисам, иккинчи дақиқа, қилмишига қарши қўзғаламан, унутиш учун, кўрмаслик ниятида йўл изламоқда, мен бечоранинг осойишталигини бузиб қочмоқни мақсад этган дейман, бир йиғлайман, бир овунаман... Севги нашъаси, шу ёшга кириб биринчи бор севги туйғусининг соҳибаси бўлиш... Бир эримга ачинаман, бир хотини қалбида севги ўтидан ҳатто қора чироқ ҳам ёқолмаган эркак шаънига нафрат ўқийман. Айбдор — ўзлари, дейман.

Кун кунни қувлаб, орадан бир йил чамаси ўтиб кетди. Бир кечаси Содиқ Қаримович уйга қайтмадилар. Азонга яқин телефонда:

— Барнохон, мени кутманглар. Бугун ҳам кеч қайтсам ажаб эмас,— деган эдилар:— Яхшиликми ўзи?— сўраб қолдим, кўнглим бир бахтсизликни сезгандай гулгулада эди.

— Кеча самолётда ановини олдириб келдик.

— Ановиңгиз ким?

— Қим бўларди? Тўлқин-да!— товушларида зарда, ғашлик ва ачиниш урғуси сезилиб турарди.— Оёғи остидаги тош кўчиб, жарга қулапти. Бёши ёрилган, кўп қон кетган, ҳуши ўзида йўқ.

— Умид... яшашлигига?

— Мингдан бири. Аҳволи мушкул... Болаларни ўпиб қўйинг!

Бу хунук хабар мени тошдек қотирди, ер билан битта бўлдим. Иситмам юзимга урди. У йигитнинг меҳриғиёси... Бешафқат тақдир, наҳотки, мен бенавога чин севги чечагини шунчалик кеч раво кўрса-да, яна юлиб кетмоқчи бўлса?!

Барча кечинмаларимни ипга тизиб, тарозига солиб кўрдим: уйимизга кириб келиши, «Бағрим — мана шу лолалар бағри» дейиши, дабдурустдан жўнаб кетиши ва, ниҳоят, бу машъум хабар бир томонда, менга олам-олам яхшиликлар қилган Содиқ Қаримович, оила, бола-чақа бахти иккинчи томонда. Қай бирини танлашим инсофдан? Албатта, иккинчисини-да. Энди мен учун севги савдосига бало бор-

ми? Қўзичоқларимга бўлган меҳр-муҳаббатим қаршисида, ойла бурчи олдида кечиккан биринчи севги туйғуси денгиз кўпиклари гирдобидаги писта пўчоқ эмасми? Уфф-ф... бечора бошим!

— Бўлди... бугунча етар, онагинам, толиқдингиз, — бўғиқ овози зўрға эшитилган Профессор ҳам (ким билсин, бу балки, унинг-да ўз ёшлигидан даракдир) ҳиссиёт билан кўмилганди.— Манави дорини ичворинг-а, бош оғриғи таққа тўхтайди.

— Майлиз... Дафтаримни бекор очган ўхшайман. Зериктирдим, чамаси?

— Йўғ-эй, бажонидил... Айни муддао, фақат, кечмиш алангаси жонингизга андак азоб бермоқда, фаразимча?

— Азоб?.. Шу ўринда янглишган кўринасиз, Профессор. Азоб эмас, тотли ва аччиқ хотира, бахт ва бахтиқоралик тарихи. Хушингиз бўлса?

— Бажонидил. Қулоғим сизда, онагинам.

— Хуллас, нечук клиникага бориб қолганимни, палатасига кириб, қошу кўзини силаб ўлтирганимни ўзим ҳам билмайман. Палатага кирдим эримдан андиша қилсам-да, бўлгуси «мишмишлардан» ўлгудай чўчисам-да, уни ташлаб, қайтиб чиқолмадим. Боқдим, меҳр қучоғига ўрадим, ярасига малҳам, ҳаёт билан видосига тўсиқ бўлдим. Ниҳоят кўзини, жон сўровчи кўзларини очди:

— Барно, сизми?..— деганини биламан.

— Ялинаман, гапирманг... жим ётинг.

— Ваъдани бажаролмадим... кўринмаслик ваъдасини, кечиринг мени...

Бағримга олдим, кўзларидан тўйиб-тўйиб ўпдим. Севги ҳароратини, меҳрим оловини тўкиб солдим. Тўлқинжоннинг ялангтўши остидаги мард юраги қинидан отилгудай, бадани қизиган, кўзларидан тирқираб оққан ёшининг таъми лабларимни куйдириб, севги, чин севги, аёл қалбида уйғонган биринчи севги дардининг илоҳий сирларига пайванд қиларди, мен бечорани... йиғит бечорани... Кўкрагига ямоқ тушмаганига, ўз севгисини излаб йиллар ўтказганига, шу дақиқада бахтиёр эканига... эканимизга... имоним... имонимиз комил эди.

— Камалак!.. Барно, қаранг-а... камалак...— дея алаҳсирай бошласа бўладими.— Сир билан Аму қовушмоқчи бўлишса, камалак отар эканлар... Камалак Сирдан чиқиб, Амуга тушган... Шайдоси эдим... кўп изладим, камалакни...: Сизни... Камалак асл бўёқларини баҳор чечакларига қиёс этармиш... бодом, гилос, ўрик, шафтоли, зилол қирлар, ясси тепаликлар бағрида очилмиш лолалар, тўрғай эсингизда-

дир, лолалар ўз рангларини камалакка тақлид айлар эмишлар... Сиз шу камалак, лоларанг камалагим... Аммо, умрингиз... севгимиз... камалак умрига ўхшамаса... зора, абадий бўлса...

Мен бахтиқорани симобдай эритди-ю, жон бериб, ўлди-кетди Тўлқинжон. Дод солганимча палатани ташлаб чиқдим. Уни кўмдилар. Мени билганим, кун сайин, бир даста гулу мозористон бўлиб қолди. Қабри ёнида тунларни бедор ўтказиш — битмас-туганмас хаёл эди мен учун...

Тавбаларига таянган у киши эса, Содиқ Каримович, насиҳат қилиб кўрдилар — кор қилмади, меҳр-иззатни ошира инсофга келтирмоқчи бўлдилар — ёрдам бермади. Сўнгра, у одам бор аламини яна ичимликдан олишга тундилар. Қуну тун ичадиган бўлиб қолдилар. Болаларни қариндошларникига узатдилар. Уйимиздан имон кўтарилди. Ўз ёғимизга ўзимиз қовурилдик. Начора?!

Янги кўклам келиб, табиат кўм-кўк либосга беланганиниям, гулу чечаклар кишилар чиройига-чирой қўшганиниям пайқамай қопман. Икки баҳор ўртасида, атиги-я, шунча ўзгариш...

Оқшом қуйилар экан мозористонга кириб бордим. Атроф сув сепгандек. Фақат ғир-ғир эсан ҳайдар шамол кўз ёшларимни олиб кетишга тиришгандай, «кет, кет!» дея кўкракларимдан итаргандай. Йиғладим, овундим, яна йиғладим. Кечмиш баҳор... ясси қирлар... «Бағрим — мана шу лолалар бағри... дилим — ана у тўрғайлардай нотинч, аламда...» деган Тўлқинжоннинг қалтироқ, жарангли сўзлари кўзимдан, қулоғимдан, дилимдан аримас...

Ғира-шира тонготарда уйга қайтибман. Эшикни очиб, остонани босдиму бошимни бир совуқ нарсага уриб олдим. Кўзларимга инонмайман: у киши, ўзини коридор шифтига осган Содиқ Каримович мурдаси... Ҳуш-беҳуш полдаги хатни кўтардим:

«Барноҳон, мени қарғаманг. Шодлигимни, сизни йўқотганимдан сўнг, одамлик омонатини топшира қолдим. Тамом. Заифлик, беиродалик, афсуски, енгди. Энди бирон кимсага керагим йўқ — дўстларимгаям, сизгаям. Мени даврадан чиқазди. Балки ҳақдирлар. Қадрингга ўзинг етмасанг, ёру биродарлар ҳам беқадр қилишар экан. Беқадрликдан қўрқинг, узоқ бўлинг!

Тоҳир-Зухралар, гўдакларим қолишди. Пешоналарини силарсиз, токи етимлик хўрлигини чекмасинлар. Алвидо. Мени кечирарсиз умидида Содигингиз».

«Войдод!» солиб, кўчага ўқдай отилганимни биламан. Қолгани эсимда йўқ...

«Очилган дафтар» Профессорни тамом ҳангу манг айлаган. Унинг елкаси оғир тош остида, кўзлари бежо, олазарак, нафаси қисилган. Хайр-маъзурни унутганича палатадан, Барно қошидан чиқиб, йўлга тушади. Тонг отмоқда, сутдай тонг.

«Э, нодон одам, яна Профессормиш...Аҳмоқсан, беқадрсан,— кексалардек оғир қадам босаётган Профессор лаблари шу сўзларни ҳижжаларди.— Одам деганнинг ҳолаҳволидан огоҳ бўлиш ўрнига, меҳр-карам қўлини чўзиш ўрнига, дакангхўрозлик қипсан. Ишдан, партиядан ҳайдабмиз-а. Бу кечирилмас гуноҳни бўйинга олишим, тезроқ ўртоқларимга айтишим лозим. Ҳа, азизлар, беқадрлик — камоли телбалик!»

КУЗЛАРИ ЧУЛПОН

Қисса

Хастасан, кўргали ул
дилбари жонон келадур,
Юзи моҳ, юлдузи ўт,
кўзлари чўлпон келадур.
Сурма тартиб кўзига,
қирмизи кўйлакни кийиб,
Уйнатиб ханжарини
қилгали қурбон келадур.

Ҳамза.

Қиш оғир келди. Қор... қор ва яна зилдай қор. Қариялар ҳикматича, бу — кўм-кўк кўклам, сержило ёз, тўкин-сочин куз нишонаси эмиш. Ноқобил табиат, ер-сув шайдолари ўзларида йўқ хурсанд. «Айнанай сиздан, отахон, озингизга новвот-эй», дейишларини қўйишмайди. Чунки, устма-уст икки йил қайтарилган қурғоқчилик суяк-суякка қадалган, омбор-да ҳаминқадар.

Қордан, аёздан кўнгли зигирёғ одамни ажаб эркаламиш ҳайдар шамол эсдию, ҳуд кирди, ҳуд кирди — деҳқон пайтавасига қурт кирди.

Боғимиздаги ниҳоллар — қандил ўрик, сим олма, кашмири гипос, луччак шафтоли гулласа, нишона берса ажаб эмас... Кўргим бор! Дунё ташвишларини бир чеккага йиштириб; кўклам хунлари она-юртимни кезмакни, ёру биродарларим билан дийдор кўришмакни қаттиқ армон қилгандим.

Аттанг, насиб бўлмади: узоқ сафарга отланиш мажбурияти яна оёқ остидан чиқиб турса — иложим қанча... Мана кун-уззукун океан устида «бешик тебратиш» ниҳоятига етаётгандай. Нью-Йорк тизма чироқларининг қўйилаб бораётган самолётимиз қанотларида ялт-юлт ўйнаши — шундан белги. Табиатим ғаш, негадир, беҳузур.

Ҳаял ўтмай кўндик. Самолётдан чиқишим билан азимкор аэропортнинг кўзни олгудай жимирлаган сонсиз юлдузлари, димоғимга «гуп» урган дим, қўланса нам ҳавоси тоби тоқатимни тарс ёраёзди. Дилимни чулғаган аввалги ғашлик, беҳузурлик ҳам гап эканми?!

— Ҳой, жаҳонгашта йигит!.. Акмал!

Овоз эшитилган томон аста ўгирилсам, ёшлик-бебошлик йилларидаги елкадошим Умиднинг шўх чехраси, илиқ табассуми. Кўнглим андак ойдинлашди. Қулоч очиб кўришдик:

— Умид, дўстим... кутилмаган дийдор кўришув!

Хорижий мамлакатларга қилган сафарларимда Умид каби журналист йигитларимизни кўп учратганман. Аммо буниси ўзгача. Бўйчан, жуссаси миқти, қотма, манглайи очиқ, қошу кўзи тусдек бу бугдойранг йигит талайгина одамий хислатлар мужассами: нозик нафосат, ҳушёр ақл, чарчамас омиллик, мусофирликда яхши йўлдош, қутлуғ кунларда улфат, бошга нотавонлик ёғилса ҳамдард, боринги, аллақачонлар оқу қорани ажрим этган йигитлардан. Қусурини ҳам айтай: чарсроқ... табиатида чарслик аломатлари йўқ эмас; аҳён-аҳёнда эса қиёфасида ҳали мен фолини очолмаган маъюслик ҳам кўланка берарди.

— Акмал, «Кадиллак»ни мен ҳайдайми ёки ўзлари?

— Шўхлигинг қолмаган кўринади, Умид! Ҳайда... Париж, Қоҳира ва ё Токиода қўлимга тушиб қолсангми, машина рулини ушлатиб бўпман... Бу шаҳар йўллари ҳозирча менга ноошно.

— Колумб! Янги кашфиёт...

— Кашфиёт сендан. Келганингга икки йилча бўлдимми?

— Бир доvon ошиб, иккинчиси.

— Уйлангандирсан?

— Бўйдоқ ўтишни маъқул биламан.

Сўнги саволим Умидга ёқинқирамади. Кўзларидаги шўхчанлик йўқолиб, ҳалиги кўланка пайдо бўлди.

Биринчи таассуротим шу: табиат чиройи, одам назокати, тирик жон асабияти бундагидай «маданий» тазйиқ, ҳақорат остида қолган бирон макон жаҳонда бўлмаса керак. Нью-Йоркнинг диққинафас, одам сигмас кўчаларида кезар эканман, шу қаноат қайта кўнглимга келар; одам боласининг бардоши метиндан ҳам серчидам эканда?!

— Акмал, сувдан ҳолва пиширувчиларни кўришга қалайсан?— деб қолди Умид кунларнинг бирида.

— Нима эди?

— Оқшом «Уолдорф-Астория» меҳмонхонасида йиғин бор. Долларпазлар тўпланишади. Ҳа, айтмоқчи, Бешинчи авеню билан Марказий истироҳат боғини сайр қилишга иштиёқманд эдинг. Йўл-йўлакай уларниям кўрардик?

— Бўпти. Йиғин мақсади нима экан?

— Бўлғувчи сайлов машмашаси. Илмакаш туллаклар иситмаси кун сайин кўтарилмоқда: «Янги президентлик кимнинг чекига тушади?!»

— Кеча қаҳрамони?..

— Қилдан қийиқ топғич бир шўртумшук,— дерди Умид кўнғир сочларини авайлаб тараганича.— Давоми «Уолдорф-Астория»да, кетдикми?

— Мен тайёр.

Бешинчи авеню пулдорлар кўчаси экан. Бир томонида Американинг кўҳна архитектурасига хос бесўнақай, серҳашам бинолар қадди, иккинчи томонда эса кета-кетгунча Марказий истироҳат боғи. Баҳаво, сайилгоҳ манзил. Одам шиға. Сувнинг тиниғида, ўтнинг ўсиғида юрийдиғонларнинг кўпи шунда: ўз зулфини ва нафис олтин занжирда орқасидан эргаштирган лайчаси юнгини адаш рангга бўятган хандон-хушон хонимлар дейсизми? Ўз киндигини ўзи кесган тахтакач там-там қизлару суяги бузук даканг-хўроз йигитлар дейсизми? Меҳнат аҳлини чўмичда қоқа-қоқа умри ўтиб кетган киборлар ва ёш бўламан ҳавасидан ҳануз кечгиси йўқ ҳалим чолу қоқидек қуришиб кетган сатанлар дейсизми? Эрмаги отиш-ўлдириш машқидан иборат бетийиқ норасидалар дейсизми? Қўйингки, истаган «башара» оёқ остидан чиқиб қолса, ажабланмагайсиз.

Оқшом қуйилмоқда. Сайилгоҳдаги хахолашиб кулишлар, шақиллашиб сўзлашишлар қайноқ қаҳвага тушган қантдек эриб кетганини сезмай ҳам қолдик. Бесўнақай бинолар деразасида серҳашам, бесўнақай қандиллар чарақлади. Бўшаб қолган боғ ўриндиқларида эса чок-чокидан сўкилай деб турган бобойлар пайдо бўла бошладилар.

— Бу қимтинларлар оқшом ҳавосини олишга чиқишганми?

— Оқшом ҳам, тун ҳам, саҳар ҳам шуларники,— дея кўзимни очади Умид.— Олазарак афту ангорларига тузукроқ қарагин-а?

— Ҳим-м... Бошпанасиз гадолар.

— Нариги томондаги қандиллар сўнса, булар бемалол чўзилиб ухлашлари мумкин. Унга қадар ўриндиқда ўтириб мизғишга мажбурлар.

«Уолдорф-Астория» меҳмонхонаси, одам — қайнар булоқ. Ҳавода ичимлик ҳовури, сигара ва сигарета дуди, хушбўй атир ҳиди, кулги, мунозара, гийбат, ғовур-ғувур сузди.

— Ҳов, қалами дудама жаноблар, оналарингиз тўрвасидан беш кун олдин тушгансизлар-ку, нега кеч қолишни одат қилдиларинг?.. Гурунгларинг хув ана шу бурчакда, илдамроқ...— тупроғини илон инидан қарзга олган ўшандайям сувилони инидан, зал бегининг тузсиз қочириқларига аҳамият бермай, кўрсатилган бурчакка ўтар эканмиз, баъзи суҳбатлар юлуғи қулоғимга чалинди. Мана улардан бир-икки шингил:

«Бадҳаво гап, бадҳаво... Аждодларимиз удумини унутмаслик лозим,— бу сўзлар сариқ эчки соқолини дароз

ҳамсуҳбатининг кўкрагига тираб олган кўзлари ола-куда жанобдан чиқар эди.— Бу қора тумшуқлар (ҳали йигирма миллионлик халойиқ дедингиз-а?..) лабига кесак суртиб, қора хизматимизда юришаверади. Тамом-вассалом! Қай бир президент Америка ҳабашларини озод этишга қўл урса, бошига Кеннеди куни тушади. Тамом-вассалом!..»

«Бетонзор қора ўрмонда яшашдан кечамизми, йўқми ўзи?— буниси зиёлилардан бўлсам?— Тараша қоматини икки букканича қаршисидаги қорни қаппайган жаноб франиннинг тугмасидан торта, гапидан қолмайди.— Ҳим-м... Нью-Йорк кўчаларида ҳатто қуш учсаям нафаси қисилиб ўлади. Ҳим-м... бу бетонзор қора ўрмонда туғилган ёшлар жиноятни, диёнатсизликни, нашавандликни касб қилишмоқда. Ҳим-м... Бугун газеталарда: «Бўйида бўлган тўққиз яшарлик нозанин» ҳақида хабар бор, «Олтига кирган манна бу йигитча ота-онасини ўлдирипти».. Азбаройи худо, ўқидиларми?.. Ҳим-м...»

«Джон, Джон, дейман?.. Намунча қовоғингни осмасанг, ширингинам?— дерди қимматбаҳо мўйна кийимидаги суви қочган аёл эндигина сабз мўйлови кўринган қулоғи динг, суяги бузуқ ўсмирга эланиб,— мен-чи, ўта айёр хотин эканман. Кечаги итальянча фильмдан лаб сўришнинг, қиҳ-қҳ... ҳа, ширингинам, лаб сўришнинг янги йўлини ўрганиб олдим. Тунда тилиннга жонгинамни пайванд айлаб сўраман, ширингинам! Менга қарагин-а...»

«Ҳа-ҳа-ҳа... Куёвтўра Вашингтон сайрида эмишлар?— дея укки кўзларини ўйнатарди ёши ўтиб қолган мешкоб жаноб силлиққина жувоннинг нозик белига қўл юборганича.— Ҳа-ҳа-ҳа... айни мақсад, ойимча! Тунни оромда кечирсакмикан? Ҳа-ҳа-ҳа...»

«Розиман... гапларингга розиман, рози!.. Ишонаман: тирик бўлсанг юрагимдасан, ўлсам — суягимда, Техасдан учган лочиним! — бу жони ҳалак жаноб ҳам тилидан гуллаганлардан бўлса керак.— Аммо-лекийин, миллий шармандаликниям олдини тўсиш керак-да. Уятмасми? Ҳар тўртинчи ҳабаш ишсиз... А? 16 дан 21 яшаргача бўлган ярим миллион негр болалар учун ўқиш ҳам, иш ҳам анқонинг тухуми... А? Ҳар олти оиладан бири кулбасиз... Америкада-я?!»

Дафъатан олағовур босилди. Залдагилар диққати қириб келган «нотиқ»да.

— Танидингми?— дея биқинимга туртиб қўйди Умид.

— Йўғ-э?! Олдинги сайловлардан бирида бор-йўғи 112 овозни кам олган кони зиён эмасми?

— Уша.

— Кучаласи президентлик дейман. Яна тиришмоқчи-ми?

— Орзуманд... лекин ҳозирча гапни дуранг қилишни маъжул кўради.

«Кони зиён» йигитчалардек сакраб стул юзига оёқ босганича панг овозда сўзлай кетди: димоғига яқин келиш амримаҳол... бутун ёлғонни ишга солсаю, тингловчиларни дарёга ҳўл олиб бориб, қуруқ қайтариб келса... Жанобнинг коммунистлар, коммунистик жамият ҳақидаги бадҳазм вайсашлари эса худди арслонга юзма-юз бўлган сўқир тулкининг аянч тақдирини эслатарди:

— Жаноблар, хонимлар! Биз шод бўлишга ҳақлимиз. Коммунистлар орасидаги ўзаро низо ўт олмоқда-я! Тўқайга ўт кетса, ҳўл-қуруқ барабар ёниши эсларингдадир? Жаҳон халқлари тарихига улар таъсирини бебурдга чиқариш, «Озод дунё» мақсадларига қанот бериш фурсати етди. Коммунистлар шохида юрса, биз гулида юришимиз шарт!..

Залдагилар, айниқса, чийилдоқ хонимлар «нотиқ»нинг бу думбул сўзларини қийқириқ билан қарши олишар:

— Америка шундайга интизор!

— Бизга айти шу одам раводан-раво!

— Президент ўзи бўлсин!..— каби садолар пода чангидан ҳам қуюқ кўтарилар эди.

— Америка халқини сариқ чақага пуллашга ҳозир, латта базми энди қизийверади, — деди Умид менга синамол назарини ташлаб.— Кетсак ҳам бўлар?

— Ажал отини ўзлари қамчилайверсинлар. Бу жиннихонадан мени тезроқ олиб чиқ, ўтинаман!

Биз «Уолдорф-Астория»дан чиққанımızда қоронғи тушган эди. Улганнинг устига кўмган, деганларидай Бродвей томон йўл солдик.

— Умид, «Известия» газетасида 20 — 25 йўллик хабарингни ўқигандай эдим?

— «Бирмингем — Бош Ассамблея — Кеннеди»ни айт-япсанми?

— Ҳа. Мулоҳазаларинг хомроқ қолипланган кўринди чамамда.

— Бултур кесилган бармоққа бу йил йиғлашдан фойда йўғу, қисқартириш, ёзилган мақолани қайчилаш ҳам эви билан-да!.. Тобинг бўлса, жижжасини, Бродвейга етканча, айтиб беришим мумкин?

— Бошла.

— Уша ташвишманд кезларда, — ҳикоясини бошлади Умид, — расмий ва ғайрирасмий Нью-Йоркнинг фикр-ёди

икки нарса билан банд эди: Американинг Бирмингем шаҳрида кечган ҳодиса-ю, Бош Ассамблеянинг навбатдаги XVIII сессияси.

— Октябрда эди, чоғи?

— Йўқ. Сентябрда. Мумкинми, фикр бўлинмаса?

— Албатта мумкин. Кечир мени!

— Бирмингем. Якшанба. Шаҳар қуёшнинг ёқимтой зарбобида, — давом этди Умид. — Ҳабаш аҳли чехрасида нечукдир мағрур тантана ва собит осойишталик. Кўзларига юлдуз қўнган, қора майиздек ширин болаларини бисотда борича ясан-тусантирадилар-да, черков томон йўл оладилар. Ахир, бугун «Болалар куни», ҳайит.

Черков ҳузуридаги кенг-мўл ибодатхона қўнғирсоч болалар билан тирбанд. Олло-таоло бандасининг, черков маддоҳининг «Бору йўқни афв этгувчи оқибатдир» мавзуидаги қироати черков гумбазидан акс-садо таратиб ибодатхонага ёғилар, ниҳол бошларни янада пастроқ эгилишга, ўт танларни андак букилишга мажбур этар эди. Гўё бутун олам тантанали сукуту вазмин қироатдан иборат. Гўё Бирмингем ҳабашлари ҳам оқ танли ирқчиларнинг найранг ва ҳақоратларидан халосу ўтган ишга саловат деганларича орзу чечаги — ҳуррият, инсоний тенглик соҳибаларига айланишган. Бугунги Америкада-я?!

Бироқ, фавқулудда, илоҳий сукут ва салобатли қироатнинг нақ ўртасига чақмоқ келиб тушгандай бўлади. Черков гумбази тебранганича иккига ажралиб, деворлари ўрnidан кўчади. Одам одамни, ота болани, эр хотинни танимайдиган хувук манзара: на қий-чувнинг ниҳояси бор, на портлатилган черков деворлари остида қолган кичкинтойлар ҳисоби ва на бечора ота-оналар фарёдининг сўнгги!

Ана томоша... «Хурриятпарвар» Америка!.. Расмий Американинг шарҳига кўра, бу шунчаки бахтсиз ҳодиса, турмуш кўргуликлари экан. Олий ирқли кимсалар битта бомба ташласа ташлабдилар-да. Нима бўлти? Хўш, ўнта-йигирмата манглайи қоралар дунёдан ўтса осмон узилиб ерга тушармиди? Америкада бундай ғаройиботлар бўлиб турмаса, биз зерикиб қоламиз, дейишади улар тиржайганларича.

— Тавба! — Умид сўзларини бўлдим чидай олмасдан. — Наҳотки, бу разил фалсафа йигирманчи асрда ҳам яшаш ҳуқуқига эга! Ҳа, афсуски, яшамоқда. Яна лоқайд мунофиқликка пул берасан!

— Ошга ўртоқ, бошга тўқмоқ, шулар. Давомини эшит. Куни эртаси, бир юз ўн бир мамлакат вакиллари, жумла-

дан, ўттиз иккиси Африкадан, жамулжам бўлган Бош Ассамблея минбаридан нутқ сўзлаган Америка президенти, инсонга чин муҳаббат, башариятнинг абадий озодлик ҳаққу ҳуқуқи, халқлар қон-қардошлиги борасида роса жавради.

Ғарб камоли — озодлик тимсоли. Шарқ айни зулмат маконимаш.

— Ёз ўйлаймизки,— дея сўз қотарди аллоб-қаллоб жамият сайроқиси,— бутун дунёда, Шарқий ва Ғарбий Европада ҳам, қадимий ва ёш давлатларда ҳам жумлаи инсон ўз келажагини, ирқий айирмачиликдан пок ва зулмдан озод, тазйиқсиз ва урушсиз ўз келажагини танлашда эркин бўлиши зарур... Барча халойиқнинг чин ҳурриятга эришувига меним имоним комил...

— Ғалвасиз каллаям каллами!.. Ойни этак билан ёпмоқчи бўлади-ю, уяти кўриниб қолганидан, дилозор—одам-безорлигидан хабарсиз бу нотиқ...— Шу пайт Умид чўнтагидан бир қоғозни чиқариб, «ўқи!» дегандай, чироқ нурига тўғрилади.

«Бош Ассамблеянинг муҳтарам Бош секретарь жаноблари,— қўлимдаги мактуб шундай бошланар эди,— биз «Вафодорларни парвариш этиш жамияти»нинг иззат-икромли аъзолари Бирлашган Миллатлар Ташкилоти сессиясига мурожаат қиламиз:

Худо ҳақи, яхшилар, айтинглари-чи, қачонгача одамзоднинг энг яқин дўсти бўлган итваччалар, кечирасиз, яхшилар, вафодорлар кўчаларда нимчасиз ва лозимсиз олиб юрилади, хўш! Бу, жониворларга нисбатан адолатсизлик, ўта шафқатсизлик-ку. Ит — вафо, хотин — жафо, деган доно Шарқ.

Қисқаси, Бош секретарь жаноблари, «Вафодорларни парвариш этиш жамияти»нинг ғоятда мумтоз таклифни, яъники, вафодорларни ҳар мавсумга хос либос ила таъминлаш масаласини Бош Ассамблея кун тартибига кириштиш ва тегишли, барчага мажбурий қарорини чиқазиб беришингизни орзиқиб кутамиз.

Тўғри, иззат-икромли жамиятимизнинг бу таклифига қаршилар ҳам бўлуви мумкин. Айниқса, коммунистлар. Иттифоқо, улар — аслида тошжорак одамлар. Агарчанди, Бош секретарь жаноблари, шундай вазият содир бўлиб, овозлар бўлиниб кетиш хавфи туғилса, майли, коммунистларга айтишингиз мумкин: бизнинг таклифимизни қабул қилсалар, «жамиятимиз» марксизм фалсафасини тан олишга ваъда беради. Ҳар нечук вафодорлар либос соҳиби бўлишса, бас!..» ва ҳоказолар.

— Васиқаси қалай?— дея кулди Умид, мени йўлга солмоқчи бўлиб.

— Ўргилдим васиқасидан!.. Қулайин десам йиғлагим, йиғлайин десам кулгим келади.

— Ошиқма. Улгурасан... Бу мамлакатда турли «жамиятлар» беҳисоб, чуқурда ачиган лойдай: «Вафодорлар жамияти», «Джон Бэрч жамияти», «Ўғрилар ҳукумати», «Фоҳишалар гурунги» каби ахлатмаконлар шу кунларда айни авжида — ойда тутам, йилда қулоч.

— Ринд табиатларига балли!

— Ана шу ринд табиатларининг оқибати 22 ноябрда ўзининг мараз башарасини ошкор этди. Америка президенти Америка зодагон разиллари — ёри бадаҳлар отган ўқдан юлдуз кўрмай жон берди.

— Гарчи тарихий параллеллар кўп вақт ўзини оқламаган бўлса-да, Умид, негадир, 22 ноябрда Далласда отилган ўқни эслашим билан 1933 йил 27 февралда Геббельс ва Геринглар томонидан Рейхстагга ўт қўйиш воқеаси кўз ўнгимда айланаверади.

— Гапларингда маълум ҳақиқат бор, албатта. Ҳар икки воқеа ҳам, айнан бир мақсадни кўзлаб саришта қилингандай... Лекин замон бошқа, ўзгарган. 1933 йилдаги Германия қайда-ю, бугунги Америка қайда... Энди-чи, коммунизм душманлари бу каби юмушлардан ой кўролмайдилар, шубҳасиз!.. Ҳа, ана, Бродвейга етаёздик. Кўзни тўрт, оёқни олти қилаверасан.

Бродвейдагилар дарёдан бир қатра-ю, офтобдан бир зарра, кун кўрганнинг куни ортиқ, келиб қол, олиб қол, шўхлигингни қилиб қол қабилда киштикорларини юритар эканлар. Ҳар ёқни чархифалак чироқлар, шаҳвоний рекламалар, мисоли «ўғил — ота-онасини сўйди», «итга ётган аёл», «беш йигит бошини олган қиз», «икки жувон — бири эр, бири хотин», «фоҳиша ва доллар» сингари киношиорлар воситасида жирканч, ҳаёсиз омилликлар, падарфурушу неварахарид тadbирлари булоғининг кўзи катта очилган. Ҳезалакчалиш йигитлар, кун кўрмас ерларини ҳам ошкор этгудай қичиқ жувонлар, кўкнорию нашавандлар, каззоблар, олғирлар, юлғичлар, хуллас, одамийликни унутганларнинг бариси шу кўчада экан.

Биз «пайғамбар»лар манзилидан чиқиб қолдик. Исо пайғамбар либосига ҳимраниб олган кимса атрофига ўн-ўн беш лақмани йиғиб, «оташин» нутқ айтмоқда: «Ҳой, бандалар, мен Исо пайғамбар бўламан. Парвардигори олам олдиларидан келдим. У олий зотнинг мўътабар сўзларини келтирдим. Сизларга парвардигори олам дейди-

ларки, эсларинг борида коммунистлар тагига сув қуймоқ — қарзингиз ҳам фарзингиздир!..»

Нариоқ борсак, унда ҳам одамлар уймалашган. Ҳалигиси дароз пайғамбар эди, буниси эса юмрондек ерга тортган, юм-юмалоқ пайғамбар: «Бандалар, сизлар у даҳрийнинг алжишларига қулоқ солсангиз, гуноҳкор бўласиз. Негаки, Исо пайғамбар у эмас, мен бўламан. Сизларга арши аъло маконидан чин сўзларни мен келтирдим. Тингланг!..»

«Пайғамбар»ларнинг қулоқни батанга келтирувчи шанғи овозларидан узоқлашиб улгурмаган эдикки, қаршимиздан чиққан алвасти аёл менга ёпиша кетса бўладими: «Вой, вой ўлмасам, — дея мени эркалашга интиларди у, — унутдингми, эсингдан чиқардингми, севарим? Беш юз йил олдинги кечани, лаззатли тунимизни... бевафолик қилма, мана бу мегажинларга ўхшаб... Қучоғингни оч, ўтли бўсалар, шўх-шўх ашулалар келтирдим.. Хушхўр ўйнашганим...»

Яхши ҳам ўйинга тушиб кетди-ю, бизни ўз ҳолимизга қўйди. Одамни дилхаста айлагувчи бундай ҳолатлар ҳар қадамда. Мана, яна бири. Икки кўзи кўр негр, устида Америка солдатининг йиртиқ-ямоқ кийими, скрипкани йиғлатмоқда. Кўксида икки қатор орден ленталари тизилган. Ёнидаги қизчасининг аянч кўзлари одамлар қўлида.

«Қамоли эҳтиромим сизларга, болаларим, — дея бизга яқинлашарди нуроний, лекин кўзлари бежо она, қўлидаги кувачага бизнинг диққатимизни торта: — Бу кувачада соф ҳаво бор. Сизларга аталган. Олинглар!.. Мана бу гадой-топмас Бродвейда димиқиб қоласизлар. Олинглар, кувачада соф ҳаво... Сизларга...»

Жоним ҳиқилдоғимга келди. «Асти қочмаган — нормард» деганларидай, тўғри келган таксини ушлаб, меҳмонхонага қайтдик. Умид оғзига сўк олгандай жим. Мен ҳам гап очмадим. Шу зайлда ўз хоналаримизга тарқалишдик.

Бош оғриғидан қутулиш ниятида душга тушиб, ўзимни ўринга ташладим. Қани энди уйқу босса-ю, саёҳатимиз зил тоши кўнгилдан кўтарилса... Аммо, хаёл бор жойда уйқуга йўл бўлсин? Қочади-кетади. Ахийри бўлмади. Умид хонасига кириб бордим. У ҳам бедор: ўзи ўрнида-ю, ўйчан кўзлари шифтда.

— Ухлаёлмадингми? — сўради Умид вазиятини ўзгартмасдан.

— Шунча зўрласам ҳам келмади.

— Бора-бора кўникасан, бу нордон таассуротларга...

— Сен-чи? Кўникмапсан-ку. Кўзларингда маъюслик?

— Зийраксан, Акмал. Қизиғи шундаки, ифлос ҳаёт тутунини кўрсам-да, хаёлим гулда, тозаликда бўлади, Айниқса, ўтмишдаги бир тарих тинчлик бермайди.

— Мен биламанми?

— Йўқ. Бехабарсан.

— Сирми?

— Гард юқтиришни истамаганим учун сенгайм айтганим йўқ.

— Ундай бўлса, майли, айтма.

Шундай дедиму, лекин дўстимдаги бир ҳолат мени ўйлантириб қўйди.

— Билсак? Тоқ юришинг...

— Уф-ф-ф... тотли кечинмалар нашъаси,— дея чойшабини очди Умид.— Кел, ёнимга кир. Агар жиллаям ҳалақит, савол бермасдан тинч тинглашга ваъданг бўлса, майли, сўзлайин. Чидайсанми?

— Ваъда?— дея унинг ёнига кирдим. Бир фасл жимлик чўкди. Сўнгра Умид сўзга кирди:

— Акмал, сен йигит умрининг энг нодир фаслида жамол кўрсатмиш, нишона бермиш гулғунча — биринчи севги илҳоми ва ёки заҳрини чекканинг борми? Сени-ку, билмадим, аммо мен нашъасиниям, заҳриниям тортганлардан.

Хабаринг бордек эди? Ун саккиз ёшларимда бедаво касалга дучор бўлиб, жар ёқасида қолдим. Мени Шоҳимардон санаториясига жўнатганларида ўзимда бор-йўқ ҳолатда эканман.

...Бир палла санатория палатасида сал енгил тортсам бўладими. Бошим тегирмонтоши, аъзойи вужудим ёнмоқда эди. Дилим худди исканжага олинган бир парча чўғ темир, ҳадемай муздек сувга чўқади-ю, «писс» этганча сўнади. Кўкракни айтмайсанми? Гижиллагани-гижиллаган, тузоқдаги бедана каби жонсарак. Ҳаво, бутун коинотни тутиб ётган ҳаво мен дарди бедавога етишмаса-я. Эсиз навихол ёшим, шариллоқ урилган бошим, бошгинам... Эсиз она ҳаваслари, йигит орзулари, тотли умидлар...

Очилмасдан толиққан кўзларим (юлдузи аллақачонлар офтобда қолиб ўчган чит мисол хиралашган бўлса ажаб эмас) ланг очиқ дераза ёнида қад кўтармиш арчага, кўм-кўк арчалар сафига, ипак-ипак баҳор булутлари орасидан қорайиб тўш керган тоғ чўққиларига қадалар экан, ҳасадим қайнар, хўрлигим ошиб-тошар эди. Дўлана-дўлана йўрғаламиш қайноқ ёшнинг шўртак таъми пўрсиллаб кетган лабларимда сезилар, яллиғланган тилимни ачитар эди. Назаримда бўз йигитлар сингари саф тортган ям-

яшил арчалар, оёғи ерда-ю, боши фалакка туташган сер-виқор тоғлар меним бу ҳолимдан заҳарханда қаҳ-қаҳ ургандай: эй ўғлон, куч қайда, бурч қайда? — таънасини ёғдиргудай.

Нимаям қила олардим? Кулсаям, таъна тошларини от-саям ҳақли. Кўклам ёмғири жамолини очган сабз арча-лар қайда-ю, мен ранги заъфарон қайда? Мислсиз қудрат, мўъжиза тимсоли бу метин қоялар қайда-ю, илигини сил касал қуритган мен нотавон қайда?!

Жаҳон харитасининг бир нуқтаси Фарғона водийси ила банд: ери — олтин, суви — шарбат. Одамларига қарамай-санми? Қайроқдек пишиқ одамларнинг бағри бутун, қўли гул, дилкаш, оқилона оналари чаккасида райҳон. Меҳнат офтобида тобланган қалқонтўш йигитлари дастида соз. Ҳил-лал қош, бодомқовоқ қизлари эса чирой, нафосат чашма-си. Бу водийнинг қоқ пешонасида, тизма тоғлар ҳалқаси-нинг аини марказида Шоҳимардон ерлари қулоч ёзган. Биласан: қиёс қиладиларки, агар Фарғона водийси бир латиф нозанин бўлса, Шоҳимардон унинг гул барги каби хушбичим лаблари устидаги ҳусн — хол эмиш; агар Фар-ғона водийси обиҳаёт дарёси бўлса, Шоҳимардон бу дарё-га жон киргизган обишарбат булоғи эмиш. Бу, албатта, муболаға, лекин чин, толиб айтилган муболаға: элу юрт севади-ю, муболағалар тўқийди, кўкларга кўтаради ўз хо-ки-покини. Шоҳимардон ором, шифо манзили дея, мен хастага мақтаган ерлари шу экан-да, деб ўйлардим. Бу жойларни кўрмаган бор, кўрмаслик ор, деганлари эс-эс хотирамда.

Ўйларим силсиласида талай дақиқалар кечди шекилли. Тимкўк қирлар нимолтин ранг олди. Бутун олам азамат қоя ортидан ўрмалаб кўринган қуёш нурида эркаланмоқ-да эди. Ҳаёт ёғдулари меним орзуларимга ҳам қанот боғ-лар, фикримни тезларди. Дейман: қани энди мажолим бўл-са-ю, қуёш баркашини ана шу зўр қоя устида қарши олсам. Сўнгра, югура-ела қучоқ-қучоқ чечаклар терсам. Саҳарнинг ўзидаёқ қоринлари тўйган оҳулар, қўй-қўзилар орасида кезсам. Тош остига бостирилган равочларни излаб топсам-да, майсалар тўшагида ағанаб-ағанаб баҳор таро-ватини сўрсам. Кўнгил не лаззатларни тусамайди? Яна ҳамал-амал фаслида-я?!

Кайфиятим кимларнидир мен ётган хона томон шошил-ган дукури билан бўлинди. Ўз ҳоли-асроримдан уялганим-данми ёки менга маълум, берилажак эзма сўроқлардан без-ганимданми, улар яқинлашган ҳамон кўзларимни юмиб олдим.

— Уйқуга толипти. Ешини билдингизми, Любовь Николаевна?— бу кела қўл томирларимни текширишга тўтинган врачанинг вазини, оҳангдор нафаси эди.

— Атиги икки ўнга кўрипти,— жавоб берди майин овозли ҳалиги аёл.

— Йигирма? Ҳм... Еш экан. Касаллик тарихи?

— Икки-уч йил нари-берисида.

— Қон таркибини текширтдингизми?

— Ҳа. Таркиби хунук.

— Бадани ўт ичида, аммо дилининг қуввати чакки эмас.

— Шу ҳисобига яшамоқда.

— Агар шундай экан бирдан-бир чора, Любовь Николаевна, қон қуйиш.

— Ҳайронман. Бектош Отахонович, кўтарармикан?

— Дадил бўлинг. Организми ёш, ажаб эмас, жilовини бизга тутқазса!

— Кошки эди.

— Исми нима экан?

— Умид... Умиджон!

— Умид... Ҳўб от қўйишипти. Тўхтанг... тўхтанг-чи, мен бугун Тошкентдаги бир дўстимдан мактуб олган эдим. Мана! Ҳа-а... Умид! Худди шу йигитча ҳақида. Марҳамат, ўтиринг! Уни сизга ўқиб беришим шарт. Касал тарихи кафтингизда бўлади... Йигитимиз уйқуда, шу ерда ўқисак ҳам бўлар?

— Қизиқ. Ишларимиз ўнгидан келмоқда-ку, Бектош Отахонович.

— Меҳнатингиз ҳам зое кетмас!

Кейинги икки йил мобайнида беҳузур умрим касалхоналарда, оқ либос кийган кишилар муҳитида кечгани учун бўлса керак, уларнинг ҳаракатларига, суҳбатларига бефарқ қарайдиган бўлиб қолдим. Минг қилсалар ҳам саломат одамларнинг дарди бедаво касал ҳол-аҳволини, кечмиш-кечирмишларини қалбан англашларига, ҳамдарад бўлишларига инонмай қўйдим. Ваъда берадилар — натижа йўқ, ишларинг кушойиш топиб, тузаласан-кетасан дейдилар, мен эса кундан-кун ўзимни жар ёқасида сезмоқдаман.

Бугун ҳам тепамда турган бу икки кимсанинг (бири профессор, иккинчиси врач экан) тақдиримга оид мулоҳазаларига қиттак ҳам қизиқсинганим йўқ. Тезроқ кетишларини, жим қўйишларини истардим. Лекин бир нарса мени ҳайратга солди: улар муомаласидаги том ҳурмат, мўътадиллик, мулойимлик... Бектош Отахонович сўзларидан бол

томарди. Любовь Николаевна жавобларидан эса шира-
шарбат оққандай.

Зимдан, ўғринча, олдин Бектош Отахоновични, ундан кейин Любовь Николаевнани қизиқсиниб кузатдим. Профессор 40—45 ёшларда бўлса керак. Сермулоҳаза одам кўринади. Чеҳраси очиқ. Пешонасини кесиб ўтган уч йўл — кўпни кўрганлигидан, пасту баландни билганлигидан далолат. Врач Любовь Николаевна эса 30—32 ёшларни кечирган, мулойим хотин. Икки юзидаги мўъжазгина кулгичи унинг бекаму кўст оқмағиз чеҳрасига доимий табассум тамғасини босгандай.

Шу орада улар дераза яқинидан жой олишди. Бурнимни жийирганимча кўзларимни чирт юмдим.

«Бектош, қадрдон дўстим,— мактубни ўқий бошлади профессор,— талай вақтдан буён хат ёзолмадим, кечир! Ташвишларим кўп бўлди, қийналдим. Москва остонасидаги жангда қаттиқ яраланиб Тошкентга қайтишга мажбур бўлганим етмаган экан. Ноқобил укам Умиднинг бетийиқликлари руҳий азобимни тошириб юборди...»

Ҳамхоналарим ўткир назарлари мен «ноқобил»га тикилганини сезардим. Бектош Отахонович ўртага сўз қистирди:

— Ҳазилкашлар бизни ялакат данак дейишарди. Ҳалиги жангда у кўкрагидан, мен бошимдан ўқ едик. Ирода-си метин йигиту кўнгил бўшлиги бор, таъсирчанроқ.

— Садафсиз дур, тикансиз гул бўлмайди, профессор.

Жавоб ўрнига, мактубнинг давомига тутинди Бектош Отахонович:

«...Ҳар эсингда бўлса, укам Умид ҳақида гапирган эдим. Биз икки ғирт етиммиз. Фарқ шундаки, мен ота-она меҳрини, тобу тоқатини бир оз бўлса-да, кўрганман. У эса темир қанотлигида етим қолган: отаниям билмайди, онаизориниям танимайди. Ўқиб юрган кезларимда у ўзгалар эшигида қолиб кетди. Дастёрчилик кўчасида чекмаган машаққатлари бўлмаса керак.

Ниҳоят, укамни ўз бағримга олиш имкониятига эришдим. Мен ишлардим, Умид ўқирди: тинч, тотли кунлар, ака — шод, ука — бахтиёр...» .

Мактубдаги бу сўзлар мен ғамзадани бир ўтга ташлар, бир сувга солар, чиндан ҳам, кошки, ўша кунларим айланиб келса?.. Мактабдан қайтиб акамни кутардим. Келиши билан, декчани осиб, таом ҳозирлардик. Сўнгра у китоб мутолааси билан банд, мен дарс тайёрлаш билан машғул бўлардик. Якшанбалари-чи? Бирга сайр қилардик: меним болаликларимга шерик бўларди акам, акажоним... ўша кунлар қайда?

«...Савдои муҳаббат, мени-да ўз йўлига солди,— мак-тубни ўқимоқда эди профессор.— Уйландим. Онламингга яна бир одам қўшилди. У кишининг менга қадрдон умрдош, Умидга мурувватли она бўлишини истардим. Ваъдалар ҳам шундай эди. Бироқ, истақларим ўзининг тескарисига айлана борди. Умиднинг теран кўзларида бир вақтлардаги мунг аломатлари, менга нисбатан нечукдир совуқлик ҳо-латлари сезила бошлади. Бунинг устига, хотиним ҳам Умид-ни менинг меҳримдан узоқ тутишга интилгандай ҳаракат-лар қилар, юрагимга ғашлик солар эди. Кейинча пайқасам, аёлнинг бағри торроқ, кўнгли хижил, феълида талайгина худбинлик қуйқумлари бор экан. Эси!..»

Койидим. Софдил кишилар ҳақида сабоқ беришга, яхши фазилатлар уйғотишга мажбур бўлдим. Бироқ, ўзин-га аёнки, фурсат танг келиб қолди: Ватан уруши бошлани-шининг эртасигаёқ сафарга отландим. Ижкисидан қилган бирдан-бир илтимосим — иноқликни, одам меҳриғиёсини бой бермаслик бўлди. Лафз бир — одамлик ҳам бир, дер-дим. Чунки Умид ҳали норасида бола. Кўнглини синдириб қўйиш ҳеч гап эмас. Ўзинг яхши биласанки, бундайларни майиб қилиш осону тўғри йўлга солиш машаққат. Хуллас, жўнадим...»

«Жўнадим» эмиш. Айтишга жўн. Укангиз аҳволи не кеч-ди? Танҳо қолдим. Яна ким билан деиғ... Кўнгли тош аёл билан-а! Хотинингиз ғайирлиғи, укангиз чарслиғи бошин-гизга бало бўлди, акажон.

«...Фронтдан қайтиб келсам,— хат давомини ўқир эди Бектош Отахонович,— Умид йўқ, уйдаям, мактабдаям... кў-чага чиқиб кетипти: ўзи саёқ, қилмиши бетийиқлик, ўртоқ-лари ўғри-каззоб болалар. Қидира-қидира зўрға ушлаб ол-дим. Тавба, одам ҳам шунчалик ўзгарар экан. Мўмин-қо-бил, соғлом Умид ўзининг астарига айланган: турқи совуқ, кўзларида дайдилик тикани, ранги синиқ, елкаси чиққан, тез-тез йўталишини қўймас...»

Акажон, кўп ноқобилликларни ишладим, лекийин ўғир-лик қилганим йўқ. Тўғри, дайди болалар даврасига тушиб қолдим. Оч-яланғочлик ўз иштини ўмарди. Упкамни совуқ-қа олдириб қўйганим учун аскарликка ҳам яратмадилар. Уйимизга қайтишдан, хотинингизнинг заҳар сўзларидан, илон кўзларидан дайдилик афзал эди менга. Бу занғар сил касал ҳам ўз вақтида ишини бажармади: ўлардим-кетар-дим. Емонлик билан чарслик мени синдирди. Синдирилган ниҳол қайта кўкармас, ё чўкиртак, ё қинғир-қийшиқ дарахт бўлиб ўсар. Ундай бўлишни, сизнинг беғубор кўнглингизга тинмай озор бера беришни истамайман, ҳалиям ўлимимга

розиман. Акам ҳам, отам ҳам, онам ҳам сиз! Ноқобил укан-гизни кечиринг, акажон...

Шу тобда аҳволим оғирлашиб, ўзимдан кетибман. Акам хатларини нечук тугатдилар; Бектош Отахонович билан Любовь Николаевна қандай қаноатга келишди — менга номаълум қолган эди. Эртасидан Любовь Николаевна қон қуйишни бошлади. Қани энди бегона қонни кўтаришга менда мадор бўлса? Ҳолсизликдан иситма кўтарилар, жоним бераҳм қийноқда, ўлим талвасасида. Бу азоб ниҳоятини чақираман, куним тезроқ битишини истайман, бошимда парвона Любовь Николаевнанинг юзларига қаролмайман. «Меҳнатингиз ҳам зое кетмас», эмиш... Ахир, муз устига итқитилган балиқ ўзини моматалоқ қилиб қанчалик уринса-да, бирдамас-бирда тарашадек қотиши бор-ку...

Намозшомгул жамол кўрсатиш пайти бўлса керак. Ана кетдим-мана кетдим ваҳимасида ётар эканман, шундайгина деразам остида бир ёш нарсанинг тоғ жилғасини эслатувчи кулгиси эшитилса бўладими! Вужудимни заҳар босди, бу мегажин мендан кулмоқда, дердим. Қўнғироқ кулги талайгина узоқликдан иккинчи бор эшитилди. Даб-дурустандан, шу тобдаги нафрат ҳисларим қизиқсиниш билан алмашса, ким экан, бир кўрсам, қиз бола кулгиси ҳам шунчалик беғубор, тип-тиниқ булоқ кўзида ўйнаган шабададай шўх бўлар экан-а? сингари саволлар бошимни пармалай бошлади. Шу-шу эртаям, кечам қулоғимни динг қилиб ҳалиги кулги эгасининг шарпасини кутиш менга одат бўлиб қолди.

Бетийқлик кўчаларида саргардон кезларимда кўп номаълумчиликларни ишлаганман, билиб-билмай. Қўлимдан ўтган қизлар ҳам бўлишган. Аммо кўзи сузуклар билан бўлган муносабатда «оҳ-воҳ»га бориб етиш биздақангилар фалсафасига ёт гап эди. Энди-чи? Қайси бало урди мени? Ўзини кўрмай-билмай туриб, битта кулгисига шу қадар бино қўйиш! Еки бу ҳолатим ҳам ўлим ёстиғида ётган кишининг чучмал хаёлотимикан?..

— Ҳой қизгина! Қалдирғоч?.. — бу — Бектош Отахоновичнинг менга таниш овози эди.

— Лаббай, профессор! — берилган жавобнинг майин пардалари мени шайдо қилган кулги соҳибасига тегиш цафас эканига шубҳам қолмади. Исми Қалдирғоч экан. Кулгиси тиниқ, шалдиरोқ булоқ нафасини эслатганди. Исми Қалдирғоч-а! Зангори осмонда кўкрак керган, шамолдан тез учмиш қуш жамолини кўз олдимга келтирдикўйди. Хўш, кулгиси жондек ширин экан, овози насим каби майин экан, исми ажаб топиб қўйилган эканку-я, бироқ қад-

ди-қомати, қошу кўзлари қандай бўлса, ақли расодир, табиати тоғ жилғасидек шўх кўринади,— деган ўйларим менга тинчлик бермас, мени дераза томон тортар, тур ўрингдан, бир кўриб олсанг-чи, далдасини берар эди.

Тўхта-чи, — фикрим бойлоқдаги тойчоқ каби нотинч.— Бектош Отахонович уни ким деб чақирди: «Хой қизгина! Қалдирғоч!»— деди. Бегонагаям, хотинигаям бундоғ муомала қилмаса керак эди. Қизимикан?.. Ҳа-а, қизидир. Унда нега Қалдирғоч: «Лаббай, профессор!» жавобини қилди экан. Қизи учун андак ўхшамаганроқ (овозидаги майинлик ва мойиллик ҳам шундан нишона-ёв) жавоб...

Шу зайлда кунларим ўтаверди. Оёққа ҳам босдим. Дераза олдида туришга қаноат қилмай, санатория хиёбонига чиқишни ҳам одат қилдим. Бектош Отахонович билан Любовь Николаевна ўзларида йўқ хурсандлар. Гўё доридармонлари наф қилган эмиш. Менинг борлиғим-йўқлиғим эса фақат бир мушкулот билан банд: Қалдирғоч кулгисини эшитсам, гоҳ шўх, гоҳ ҳазин юришларини кўрсам, яқингинасидаги ҳаводан нафас олсам. У албатта, ҳеч нарсадан хабарсиз, мендек ранги заъфарон, сояда ўсган ўт каби нимжон нарсадан ҳазар ҳам қилса ажаб эмас.

Қалдирғочни узоқдан, зимдан бўлса-да, кузатганим сари таажжубим, меҳрим ошар, жумбоқ саволлар сони кўпаяр: танҳо юришни, бирон нарсага, айниқса, гулчечакларга тикилиб ўлтиришни, тинмай китоб ўқишни севади. Баъзан кулиб тўймайди, баъзан ўйга толиб қонмайди. Қаёнларгадир йўқ бўлиб кетишини қўймайди. Қалдирғоч рассом қиз экан. Кунлардан бир кун мен унинг мольбертини елкалаб «натура»га отланганини кўриб қолдим.

Тоғ баҳорининг ўша оромбахш кунларидан бирида жудаям энгил тортиб ўриндан турдим. Апил-тапил нонушта қилиб хиёбонга тушсам, энгилгина кийинган, мольберти елкасида, тоғ сари йўл олган Қалдирғочнинг қораси кўришиб қолди. Таваккалига, менам қизнинг изидан тушдим. Кўп юрилди. Тоғ киндигига кўтарилдик. Қалдирғоч бир сада дарахти соясида тўхтаб, мольбертини ўрнаштирди, сумкасида чиказган бўёқларини бир-бир териб чиқди-да, кўзларини тоғ чўққисига қадаганича илҳомга берилди. Мен эса Қалдирғочдан талайгина нарида, кўриб қолса учиниши мумкин хаёлида, бағримни майсага бердим. Ўзимча, айтилган вазиятимни барра қўзичоққа кўз тиккан оч бўрига қиёслардим.

Бир парча қора булутнинг якка бўталоғи (адашиб қолган!) ҳисобга олинмаса, осмон шишадек тамомида бе-

ғубор, борлиқ сукут пинагида. Оқ, сариқ, пуштиранг чечаклар билан безалган кўм-кўк майса бўйлаб елган шабада табиат осойишталигини ўраб-чирмашга шошилар. Йўталиб юборишдан қўрққанимдан дастрўмолчамни оғзимга босдим. Ё тақдир, шу ҳолатнинг ниҳояси бўлмаса, дунё-дунё хаёлга чўмган рассомнинг ўйлари бўлинмаса, дейман. Мен ҳам фикран, бўйчан бу қизнинг тенгсиз қадди-қоматини, чиройини дил кўзгусига кўчириш билан бандман. Афсуски, кўзларини кўролмайман, орамиз узоқроқ.

Дабдурустан момақалди роқ галдур-гулдур кўчса, яшин чақнаса, жала-ёмғир савалай кетса бўладими? Мундай қарасам, ҳалиги бир парча қора булут адашлари билан оламга доврўғ солиб карвон-карвон кўчмоқда. Тоғ ҳавоси—сел дарёси, деганлари ҳақ гап. Қалдирғоч, ҳурккан кийикдай ўзини дарахт ҳимоясига олар чоғида, мен томон ўгирилиб «бу ёққа келинг» дегандай ҳаракатлар қила бошлади. Оббо, шарпамни пайқаган экан-да. Қиз боланинг оҳудан ҳам сезгир бўлишига энди ишондим.

Оёққа босганимни биламан, қарс-қурс чақнаган яшиннинг найзадор алангаси кўзларимни қамаштирди, қаёндандир пайдо бўлган шамол тўлқини кўтариб ерга урди мени. Яна сакраб оёққа босдим. Кўзларимга ишонмайман: сада дарахтдан фақат бир қулоч чўкиртак қолипти, холос. Яшин доврўғи Қалдирғочнинг устки кийим-бошини ҳам юлиб-юлқиб нимяланғоч қилиб кетган, зулфи шамолда паришон, баданини ёмғир ювмоқда. Олдига борайин десам — ўзимдан қўрқдим, уялишидан андиша қилдим. Қараб туришга эса сабр-қарорим йўқ заррачаем, қалт-қалт титрайман, тишим-тишимга тегмайди. Ўзимни ерга отиб урдиму бошимни ўраб олдим. Бир вақт қарасам, Қалдирғоч — тоғ оҳуси бошимда турипти. Нимяланғоч-а! Кўзларида (ё тавбангдан, кўзлари чўлпон экан) даҳшат ва илтижо ўти. Сакраб туриб, устки кийимимни, шимимни ечдим-да, қарамасдан унга узатдим.

Йўлга тушдик. Сўз ортиқча эди. Кўзлар ерда. Санатория хиёбонининг айри йўлкасида индашмасдан ажралишдик. Омади келганлардан эканмиз дейман, бирон кимсага йўлиқмадик. «Толенингдан аканг, сал бўлмаса дoston қилишарди бутун санаторияга».

Палатага қорамни олишим билан Любовь Николаевнага дуч келсам бўладими:

— Балли... Шалаббо-ку?— деб кўз тикди менга.

— Ке-чи-ринг! Жалада қолдим.

— Тезроқ ечиниб, ўришга киришг!

— Хўп.

— Елкангизни беринг-чи, спирт билан қиздиришим шарт.

— Хўп.

— Қалдирғоч ҳам биргамиди?

—...

— Умиджон?

— Ҳа.

— Бектош Отахонович ташвишда эдилар... Хайрият... У кишидай одамни ташвишга қўйиш айб! Дунёда камдан-кам учрайдиганлардан.

— Любовь Николаевна, сизга ўхшаганлар-чи?.. Кўпми?

— Албатта! Мен атиги шогирдман. Бектош Отахонович билганларининг юздан бириниям билолганим йўқ ҳали... Ана шундайлардан ибрат ола билишнинг ўзи бир фазилат бўлса керак... Энди бирон соатча ўриндан қўзғалмайсиз. Хайр!

— Раҳмат, Любовь Николаевна.

Кун қандоқ ўтди — билмадим. Кечки таомдан сўнг палатага кирсам, каравотимда Қалдирғоч устидаги кийим-бошим турипти: ювиб-таралган, дазмоли шай, майин атир бўйи димоғимга гуп-гуп урарди. Кўрдиму юрагим сабр қинидан кўчиб, ҳаловатимдан бутунасига ажрадим. Ергаям, осмонгаям сизмайман, туни билан кўзларим бедор, хаёл, хаёл... Кўнғир киприклари ҳимоясидаги чўлпон кўзларида чақнаган даҳшат ва илтижо чиройининг жилоси, тараш-яраш қадди-қоматининг гулдай тоза, жон олғувчи ҳавоси хаёлимдан, кўз ўнгимдан бир дақиқа кетмайди. Қалдирғоч сингари расо қизлар, чўлпон кўзлар севгиларини ерга ташламайдилар, албатта. Мен киму у ким!.. Чапани, ўқимаган, сил касалига дучор нотавонман, дея бир йиғлаб, бир овуниб тунни зўрға оқартирдим.

Қорасини кўрсатармикан ниятида азонлаб хиёбонга отилдим — дараги йўқ, куни билан кутдим — кўринмади. Яна бир уйқусиз тун бошимдан гала-гала нотинч ўйлар кечди. Нонуштадан сўнг хиёбоннинг энг тўридаги ўриндиқ-қа чўкиб, яна хаёлга толибман.

— Умиджон ака! — бу унинг нафаси эди. Хаёлми, ҳақиқатми? Бирданига ажрим этолмадим. Шундайгина ёнимдан жой олган. Кўзларида уятчан кулги. Айниқса, «Умиджон ака» деганини айтмайсизми? Лабларидан, овозининг пардаларидан шарбат томади-я, — Яна тоққа чиқсакми-кан?

— Уша қора булут кўринса — чиқардим-ов.

— Уйингиз хом. Тарих қайтарилмас... — деди-ю, ижод дардига кириб кетди у. — Ўтган кунги манзара — осмон

безовталиги, чақмоқ, жала, яшин урган сада чўкиртагининг ваҳший гўзаллиги ҳануз кўз ўнгимда. Агар ўшанга жижжа ўхшаш ҳолат яратолсам... қанийди... Кеча бутун кун уриндим, чиқмаяпти. Ўзи шундайгина кўз ўнгимда-ю, аммо мольберт ёнига борсам, оёқ-қўлим титрайди... Бу нимадан бўлса-а, Умиджон ака?

— Билмасам. Унақанги сирларга тиш ўтмайди,— жавобини бердим. Шуям иш бўлди-ю. Тоғу боғ: мен нима кўйдаману Қалдирғоч нима хаёлда.

— Бу ўзингизга туҳмат-ку!— дея фикримни бўлди Қалдирғоч.— Табиатни севишингиз...

— Севишга-севаманку-я, аммо тасвирини қилишда ёки сиздай суратини олишда кесакман.

— Киши дилида дард яшаса — бўлгани. Мурод — меҳнатга боғлиқ... Бу сўзлар меники эмас, профессорники.

— Кимники?.. Профессорингиз ким?

— Ким бўларди? Бектош Отахонович-да!

Қизгина қўзғалди. Керик қовоқларида ғалати бир сир, ташвиш аломатини сезгандай бўлдим. Таваккалига яна бир луқма қистирилди. Сўраб қолдим:

— Дадангизми?..

— Оқсой билан Кўксоёни кўрганингиз борми?— Бу аллақачонлар йўлга тушворган Қалдирғочнинг жавоби эди. Қизиқ. Нега тўғри жавоб бермайди. Паришонлик-данмикан?..

Орқасидан эргашдим. У олдин, мен кетин Шоҳимардон қишлоғи сари йўл олдик. Пастликка қараб кетган сўқмоқ йўл кийик сингари сакраб бораётган Қалдирғоч ҳаракатларини тезлатар, мени-да, елкаларимдан итарганича унга яқинлаштирар, ғир-ғир шабада қурғур эса йўлдошимнинг гултам бўйини ўғирлаб, димоғимга келтириб урар, баҳримни очар, аъзойи баданимни қитиқларди... Назаримда, шу ором шабадаси бор касалимни олиб кетгандай: гўё мен сонпа-соғ одам, орзу-ҳавас билан тўлиб-тошган, севги хабари билан маст йигит. Қалдирғоч, Бектош Отахонович, Любовь Николаевна каби кишилар назокати безори Умиднинг дайди табиатини кўкка созуриб, одам бўлиш, яхши ният йўлида яшаш мақсадларини кўнглига жо қилса ажаб эмас. Енгишим, синиқ руҳимни енгишим, яхшилар қаторида ҳаёт кечиримиз шарт! Севгим, биринчи севгим. Кўзлари чўлпоним...

— Вой, Умиджон ака!— дея йўл устида қолган Қалдирғоч қошига шошганимча етиб бордим. Бир оёғидан тирқираб қон оқмоқда, ранг-қути қоғоз дейсиз.

— Нима қилди?

— Ана у тош устидаги кундага қаранг-а... Чўкиртаги шиплагимчи йиртиб оёғимга кириб кетди чоғи... Оғриғига чидаб бўлмайли.

— Ҳозир... ҳозир, — деганимча, Қалдирғоч оёғидаги шиппак билан пайпоқни еча, чўкиртак зирапчасини тортиб олишга киришдим. Бироқ чуқур ботган экан. Қўл билан иложини қилолмадим. Шунда, чирқирашидан сабр-қарорим тугаб, тишларимни ишга солганимни, тирқираб оқмиш иссиқ қонини қулт-қулт ютганимча азоб сабабини суғуриб олганимни, жароҳатини пайпоғи билан танғиб боғлаганимни биламан. Ё тавбангдан! Бундай боқсам, тизсамда шинаванда рассомлар хўбам топиб ишлашган рисолалардаги беқ., ранги шафтолининг гулидай нимқизғиш — ниммомиқ., табиат худосининг паранг рандасидан ҳали замонгина чиққан десам, хатоси бўлмас.

— Умиджон ака, яқинроқ келинг. Оғзи-бурнингиз қон. Артиб қўяйин-а!

Бу нидо, қиз бола устомонлигимни ё меҳрибонлигимни — билолмадим, темирдай қизиган баданимдан совуқ тер чиқариб юборди; қанот тизгинини аллақачонлар узиб қочган ҳиссиётим жиловини зўрға қўлга киритиб, инсонликни (ҳайвоний ҳирс тантанасига қилча фурсат қолганди) бой бермадим. Бу чин муҳаббат, ўғил бола кўксига бош кўтарган биринчи муҳаббат савдоси бўлсамикан! Йўқса, аввалги кезларим бўлсам, айиқ сингари йиртиб ташлардим...

Шу йўсинда Шоҳимардон қишлоғига тушиб бордик. Икки тоғ этагида, жуфай сой ёқасида ўз маконларини яратган шоҳимардонликлар чиндан ҳам табиат болалари эканлар. Қайга боқманг — беқиёс гўзаллик: сувдаям-тошдаям, боғдаям-тоғдаям... Бири-бирига қарама-қарши икки ясси тоғ устидаги манзил — кўҳна мачиту Ҳамза қабри гўё ҳануз ўзаро мунозарада. Лекин бор ҳақиқат «бисмиллоҳир раҳмонир раҳим» томонида эмас, балки «Яша, Шўро» тарафида эканини ҳар қадамда — қариялар пешонасиданам, ёшлар кулгусиданам, гўдаклар тамшанишиданам, қуёшнинг ярқираши-ю, сувнинг шарқирашидан ҳам пайқаш қийин эмас.

Биз қишлоқнинг кафтдек майдончасини кесиб ўтдикда, икки сой туташадиган манзилдаги харсангтош устидан жой олдик. Ажаб манзара.

— Қаранг-а? — Қалдирғочнинг майин овози хаёл, сир тўлқинида сузарди. — Мана бунини Кўксой дейдилар, бунини Оқсой, осмон каби зип-зиллол бу сой оқимини баланд тоғлар тўшида қайнаган Кўлиқуббондан олармиш.

— Осмон ранги-ю, қуёш тафти шундан денг?

— Ҳа. Буниси эса оқсоч она тоғлар чўққи-чўққисида ярақлаган музу қордан...

— Она сутининг ўзгинаси-я!

— Ҳа,— қошлари чимирилган Қалдирғоч сўзида давом этарди.— Халқ нақлига кўра Кўксой — баҳодир йигит, Оқсой — жамила қиз эмиш. Бир-бирига интилган икки оташ қалб. Тунда кезган тўлин ой, шамолдан тезучар оҳулар ўртада элчи, севги элчиси вазифасини ўтаркан. Висол қа-ноати, дийдор кўришув ғайрати иккисини ҳам йўлга со-ларди. Тоғу тошлар бағрини ёра-ёра йўл очганларича, севишганлар ниҳоят шу манзилда учрашадилар. Умиджон ака, разм солинг-а?

— Нимага?

— Учрашув пайтидаги савдога.

— Тушунмадим. Қандоқ савдо?

— Икки сой учрашади-ю, лекин бирдан қўшилиб-қову-шиб кетишмайди. Қаранг-а! Улар гўё куч синашгандай, севги ниятининг покизалигини яна бир бор синовдан ўт-казмоқчи бўлгандай анчагина олишиб, бўйлашиб боради-лар. Сўнгра, нақшин олманинг икки палласидек бир-бир-ларига тенг эканини, севгилари чин эканини, тўлин ой ҳикояси ҳам, оҳулар афсонаси ҳам ҳақиқат эканини ўз кўзлари билан кўришган, қалбан ишонч ҳосил қилишган Кўксой билан Оқсой, яъни баҳодир йигиту жамила қиз бир тану бир жондек қўшилиб кетадилар, тўлиб-тошиб оқади-лар, деҳқоннинг чанқоқ ери, халқнинг чаман боғи томон югуриб-еладилар. Энди тушунгандирсиз?— дейиши билан бундай зимдан қарасам, ё тавбангдан, Қалдирғочнинг ранги ўчган, кўзлари намиққан кўринди. Шошиб қол-дим.

— Тушунганда қандоқ...— бу жавобим ҳам тўмтоқроқ чиқди-ёв.

— Йўқ! Тушунмадингиз,— дея сакраб ўрнидан қўзғал-ганича йўлга тушар экан, алам, зарда аралаш қўшиб қўй-ди.— Ёки тушунишни истамайсиз...

— Қалдирғоч!.. Қалдирғоч!!— деганимча қолавердим. Орқа-ўнгига қарамасдан кетворди. Кейинидан чопмадим. Менинг кўнглим ҳам негадир ёлғиз қолишни, ўтган кун-ларни фикр ғалвиридан бир ўтказиб кўришни истар эди. Оқсойни ёқалаб йўл олдим. Соининг шариллаши-ю, сайро-қи қушларнинг чийиллаши ақлимни тезларди.

«Ҳой бола,— дердим ўзимга-ўзим,— бу нима қилгани бўлди? Икки сой қовушган жойга бошлаб келиб, сўзлаган ҳиссасининг ҳиссаси?.. Тенг тенги билан, тезак қони би-

лан, демоқчими? Тенгим эмассан, бутунисига телба бўлмасдан туёғингни шиқиллатиб қол, дегани бўлса-я?.. Ҳа, унда дафъатан бу қадар оқариш-қўқаришнинг сабаби нима экан?.. Қиттак аччиқроқ зарда қилдими? «Тушунмадингиз... Ёки тушунишни истамайсиз», эмиш... Тўхта, Умид, нега ҳар нарсани ўзингга олаверасан, балки кўнглида бошқа, сенга ошкор бўлмаган алами бордир? Балки йўлидан адашган, қалбининг бир учини тенги бўлмаган одамга ушлатиб қўйгандир? Ким бўлса ўша?.. Аҳ... йўғ-э... Наҳотки, Бектош Отахонович отаси эмас?.. «Дадангизми?— деганимда жавобини чалғитди-я... Эсингдадир? Бектош Отахонович: «Хой, қизгина! Қалдирғоч...»— деб чақирганида унинг, «Лаббай, профессор!» жавобини қайтаргани?.. Ҳа, а, демак, отаси эмас, адашиб кўнгил берган одами... Нега энди адашган бўлсин? Бир-бирларини севишса-чи? Далилинг — фақат улар ёшидаги фарқми? Қўҳна дунё бундай савдоларни кўп кўрган... Шундайку-я, лекин аламини бу қадар зарда билан менга англатишида, чўлпон кўзларининг бир майин, бир ҳуркиб менга боқишида қизиқ аломатлар бор-ку! Умид, юрагинг тарс ёрилса ажабланма, балки сени севиб қолгандир, балки...»

Ўйларим, дилимни ўйнатган, фикримни тезлаган ўйларим сапчиб оқар сойнинг сўқмоқ йўли билан битта тўкилди. Кун қариб, шом қуйилганида санаторияга кириб борибман. Бир вақт қарасам, унинг ланг очиқ деразаси қаршисида турибман. Шундайгина дераза ёнидан жой олган Қалдирғоч кўзлари китобда. Ним эгилган бошгинаси, роз бўйнининг гўзаллигига нима етсин. Қараб тўймайман... Табиат беармон сахий бўлмаса бир қиз болага шунча жозиба, шунча чиройни бериб қўярмиди? Эркак зотининг офати ҳам, саодати ҳам шундайлардан.

Қиз хонасида Бектош Отахонович қораси кўриниб қолди. Мен совуқ қор захрини тортаётган кишидай қалтирай бошладим, тишим-тишимга тегмасди... У тиккасига қиз қаватига келиб, икки қўллаб ушлаганича Қалдирғоч юзини ўзи томон бурди:

— Йиғладингми?— деб сўраб қолди Бектош Отахонович ва унинг юз-кўзига узоқ тикилганидан сўнг яна давом этди:— Қовоқларинг кўпчиб, милкларинг қизарган?..

Қиз жим экан, Бектош Отахонович дабдурустдан чўлпон кўзларни, қорача ширин юзларни, паришон қўнғир сочларни олазarak ўпишга тутинса бўладими? Ич-ичимдан йиғлаб қочдим. Қизи эмас!.. Қизи эмас!— Бу ҳақиқат дилимни, тилимни куйдирарди.

Туни билан мижжа қоққаним йўқ, хаёл — азоб, азоб — хаёл дарёсининг гирдобида чир айланганимча. Эртаси касалларни профессор кўрадиган кун экан. Ёрдамчиларини эргаштирган Бектош Отахонович палатага кириб келди:

— Салом, йигит.

— Ассалом.

— Хўш, Любовь Николаевна, Умиджоннинг касаллик тарихига қўшилган янги саҳифаларда нималар ёздингиз?— деганича профессор унинг ёнидан жой олди. Любовь Николаевна сўзлай кетди:

— Қасалнинг умумий аҳволи кутилмаган даражада яхши. Қон составидаги иллатлар йўқ бўлди. Бундан икки кун аввал рентгенга солган эдик: ўпка деярли тоза. Мана, суратига қаранг-а, Бектош Отахонович.

— Тўғри. Фикрларингизга тўла қўшиламан,— деди у рентген суратини синчиклаб кузатар экан, сўнгра кифтимга қўл ташлаганича сўзида давом этди.— Жир битишим чакки эмас, лекин бугун рангингиз синиқроқ кўринадими, Умиджон?

— Қайдам.

— Қайдам?.. Қўйлакни ечинг! Қани, ўпкангиз билан бир гаплашиб кўрайлик-чи?

— Марҳамат,— деганимни биламан, кўзим профессорнинг оппоқ халати ёқасидаги лоларанг бўёққа тушиб қолса бўладими. Худди ўша... Кеча Қалдирғочнинг гулбарг лабларидаям шу бўёқнинг ўзгинаси эди-ку... Бунинг устига кўкрагимга қулоқ берган Бектош Отахоновичдан анқиётган атир ҳидиям ўшаники. Қалдирғоч хуш кўрган, менинг диомгимга аллақачонлар унинг муаттар бўйи сифатида ўрнашиб қолган атир ҳидининг ўзгинаси-я... Нима ўйлашимни билмайман. Кўнглимдан физиллаганича турли хунук гумонлар кечади. Йўғ-эй! Наҳотки?.. Унчалик эмасдир... Ниҳоят, иродам синди. «Мен соғман! Тинч қўйинглар мени!..» деганимча уларни ҳайратда қолдириб, палатадан чиқдим-кетдим.

Қайда ва қанча кезганимни эслолмайман. Севги дарди, шубҳалар заҳри, рашк алами кўксимни кесворди. Шубҳаларим Қалдирғочни айбласа, севгим оқлайди. Рашк аламининг бошига таъна тошларини ёғдирса, ишқим қалқон вазифасини ўтайди. Қалдирғоч шунчалик беғубор чечакки, унга ҳатто мезон заррасининг ҳам юқишини истамасдим. Аммо ҳалиги далиллар-чи? Бектош Отахоновичнинг кечаги оқшомдаги олазарак вазиятини, бугун менинг вужудимда ўт ёққан нарсаларни нима дейиш керак унда! Қалдирғоч-

нинг ўзи ким, ахир? Қизини? Йўғ-а, қизи эмас, йўқ. Хўш, қизи бўлмаганда кими?.. Эки устомон овчининг тўрига тушган гўл учирмамикин-а-а?

Бу нотинч, жон қозиғи хаёлларим бутун кунни ўғирлаб, ниҳоят, тоғ осмонининг чироқлари ҳам жамол кўрсатишди. Мен бечора яна уларнинг уйи ёнидан, деразаси ярим очиқ кечаги хонаси қаршисидан чиқиб қолсам бўладими. Ёғду атрофида парвона жонивордай узоқ кетолмадим. Бировлар суҳбатига қулоқ солиш, ланг очиқ деразалар орқали уй ичини таъқиб остига олиш — беадаблик, албатта. Биламану бироқ беихтиёрман. Қалбим ақлим устидан ҳоким бўлгани учун шу елимликни ҳам ишладим. Кўзим Бектош Отахоновичга тушди. Хонанинг тўридан жой олган бу одамнинг руҳи паришонроқ кўринади. Қалдирғоч эса ўқ еган кийикдай нотинч, оёқда, хонанинг у бошидан-бу бошига бориб-келишини қўймасди.

— Қалдирғоч, мени кўпам қийнайверма, етар,— дерди Бектош Отахонович.— Ёшлик юлдузи чақнаган чўлпон кўзларингда чеҳрамдаги қариллик малолига имо-ишоранинг асарини кўриш — мен учун қайта ўлиш билан баб-баравар гап. Ҳа-а, хотиним бор эди. Чолу кампирлар бевақт ўлган акам ҳалолини менга хотин қилишди. Шундай одат ва одоб бор экан. Акамлардан, ишонган тоғларидан жудо бўлишган отам билан онам истакларини ерда қолдириш — уларни тириклай тупроққа кўмиш билан тенг экани учун ҳам мажбур бўлгандим. Аммо у бечора аёлга нисбатан қалбим исимас, ачинишдан ўзга сирни билмасдим. Сўнгра фронт, ярадорлик, госпиталь...

— Типаж излаб, ярадор аскар портретини ишлаш учун типаж қидириб госпиталга борсам,— бу Қалдирғоч овози эди. У нафаси қисилган одам каби гапиришида давом этди,— бошидан ўқ еган ҳуш-беҳуш одамга дуч келиб қолдим: қошлари, қовоқлари, юз тузилишлари худди Мавлоно Беҳзод чизган антиқа миниатюралар нусхасидан... Пешоналаридаги уч йўллик тугун юзга урган ҳаёт, ирода, ақл тафтидан нишона... Хуллас, излаган типажимнинг айни ўзгинаси... Илҳомимга илҳом қўшилиб, ишланажак портрет хаёлида эканимни биламан, кўзларингизни оғир очдингизда, «сув-в-в, бир қултум... сув-в», дея менга тикилдингиз. Югурганимча сув келтирдим. Авайлаб бошингизни кўтара, пиёлани тўғрилаган эдим, энтикиб, тўхтаб-тўхтаб ичдингиз-да, исимини сўраб қолдингиз, «кимсиз?»— деганингиз ҳали-ҳали қулоғимда.

— Қалдирғоч!.. жавобини олдим ўшанда,— дея илиб кетди сўзни Бектош Отахонович.— Шу-шу жароҳатимга,

азобимга энг зарур малҳам сен, Қалдирғоч бўлиб қолдинг. Кун сайин келишингни энтикиб кутардим. Келдинг дегунча «тезроқ кета қолса», ташвишида бўлардим. Азбаройи ўзимдан, одамлардан, сенга гап-сўз тегизиб қўйиши мумкин бўлган яқинларимдан қўрққанам туфайли... Мана, йиллар ўтди. Бахтим, саодатим — сен билан бирга кечган онларда... Шу чоққача, қоя осмон кўли чиройини, оромини тўфон хазонидан нечук асраган бўлса, мен ҳам сенга, шаънингга, қиз отингга қиттак ҳам доғ юқтирмасликка бор кучимни сарфладим. Ота-она орзу-ҳавасини ҳам синдирдим. Энди бошим очиқ... Шу келишингда узил-кесил жавоб бермоқчи эдинг? Аммо... кейинги кунлар... кўзларингда ётсираш, мендан ҳуркиш... Ёки бирон бошқа одамни севиб қолдингми?

— Умид қандай йигит?— деб юборса бўладими тўсатдан Қалдирғоч.

— Ким! Умид?

— Ҳа, ҳалиги Умиджон-чи... биласиз-ку?

— Тилга олишга арзирлик ундоқ йигитни билмайман, лекин ўғрилик-газандалик кўчасида сил касалига дучор бўлган Умид деган бир болани ўлимдан сақлаб қолдим. Бунисини биламан.

— Нима? Ўғри-газанда?!

— Тарбия кўрмаган одам — ёмонлигини қўймас. Инон-масанг, мана,— деганича стол тортмасидан олган бир нарсани Қалдирғоч томон улоқтирди Бектош Отахонович,— унинг акасидан келган хат, ўқиб кўр!

Гап-сўз шу ерга етганида сабр-қарорим тугади. Агар Қалдирғоч бу ердан узоқроқ жойда бўлганидами, Бектош Отахоновични тилиб, ёриб ташлардим. Номардни қара-я!.. Тўхтаг, одам боласи эканимни, сизга ўртоқ профессор, Қалдирғочгаям исбот қилганим бўлсин, кўзингиз уйқуда, ақлингизни мой босган, деганимча Шоҳимардондан бошимни олиб қочдим-кетдим.

— Акмал, дўстим, мана тоқ юришимнинг «сири» ана шунда. Энди сенга барчаси аён.

— Ушандан бери учрашмадингларми?

— Йўқ.

— Қалдирғоч тақдири қандай якун топди экан?

— Билмадим.

— Умид, қайроқтош экансан!

— Ке, энди ухлайлик, уйқунгни қочирганим учун узрлиман...

Умид орқасига ағдарилди. Тонг нафасини сезган серғалва-шаҳар ғовур-ғувури кучга кирмоқда эди. Гул ўлкам ку-

мори, дўстим дардининг оромтам шабадаси мени бутунлай элтиб ташлаганига қарамай, Қалдирғочни қидириб топишга қасд қилдим. Албатта, қайда бўлмасин Қалдирғоч, бу омон бўлгур Умиддай чин инсон қалбининг «сири»ни билмоғи лозим. Балки табиблигим шифо келтирар... дўстимга, Қалдирғочга...

Умри азиз китобхон, сизча ҳам шундоқми? Маслаҳат беринг!

*Тошкент,
1965 йил, 25 апрель.*

САҶҲА

Лениннинг ҳамisha тирик да-
ҳосига содиқ қолиш — буюк
бахт!

ЗАМОН ДРАМАСИ

Уч парда, тўққиз кўринишда

ҚАТНАШУВЧИЛАР:

С об и р — савет ёзувчиси.

С и л ь в и я — ғарб адабаси.

А з и з Қ а м о л — революцион ҳукумат раиси.

Ж а м и л а б о н у — унинг онаси.

О т а Д а р х о н — Олий мажлис раиси.

М а л и к М а ҳ м у д — Азиз Камолнинг ёрдамчиси, полковник.

О й и ш а — Коммунистик партия раҳбарларидан бири.

Ж о б и р А н с о р — ҳарбий назир, генерал.

Ф о з и л б и н н и А ё з — ташқи ишлар назيري.

Н о с и р Ж а в д а т — маориф ва маданият назيري.

Н и з о м В а л и — зироат ва саноат назيري.

И б р о ҳ и м А ҳ м а д — шайхулислом.

Н у р ж а ҳ о н — қирол Ҳумоюн қизи.

Б э л л С м и т — элчи.

Ғ у л о м а к а — ошпаз.

Н а з и р б у в а

Б у р г у т а л и

К е л и н

К у ё в

Б е в а х о т и н

Д е ҳ қ о н

И ш ч и

Т а л а б а

О ф и ц е р

А ё л

Э р к а к

У л а м о

М у л л а в а ч ч а

Х о н и м

Ж а н о б

Қ и з

Й и г и т

П а р д о з ч и

Халқ вакиллари, давлат мансабдорлари, ҳарбийлар,
санъаткорлар, ёлланма каллакесарлар.

Воқеа яқинда озодликка эришган давлатлардан бирида, XX асрнинг
олтмишинчи йилларида кечади,

БИРИНЧИ ПАРДА

Авансцена. Чапда Собир ва ўнгда Сильвия ижодхоналари.

Сильвия (*хаёлга толган, қалам тебратмоқда*). «Ассалом, месье Собир! Мактубингизни олдим. Ташаккур!

Қаламқаш дўстим, мақсадсиз санъатда на имон ва на хосият бўлиши мумкин, деганингиздан сўнгги асаримни ўқиганингиз маълум бўлди. Немис-фашистлар концлагерида туғилиб, ажабки тирик қолган, етимлик—дарбадарликнинг тайғоқ, дайди кўчаларида ҳам одамлик шаънини бой бермай, тавбаки, шу кунларга етиб келган Сильвиянинг — сизга ёт қирғоқ адибасининг ҳозирги ҳаёти денгиз тўлкинидаги писта пўчоқнинг ўзгинаси десам, янглишмасман.

Нима қил дейсиз? Улуф Октябрларингга ҳурматим чексиз. Морис Торез тобутини елкамдамас, бошимда кўтардим. Аммо социализм идеаллари тўласича менга ботмайдди. Кўз ўнгимдаги муҳитда эса (*сиз уни, бемор империализм олами, деб атайсиз*) инсон ва гўзалликни сариқ чақага тиккан иблисона жазава айни авжида.

Бродвей билан плац Пигалнинг фаҳш булуту тошқиндай босса, Фарбнинг ақли ҳисобланган Кеннеди боши фарбчиларнинг ўз қўлида мажақланса, кичкинагина Вьетнам устига офатдай ёпирилишса, Грецияда қирғин, Осиеда фитна, Америкада давлат тўнтаришлари, Европада янги фашизм тўлғоғи... авж олса... Иккинчи жаҳон урушидаги қурбонлар ҳам дунёнинг ақлини киритмабди-да!

Энди айтнинг-чи, ана шу саросима тўфониде «писта пўчоқ» нинг исёнидан не фойда? Ҳаёт оқимида лоқайд, ҳа, лоқайд тирикчилик ҳаловатини кўзлашдан ўзга нечук нажот бор? Сизнинг ёзувчи—жаҳон тақдирига жавобгар; инсон саодати, олам тинчлиги йўлида толмай меҳнат ва жанг, жанг ва меҳнат қилмоғи зарур қабиллидаги фалсафанингизни қандай англашим керак?! Етар, тўйдим дунёсидан, куним ўтса — бас!

Сизга саломатлик, ижодий бахт тилайман. Эсингиздан чиқарманг мени. Ҳурматингизга содиқ—

Сильвия».

С о б и р (*дарёдай уйғоқ*). «Мадам Сильвия, саломим ва яхши тилакларимни қабул қилгайсиз!

Бор ҳақиқатни юзга айтган ва уни ҳазм қилиш камолига эга бўлган кишиларгина дўстлик ҳурматига содиқ қолишлари мумкин. Асарингиз ва хатингизни ўқиганимда доно Шарқ тўқиган бир ривоят кўнглимдан ўтди. Афв этинг, шуни эсингизга солмоқчиман.

Икки дўст (*бири кўр экан*) узоқ сафарга чиқибдилар. Саҳройи Кабирда кўрнинг қамчиси қўлидан тушиб кетади. У отининг жиловини тортиб, қамчини излайди. Бир заҳарли илон тун совуғида карахт, қотиб ётаркан. Кўр уни қамчи деб олганича отига минади. Кўзи очиқ ҳамсояси унинг қўлида илонни кўргач, ошиқади:

— Дўстим, қамчи хаёл қилиб олганинг заҳарли илонку! Ташла!

— Епирай, оллоҳим-ку, менга эски қамчи ўрнига янгисини раво кўрибди. Нима? Уни мендан тортиб олмоқчимисан?

— Эй, нодон дўстим, сендан қамчи тама қилаётганим йўқ. Аммо ҳамроҳликнинг шартларидан бири—йўлдош хатарда бўлса, уни огоҳ қилишдир. Тезроқ ташла уни!

Бу сўзларини ўжар кўрга маъқул қилишга улгурмасданоқ, одам қўлининг ҳароратидан жонланган илон уни чақади ва ҳалок қилади.

Шу-шу, «кўр тутганини қўймайди» мақоли яшар эмиш.

Азиза Сильвия, изоҳга ҳожат бўлмаса керак. Мен ҳануз сизни теран ақл, ўткир кўз ва ноёб истеъдод соҳибаси сифатида қадрлайман, тутганини қўймайдиган кўрнинг ўжарлиги сизга ярашмайди. Дарвоқе, ўз муҳитидаги ҳалиги газандаликларни кўра билиш бунинг исботи.

Инсон ва олам тақдири юрагингизга яқин бўлгани учун ҳам сиз номуси ўғирланган қиз боладай азоб чекмоқдасиз. Бу азоб оташида тобланиш сизга, илҳомингизга куч беришига, сизни янги ҳаёт ғоялари соҳилига олиб чиқишига, негадир ишонгим бор.

Тошкентлик дўстларингиз сизни—илҳом шайдосини ватанингиз Францияда яратилган «Интернационал» воҳрислари орасида кўришни орзу қиладилар. Ниятимиз холис.

Жайрон кўзли муҳтарама, ҳаёт ва ижод йўлидаги изланишларингизга барака. Кўришадиган кунлар ҳам бўлар ахир. Сизга ҳам руҳий, ҳам жисмоний сиҳат-саломатлик истаб қолувчи ихлосмандингиз—

Собир».

Сильвия. «Месье Собир, салом, табибим!

Тап тортмай савалашни сиздан ўрганмоқ лозим экан. Тошни тешар газаб, қулфидилни очар самимият... Хуллас, сўзлари шибба мактубингиздан хафа эмасман, заршунос.

«Янги соҳил» ҳақидаги ниятингизга ҳозир бирон жавоб айтолмайман. Уртада «тақдир» муаммоси бор. Мана бир мисол:

Линкольн 1860 йилда, Кеннеди эса 1960 йилда президентликка сайланишган. Иккиси ҳам жума куни, ўз хотинлари кўз олдида ўлдирилади. Линкольн вориси бўлиб Жонсон исмли одам президент қилиб кўтарилади. Кеннедининг вориси ҳам—Жонсон, Линкольн котибаси—Кеннеди исмидаги аёл президентнинг театрга боришига (маълумки, Линкольн театрда ўлдирилганди) қаршилик кўрсатган бўлса, Кеннедининг ҳам котибаси Линкольн деган аёл унинг Далласга, президент ўлдирилган ана шу қаттол шаҳарга сафар қилишига тиш-тирноғи билан қарши турган...

Ана кўрдингизми, гап номуси ўғирланган нарсадай азоб чекишдамас, гап тақдири азалда. Шунга кўра шоир Фафур Ғуломнинг «Тақдирин қўл билан яратур инсон...» сатри галат хаёл. Социализми, капитализми—бари бир чувалган дунё чувалганича, жумбоқлигича қолаверади: бойлик ва гадойлик, тўқлик ва шўхлик ҳам шундан. Имперализм билан коммунизм ўртасидаги туб зиддиятлар ҳам шундан. Бугун «Миллий социализм», «Халқ капитализми»; эртага «Ислом социализми», индинга «Демократик социализм» ҳақида жар солиб, ярим йўлда дами чиқиб кетаётган «Учинчи олам» эл-юртининг заҳматлари ҳам ана шундан. Нафис адабиётда ҳам айни ҳол, жонон йигит!

Собиржон, қандай, тутун қайтаришда Рим Папасидан ҳам ўтказвордим шекилли? Ўзр, саҳарда, табибим деб, шомда ирғишлаганим учун кечирим сўрайман. Ҳа, аёл нарсанинг табиаи айни шамол—чаманзор ҳам, сассиқ кўлнинг юзи ҳам уники.

Тошкентлик дўстларим ниятига келсак, майли, даҳанаки жангни йиғиштириб, «Учинчи олам» мамлакатлари кечмишини ўрганишга бел боғладим. Исбот ва далилларим мағзини ундан кейин чақарсиз. Хуллас, Сильвия—«Фигаро» газетасининг махсус мухбири (биламан: «Фигаро» ни ёмон кўрасиз)... Юрган—дарё эмиш! Африка сафарига тушаман.

Месье Собир, сеҳргар Париж, Сена қирғоқлари, Мон-мартр сизни ўлардек соғинишган. Балки, келарсиз? Ёки

сафар йўлларида учрашармиз? Хайр, табибим. Висол орзуси билан шод дўстингиз —

Сильвия».

С о б и р. «Салом, мадам Сильвия!

Қарорингиз менга маъқул. Нотинч замонамиз «сир-асрори» га калитни ўз сўзлик одам асаби саросимаси—ҳаётнинг ўзидан изламоқ—ажиб муддао. Толеимга шукур, меҳнатим анча енгил тортибди. Хоним Сильвия, бу («Шамол» ҳақидаги фикрингиз афсусгагина лойиқ) кифтингизга қўнган илҳом парисидан дарак!.. Гарчи, бетайин «Фигуро» газетасида ишлашингиз мени бир қадар ташвишга солса-да, Африка сафарингиз қутлуғ бўлсин.

Африка қитъасида 150 йиллар чамасида колониал офат зулмини чеккан, қон кечиб озодликка эришган мамлакат бор. Ўйлашимча, ўша юрт озодлигига қарши янгидан бошланмиш тажовуз шу кунларда ғоят ловиллаган пайт. Келинг, ана шу диёр жафокаш халқининг кечмиш-кечирмишларини бирга кузатайлик.

Сизга чидам, ғайрат тилаб қолувчи дўстингиз—

Собир».

БИРИНЧИ КҮРИНИШ

Ҳарбий нозир боғи. Оқшом. Хонаи хос. Жобир Ансор, Фозил бинни Аёз, Низом Вали, Иброҳим Аҳмад, Бэлл Смит. Бақамти суҳбатнинг долзарб пайти.

И б р о ҳ и м А ҳ м а д. Алалхусус, бу шайтоний кашфиётга ақл бовар қилмайди-я!

Н и з о м В а л и. Ватанимиз янги дастури—ислом социализми бунёдга келармиш... Ҳа-ҳа-ҳа...

И б р о ҳ и м А ҳ м а д. Эй-й, кулманг! Озодлик, инқилоб дея онҳазрати қирол Ҳумоюнни ўлдирдиларинг... Хўш, эл-юртимизни кофирлар оёғи остига ташламоқ ҳаракатида юрган Азиз Камолнинг ўзи ким?

Н и з о м В а л и. Ҳей, ўша, товариш Ойишанинг бир ўйнаши-да!

И б р о ҳ и м А ҳ м а д. Иттифоқо, иккисини ҳам қўшмозор қилиш фурсати аллақачонлар етишган.

Ж о б и р А н с о р. Биродарлар, жўжахўрозлик сизу бизга ярашмайди. Қизишманг!.. Марҳамат, саиди нозир!

Ф о з и л б и н н и А ё з. Жаноблар, тил қичитишдан нарига ўтмаслик—телбалар одати. Ташқи ишлар назоратида шу одам иллизини қирқавериб тепакал бўлдим, мўйловимга қиров тушипти.

Иброҳим Аҳмад. Алалхусус, бир жойда туриб қолган обиҳаёт ҳам сасир.

Фозил бинни Аёз. Сабр қилинг. Шайхулислом... Замон синовлари қаршисида капитализми ҳам, социализми ҳам чавақланиб ташланди. Бирида одам боласини капитал қул қилса, иккинчисида инсон деган буюк раҳмат давлат гумаштасига айланади, холос.

Низом Вали. Войвоёк мучал сайди раис Азиз Камол кашф этган «Ислом социализми» ҳам шу гурзи остидами?

Фозил бинни Аёз. Унисини ўзларидан, зироат ва саноат нозиридан билсак?

Низом Вали. Сиёсату дипломатия мен учун ўт билан сув.

Жобир Ансор. Нондек пиёлага чўкиш-чи?

Низом Вали. Аммо тусмолимча, имони нарёгда турсин, гўрлариям қўшилиб битган. Ё гурзи остига бостириш шарт—ғиқ этолмасин, ё гурзини бошига шундай тушириш лозимки, тариқдай сочилиб кетсин. А, лаббай, сайди ҳарбий нозир?

Жобир Ансор. Қасал мусичадай кукулаш билан Азиз Камол «изми» тагига сув қуймоқ—оғир иш. Яна шуниня айтиб қўяй: гурзи кўтарган шоввоз қўли қалтираб қолсами, ўз бошининг мажақланиши...

Иброҳим Аҳмад. Ёлирай, турган-битганларинг ваҳима-ку. Оллоҳ кароматига ҳам ён берасизларми, йўқми?

Фозил бинни Аёз. Азиз Камол худога хуш келмайдами?

Иброҳим Аҳмад. Шаккокми? Асло-да!

Фозил бинни Аёз. Бандасига-чи?

Иброҳим Аҳмад. Иншоолло, бандасига ҳам... Носир Жавдат, Ота Дархон, Малик Маҳмуд каби бетавфиқларни ҳисобга қўшмайсиз.

Фозил бинни Аёз. Бу гуруҳ унча-мунчани қалдиратиб қўядиган куч.

Бэлл Смит (*секин қистиради*). Мамлакат ёмбори бўш. Америка ғалла беришдан воз кечди.

Жобир Ансор. Йўғ-эй, демак, қаҳатчилик... сичқон ҳасса таянади, авомнинг Азиз Камолга бўлган ишончи, ҳалигидай, синади!

Бэлл Смит. Бугундан буён Ғарб давлатлари савдосотиқ ишларини ҳам бутунлай тўхтатишди. Халқаро банклардаги счётларингга қулф солинди.

Низом Вали. Жаноб элчи, гирибонидан бўғилибди-ку, Азиз Камол огоҳми... булардан?

Бэлл Смит. Жаноб нозир, шуни яхши билингки, бизлар дўстлик садоқатига гард юқтиришни ҳаром ўрнида кўрамиз. Дастлаб сиз азизларимизни—бу элу юрт тadbиркор давлат арбобларини огоҳ қилмасдан, у кимсага лом-мим дейилмайди.

Жобир Ансор. Ташаккур, қадрдонимиз Бэлл Смит... Саиди нозир, чамамда, фикрингиз ярмида тўхтаган эди?

Фозил бинни Аёз. Балли... Ватанимиз тақдири ҳалокат жарида экан, нажот... чин келажагимизни изламоқ—виждон амри. Бирдан-бир йўл—Азиз Камолни, маслакдошларини ўртадан кўтариб ташлаш... Армия биз тарафда. Агар ишонч ва кўмакларингиз бўлса, бу ёғини ҳарбий нозир саиди Жобир Ансорга қўйиб берсак... Қалай?

Иброҳим Аҳмад. Тиллодек!

Жобир Ансор. Жаноблар, шу тобда юракларингга қил сифмасаям айтай, бу ишончни оқлаш қўлимдан...

Иброҳим Аҳмад. Келади! У дунёю бу дунё — келади.

Жобир Ансор. Лекин...

Бэлл Смит. Лекинига ўрин йўқ. Ғарб сиз томонда... Мамлакат жилови ўзларига ҳавола.

Ҳамма. Хўш?

Жобир Ансор. Хўп! Хўп... Розиман... Дўстлар гапини ерда қолдириш—нонкўрлик.

Фозил бинни Аёз. Балли. Бу режани амалга оширишда бир нозик гап бор. Азиз Камол Совет Иттифоқига бормаслиги шарт!

Низом Вали. Йўлидан келинг! Сафар тўлғоғи зўрку?

Бэлл Смит. Янглишмасам, коммунист раҳбар Ойиша ҳануз тоғдаги чоҳда. Тўғрими?

Жобир Ансор. Тўғри.

Бэлл Смит. Совет Иттифоқига жўнашидан олдин Азиз Камол у хоним билан учрашармиш, деган гаплар юрипти. Ростми?

Жобир Ансор. Бир айтгандай бўлувди... Уста-да, Ойишани ўз томонига оғдириб, яна кучга тўлмоқчи.

Бэлл Смит. Оғдириб бўпти. Шайхулислом, Ойишани Мункар-Накир кутавериш чарчамадимикан?

Иброҳим Аҳмад. Жаҳаннамдаги жойи ҳам тахт.

Бэлл Смит. О'кей! Улар учрашувига ғов бўлмаслик маслаҳат. Бироқ, Азиз Камол мурда Ойиша билан учраш-

гани, яъни Мункар-Накир вазифасини ўтагани мақсадга мувофиқроқ.

Фозил бинни Аёз. Балли. Ойишани Азиз Камол ўз қўли билан ўлдирган бўлиб чиқади-ю, Совет Иттифоқининг дарвозаси унинг учун тақа-тақ ёпилади.

Иброҳим Аҳмад. Алалхусус, бу каромат, яхшилар, пайғамбарлар каромати. Азроил ким бўлса?

Бэлл Смит. Нуржаҳон! Марҳум қирол Ҳумоюннинг қақажон қизи.

Ташқаридан машиналар шарпаси эшитилади. Дераза томон отилган
Жобир Ансор саросимада.

Бэлл Смит (вазиятдан безовта). Нима ўзи, тинчликми?

Жобир Ансор (калтак ютган одамдай). Азиз Камол... одамлари билан...

Хамма ҳангу манг. Бири қимтивади, иккинчиси кока-кола ичади. Иброҳим Аҳмад шайтонлаган одам қиёфасида. Бэлл Смит деразани ланг очиб, Жобир Ансорга шипшитади.

Бэлл Смит. Ишончини ўғирлашга, ақлини бегона қилишга айни қулай пайт... Қўл келиб қолса, кеча келишган режамизни ишга соламиз. Қўзи бойланади... Хилват дарчани очинг! Шайхулислом, қани кетдик.

Қуён бўладилар. Хонада қолганлар Азиз Камолни кутишга олазарақ ҳозирлик кўришади.

Фозил бинни Аёз. Шартнома лойиҳаси.. Советлар билан тузиладиган шартномани олинг!

Жобир Ансор (сейфга тирмашганича). Мана... мана... башарти?

Фозил бинни Аёз. Саиди нозир, ўзингизни босинг. Яқинроқ келинглар. (Овозини қўйиб.) Йўқ-йўқ, дўстлар, лойиҳанинг мана бу жойи хом!

Азиз Камол, Малик Маҳмуд, Деҳқон, Ишчи
ва Талаба кириб келадилар.

Жобир Ансор. Ие! Аҳлан ва саҳлан, саиди раис! Марҳабо! Заб иш қилибдилар-да! Биз шартнома лойиҳаси устида...

Дилгир Азиз Камол сўзсиз, қўл учиди, беҳуш нозирлари билан кўришади. Барваста қоматида пишиқ ўтирган костюмининг у ёқ-бу ёғини тўғрилаганича хонани оғир одимлар экан, назари остона босганча тек қолган йўғон Деҳқон, новча Ишчи ва жиккак Талабага тушади.

Азиз Камол. Эй, силлаларинг қуригандир? Қани, марҳамат, ўтиринглар! (Малик Маҳмудга.) Полковник, телефон қилинг, Ота Дархон билан Носир Жавдат етиб келишсин. Жамоат жам экан бу ерда.

Жобир Ансор (олазарак). Полковник, телефон нариги хонада. Марҳамат!

Малик Маҳмуд чиқади.

Азиз Камол (нозирларига, ҳануз оёқда). Биз вилоятдан... Саид Низом Вали, булар билан танишмисиз!

Низом Вали. Йўғ-а...

Азиз Камол. Бу киши деҳқон, мана булари ишчи, бу эса толиби илмларимиздан. Энди танидиларми?

Низом Вали. Танишганимдан бағоят хурсандман. Аммо...

Азиз Камол. Нима, аммо?

Низом Вали. Бонисини эламадим, саиди раис?

Азиз Камол (Жобир Ансор билан Фозил бинни Аёзга кўз қирини ташлайди). Бониси... сизларга ҳам нонаниқдир?

Деҳқон (нозирларнинг елка қисиишдан бетоқатланиб, чўрт кесади). Буларингизни кўп ҳам қийнаманг, отахон, чақилиб қолишган кўринади. Биз советларга қарши исён кўтардик.

Нозирлар. Исён?

Ишчи. Ҳа, исён! Гапнинг лўндаси шу.

Фозил бинни Аёз. Сабаб? Сабаби нима?

Талаба (қош учирши одати бор). Сабабини сизлардан, мана бу зироат ва саноат нозирларидан эшитсак?

Низом Вали. Алжираманг, йигит!

Уриндикдан жой олган Азиз Камол ҳаёлга толади. Ота Дархон билан Носир Жавдат кириб келадилар. Енгилгина кўришиб ўтира қоладилар.

Деҳқон. Ер бердиларинг—қуллуқ! Советлар ёрдамида катта завод қурилди—хурсанд бўлдик. Биз далада, болаларимиз заводда тер тўксак ёмон бўлмас, хўп деҳқонбон ишлар бўляпти-да, деган ниятда эдик ҳаммамиз. (Талабага.) Э-э, намунча қошингни учирасан, фикрим қолади.

Талаба. Бўлди, бўлди.

Деҳқон. Хомкалла эканмиз... Разм солсак, бу заводмас, пешонамизга битган балонинг ўзгинаси.

Ота Дархон. Балонинг ўзгинаси? Завод-а?

Ишчи. Секин айтасизми, Ота Дархон, нуқул бало, қуруқ туҳмат.

Деҳқон. Помидорларим, денг, фарқ пишди. Аравага кажава-кажава жойлаб бозорга жўнадим. (Талабага.) Э-э, дейман, бу қошни кесиб...

Талаба. Бўлди, бўлди.

Деҳқон. Завод дарвозасига етиб қолганимни билман. (Талабага ишора қилиб.) Мана шу жиккак шартта йўлимни тўсса бўладими. «Ҳой, қош, йўлимдан қўйма, бозорга кечикаман», десам: «Бур, заводга, бўлмаса аравангинг гупчагини ёриб ташлайман», дейди-я, зангар. Ҳашпаш дегунча помидордан айрилдим қолдим. Жоним чиқиб кетди. (Талабага.) Тек ўтирасанми ё...

Талаба. Бўлди, бўлди.

Деҳқон. Мана бунга (ишчини кўрсатади). «Ҳой новча, ҳақимни чўз!» десам, нима дейди денг? Ўзинг айта қол!

Ишчи. Ҳақингни кузда оласан, дедим. Хом ашё бўлмаганидан завод тўхтаб ётибди, дедим. Ишчилар ҳам ойлигини ярим-ёрти оляпти, дедим. Мана булар ҳам сендай куйганлар—хархаша қилишмаяпти-ку, дедим.

Деҳқон. Атрофимга боқсам, эрта кунда юлдузи сўнганлар бир талай. (Талабага.) Эй, қош, қўясанми, йўқми?

Талаба. Бўлди, бўлди.

Деҳқон. Биз—доғда қолганлар ўтири-и-иб бош қотирдик: ҳалигидай, ишчи ҳемири ҳам олмаса, деҳқон уйи куйса, талабани ўқишдан узиб, зўравонлик қилишга мажбур этишса...

Ишчи. Бе-э, мунча саржинчидай майдалайсан, завод кони зиён, дедик, советлар душманлик ўйида бизни маймундай ўйнатишяпти, дедик.

Деҳқон. Заводига ўт қўйиб, кулини кўкка совурмаган номард, деб турганимизда Отахон бориб қолдилар. Исёнимиз сабаби ана шу. (Талабага.) Энди учиравер, ошна.

Талаба. Бўлди, бўлди.

Ота Дархон. Ҳм... Чиндан ҳам кони зиённи кўрмабмиз!

Носир Давлат (чўққи соқолини тутамлаб). Саиди Низом Вали, бу нечук ҳунар?

Низом Вали. Чистон сирини тушунмадим?

Носир Жавад. Тушунмадиларми? Ажаб бўпти-да. Заводни каттароқ талаб қилаверинглар. Ундоқ қилодирман, мундоқ қилодирман, деган нозир сиз эдингиз, шундоқми?

Низом Вали. Шундоқку-я, аммо у алфозда...

Ота Дархон. Уят-э! Бунинг сираси—меҳнатга туҳ-

мат. Халқимиз аҳволига эгилиб текиндан-текин шундай азамат завод қуриб берганларни маломатга қўйсак, мана бу одамларимизни гафлат чангалига ташласак...

Низом Вали. Мешкобсиз-да, тил бир қарич!

Ота Дархон. Чалғитманг, жавобдан келинг!

Низом Вали. Истеъфо берсам қутуламанми?

Азиз Камол (*хаёлдан бош кўтаради*). Мен бўлган вилоятда ишлар пачава. Ер ислоҳоти ўзининг тескарисига айланипти. Саиди Низом Валининг меҳнати сингган бўлса керак, албатта... Совет Иттифоқидан келган тракторлар марзаларда занг босиб ётибди-ю, куч ҳамон омочга берилмоқда.

Ота Дархон. Саиди раис, яна қанча чидаш мумкин?

Азиз Камол. Мавриди келар... Дунёда уч тоифа одам бор: тўғри сўз, ёлғон сўз ва мунофиқ. Булардан энг хавфлиси мунофиқ одам. (*Дехқон, Ишчи ва Талабага.*) Хўш, оғайнилар, кўзларинг очилдими?

Дехқон. Боплашибди-ку, бизни!

Ишчи. Мавриди келар... Мавриди... қачон? Тирикчилик ўтмаганидан ўн икки яшар ўғлим эшакаравасида киракшлик қилишга мажбур бўлди. Ўтган жума куни оч, ўлардай чарчаган бола кечаси уйга қайтар экан, эшак жиловини қўйганича арава устида донг қотибди. Оқибати вой: машина мажақлаб кетди. Наинки ўғлим, бутун элу юрт тақдири шу аҳволда-ю, сизлар ҳали... ҳайф-э!

Талаба (*Низом Валига тик қараб*). Саиди раис, ишонманг бунақаларга, халқингиз бор, халқ, менинг тенгқурларим—нуқул куч. Революциямиз қанотини қайирмоқчи бўлганларни бизга тўғрилаб қўйинг, ўзимиз қип-яланғоч қилмасак агар!..

Низом Вали. Эй, ўша худо беҳабар!..

Талаба. Лаббай?

Низом Вали. Шайтон хотинининг отини-чи, биласанми?

Талаба. Шайтонга ҳай бериб, никоҳини ўқиган кўринадилар. Ўзларидан сўрасак, тақсирим? (*Қаватидагиларга*) Юринглар, хатомиз тўғонни бузиб юбормасин яна!

Азиз Камол. Ота Дархон, булар билан ўзингиз бормасангиз бўлмас?

Ота Дархон. Хўп!

Дехқон, Ишчи ва Талаба тавозе билан хонадан чиқадилар, Ота Дархон ҳам. Ноқулай жимлик. Сукутни Низом Вали бузади.

Низом Вали. Фалакнинг гардишини қарангки, кечагина қирол Ҳумоюн ҳазратларига қул бўлган одамлар бугун исён кўтарса? Бетга чопади-я!.. Тавба!

Азиз Камол. Ҳайрон қоласан... «фалакнинг гардиши»...—бир замонлар туя миниб дунё кезганлар тўқишган буни. У даврларда нефтни кока-колага сотган ҳаромилар бўлмаган, албатта. Телба ғарбчилар жамиятининг жазаваси босқин селдай офат экан-ов? Ҳийла ва хиёнат, шуҳратпараст сотқинлиги ва ватанфуруш фаложати ҳар қадамда кўндаланг. Ҳаром тукини ҳурпайтириб, жафокаш халқимиз елкасига минмоқчи бўлганлар қилмиш-қидирмиши бутун бир офат. Бу шароитда ростни ёлғондан, дўстни душмандан ажратиш, халқ эътимодини ва ўз номингни булғамайдиган ақлни топа билиш мушкул савдо эканига энди инондим. Сиёсий озодлигимизни иқтисодий тазйиқлар билан яқсон қилишни, бечора халқимиз пешана тери билан яратилган бойликларни зулукдай сўришни ҳунар чўққисига олиб чиқишган тулки ғарбчилар—қадимги ҳукмдорларимиз кирдикорларига қарши бормоқ ўлимдан ҳам қийин вазифа.

Малик Маҳмуд (*хонада пайдо бўлади*). Саиди раис, элчи Бэлл Смит эртагаёқ қабул қилишингизни сўрабди. Бутун ғарб давлатлари номидан айтадиган гапим бор, деганмиш.

Азиз Камол (*дарғазаб*). Келсин!.. Мамлакатимиз оёғига тўғаноқ бўлиш ундай шайтони зўр, инсофи бачкана сиёсатбозларга қон билан кирган, жон билан чиқади. (*Оғир юриб хона деразасига яқинлашади.*) Денгиз нотинч... Осмонимизни қора булутлар ўраб келмоқда.

Дераза томон юрган Жобир Ансор ўзининг гавдаси билан Азиз Камолни тўсиб қолишга ошиқади.

Жобир Ансор. Раис! Суиқасд!

Ташқаридан отилган ўқ хона чироғини синдиради. Қоронғилик, Борлиқни титратиб яшин кўчади.

ИККИНЧИ КҮРИНИШ

Баланд тоғ чўққисидagi тор. Чироғи—туйнукдан ёғилган бир тутам шуъла. Пойгак панжара қулфлари шақир-шуқур очилади. Елкасида автомат осилган барзангидай қоровул кўриниб, чоғни чамалаганича қайтади. Майда қадам мўйсафид пайдо бўлади.

Ғуллом ака (*дастурхон ҳозирлаб*). Бека қизим! Ҳо, бека қизим, кела қолинг, нонуштага.

Ойиша (горнинг тўридаги катакдан чиқиб кетди). Саломатмисиз, Фулом ака?

Фулом ака. Худойимга шуқр. Жонгинангиз омонми, Ойиша қизим? Нонуштага марҳамат қилсинлар!

Ойиша (ўтирар экан). Ташаккур. Бугун тош бўлса ҳам ҳазм қиладиган куним, Фулом ака.

Фулом ака. Водариг! Оппоқ либосингизга ярашиб тушган чеҳрангизни кўришим билан кўнглимдан ўтказувдимо-ов. Садағанг кетай, озодликми?

Ойиша. Бе, озодлик қайда дейсиз... Туғилган куним, Фулом ака, ўттиз бешга тўлдим.

Фулом ака (дўпписига қистирилган қизил гулли олади). Боракалло, Ойиша қизим, боракалло. Мана буни си биздан. Қолган умр, зора, гулдай ўтса, онагинам.

Ойиша (ҳам шод, ҳам дилғир). Раҳмат, Фулом ака. Бир саволим бор, майлими?

Фулом ака (харсанга ўтиради). Сўранг, бека қизим.

Ойиша. Чиндан ҳам ошпазмисиз?

Фулом ака. Айб менда эмас, айб масаллиқда. Борига барака қилишдан ўзга иложим йўқ, она қизим.

Ойиша. Мени очиқ, мардона ўлим қўрқитмайди. Халқ адолати учун жонимдан ҳам кечишга розиман. Лекин киши ҳаётини ими-жимида кесадиганлар қўлида ҳалок бўлиш — даҳшатга солади. (Фулом акага қадалиб.) Бу меҳрибончиликлар остида бўлак ният йўқмикан?

Фулом ака (бир лаҳза жим қолганидан сўнг). Яъни, масалан, жосуслик демоқчилар-да?

Ойиша. Сиз кўп ҳушёр одамсиз. От қўйиш ўзларидан.

Фулом ака (тажанг). Энди жичча шашманг... Бека қизим, мен Асакада туғилганман — Туркистон Асакасида. Шаҳри Тошкент жоме мадрасаси тупроғини ялаб юрган навқирон кезларимда инқилоб бўлди. Шайтон йўлдан урдими, она юртимдан сўппайиб чиқиб кетдим. Дард кўп, ҳамдард йўқ, онагинам. Шундан бери ватангадо, дарбадарман. Асакада уйланмасам, хотин зоти ҳаром, деб дунёдан тоқ ўтдим.

Ойиша. Шикаста тарих. Давоми борми?

Фулом ака. Давоми мундоқ. Пойтахтларингда номи кетган мешкоб бор эди. Қамбағалнинг билгани булоқ сўви қамалган мешу, бўйнида қўнғироқ. Қадди дол ямоқчи, яъни каминанинг дунёга келиб орттирган биродари кироми ўша барака топгур бўлди.

Ойиша (сачраб ўрнидан туриб кетди). Ота Дархон?!

Ғулом ака. Мошоолло, мартабаси бундан ҳам улур бўлсин... Бир куни Олий мажлис раиси лавозимига кўтарилганидан кейин денг, кулбамга кириб келсалар бўладими! Ашатга боргин, ҳақиқат қилинганча бирон хунук туҳмат юз бермасин яна, пазандалигинг иш беради, дедилар. Дўстим сўзини икки қилолмадим, Ойиша қизим... ҳарбий нозир тилимга қулф солган, бошқасини айтолмайман.

Ойиша. Ҳали шундай денг?

Ғулом ака. Бўлар. Ана энди отини шашмасдан ўзингиз қўясиз-да, доно қизим.

Ойиша (*жони тинчиган оҳангда*). Ғор совуғининг захри кесилди. Ғулом ака. Зим-зиё кўнглимга чироқ ёқилгандай... Мени кечиринг!

Ғулом ака. Бека қизим, биздайларга хафа бўлиш чикора.

Барзанги қоровул кириб, Ғулом акага «чиқ» имосини қилади.
Ғулом ака чиқади.

Қоровул (*ҳирсли кўзларини Ойишага қадаганича*). Ойимча, бугун офатижон-ку, бир...

Ойиша. Дабба бўлгинг келса, яқинлаш!

Қоровул (*чоҳ сари юрган одам шарпасини эшитди, олазарак*). Бахтлари чопди. (*Чиқади.*)

Нуржаҳон кириб келади.

Нуржаҳон (*қўлидаги саватни қўя туриб*). Саломатмисиз, Ойиша бегим?

Ойиша. Бегим?!

Нуржаҳон. Вой, эсим қурсин, саройдаги таомил...

Ойиша. Қимсиз, яхши қиз?

Нуржаҳон. Исмин Нуржаҳон. Қирол Ҳумоюннинг арзанда қизлари эдим.

Ойиша. Ажаб... Хўп кўҳлик қиз экансиз... Мендан нима истайдилар?

Нуржаҳон. Туғилган кунингизмиш. Жамилабону совға-салом бериб юбордилар. Биз энди бирга турамиз... у қишилар билан.

Ойиша. Жамилабону? Азиз Камолнинг онаси-я?

Нуржаҳон. Саиди раис Азиз Камолнинг оналари айтдиларки...

Ойиша (*дардчил*). Қизиқ, биргамисизлар?

Нуржаҳон. Нима қипти? Утган ишга салавот. Мен падари бузрукворимни ўлдирганларини унутдим-ку.

Ойиша. Наҳотки?.. Азиз Камол ҳануз бўйдоқми?

Нуржаҳон. Айтишларича, дорилфунунда бир қизни... (*Синамол кўз қирини Ойишага ташлаб*) севган эканлар, бўлмагур чиққандирки, айнибдилар.

Ойиша (*нотинч*). Унчалигини қайдан била қолдингиз? Узлари айтдиларми?

Нуржаҳон (*жавобини чалғитади*). Шу кунларда эса давлат ташвишида жонлари ҳалак. Қўл тегмайди шекилли... Узлари-чи, бирам одамшаванда, бирам хушфеъл — кишининг ҳаваси келади. Балки, бундан буёқ... мен ҳам ўн саккиздан ошиб қолдим.

Ойиша. Ҳм... Саватда нима?

Нуржаҳон (*қуймаланиб қолади*). Анвойи ноз-неъмат. Жамилабону ўз қўллари билан ҳозирлаганлар. Бир хумча май ҳам юбордилар. Мана, татиб кўринг-а!

Ойиша майни лабига олар чоғида полковник. Малик Маҳмуд кириб келади.

Малик Маҳмуд (*имлама дўқ тарзида*). Ҳо, қовоқхона экан-да бу манзил! Қўйинг ўрнига!

Нуржаҳон. Полковник!

Малик Маҳмуд. Кўрганимиз — кўришганимиз, маликам. (*Уни четга тортиб*) Тезроқ кетишингиз лозим бўлиб қолди. (*Ойиша сари яқинлашиб, аста*) Хумчада захар бўлиши мумкин. (*Овозини кўтариб*) Шармандалик! Ҳаммасини жазолайман!

Нуржаҳон (*даргазаб*). Полковник, мен талаб қиламан, бизни ўз ҳолимизга қўйинг!

Малик Маҳмуд (*хушмуомалада*). Хўп! Афв этсинлар, маликам... Шармандалик! Ҳаммасини жазолайман! (*Узини қоронғи бурчакка олади.*)

Нуржаҳон. Хира! Ошга тушган пашшадек суҳбатимизни бузаёзди-я!

Ойиша. Нуржаҳон, мен-ку, бу вағиллашларга қўниқиб қолдим. Сизга қаттиқ ботди. Мана буни ичиб юборинг, тинчланасиз, олинг!

Нуржаҳон (*Ойиша тутган қадаҳни четлатади*). Аввалисига сиз олинг, кейин мендан лозим.

Ойиша. Ихтиёрингиз! Кўнгил тусамаса ҳам, увол бўлмасин... (*Қадаҳни лабига олиб боради.*)

Нуржаҳон вужуди айёрона ҳаяжонда. Ойиша мийиғида кулиб қўйиб, қадаҳни отиб уради.

— Хаёлий ҳусн маликаси, ҳали иқтидорингиз етмайди бундай нозик ишларга. Боринг... Зудроқ чиқмасангиз, панжара ҳалқаларига қулф солиниши мумкин-а!

Нуржаҳон (*аччиқ, дарғазаб ҳолда*). Тантана қилишга шошилманг, товариш Ойиша! Тўрингиздан гўрингиз яқин.

Ойиша. Ана энди гулладингиз. Сизни севги дардимас, ўзга нарса қизиқтиради, малика. (*Саватини қўлига ушлатади*). Қани жўнаб қолсинлар, жиблажибонлик етар!

Нуржаҳон заҳарханда билан чиқади. Танҳо қолган Ойиша горнинг у бошидан бу бошига юради. Бутун борлиги хаёлда. Малик Маҳмуд кўринади.

Малик Маҳмуд. Уртон Ойиша, ҳа демай саиди раис Азиз Камол кирадилар.

Ойиша. Нима-нима? Бугун бир нарса бўлганми ўзи сизларга? Саиди раис эркатойларининг хархашаси ҳам етиб ортарди-ку бир бошимга. Йўқ, учрашувдан ожизман, ўртоқ Малик Маҳмуд, мажолим етмас деб қўрқаман...

Малик Маҳмуд. Етиши керак. Шу лаҳзада кириб келиши мумкин. Уртоқлар хатини келтирдим. (*Беради.*) Кейин ўқирсиз. Яқин кунларда кўришгунимизча хайр.

Ойиша (*хатни кўксига яширганича*). Бу сўнгги умид... Хайр!

Малик Маҳмуд чиқади. Ойиша ўзини горнинг тўр катагига олади. Бўм-бўш ҳоҳда хаёлчан. Азиз Камол пайдо бўлиб, ўриндиқда чўқади. Бир дақиқадан сўнг Ойиша кўринар экан, Азиз Камол ўридан туради.

Азиз Камол. Салом!

Ойиша (*ўтирар экан*). Саломат бўлинг! Марҳамат, ўтирсинлар!

Азиз Камол (*ўртага чўккан ноқулай сукутни бузади*). Шу ерларга йўлим тушган эди. Босиб ўтолмадим.

Ойиша. Миннатдорман.

Азиз Камол. Малик Маҳмуддан хунук хабар эшитдим. Нуржаҳон...

Ойиша. Табриклагани келибди... Яна волидангиз Жамилабону номидан.

Азиз Камол. Кўнгилга олмайсиз. Бу, шунчаки, қиз боланинг рашк балосига учраганидан дарак. Таъзирини ейди. Тагида ўзга гап йўқ, ишонинг.

Ойиша. Сизга ишонмай бўладими!

Азиз Камол. Кинояларингиз, Ойиша, ўринсиз.

Ойиша. Қани энди ўринсиз чиқса!

Азиз Камол. Аввалгидай кўнглим сизда, Ойиша. Лекин ихтиёрим ўзимдамас. Бу аҳвол — ноиложлик оқибати.

Ойиша. Нурдақонга бўлган маъингиз ҳам ноилжондан экан-да?

Азиз Камол. Ҳақорат қилманг, Ойиша.

Ойиша. Сизга фақат яхшилик тилаган одам ҳақоратдан узоқ.

Азиз Камол. Инонгим бор... Қадимги дўстлигимиз ҳурмати юзасидан айтинг-чи, энди ҳам мен тутган йўлни хато ҳисоблайсизу мақсадингиз қарши турмоқми? Бирга бўлсак, яқдилликка нима етсин... удумларимга ҳамқанот бўлсангиз яхшимасми?

Ойиша. Биз бирга жанг қилдик, қон тўқдик. Мамлакатимизни мустамлака чангалидан юлиб олишда коммунистлар берган қурбонлар ёдингизда бўлса керак. Сайлов вақтида партиямиз ўз овозини, ишончини ҳам сизга бағишлади, Азиз Камол... Кейин ўйин бошланди. Партиямизни қонундан ташқари деб эълон қилдингиз. Мана бу гўристонга душман эмас, сизга дўст бир одам дафн этилди.

Азиз Камол. Яна эски можаро.

Ойиша. Сиз буюк интернационал ғояларидан кечиб, «Миллий социализм», «Ислом социализми» деган пуч умидлар кўчасида революция ва халқ манфаатини ўтга ташладингиз. Натижада неокOLONиализм балоси қайта босиб келмоқда, мамлакат пароканда, халқ оч, келажаги дудмал, жиловингиз ифлос одамлар қўлида, чунки дўст билан душманни ажратмай қўйдингиз.

Азиз Камол. Емон ёлчимас, яхши алжимас, Ойиша! Тўғри, мени коммунист қилолмадингиз. Айб сизда эмас...

Ойиша. Айбдор излаб қолдиларми? Коммунист лойдан ясаиб, офтобда қуририлган одам эмас. Коммунист — ҳаёт меваси, инсон сайқали! Ясама коммунистлардан ҳазар қилмоқ лозим.

Азиз Камол. Айб сизда эмас... Айб сиз ардоқлаган мафқуранинг бебошвоқлигида.

Ойиша. Масалан?

Азиз Камол. Масалан, социализм ва дин — ўт билан сув. Азиз Камол эса ислом фарзанди. Пролетариат диктатураси шарт эмиш. Мен эса диктатурас, демократия тарафдориман. Улуғ Октябрь шарофатини тан олмаслик — камоли нодонлик, албатта. Лекин... Лекин шахсга сиғиниш офатларини ҳам эсдан чиқармаслик керакмикан?

Ойиша. Улмасинлар! Анов-мановчилар ёлғон-яшиғини яхши ўзлаштирибсиз. Демак, сизга дунё меҳнаткашларининг қон-қардошлигимас, диний ақидалари керак. Де-

мак, чўнг меҳнат аҳли истиқболнингмас, қовжироқ буржуазия демократиясининг тарафдорисиз. Шахсга сизиниш офатларини — жамият тарихидаги ўткинчи хатоликларни социалистик тузум қонунияти деб қараш камоли нодонликнинг айни ўзи-ку. Яшанг! Она-Ер ҳақиқатини тегиш-топташ деб шуни айтадилар. Азиз Камол. Афсус, арқоғингиз нурданмикан, деган фикрда эдим.

Азиз Камол (*хаёл оғушида*). Ватанимизга қарши кўтарилган руҳий ва иқтисодий ҳужум шу кунларда чўққисига чиқди. «Хушкалом» махфий радиостанциялар мени хоинликда айблашмоқда. Революция ва халқим истиқболини советларга сотган эмишман. Бу сиз келтирган далилларнинг тескариси-ку?

Ойиша. Йўқ. Бу ғарб устомон сиёсатшуносларининг кўз чиқармасдан қош қўйишига ва мен келтирган далилларнинг тўғри эканига яна бир исбот.

Азиз Камол. Ғалати мантиқ. Эшитайлик?

Ойиша. Қора ўрмон овчиларининг бир хунари бор. Олдин шерни тўдасидан айирадилар, ён-атрофидан жониворларни қочирадилар, токи оч қолсин. Кейин унинг сўқмоқ йўлида чуқур қазиб, тепасини енгил-елпи ёпадилар-да, устига қўзичоқ бойлаб қўядилар. Қўзичоқ маърашига чиққан оч шер ўзини ўлжага ташлайди-ю, чуқурга йиқилади. Бу ҳам сизча ғалати мантиқ, шундайми?

Азиз Камол. Душманлар — қилни қирқ ёрадиган найрангбозлар, турган гап. Лекин мен ҳам қил устида турган мўрт, нодон эмасман. Кучли қўшин...

Ойиша. Меҳнат аҳлига қарши қўйилган қўшин — қўшин эмас: халқ бошига тушгучи тўқмоқ. Сиз қўшин яратганингиз йўқ, давлат ичида давлат туздингиз. Ёлғонни ямламай ютадиган ҳарбий нозир эса — сотқин!

Азиз Камол. Орамизда сотқин — сиёсатбозлар, Она тупроқ тақдирини ҳам, ўз имонини ҳам пуллашга қодир косаси оқармаган хусуматчилар бор кўринади. Аммо...

Ойиша. Ҳарбий нозир — сотқин!

Азиз Камол. Бекор гап. Менга отилган душман ўқиға ўз кўкрагини девдай тутган одам-а?

Ойиша. Шубҳам бор. Устомонликка ўхшайди...

Азиз Камол (*ортиқча қизишган ҳолда*). Бахиллик ҳам эвида-да... Яна шуни айтиб қўяй: менга бирон партиянинг даркори йўқ. Халқим ўзи партия. Етти ёшидан етмиш ёшигача! Майли, мени хаёлпараст десинлар, майли, устимдан кулсинлар, майли, бўҳтон ва ҳийлаларини ишга солсинлар — биз курашдан толмаймиз. Ё ўламиз, ё мамлакатимизда жаҳон кўрмаган янги дунё яратамиз.

Ойиша (*ўта вазмин*). Ҳм... Сизни ақли салим давлат арбоби ўрнида кўрганим учун, яна бир марта айтиб қўяй: фақат икки йўл бор. Бири — социализм, иккинчиси — капитализм. Учинчиси бўлмаган, бўлмайди ҳам. Баррикада-нинг ё у томонига, ё бу томонига бари бир ўтишга мажбурсиз. Тарихий қонуният шафқатсиз нарса, саиди раис!

Азиз Камол. Бўпти. Замон кўрсатар. Мен Совет Иттифоқига бормоқчиман. Бунга нима дейсиз?

Ойиша (*узоқ ўйланиб қолади*). У диёрни кўриш ҳаммага ҳам nasib бўлавермайди. Бахтиёр экансиз.

Азиз Камол. Наинки?

Ойиша. Сафарингиз бехатар кечсин.

Азиз Камол. Раҳмат... (*Қилт этмай қўзғалганича чиқади.*)

Ойиша (*лип-лип ёнаётган шамдай ҳолатда, ўз хаёли билан сўзлашади*). Кўзларида тикан... совуқ учқунлар... Азиз!.. Кўксингизга севги чорбоғида чир айланган бошгинамни қўйгум орзуси панд емаслигини истардим. Бир умрга... то ўлгунимча... Дўст бўлиб душман ишини қилиш Ойишангизга бутунлай ёт одат эканини, қалбида ҳам шуурида ҳам сизни ардоқлашдан ўзга имон йўқлигини у диёрда, сафар кунларида зора англасангиз. Севган қалбдан қилчалик ҳам ёмонлик келмаслигини эркак зоти билмас экан. Тушунмайди ёки истамайди тушунишни... Майли, эндигисини ҳаёт оқимига ҳавола қилишдан ўзга иложим йўқ... Бечора қалбим, сабр қил, қинингдан отилаверма, кут... чида.

Панжара қулфлари шақир-шуқур солинади. Туйнудан тушган нурга кумилган Ойиша мўксигади хатти олиб ўқийди. Хаёл оғушида. Чехрасида умид аломатлари ўйнайди.

УЧИНЧИ ҚУРИНИШ

Раис қароргоҳи. Бежирим хона. Кундуз. Ота Дархон, Носир Жавдат билан Малик Маҳмуднинг кўзлари хона кезаётган Азиз Камолда.

Азиз Камол. Полковник, Нуржаҳонга айтинг — кирсин!

Малик Маҳмуд. Ҳозир! (*Чиқади.*)

Азиз Камол. Жобир Ансор? Фозил бинни Аёз? Низом Вали?.. Қалбим кўнса ҳам, ақлим инонгиси келмайди. Наҳотки?..

Носир Жавдат. Биз ҳам юз томонини чамалаб кўрдик. Афсуски, чалкашларнинг барчаси бир нишонга бориб урмоқда.

Ота Дархон. Ҳаммаси бирваракайига жазиллаб қолишди. Жобир Ансор боғида отилган ўқ... Вэлл Смит келтирган сиртмоқ хабар. Фарб марказларининг ўдагайлаши, ҳали сиз айтган махфий радиостанцияларнинг «хиёнат», «сотқин» дея акиллашлари, қолаверса, Нуржаҳон орқали Ойишани нобуд қилишга уриниш... Имоним комилки, булар дом ташлаш, Совет Иттифоқига борадиган йўлингиздаги қароқчилик, ўғлим.

Нуржаҳон (*киради*). Ижозатми?

Азиз Камол (*Ота Дархонга*). Иги-жигиси ўзларига.

Ота Дархон. Қани, она қизим, мана бу ерга ўтирсинлар-чи!

Нуржаҳон (*Азиз Камолга қиё боқади*). Йўғ-а! Саиди раис оёқда турсалару мен...

Азиз Камол. Утираверинг!

Нуржаҳон (*ноиллож жой олиб, бепарвогина*). Эшит-сак?

Ота Дархон. Бир савол, она қизим... Форга борибдиларми?

Нуржаҳон. Ҳа, Жамилабону буюрган эдилар.

Ота Дархон. Аҳволи қалай?

Нуржаҳон. Ер ютсин уни. Борганимга итдек изза бўлдим: бирам дажжол, эркаксуяк хотин эканки!..

Ота Дархон. Шундай денг?.. Қўл саватни фор оғзида қолдирибсиз. Хумчадаги майни кучукка ялатишса, шу ондаёқ тил тортмай жон берибди. Бу нима бўлса, оппоқ қизим?

Нуржаҳон. Қайдам...

Ота Дархон. Хумчани-да Жамилабону берганмидилар?

Нуржаҳон. Албатта... Йўғ-е, эсим қурсин, йўлимдаги дўкондан харид қилган эдим.

Ота Дархон. Дўкон деганингиз шайхулислом Иброҳим Аҳмад хонақосими?

Нуржаҳон (*дик туради*). Ой устига булут суришдан на ҳожат, Ота Дархон? Жилла бўлмаса, қиз бошимни андиша қилмайсизми?.. Айбим — севгимда. (*Азиз Камолга ер остидан боқиб*.) Хаёлим ҳам, умидим ҳам шу кийида. Кимки йўлимга кўндаланг келса — Ойишами, бошқасими — мендан шафқат кутмасин. Билдингизми?

Ота Дархон (*гапнинг сирасини ўзгартади*). Инондим, қизим. Боринг... Тинчланинг! Бугундан бошлаб маълум вақтгача уй қамоғида сақланасиз. Агар ҳалиги ишлар давом этаверсами!..

Нур жаҳон зарда билан чиқади.

Азиз Камол. Тузоққа илинган қушдай ўзини қон қилмоқда!

Хона эшиги очилиб, ярадор, қўли елкасига осилган Жобир Ансор билан Фозил бинни Аёз кириб келадилар.

Жобир Ансор. Саиди раис, нечукдир номаълум шахслар Ойишани озод қилишибди!

Азиз Камол. Нима?.. Лапашанглар!

Фозил бинни Аёз. Бу — ғаламис коммунистлар разведкасининг иши, саиди раис.

Жобир Ансор. Форда бўлган эдингиз, Сизга доғ тушириш ниятида бажарилган иш бу!

Уртага чўккан сукутни кириб келган Малик Маҳмуд бузади.

Малик Маҳмуд. Саиди раис, совет элчиси келиб қолди. Зудлик билан қабулингизни сўрамоқда.

Азиз Камол (ҳамсоёларини ҳайратга қўяди). Нариги хонага таклиф қилинг! Мен — ҳозир... Жилмайсизлар! Гап бор. (Шаҳдам чиқади.)

Фозил бинни Аёз (Жобир Ансор қулоғига.) Малика лақилламагандир-а?

Жобир Ансор. Қўрқади. (Ҳаммага, давом этган сукутни қирқади.) Шоввоз-эй, ишни саришталабди-ю, юғурбди-да.

Фозил бинни Аёз. Э, булар корибди шунақа. Тоғдек тахтни бой бериб, бармоқдек бахтни қувишади.

Жобир Ансор. Бармоқдек бахти ўша Ойишами, мenden қутулиб бўпти.

Фозил бинни Аёз. Саиди раис обрўйини сақлаш учун ҳам тезроқ қорасини олиш маслаҳат.

Ота Дархон (гап ҳавосини ўзгартмоқ ниятида). Сафар ҳозирлиги нечук, саиди нозир?

Фозил бинни Аёз. Сафар?.. Сафарга бало борми? Шунча ғалвани ташлаб-а?

Жобир Ансор. Ўн кунларсиз сафар ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас. (Фозил бинни Аёзга маънодор қараб олгач.) Тайёргарлигимиз қиёмига етганича йўқ.

Носир Жавдат. Хосиятли ишга қор ёғдирмоқчимиз, денг?

Фозил бинни Аёз. Саиди нозир, буни кичкинтойларни мулла қилишдан бир оз фарқи бўлса керак? Ишнинг ўнг-терисига қарамай...

Азиз Камол билан Малик Маҳмуд кириб келишади.

Азиз Камол. Полковник, ~~лойи~~ яхшилаб тепасиз, токи, нам ўтмасин. Англадиларми?

Малик Маҳмуд. Англадим, саиди раис. Аэропортга дипломатик корпус таклиф қилинадими?

Азиз Камол. Асло. Кейинчароқ билганлари маъкул.

Малик Маҳмуд. Рухсатми менга?

Азиз Камол. Боринг.

Малик Маҳмуд чиқади.

— Дўстларим, сизлар ҳам вақтни бекор кетказманглар. Азондаб сафар — Москвага!

Ота Дархон. Хайрли бўлсин!

Носир Жавдат. Отангизга раҳмат, саиди раис.

Жобир Ансор (*рўйхуш бермайди*). Совет элчисининг топиб келгани шуми?

Азиз Камол. Аксинча, элчи билан қора ўрмон овчиларининг ҳунари тўғрисида сўзлашдик. У киши, сафарни кечиктириш лозим, юрт нотинч, хунук хабарлар оралаб қолди, дейди. Йўқ, бу — менинг қарорим. Давлат бошида Ота Дархон қоладилар. Барчангиз ҳамроҳим бўласиз, деган умиддаман. Кўришгуниimizча омон бўлинглар, хайр!

Ота Дархон билан Носир Жавдат шод, Жобир Ансор билан Фозил бинни Аёз елкаларини қиса чиқадилар. Якка ўзи қолган Азиз Камол хонада одимлар экан, Ота Дархон қайтиб киради.

Ота Дархон. Уғлим, совет элчиси чиндан ҳам?..

Азиз Камол. Йўқ. Бу бир тадбир, шунчаки.

Ота Дархон. Офарин.

Азиз Камол. Ойиша масаласи нима бўлади?

Ота Дархон. Ҳалигиларингизнинг ҳаракати зўр дейман?..

Азиз Камол. Бирон хунук иш чиқмаслиги маслаҳат.

Ота Дархон. Маъкул. (*Чиқади.*)

Ҳассасини дўқиллатиб Жамилабону кириб келади.

Азиз Камол (*онасига эгилади*). Она... онажон! Келинг, бирга ўтирайлик.

Жамилабону (*ўрнашиб олгандан сўнг*). Онагинанг айлансин сендан. Бугун серташвишроқ кун бўлди шекилли, тасаддиқ?

Азиз Камол. Эртага сафар, Шунга...

Жамилабону: Эшитдим... ҳаммасини эшитдим. Мени авраб, Нуржаҳон тушмагурнинг горда кўрсатган қилиғини ҳам эшитдим, болагинам... Камарингни маҳкам боғла, илоҳим сафаринг бехатар бўлғай!

Азиз Камол. Айтганингиз келсин, онажон! Жангда кечган йигит умрим олдида виждоним волидам кўксидай тоза. Лекин давлат тузиш чексиз қийин экан. Умримнинг ана шу йиллари қаршисида виждоним азобдан пок эмас, онажон. Яна Ойишани айтмайсизми. Урта йўлда қалб аҳди ҳам тилка-пора... Нажот борми? Билмадим...

Жамилабону. Убдан ҳақ гапни айтдинг, болам. Юкинг оғир — биламан. Халқдан чиқсангу халқ назаридан қолсанг — ўлим деявер. Шу ақл илдизига етганинг, мансабнинг масту беҳабарлик уйқусидан уйғонганинг рост бўлсин... Қирол Ҳумоюн: «Коммунист ўғлингни топасанми, йўқми!» дағдағасида икки кўзимни ўйиб олди. Шунда бир тутам умримга, мана бу кўзларимга ачинмадим, у ношуд жаллод сўзларининг ёлғон эканига, ўғлим Ойишадай имон эгаси эмаслигига ачиндим, койиндим, тасаддиқ.

Азиз Камол. Онажон!.. Заҳматкаш нуридийдам...

Жамилабону (бўйнидан бир нарса олади). Мана бу тумор. Раҳматлик онам берган эдилар. «Бахт калити, бўйнингдан қўйма», деганлари ҳали-ҳали қулоғимда... Ҳойнаҳой Ленин мақбарасига гулчамбар қўярсан. Ушанда бу туморни ҳам гулчамбарга қўшиб қўйиш эсингдан чиқмасин. Ма, ол!

ИККИНЧИ ПАРДА

Авансцена. Уша манзара.

Сильвия. «Ассалом, месье Собир, яхши йигит! Бу мактубни Нил соҳилидан юбордим...

Айтишларича, сўнгги 150 йил нари-берисида Лотин Америкаси мамлакатларида 540 га яқин ҳарбий тўнтариш содир бўлибди. Еки Сурияни олинг: 1946 йилдан буён яқин замонларгача ҳар йигирма ойда биттадан ҳарбийларнинг ғалаёни бўлиб турган. Ҳатто шундай «ҳикмат» ҳам тўқилибди: Бош ҳарбий штаб биносига яқинлашган полковникдан навбатчи сўрармиш: «Хўш, хизмат?» «Давлат тўнтариши уюштирамоқчиман». «Ия, тартиб-интизоминг йўқ одам экансан-ку! Ҳов, муюлишга ўт, галинг келар, навбати билан-да»...

...Ярим тунда пойтахтни ҳарбийлар босади. Давлат бошлиғи қароргоҳини, парламентни, ҳарбий министрликни танк қўшинлари қуршайди. Саҳарда эса ҳамма гап саришта. Уйқудан бош кўтарган шаҳарликлар: «Миллат манфаати юзасидан, қонуният ва демократик озодлик ўрнатиш ниятида армия давлат ишлари масъулиятини ўз идорасига олди», деган хабарни эшитадилар.

Азиз Камол ва унинг мамлакати пешонасида ҳам шу кунлар борга ўхшайди. Қиёсимча, заминининг қўр-қути пучроқ, рақиблари эса, айниқса рақибларининг ғарблик хўжайинлари чапдаст. Бироқ бу чапдастлик ўлим талвасаси янглиғ тарих ахлатхонасида якунини топгуси-ёв?! Социализм эмас, капитализм чақмоқланишига энди ишонгандайман...

Ажабланманг, чиндан ажойиб йигитсиз. Ахир, кўнгилни овлаган, олам муаммоларига кўзни катта очиб қарашга ўргатаётган олов йигитга ширин сўзни эмас, аёл жонингни берсанг ҳам арзийди-ку. Шунга муяссар бўладиган латиф дамларни орзиқиб кутаман. Чунки умр ўтмоқда, месье Собир, умр... Француз аёли умрни қийиқ севги огушисиз ўтказишни яхши кўрмайди, жонон йигит...

Ҳа, айтмоқчи, «Фигаро»га очеркларим маъқул эмас.

Мактубингизни кутаман. Унутманг. Сизни эъзозловчи —

Сильвия».

С о б и р. «Мадам Сильвия, салом азиза!

Афсуски, учрашув муяссар бўлмади: Тошкентга чақиришяпти. «Фигаро»нинг муносабати, миқти хатингиз кўлами, янги қаноатларингиз мени хурсанд қилди. Лекин ҳалиги офат рақамларнинг мағзини чақишга келганда ўзингизни қийнамасдан, ёндамалаб ўтган кўринасиз. Бу яхшимас. Замон драмасига кўзни катта очиш вақти етгандир!

Еш мамлакатлар фожиаси нимада?

Тўғри, улар аҳволи оғир. Колониализмдан қолган мушкул мерос манман деганни ҳам ботқоғига тортишга қодир. Бунинг устига империалистик доиралар лаққа даромад булоғидан кечишни истамайдилар, «шумтака»ликнинг қийиб ташлаш йўлларини кашф этмоқдалар. Хўш, нажот бөрми, фожиалар илдизини қирқадиган куч қайда? Агар Ленин ўз фаолиятини қудратли партия яратишдан бошламаганда Октябрь ғалабаси, даста-даста йирик капиталистик мамлакатларнинг неча бора ҳужумига қарши туриш ва оч-яланғоч ўлкани истиқболнинг ойдин йўлига

олиб чиқиш кимнинг, қайси ташкилотнинг қўлидан келарди?

Ҳа, гирён кўзим, Осиё, Африка ва Лотин Америкаси ёш давлатлари фожиаси ана шу сиёсий-ташкилий кучнинг заифлигида. Азиз Камолнинг Коммунистлар партиясини таъқиб этишидан келиб чиққан натижа ўзингизга маълум. Мундан бу ёғи нима бўлади, иш ғазавотгача бориб тақаладими — келажак кўрсатур. Сабр қиламиз.

Айтмоқчи, энг сўнгги хабар — Азиз Камол Москва сафарига отланганмиш, балки Ўзбекистонга ҳам келар.

Мадам Сильвия, севги назокати ҳақидаги иборангизга монандини тополмадим. Қалбимдаги туйғулар сизга аёнлиги менга далда бағишлайди, холос. Сиздаги дилнавозлик дунёда камдан-кам учраса керак. Майин эрқаланишларни соғиниб қолувчи дўстингиз —

Собир».

ТҲРТИНЧИ ҚҲРИНИШ

Шийпон. Бағри кенг оппоқ далалар уфқида қишлоқ қад кўтарган. Шафақни ёндириб қуёш ботмоқда. Назир бува билан Бургутали.

Назир бува (*дарғазаб*). Пилла қуртнинг егани тут барги-ю, халқни ипакка белади паққос. Сени шунча нознеъматлар билан боқсам ҳам ахлат тўкасан-а, эй вой, Бургутали?

Бургутали. Отахон, кўнгилни кенг қилинг, орқада қоладиган аҳмоқ йўқ. Дўндираворамиз!

Назир бува. Э-э, ўша дўндиришингни Маккаи мукаррамасига бердим. Ҳамма икки ойда бажарса, бригадам йигирма кунда момик планини тахт қилади, деб ваъда айтганман-а... халойиққа.

Бургутали. Қолаверса, бугун беши-ку, отахон. Намунча ўдағайлайсиз?

Собир, Азиз Камол, Носир Жавдат, Жобир Ансор, Фозил бинни Аёз, Малик Маҳмуд, Низом Вали, Иброҳим Аҳмад ва уларни кузатувчилар пайдо бўладилар.

Назир бува. Ҳой зангчалиш, айт уларингга, раис идорада кутяпти, де. Коримдан қолдиришмасин мени. Ўзи зардам қайнаб турибди.

Собир (*секин Азиз Камолга*). Муҳтарам раис, ўти-наман, шу учрашув ихтиёрини менга берсангиз?

Азиз Камол (*мийиғида кулганича*). Майлингиз. (*Ҳамроҳларига.*) Кўрамиз!

Собир (*Назир бувага яқинлашиб*). Нега зардангиз

қайнайди, оқсоқол? Меҳмонлар қора тортиб, зиёрат қилгани келишди. Ассалому алайкум!

Назир бува (каловланганича). Ваалайкум ассалом, қариндош... Бургутали, курсидан келтир! (Ҳамма билан қуюқ кўришади.)

Меҳмонлар сўрадан, курсилардан жой олишади. Бургутали хизматда. Назир бува ҳам ҳурмат-тавозе билан ўтиради.

Азиз Камол. Оқсоқол, катта меҳмонлар колхоз идорасига кетишди. Булар шунчаки, кузатувчилар.

Собир. 150 ўғил-қиз, неvara, чеваралари бор «чинор»ни бир кўриб кетайлик, деган ниятда йўлни сиз томон солишди...

Назир бува. Завол кўришмасин. Бошим осмонга етди... Ҳалиги даҳмазани меҳмонларимиз кўнгилга олмасалар, анчайин ҳангома эди.

Азиз Камол. Сирасини билсак бўладими?

Назир бува. Мундан бир ҳафта илгари денг, яна бир неvara кўрдим. Келинимизнинг туғруқхонадан чиқарқуни экан, бу хумса Бургутали денг, кўзимни шамғалат қилиб, пахтадаги болаларга жавоб берворипти-да.

Бургутали. Туғруқхона дарвозасидан якка чиқишмасин девдим-да, отахон!

Назир бува. Ана, кўрдингизми, гап кор қилмайди бу яккакифт йигитларга. (Меҳмонлар томон эгилиб.) Зуваласи пишиқ, тоғни талқон қилади. Ҳой Бургутали, йигирма кунда 1500 тонна нақд бўлмаса, сен мўлтониларга ҳазил-мутойибани кўрсатиб қўяман. Уқдингми? Қулоғингга исирга қилиб тақиб ол.

Бургутали. Уқдим, отахон. Қизил гулдай чаккангизга қўндирсак бўптими ахир?

Низом Вали. Қария, 1500 тонна пахтани йигирма кунда жамғариш лоф эмасми?

Назир бува. Аввало, қария деганингиз ботмайди. Ланж гап. Лоф масаласига келсак, бу биздайларга ёт одат. Ўзлари чамалаб кўрсинлар, мана шу Бургуталининг якка ўзи машинасида 200 тонна пахта теришга ваъда берган.

Носир Жавдат. Бригадангизда ҳосил қандай?

Назир бува. Гектаридан сидирғасига 40 центнердан олармиз-ов.

Азиз Камол. 40 центнер? Шайхулислом, бизнинг деҳқонлар қанчадан ҳосил кўтаришади?

Иброҳим Аҳмад. Худо насиб қилгани: олти-еттитадан.

Жобир Ансор. Оқсоқол, омоч бордир-а далада?

Назир бува. Омочми? У куни, музейга қўямиз, бир дона топтириб беринг деб келишган экан шаҳардан. Сабил топилмади. Бир парча қоғозга нусхасини чизиб бердим. Шаҳардаги усталар ясаб беришар.

Фозил бинни Аёз. Ҳў, кўриниб турган шаҳарнинг оти нима, оқсоқол?

Назир бува. Уғлим, у шаҳармас, қишлоғимиз маркази.

Носир Жавдат. Саводсизлар бордир-а? Илгарилар Туркистон халқи ёппасига оми бўлган деб эшитган эдим.

Назир бува. Бўлса бўлгандир. Хотирадан кўтарилган. Менинг бир ўғлим бор. Юлдузни бенарвон урадиганлардан. Шунини қишлоққа оп келиш иложини тополмаяпман.

Иброҳим Аҳмад. Саёқ йўлга кириб кетган денг? Мунақаси кони азоб ота-онага. Ё оллоҳ, ўзинг сақла бандани мўминингни!

Назир бува (*мийғида кулиб қўяди*). Унчаликмас, қозийи кўззот. Бола тушмагур сайёраларга қўнадиган ракета ясайди. Юлдузни бенарвон уриши шундан.

Меҳмонлар жим. Азиз Камол соқолини чимдиб, чуқур хаёлга толган. Ноқулай сукутни бузишга баҳона излайди.

— Бу дейман, сизлар билан бирга арбоби сиёсат Азиз Камол ҳам келдиларми?

Собир. Раис Азиз Камол...

Азиз Камол (*гапнинг олдини олиб*). Узр... Раис Азиз Камол колхоз идорасидаги суҳбатда бўлсалар керак. Нима эди?

Назир бува. Баъзи келишимсиз ҳаракатларига унчалик тушунмайман. Ё ёш... ё умри зое одамга ўхшайди.

Азиз Камол. Қандай далиллар келтиришингиз мумкин?

Назир бува. Далил кўп. Мана бизлар ҳам инқилоб қилдик. Ҳўш... «Социализм мусулмон Туркистонига шак гап»... «Хуррият шарият измидан бориши керак», хўш... «Шўрой исломия социализм бизга боп», деган «оташнафас» макиёнларни хўп эшитдик. Мундоғ зехн солсақ, ҳаммаси инқилоб галабасини қия қиладиган чучмал кекириш. Жигаримиз хун бўлди, денг қариндош. Лекин хумсалар хону монига ўт қўйишга қудратимиз етди. Акс ҳолда, бундай турмушни елкамизнинг чуқуриям кўрмасди, қариндош... Энди бу Азиз Камолга келсақ, «Миллий со-

циализм», хўш... «Ислом социализми» деган нимарсаларни дастак қилармиш, хўш... коммунистлар бошига қирғин солибди. Якка бош — тузсиз ош... Шуям ақлими, яна арбоби сиёсат эмиш, эй, ўргилдим! Инқилобни қиларга қилиб, бу ёғини бой бериш-ку, бу пайсаллаш, қариндош!

Фозил бинни Аёз (*Азиз Камол ҳолатини кузатади*). Бир қараш бор. Дейдиларки, агар капитализм одам боласини қул қилса, социализм инсон деган буюк раҳматни давлат гумаштасига айлантирармиш.

Назир бува. Тавба-я! Ҳамма яхши, мен ёмон, ҳамма буғдой, мен сомон, яъни масалан, гапнинг кўндаланги — социализмда ҳам ҳурриятдан асар йўқ, инсон деган буюк раҳмат лайлақлар ичидаги ғуррак — топдимми?

Фозил бинни Аёз. Мен одамлар фикрини айтяпман.

Назир бува. Одамдан одамнинг фарқи бордир-а?

Фозил бинни Аёз. Шундай-ку...

Назир бува. Шундай бўлса нега терлайсиз? Дастрўмолча қўлингизда айланиб қолганига тушунмадим?

Фозил бинни Аёз (*назари Азиз Камолда*). Бизнинг ҳам ўз ибратомуз ақидамиз бор.

Назир бува. Эшитсак?

Фозил бинни Аёз. Ислом — дини камаримиз, демократия — ҳаётимиз низоми, хусусий мулк — муқаддас, социализм эса иқтисодий омилларимиз услубигина, холос.

Назир бува. Бори шуми? Ёмонмас-ку? Халқ ақлини бойлаб олиш, тўсталқон этиш ниятига ажаб яхши баҳона... Ибратомуз эмас, ҳайратомуз!

Қора кийган Бева хотин кириб, келиши билан баҳс бўлинали.

Бева хотин. Кечирасизлар... (*Назир бувага*). Оқсоқол, вақтим зикроқ... хайрлашгани келувдим.

Назир бува. Шундайми, ойим, борасизми?

Бева хотин. Ҳа, ҳеч бўлмаса, ноаниқлик азобидан қутуларман-ку... қабрини кўрсам. Бу хабар, зора, оналарини ҳам кўниктирса.

Азиз Камол. Афв этасиз, оқсоқол, гап нима ҳақида?

Назир бува. Эй-й, бу мушкул савдо. Қайлиғи урушдан қайтмади, Берлинни олиш жангида дом-дараксиз йўқолганлардан. Москва Кремлининг этагида номаълум аскар бола қабри бор. Шу муқаддас мазорни зиёрат қилмоқчи.

Азиз Камол (*Бева хотинга*). Еш кетгандир-а?

Бева хотин. Биз тенгдош эдик... Йигирма икки ёшга тўлган куним қорахат олдим.

Азиз Камол. Шундан бери?..

Бева хотин. Шундан бери ҳам, бундан кейин ҳам умрим унинг хаёлида ўтади...

Назир бува. Барака топинг, ойим...

Собир. Бу жаҳонни фашизм офатидан сақлаб қолиш йўлида берилган йигирма миллион қурбондан биттасининг тарихи.

Азиз Камол. Қаноат ва садоқатларинг кишини ҳайратга солади.

Бева хотин. Мени-ку қўяверинг. Қайлиғимнинг онасини айтмайсизми?.. Тўқсонга кирдилар... Бор-йўқлари кўмирдай қорайиб битган, фақат икки кўзлари қип-қизил чўғ. Ҳали-ҳали фарзандларини кутадилар... Қайтмагунича, ўғлимнинг кўзлари мана шу кўзларимга тушмагунича ўтиравераман, ўлмайман, дейдилар...

Назир бува. Она зор-озори кўр қилгур олифталарга — янги жаҳон уруши ўчоғига ўт қўйиш орзусида юрган долларбозларга нима дейсиз, меҳмон?.. Томир-томирига болта солиш керак, токи қайта кучга тўлмасин!

Ҳамма жим.

— Ҳо, Бургутали, машинани қўш! Йўлингиз равон бўлсин, ойим.

Тезроқ қайтинг, кутамиз.

Бева хотин саломга эгилганича чиқади. Барча оёққа босиб уни кузатади.

Яқинлашиб келаётган ашула шавқи барчанинг диққатини ўзига тартади:

Наҳорга шараф,
баҳорга шараф,
Меҳмонимиз — гул,
замонамиз — гул,
Ёмондан узоқ юринг,
Тикандан узоқ бўлинг,
Дўсти олимлар,
ақли салимлар!
Янги меҳмон муборак,
Мурғак имон муборак,
Дўсти олимлар,
ақли салимлар!

Ашула билан бир гуруҳ қайноқ ёшлар келиб қолишади. Меҳмонлар билан салом-хўш бўлгач, келин боласини эри қўлидан олиб, Назир бува қўйнига солади.

Келин (*кўзларида ёнган табассумни яширгудек*). Ота, неварангизга от қўйиб берармишсиз...

Назир бува (*болани бағрига олар экан*). Балли, қўзим, балли! Ўзиям, кўз тегмасин, чалпакдай қизалоқку... Умри чўнг, хаёли осмон каби кенг бўлсин! Қўзим дейман, (*Азиз Камолга ишора қилиб*.) мана бу одам менга ёқиб қолди, кеки йўқ кўринади... Илтимосимиз, меҳмон, неварамизнинг исми шарифини ўзлари қўйсинлар.

Азиз Камол (*ўз-ўзига*). Ақли салим бўлиш қанчалик оғир, зилдай... Ойиша — ҳақ, гўр эканман... (*Ҳаммага*) Халқимизнинг бир доно қизи бор. Исми — Ойиша. (*Атрофдагиларга назар ташлайди*.)

Биринчиси мамнун, иккинчиси газабда.

— Агар маъқул кўрсаларинг, бу жажжи қизалоқнинг исми ҳам Ойиша бўлсин.

Жобир Ансор (*Иброҳим Аҳмадга шипшийди*). Мияси суйилганига имонлари комил бўлдимми?

Иброҳим Аҳмад (*секин*). Оқпадар! Бўйни кесилмаса, отим — шайтон!

Назир бува (*гўдакни қўлига олиб, пешонасидан ўнганича келинга оширади*). Ойиша!.. Ота-боболаримиздан қолган кўп нодир исм. Хўш, жон келин, сизга манзурми? (*Бош ирғашини кўриб*) Бўпти. Кам бўлманг, меҳмон!

Келин (*болани бағрига босади*). Муҳтарам раис... Азиз Камол, ташаккур!

Назир бува (*жилмайиб турган меҳмонга, сўнгра Собирга тикилади*). Нима? Йўғ-эй!

Азиз Камол. Узр... минг бор узр, оқсоқол. (*Хаёлчан, ўзича*.) Ажаб жамият. Ҳар бир одам — барча учун, барча — ҳар бир кимса учун куйинади. Одам боласи минг йиллар орзу қилган нажот сайқали — шу бўлсами?!

БЕШИНЧИ ҚУРИНИШ

Олий мажлис зали остонасидаги хона. Серқатнов. Деҳқон, Ишчи ва Талаба қуршовида қора чодирга ўралиб кирган кимса хона бурчагидан ўрин олади.

Малик Маҳмуд (*мажлис залидан чиқади*). Келдиларингми?

Деҳқон (*қора чодир томон ишора қилиб*). Деҳқон ишини пухта юритмаса, экинига қор ёғади, оға.

Малик Маҳмуд. Соз. (*Изига қайтар экан*) Раис Азиз Камол сўзламоқдалар. Айни қизиғи.

Ишчи. Энди беҳуда гапирмас-ов. (Талабага) Ҳой бола, қизигида қулоқни эшик тирқишига боссанг-чи, гап-мап эшитилар.

Талаба. Бўлди, бўлди... Минбарда саиди раис... «Мамлакатимиз келгиндилар, баъзи бир газандалар айш-гоҳи бўлгани етар... Кўзимиз кўр, ақлимиз ғофил экан...» деяптилар.

Деҳқон. Хўш, хўш?

Талаба. «...Революциямиз мақсадларини яна бир марта аниқлаб олишимиз шарт. Коммунистлар масаласига ва Ойишанинг ҳаққи-ҳурматига келсак...»

Талаба пешонасига «тақ» урилган эшикдан Бэлл Смит ва сўнг Иброҳим Аҳмад чиқишиб, ўзларини четга оладилар.

Ишчи. Аттанг, белга тепди-ку, бу занғарлар.

Иброҳим Аҳмад. Тавба! Қулоқ қоқмай қўйди-я...

Бэлл Смит. Мачитларда не ҳол?

Иброҳим Аҳмад. Уламолар даргазаб, жаноб элчи.

Бэлл Смит. Эрта жума. Намозга оқиб келган мўминларни...

Иброҳим Аҳмад. Хотирлари жам бўлсин. Жами халойиқ немидан Ойиша дуойибад қилинур... Бу Азиз Қамолнинг бошида ёнғоқ чақурмиз. Ғазотни ҳам...

Бэлл Смит. Ғазот масаласида шошилманг. Боринг!

Иброҳим Аҳмад. Иншоолло...

Иброҳим Аҳмад залга кириши билан Низом Вали чиқади.

Низом Вали (истеҳзо билан). Оч уйда қатиқ ивима, деб шуни айтадилар. Жаноб элчи, гурзи туширадиган вақт-а?

Бэлл Смит. Ошиқманг. Бугунги мақсадлари сизни бошлаш эди. Сўз очишмади. Сабаби нимадан бўлса?

Низом Вали. Навбати билан, зимдан амалламоқчилар... чоғи?

Бэлл Смит. Топдингиз. Биз кечикмаслигимиз лозим.

Низом Вали. Айни муддао, жаноб элчи. Йўл-йўриги?

Бэлл Смит. Эртан пойтахт заводларида кечки смена бўлмаслиги шарт.

Низом Вали. Жуда соз! Исқирт ишчилар йиғилишига имкон йўллари қирқилади.

Бэлл Смит. Қойил. Боринг... ҳа, Жобир Ансор чиқсин!

Деҳқон. Нима бўляпти ўзи?

Ишчи. Чамамда?..

Талаба. Тухуми қисилган товуқдай олазарақ-ку буларингиз.

Аланг-жаланг кўринган Жобир Ансор хонадагиларга разм ташлаб, Бэлл Смитга яқинлашади.

Жобир Ансор. Бош ёрилаёзди. Чекамизми?

Бэлл Смит. Марҳамат, мана! *(Чекишади.)* Кетиши қандай?

Жобир Ансор. Емон. Ғалдир-ғулдур нутқи охирлаб қолди.

Бэлл Смит. Таъсири?

Жобир Ансор. Ойишанинг Олий мажлис аъзолиги мандати тикланса, Компартиянинг қонундан ташқарилиги бекор қилинса... ажаб эмас...

Бэлл Смит. Овозлар бўлинмасмикан?

Жобир Ансор. Бутун чоралар кўрилди. Аммо...

Бэлл Смит. Бугунги Олий мажлис Ойишасиз тугаши лозим.

Жобир Ансор *(соатига қараб олади)*. Шу дақиқадан бошлаб, бунга келиш йўллар калити қўлимизда. Қайда пайдо бўлмасин, ўқ қадалади кўксига.

Бэлл Смит. Сўнгра ғарб мухбирлари дунёга жар солади: «Азиз Камол масхарабозлик билан овора. Олий мажлисда Ойиша фойдасига нутқ сўзлаган раис киму, шу соатдаёқ Компартия раҳбари Ойишанинг бошини мажақлаган Азиз Камол ким? Қай бирига ишонмоқ керак?..» фаҳмладиларми?

Жобир Ансор. Шу билан ҳаммаёқ сим-сиёҳ... Москваинг ҳам дами ичида. Режамиз осонгина кўчади... Омилликларига тан бердим.

Бэлл Смит. Кириг ичкарига! *(Залдан келган қарсақларни тинглаб.)* Ваъзхонлик тугади.

Жобир Ансор ичкарига шошилади. Бир оздан сўнг ҳорғин Азиз Камол кўринади. Унинг орқасидан Малик Маҳмуд чиқади.

Малик Маҳмуд. Саиди раис, бирон нарса керакми?

Азиз Камол. Йўқ. Овоз бериш вақтини айтарсиз. Бир оз дам олай.

Малик Маҳмуд. Хўп, саиди раис.

Азиз Камол хонадагилар билан кўришади, бурчакдагига аҳамият бермасдан у ёқ-бу ёққа юрар экан, Бэлл Смит кўндаланг бўлади.

Бэлл Смит. Чарчадингизми, раис жаноблари?

Азиз Камол. Жаноб элчи, ҳалол иш кишини чарчатмайди.

Бэлл Смит. Унда ҳаромдан узоқроқ юрганингиз ~~м~~қул.

Азиз Камол. Оламда кафанга ўрамоқни касб билган ҳаромшунослар кўп экан. Тинч қўйишмайди.

Бэлл Смит. Жаноби раис, биласизки, мен хайрихоҳ дўстман сизга. Бутун қилмишим сизни ҳаромдан сақлашга қаратилган эди. Лекин бугунгисига жавоб беролмайман. Ғарб тушунмаслиги мумкин.

Азиз Камол. Тушунмаса нима бўлади?

Бэлл Смит. Совет Иттифоқи берадиган яроғ-аслаҳа ҳарчанд бир ваъда. Аммо Американинг олтинчи флоти Урта ер денгизининг нари-берисида эканини унутмасинлар.

Азиз Камол. Менга дўст элчининг бу насиҳатлари бизни «ҳаром» ишдан сақласа керак, албатта? Шуни яхши билиб қўйингки, энди — бас! Ё мамлакатимизни ҳаромдан тозалаймиз, ёки барбод бўламиз. Учинчи йўл йўқ!

Бэлл Смит. Ихтиёрингиз. Вазифамни адо этдим, вассалом. Умри калта ғоялар кўчасининг боши берк.

Малик Маҳмуд (*чиқади*). Саиди раис, овоз бериш бошланди.

Азиз Камол. Бу вазифа эмас, ҳаром жазм. Қарға юз йил яшар эмиш, яъни умри узун, лекин билгани тезак чўқиш... Мени кечирасиз, жаноби элчи! (*Малик Маҳмуд билан ичкарига киради.*)

Бэлл Смит (*асабий, Талабага мурожаат қилади*). Ҳой ишёқмас, айт, сигарета беришсин!

Талаба. Қанақасидан?

Бэлл Смит. Винстон!

Талаба. Бошқа матоҳ истамайдиларми? Пешонамдан товонимгача пайпаслаб кўрсинлар, қўлга илингани ўзлариники.

Бэлл Смит ғазабда. Залдан гулдурос олқишлар эшитлади. Қўнғироқ жаранги танаффусдан дарак беради. Ота Дархон, Азиз Камол, Носир Жавдат ва Малик Маҳмудлар хурсанд, Жобир Ансор, Фозил бинни Аёз, Низом Вали ва Иброҳим Аҳмадлар тажанг чиқишади.

Носир Жавдат (*мамнун*). Пўлатга сув берилгандай...

Азиз Камол. Ота Дархон, саида Ойншага нечук ҳабар берасиз?

Ота Дархон. Мажлис телевизор орқали кўрсатилди. Бутун мамлакат кўрди. Ўзи ҳам етиб келар!

Ойша. Мен шу ердаман! (Қора чодирни ташлаб, ўртага чиқади.)

Ҳамма ҳайрон, Фаройиб вазият.

ОЛТИНЧИ ҚҰРИНИШ

Кеч. Раис қароргоҳи, Зиёфатхона. Ҳаммаёқда меҳмонлар билан мезбонлар «чуғур-чуғури», Урта сўрида созанда ва навозандалар. Бир нафар раққоса усули арабийдан олмоқда.

Аёл. Завқ-сафо ғанимат денг, юрагим шигиллайди-я!
Эркак. Жисмимиздаги жавҳар ҳали тугаганича йўқ.
Қўри бор, нозанин!..

Уламо. Шайтоний иш бу. Бандан мўминни яратганининг ўзи ёрлақасин.

Муллавачча (раққосаларга ҳирс кўзини қадайдди).
Бугун бисотдаги монийликни яксон қилинг-эй... Анависи — қаҳқаҳаи ҳусн синашта...

Хоним. Жонгинам, африкаликлар қайси ирқ тоифасидан ўзи?

Жаноб. Арвоҳ ургани шулар-да!

Қиз. Раис Азиз Камол хафароқ кўринади-я, озодлик уни тантанасида ҳам.

Иигит. Жонкашимизга тинчлик беришмаяпти назаримда.

Ота Дархон. Жобир Ансор қовоғидаги кибрли жиддият нимадан бўлса?

Носир Жавдат. Хайрли ишданмас, албатта.

Жобир Ансор (оҳиста). Кетиши ёмон кўринмайди-я.

Бэлл Смит. Ўзбилармонликни кўтармайман! Кулоқ эсинг: Ойиша қани? Яна уни қўлдан чиқармоқчилар чоғи? Кечаги гапларни пайқаган бўлса-я?.. Раисни қитиқланг, Малик Маҳмудни юборсин, Нуржаҳонни даф қилинг, кўздан узоқ турсин, кераги бор.

Жобир Ансор. Хўп, жаноби элчи.

Бэлл Смит. Танк қўшинлари йўлдами?

Жобир Ансор. Йўлда.

Бэлл Смит. Утинг. Мендан узоқроқ юрганингиз маслаҳат.

Жобир Ансор узоқлашуви билан сергак Сильвия Бэлл Смитга тўғри бўлади.

— Хэлло, мадам «Фигаро!»

Сильвия. Кечирасиз, сэр, мадам Сильвия.

Бэлл Смит. Ҳм... Ҳануз сафар азиятида эканлар-да?

Сильвия. Яна кечирасиз, сэр, сизлардеклар орасида юришнинг ўзи бир бахт эмасми?

Бэлл Смит. Ташаккур... Дунёда нима гаплар бор?

Сильвия. Янги гапларнинг сараси ўзларидамиш, эшитсам?

Бэлл Смит. Ҳм... (Атрофни кузатганича.) Тентак-сойда лопиллаб қолган кўприкни кўрганмисиз?

Сильвия. Қайси қирғоққа отиб уриши мумкин?

Бэлл Смит. Шошилманг, мадам Сильвия. Шошқалоқлик доноликдан узоқ.

Сильвия. Балки?.. Лекин қилмишингиз доноликдан кўра, мени кечирасиз, нодонликка яқин...

Бэлл Смит. Ҳм-м... Узр! (Фозил бинни Аёзга яқинлашади.) Совет элчиси кўринмайди?

Фозил бинни Аёз. Москвадан келганича йўқ. Муҳтарам раисимиз илтимослари орқасидан юргандир.

Бэлл Смит. Бахтларинг чопибди. Эълон этиладиган хужжатлар айтилгандай тахтдир-а?

Фозил бинни Аёз. Балли. Қаймоғи бузилмаган...

Сильвия зифатхонадан аста чиқиб кетади. Азиз Камол пинжиги кирган Жобир Ансор нималарнидир уқтиради. Раис Малик Маҳмудни ўз ёнига чақиради.

Азиз Камол. Полковник, саида Ойишага таклифнома юборган эдик-ку, кўринмайди? Машинага ўтириб, олиб келишингизни илтимос қиламан.

Малик Маҳмуд. Хўп, саиди раис!

Жобир Ансор Малик Маҳмудни эшиккача кузатади. Сўнгра. Нуржаҳонни толади.

Жобир Ансор. Маликам?

Нуржаҳон (кўпроқ ютганидан анча қизишган). Хэлло, генерал! Ичамизми?

Жобир Ансор (дағал). Секин! Сиз нотобсиз. Билдингизми, нотоб! Жўнанг зудлик билан.

Нуржаҳон (ҳушёр тортиб). Қизиқ бўпти-да!... Бугун Азиз Камол ёнида бўлишни истасам-чи?.. Келбатига қаранг, нақадар гўзал инсон. У меники бўлади, Ойишаникимас.

Жобир Ансор. Ота хунидан, эртаги тахту бахтдан воз кечиб-а?.. Иккисидан бири: ё тахт, ё тобут... Хўш, қайсиси маъқул маликамга?

Нур жаҳон. Бу маслаҳатми ёки буйруқми?

Жобир Ансор. Сўзимга кирсангиз — маслаҳат, кирмасангиз — буйруқ, маликам.

Нур жаҳон. Буйруқ... Яна буйруқ!.. Биламан... Ақлим етади, генерал, аммо қалб... мана бу қурмагур бир парча эт буйруққа бўй бермайди... Шубҳалар оташида ёндиради мени. Тўйдим... Улардай тўйдим! Заифалигим қурсин... (Ичади.) Хўп!.. Лекин бу охиргиси... (Лоқайд карашма билан.) Бай-бай генерал! (Чиқади.)

Деҳқон. Бу тилига куйдирги чиққурлар, шивир-шивирида бир сир бор-ов? Саида Ойишани топсакмикан?

Ишчи. Ё, «Азиз Камол, қирчанги хаёлга учмай, гапинг бўлса, тез гапиру ишинг бўлса, тез битир», десакмикан-а?

Талаба. Нақди шу. Димоғидан дуд чиқарувчилар жанозасини хуфтонга қолдирмай ўқилса, бели толмайди.

Иброҳим Аҳмад (виқор билан яқинлашади). Иним, сиз мулла йигитсиз, айтинг: қиёмат қачон бўлади?

Талаба. Шайхулислом ўлган кунининг эртасига эмиш, тақсир.

Иброҳим Аҳмад. Ҳм... Бўйнинг узилгур!

Деҳқон. Шайхим хафа бўлмасинлар. Ҳазилманд боланинг ношаръий гапи сизнинг «ҳийлаи шаръий»нгиз олдига ҳолва-ку! (Ҳамроҳларига.) Юринглар!

Талаба. Қаёққа?

Ишчи. Денгизга томган ёшни қайтаролмаслик пушаймонидан кўра саида Ойишага йўлиққанамиз маъқул.

Чиқадилар.

Бэлл Смит (Азиз Камол қошига келади). Саиди раис, беҳад хушнуд бўлдим. Таклиф қилганингиз учун миннатдорман. Ижозат берсангиз мен кетсам? Зарур юмушларим бор эди.

Азиз Камол. Раъйингизга қаранг, жаноб элчи. Юмушларингизга хайр тилайман.

Бэлл Смит. Қуллуқ. Тунингиз бехатар ўтсин! (Чиқади.)

Азиз Камол. Ота Дархон, генераллар камроқми?

Ота Дархон. Холироқ жойни топиб, «май-шароб» дегандай... Навбат сўзга етди... Саиди раис, тайёرمىсиз?

Азиз Камол. Майлингиз.

Ота Дархон. Ватандошларим! Меҳмонларимиз!.. Диққатларингни сўрайман.

Ашула ва рақс тўхтаб, зиёфатхона аста-секин тинчийди.

Марҳамат, саиди раис!

Азиз Камол (барчага). Бир туп гул, битта дарахт кўкартириш кишидан қанча меҳр ва қанча-қанча меҳнат талаб қилади. Қуёш сари интилгани учун ҳам майин сабза қояни тешади. Революция ва озодлик булогининг кўзини очиш, халқнинг бахт деб аталмиш сўнгсиз хаёлига — чин социализм ғояларига қанот бериш эса ҳаммасидан қийин иш. Бахт ва севишиш маъносини, яшаш ва кураш саодатини, имон ва севги лаззатини яхши билганларгина ўзини одам санаши мумкин. Фақат оқил жамият (*бемор империализм олами бундан истисно*) ер, осмон, қуёш гўзаллигини инсон қалбига жо қилиш қудратига эга. Биз ана шу мақсадга жон тикканмиз. Биз ана шу қаноат учун барча ўлимларни енгиб, истиқболнинг ҳаммиша барҳаёт йўли сари халқимиз билан бирга отланишга ўқланган милтиқдай тайёрмиз!.. Аҳлан ва саҳлан!..

Шодлик ва олқишлар садосини гумбурлаб келган танкларнинг «ғиқ-ғиқ» тўхташи босиб кетади. Эшиклар оғзини автомат кўтарган солдатлар ишғол қилишади. Бир туркуми Азиз Камол ва унинг ёнидагилар кўкрагига автоматларни қадайдилар. Яна бир туркуми ҳайрат ва ваҳимага чўккан меҳмонларни зиёфатхонадан ҳайдаб чиқаради. Жобир Ансор ишга киришади.

Жобир Ансор (Азиз Камолдан кўзини олиб қочганича). Уқланган милтиғинг пучак... Давринг битди, А-з-и-з Камол!

Азиз Камол. Безгакдай қалтираганингдан маълум... Булут ўрагани билан халқ ҳақиқати — тоғнинг бели букилмайди, банги!

Жобир Ансор. Кишанланг қўлларини... тезроқ!..

Азиз Камол, Ота Дарҳон ва Носир Жавдат қўллари кишанланади.

Ота Дарҳон. Думи юлуқ лайчалар! Халқ бошини емоқчисизлар-да гўё! Омилкор бўл, эртангни ўйла!

Жобир Ансор. Ба-с-с!.. (*Офицерга.*) Ойиша билан Малик Маҳмуд орқасидан тушинг!.. Нуржаҳон қўлдан чиқмасин! Боринг!

Офицер юргунанича чиқади.

— Ҳайданг, бу қизилларни!

Азиз Камол, Ота Дарҳон билан Носир Жавдатни кўндоқлаб ҳайдайдилар. Хонада Жобир Ансор, Иброҳим Аҳмад, Фозил бинни Аёз ва Низом Вали.

— Саиди нозир, биринчи ҳужжат ўқилсин!
Иброҳим Аҳмад. Ҳазот... Ҳазот!

Жобир Ансор. Саиди нозир, биринчи ҳужжат ўқилсин!!

Фозил бинни Аёз. Бош устига, саиди раис, аммо олдин муборакбод...

Жобир Ансор. Довдираманг... Уқинг!

Фозил бинни Аёз (*чўнтагидаги қоғозни олади*). Хўп-хўп... Мана: «Қадрдон ватандошлар! Миллат манфати юзасидан, қонуният ва демократик озодлик ўрниатиш ниятида армия...»

ЕТТИНЧИ КҶРИНИШ

Шаҳарнинг эски маҳалласи. Чойхона. Ҳалигина улфатлар тарқалган ҳолатни эслатувчи хира хонада якка ўзи қолган Ойиша ўй оғушида. Пойафзал пардозчиси кўринади.

Пардозчи. Буюрсинлар, сайқал берай?

Ойиша. Гапирдингизми?

Пардозчи (*оёққа ишора қилади*). Чанги бир ботмон-ку.

Ойиша. Бугун кўп юришга тўғри келди.

Пардозчи (*майлини кутмасдан ишга киришар экан*). Унгини тутинг!

Ойиша. Нега энди чапинимас?

Пардозчи. Иrimi бор. Бусиз ҳам ҳамма ишимиз чаппа.

Ойиша. Тушунмадим?

Пардозчи (*чаққон ҳаракатларини тўхтатмай*). Азиз Камол Советлар сафаридан қайтди — хурсандмиз. Ойиша оқланибди — яна хурсандмиз. Аммо пешонамиз шўр кўринади. Халойиқ орасида миш-миш кўп. Худодан ҳам, сиёсатчиларимиздан ҳам беҳад хафамиз... Чапини тутинг... Ё тавба!.. Бечора халқ намозини бетаҳорат ўқийди-я... (*Асбобларини тақиллатади*.) Мана, илон оғзидан чиққандай ярқиради.

Ойиша лол. Иш ҳақини олиб жўнаб қолган пардозчинини кузатаркан, Сильвия пайдо бўлади.

Сильвия. Мадам Ойиша, сизга кўп гап айтишим керак.

Шошилганча Малик Маҳмуд кириб келади.

Малик Маҳмуд. Саида Ойиша, қидирмаган жойим қолмади... Утинаман, сизни Азиз Камол кутмоқда.

Кўзлари олазарак Деҳқон, Ишчи ва Талаба югуриб кирадилар.

Деҳқон. Расво бўлди!..
Ишчи. Пачаваси чиқди-ку!
Талаба. Радиони қўйсанглар-чи!

Малик Маҳмуд радиоприёмникнинг тугмасини босади.

Радиодан овоз. «Қадрдон ватандошлар! Миллат манфаати юзасидан, қонуният ва демократик озодлик ўрнатиш ниятида армия давлат ишлари масъулиятини ўз идорасига олди. Оқпадар, Москва айғоқчиси Азиз Камол халқ ҳақиқати олдида жавобгарликка тортилгай. Яшасин санди раисимиз генерал Жобир Ансор!»

Ҳарбий марш бошланиши билан радиоприёмникни ўчирадилар. Оғир сукут.

Ойиша. Мадам Сильвия, нима демоқчи эдингиз?
Сильвия. Гапим — тамом. Эҳтиёт бўлинг ўзингизга. Кечирасиз! *(Тез чиқади.)*
Ойиша *(Деҳқон, Ишчи ва Талабага)*. Ҳозирча, сизларга ҳам жавоб. Кейинчалик хабарлашармиз.

Деҳқон, Ишчи ва Талаба чиқадилар.

— Уртоқ Малик Маҳмуд, зудлик билан Марказий Қомитет аъзоларига хабар бериш керак: яширин ҳолатга ўтамиз.

Малик Маҳмуд. Азиз Камол нима бўлади? Улдиришади-ку?

Ойиша *(полиция ҳуштакларига қулоқ солади)*. Бошланди... Тинч ўтирсак балки шундай қилишар, лекин... бу ҳақда кейин... Белни маҳкам боғланг. Юринг!

Пардозчи кўринади. Улар йўлини тўсади.

Пардозчи. Хўв, яна сиз Ойиша бўлманг?

Ойиша. Бўлсам-чи?

Пардозчи *(кўзларида хайрат, маъно)*. Қидириш-япти... келиб қолишди-ку! Мана бу ёққа қораларингни олсанглар-чи, тезроқ!

Ойиша билан Малик Маҳмуд яширинадилар.

(Овозига куч беради.) Кеп қолинг, ярқиратаман тиллодай! Гижинглатаман тойчоқдай! Кеп қолинг!

Офицер бир даста қуролланган йигитлар билан хиради.

Офицер. Ҳой, танбал, шу ерда бир келишган аёлни учратмадингми?

Пардозчи. Аёл? Хотин зотидан ҳазар қиламан, ака. Қанақа аёл?

Офицер. Қанақа бўларди? Манжалақи Ойишани деяпман.

Пардозчи. Эй-й, уними? Ҳалигина нариги муюлишда юрувди қизалоқ.

Офицер. Чиндан-а?

Пардозчи. Бизда ночини бўлмайди, ака.

Офицер (*йигитларига*). Таз-тез!

Чиқадилар.

Пардозчи. Кеп қолинг!. (*Кўринган Ойиша билан Малик Маҳмудга.*) Даф қилдим. Мана бу томонга жўнанглар.

Ойиша. Раҳмат. Унутмаймиз.

Пардозчи. Бошингиз тошдан бўлсин. (*Малик Маҳмудга.*) Узларига омонат эканини...

Малик Маҳмуд. Хўп!

Пардозчи. Ишондим. (*Улар чиқиши билан.*) Кеп қолинг, ярқиратаман тиллодай! Гижинглатаман тойчоқдай! Кеп қолинг...

Парда

УЧИНЧИ ПАРДА

Авансцена. Собир билан Сильвия ижодхоналари.

Сильвия (*уйғоқ*). «Салом, месье Собир!

Табиатим кўр ойдин эди. Луқмони ҳаким экансиз: яшаш нафаси, ижод дарди ва ниҳоят юрагимга ялакат шаҳарлар — Тошкент, Москваю Парижда бирга кечирган бегубор кунларимиз хотираси билан лим мактубингиз синиқ руҳимни бутунлай кўтарди. Офарин! Вақтдан яхши дори йўқ — чин экан... Фурсатим камроқ. Шошиляпман. Сиз деган тутуриқсиз «Фигаро»нинг юзига лой чаплаб, «Юманите»га ишга кирдим. Зиғирча бўлса ҳам, Ойишага ўхшашни истардим... Дил офриғидан қутулганимга, излаб-излаб қанотимни топганимга етарли исбот бўлса керак бу, садағанг кетай, йигит. Бечора олам сирлари энди менга аён кўринади. Вазифам — нажот соҳилидагилар қаторида бўлиш. Телба жамият таянчи — Америкада отилаёт-

ган ўқлардан тайёрланаётган ажал аслаҳаларидан нафратланганим, ҳазар қилганим кучимга куч қўшмоқда. Агар кифтимга қўнган илҳом париси чалғитмаса, мас-лакдошларим сафига яна бир жангчи қўшилди, дейиш имконига эга бўларсиз. Хуллас, шу кундан бошлаб, ма-салахонликка чек қўйганим бўлсин. Қалбан ҳам, фикран ҳам сиз билан ҳамнафас, ҳамдарад бўлиш орзуси бутун вужудимни эгаллаган. Эртан Азиз Қамол мамлакатига жўнайман. Сизни кўришга тим чанқоқ —

Сильвиянгиз».

С о б и р. «Азизам Сильвия, саломатлигингиз, туйғун кайфиятингиз мени беҳад қувонтирди. Бахтимдан айланаман. Телба жамият жазавасидан қўрқиб, ҳазар қилиш билан чегараланмасдан, унга қарши кўкрак кериб курашувчилар кун сайин кўпайса, бечора олам ўз ақлини тезроқ топура, замон драмасы яхлит биздайлар, фикри дарё, имони метин, қалби гул инсон боласи фойдасига тезроқ ҳал бўлура. Ахир, башарият ҳақгўйлар тантанасини яна қанча кутиши мумкин, толма белим? Балки учрашармиз. Шу кунларда йўлга чиққим бор.

Учағон хаёл билан қучиб қолувчи —

Собирингиз».

С и л ь в и я. «Собиржон, салом серҳикмат йигит! Африка тупроғида сим-сим ёмғир ёғмоқда... Йўл устида яратилган «Қисса» битаёзди. Балки унинг умумий мазмуни қизиқтирар сизни. Мана: сафарга чиққан уч одам катта йўллар айрилишида тўхтаб қолишади. Бири социализм, иккинчиси капитализм кўчасига машинасини солади. Учунчиси эса қиттак ўйланиб шофёрига айтадики, машина чироғини социализм томон ёққин-да, капитализм кўчасига суриб кетавер.

Ана шу уч ҳаёт, уч тақдир муаммоси билан фикр-ёдим банд. Натижаси сиз айтганча кетиши, озодликда ягона жамият фойдасига ҳал бўлиши бегумон, азизим. Ҳовлиқаётган, қақилдоқлик қилаётган бўлсам, кечирасиз. Азиз Қамол мамлакатининг келажаги, ўзимнинг мафкуравий удумларим энди мен учун равшан: «Тақдирин қўл билан яратур инсон...» — рўйирост гап экан. Лекин бир нарса аниқмас. Наҳотки, севгим ўкинч дарёсига чўқади? Бундан қўрқаман. Жавобини интизорлик билан, энтикиб кутувчи —

Сильвиянгиз».

С о б и р. «Сильвия, салом гўзал инсон!

Йўлим изингизда. Чатноқ лабларни, майин нозу назокатларни, шўх кулгуларни ўлардай соғиндим.

Қаранг-а? Янги, буюк инсон дунёсининг келажаги нур қучоғида кўринмоқда. Бечора оламнинг социализм ва коммунизм неъматидан баҳраманд бўлиш кунлари кўп-кўпларга чўзилмас, агар биз, биздайлар шу муқаддас йўлда толмай меҳнат ва жанг, жанг ва меҳнат қилишни ақлу қалбимиздан бир дақиқа ҳам нари тутмасак.

Инсон адолати учун кураш — буюк саодат қаноатига аста-секин етиб келган Азиз Камол тарихи — бу замон драмаси фожиага айланмаслиги, синмаслиги керак.

Ҳар саҳар сизни ўйлаб бедорман. Ҳавобим шу, гул тафтим, тезда кўришармиз. Кутинг. Сизни жонидан ҳам азиз билувчи —

Собирингиз».

САҚКИЗИНЧИ КҮРИНИШ

Иккинчи кўриниш манзараси. Соч-соқоллари пахмоқ Азиз Камол билан Ота Дархон узала тушган Носир Жавдат устида парвона.

Ота Дархон. Устоз, енгил тортдингизми?

Носир Жавдат (*титроқ овозда*). Томирларимни... изғирин ялагандай... Томоқ хип бўғиқ... Бедавосига чалиндим... Сув!

Азиз Камол (*ғор панжарасига отилади*). Сув!.. Сув беринг!..

Шошмасдан панжара қулфларини очганлар Фулом акани киритдилар.

Фулом ака. Мана сув, бўтам... (*Аҳволни англагач, Носир Жавдат бошига ошиқади.*) Булоқ суви, устод, ола қолинг.

Носир Жавдат (*энтикиб ичади, ҳушёр тортади*). Асти кам бўлманг. Маҳрумиятлар гами енгаман дейди. Азиз Камол, сиз булоқ кўзини очиш ҳақидаги ҳикматни яхши кўрардингиз-а? Инчунин, кўзим очилганда... Улим... Минг афсус... Фулом ака, юртингиз Ўзбекия... Советия тупроғи кўп ажиб...

Фулом ака. Гапиринг! Гапиринг, устод!

Носир Жавдат. Халқ яктан... Тақдир таҳликаси ҳал... Бургут-қанот одамлар... Барча миллатлар — каттасининг ҳам, кичигининг ҳам — бахт юлдузи жамолда... Боринг, дунёга қайтадан келгандай бўласиз.

Фулом ака. Кошкийди. Насиб қилармикан?

Носир Жавдат. Қилсин, Ватанимни ўшандай кўриш — менга ато бўлмади. Бутун мамлакат ўқийди-я! Болаларига, толиби илм аҳлига ҳайрон қолади, киши. Уҳ... Укиниш қалбимни маҳкам чимчилаган... Азиз Камол!.. Ота Дархон!.. Жонгўшаларим, умидим сизлардан... Зораки, насиб қилса! (*Узилади.*)

Фулом ака. Худо раҳмат қилсин. Омин!

Азиз Камол билан Ота Дархон эс-ҳушидан ажралгандай ҳолатда, Фулом ака икки аскарни бошлаб келади. Жасадни чиқарадилар.

Ота Дархон (*Фулом акани бир четга олиб*). Фуломжон, бир юмушим бор эди.

Фулом ака. Айтинг, биродари киром.

Ота Дархон. Ойишани топсангиз. Пойтахтда бўлиши мумкин. (*Нималарнидир қулоғига қуяди.*)

Фулом ака «маъқул» аломатини берганча чиқади. Панжара қулфлари солинади.

Азиз Камол. Мудҳиш ўлим яна бир дўстдан жудо қилди.

Ота Дархон. Ғам ёмон офат, филни ҳам енгади.

Азиз Камол. Филни енгган ғам! Йўқ, Ота Дархон, бизнинг нодонлигимиз, айниқса, мен... хомкалла! Ойиша ҳақ. Одам танишда, ёв фоже макрлари олдини олишда арбоби сиёсат эмас, бир гўдак эканман. Шўрим қуригани, айбим—иноувчанлигимда. Лақмалик шундан. Натижада, битта ўзимнинг эмас, дўстларим боши ҳам янчилмоқда; халқ умиди абжақ, ватанфуруш даллоллар ғолиб, найнки биз, агар кўз қургурни лўқ қилиб, «Е ҳақ, ё ўлим!» сўзини чувалатишдан нарига ўтилмаса, бу шарманда ғарбчилар бутун Оснё, Африка халқлари бўйинини чангакда сиқишадиди-да, ифлос ишларни қилаверишади. Наҳотки, йигит умрим шу афсус ва надоматлар остида якунланса? Нодон кўнгил тарс ёрилмаганига ҳайронман. Эвоҳ!

Ота Дархон. Беҳуда ёнма! Айб ҳаммамизда. Билъакс, ўйлашимча, зуғум, ҳасад, дўқ-тахдид базми жамшидига халқ энди кўникмайди. Ота мешкобга ишонавер, улар қалби тафтини, бир чимдим бўлса-да, биламан. Ургатуғлиқ хатти-ҳаракатларимиз, чақмоқ юлдуз диёрининг ибратомуз ишлари бекор кетмас, йигит!

Азиз Камол. Ойиша тақдир не кечди?.. Малик Маҳмуд қайда бўлса?.. Онам жони ҳам қийноқдадир?..

Ота Дархон. Уларни билмадиму ҳойнаҳой, Жамилабонуни қийнашдин ҳуркишар.

Азиз Камол. Нега шу вақтгача суд йўқ, ҳукм йўқ?..

Ота Дархон. Қўрқишади. Улар қўлидан келадиган юмуш битди; бизни ими-жимиди хазон қилиш. Шунга учмаслигимиз шарт, саиди раис.

Азиз Камол. Ҳа, албатта, заҳарли илон билдирмай чақади.

Қулфларнинг шақир-шуқур овози эшитилади. Бир нафасдан сўнг Жамилабону кириб келади. Чоҳдагилар ҳайрон. Азиз Камол сапчиб она кучоғига ташланади.

— Она!.. Волидаи муҳтарама!..

Жамилабону (*фарзанди бошини кўксига босганича узоқ жим қолади*). Шукур. Паҳлавоним, тинкам қурди.

Азиз Камол. Юринг, мана бу ёққа.

Ота Дархон. Саломатмисиз, Жамилабону?

Жамилабону. Қим?.. Ота Дархон? (*Елкасини қоқади.*) Хайрият бирга экансизлар, мадад бўлади. (*Утирадилар.*) Паҳлавоним, болалигингда яхши кўрган емишларингни келтирдим. Ерсизлар. Ювинди жонингизга теккандир.

Азиз Камол. Меҳрибон онагинам, сизни кўришнинг ўзи бир бахт. Таҳликада эдик.

Жамилабону. Мендан кўнглинг тўқ бўлсин. Соғман, болам.

Ота Дархон. Бугун ой қаёқдан чиқди, Жамилабону? Қандай рухсат беришди сизга?

Жамилабону. Бу катта тарих, Ота Дархон. Бормаган жойим, бош урмаган остонам қолмади. Шайхулисломни қидириб тополмадим. Фозил бинни Аёз билан Низом Вали истеъфога чиққанмиш.

Азиз Камол. Жобир Ансор ҳаром қилмишлари гувоҳларини бир-бир йўқ қилишга киришибди-да.

Ота Дархон. Шундай бўлмағи—табiiий. Гумроҳлар билан иш юритмоқчи. Хўш-хўш?

Жамилабону. Чидамадим. Тўғри тигипарронга учрагур «саиди раис», э, эсим курсин, жаллод Жобир Ансорга йўлиқиб, томоғидан хиппа олдим. Қайдам, халқ газабидан ҳайиқдим, ё бўлмаса... Ижозат берганига ўзим ҳам ҳали-ҳали инонгим келмайди.

Ота Дархон. Пойтахтда нима ҳол?

Жамилабону. Тўс-тўполон. Намойиш устига намойиш, отиш устига отиш, қамаш устига қамаш, яна га-

зотларини айтмайсизми! Кўча-кўй аскарлар, танклар билан тўла. Шунда ҳам денг, халойиқ тап тортмай «Азиз Камол!», «Азиз Камол!» деб олқишлайди, уйимиз олдидан ўтади. Ичимда севинаман: «Ҳа, болам эл дилида. Ундайлар ўлмайди», деб.

Азиз Камол. Сўзамол онажоним... Ойиша билан Малик Маҳмуддан хабарингиз борми?

Жамилабону. Йўқ, паҳлавоним. Лекин радиодан бир гапни эшитувдим. Ойиша билан Малик Маҳмуд боши учун 20 минг доллар, Нуржаҳон боши учун 10 минг доллар қўйишибди.

Азиз Камол. Нуржаҳонга ҳам-а?

Жамилабону. Биз, болам, у қизгинани яхши тушунмадикмикан? Мундоғ қарасанг, нияти холис кўринади. Юрагида севги ўти ёнмоқда шекилли.

Азиз Камол. Билмадим.

Жамилабону. Форларинг зах * экан. Ўзларингни эҳтиёт қилинглар.

Қоровул (*кириши билан*). Вақт тугади. Чиқинг!

Жамилабону. Акиллашини қаранг-а! Тавба... Ота Дархон, ўғлимни сизга, сизни ўғлимга топширдим, тетик бўлинглар. Паҳлавоним, (*пешонасидан ўпади*) мендан хавф олма. Фарзанд омон бўлса, онага бало ҳам урмайди. Хайр, энди кетай.

Ота Дархон билан Азиз Камол онани кузатадилар. Қоровул шам ёқиб чиқади-да, панжара қулфларини солади. Бир дақиқадан кейин фор ташқарисидан отишма, муштлашиш, курашнинг тўс-тўполони эшитилади. Сўнгра панжара қулфлари очилиб, ўн чоғлик қуролланган йигитлар билан Нуржаҳон пайдо бўлади. Азиз

Камол липиллаган шамни олганича у томон отилади.

Азиз Камол. Қимсиз?

Нуржаҳон. Саиди раис, мен — Нуржаҳон. Ассалом, Ота Дархон.

Имсиз-димсиз кўришадилар.

Нуржаҳон. Уртада юрган воситабозлардан куйдим. Саиди раис, беадабингизни кечиринг! Якка ўзингизга айтмоқчи бўлган икки оғиз сўзим бор. (*Ота Дархонга.*) Ялинаман!

Азиз Камол майли билан Ота Дархон ўзини четга олади.

Азиз Камол. Биз яккамиз. Қулоғим сизда.

Нуржаҳон. Ҳимматингиз бошимга дурра. Беадабингизни кечирганингизни ҳам эшитсам.

Азиз Камол. Хўш?

Нур жаҳон. Миннатдорман, саиди раис. Кечмиш фожиалар хаёлимдан чиққан — инонинг. Вужудим севги оташида. Туну кун сизни дейман, фақат сизни. Ешлигим ҳаққи, севгим ҳаққи, айтинг-чи, умид қилсам, ишонсам бўладими? Бир оғиз сўзингиз мени азобдан, жаҳл жаҳолатидан, нонкўрликдан халос этиши мумкин, Азиз Камол!

Азиз Камол. Нуржаҳон, кўзимга тик қаранг-а! Нега кўзингизни олиб қочасиз! Кўрдингизми, сизга хос чирой, латофат бир қирғоқда-ю, севги, садоқат ўзга қирғоқда. Жаҳл жаҳолатидан, дайди хаёллардан ҳали қутулганингизча йўқ. Шунга кўра севги изҳорингиз ёлгон кўрилади.

Нур жаҳон. Кўздан сир олишда янглишдингиз. Қисматим оғир экан. Қиз нарса бардоши — денгиз. Кутганим бўлсин. Озод, саломат экансиз, шу ҳам мен учун катта саодат. *(Уйқудан уйғонгандай.)* Малик Маҳмуд соқчилар бошини янчди-ю, ўзи ҳам ҳалок бўлди.

Ота Дархон. Наҳотки?

Азиз Камол. Ташқаридагилар ким?

Нур жаҳон. Малик Маҳмуд одамлари. Тез! Қани, кетдик. Тезроқ!

Бир лаҳзали сукутдан, ағрайишдан сўнг горни ташлаб чиқадилар. Сал фурсатдан сўнг бўм-бўш горга туртина-туртина Жамилабону кириб келади.

Жамилабону. Шўрим! Пешонам!.. Азиз! Ота Дархон!.. Паҳлавоним!.. Жавоб йўқ... Алдашибди!.. Эшитдим, мана шу қулоқларим эшитди... Алдашибди... Айғоқчилар макр тузоғи... Дард устига чипқон... Дод! Мусибат тигидан дод!.. *(Беҳуш йиқилади.)*

ТУҶҚИЗИНЧИ ҚҶРИНИШ

Қора ўрмон орасидаги яланглик. Тонг отмоқда. Ҳансираган одамлар — Нур жаҳон, Ота Дархон қўлтирига кирган Азиз Камол, қуроллари шай йигитлар пайдо бўладилар.

Азиз Камол. Ота Дархон, ўтлоққа бир оз ёнбошланг-а. Мана мундай. *(Ўзи ҳам ўтиради.)* Уҳ-ҳ!..

Ота Дархон *(нафасини ростлаб)*. Майса... Кўм-кўк майса! Қандай хушбўй, маст қиламан дейди-я.

Азиз Камол. Тонг нафаси — нақадар ором... ҳаловат. Ҳали-замон қуёш чиқади, олам нурга чўмилади.

Нур жаҳон *(кўзлари ножўя, ўз-ўзига)*. Адашмадимми? Йўқ, тайин қилинган жой — шу... ҳозир қорамни

олишим билан... (Уфринчи кўз билан йигитларга имо қилади-ю, ялангликдан чиқади.)

Куролланганлар Ота Дархон билан Азиз Камолни ҳалқага оладилар.

Офицер. Қимир этган тил тортмай ўлади!

Ота Дархон. Аҳ?!

Азиз Камол. Ифлослар!.. Тузоқ!

Жобир Ансор, Бэлл Смит билан бирга Нуржаҳон киради.

Бэлл Смит (секин). Пойтахтдаги ишлар кўзимга хунук кўринмоқда. Тезроқ қайтиш шарт. (Бепарво истехзо билан овозини баралла қўйганича.) Раис жаноблари, эртанги газеталарда нечук «хабар» босилар экан?

Жобир Ансор (ўринларидан дик туришган Азиз Камол билан Ота Дархоннинг ғазабнок кўзларига жилмайганича). Этларини ўлдириб қўйинг!

Каллакесарлар уларни қўндоқ хезлаб ўтқозишади.

— «Хабар» рубонийдай қисқа бўлади, жаноб элчи. «Ватанпарвар аскарларимиз бетавфиқ коммунистлар ёрдамида чоҳдан қочган қизил сотқинларни — Азиз Камол ҳамда Ота Дархонни отиб ўлдиришдан ўзга илож кўрмаганлар!» деб ёзишади. Қалай?

Бэлл Смит. Бенуқсон. Ҳи-ҳи-ҳи.

Нуржаҳон. Исқирт чолни билмайману, аммо мана бу чурвақанинг бошини ўзим мажақлайман, падари бузрукворим қирол Ҳумоюн қонига қон беради. Чурқ этсинчи! Ижозат этинг, саиди раис?

Бэлл Смит. Ошиқманг, маликам! Сўраганинг айби йўқ, хўш, Азиз Камол, ҳормасинлар энди? Ҳалол ва ҳаром ҳақидаги баҳсинг якуни — шу. Ғарб хоҳишларига қарши бориш осон эканми, лафзи ҳалол?

Азиз Камол. Зулм ва тажовуз ҳаромхўрлари билан ади-бади қилиб ўтирадиган аҳмоқ йўқ! Тарих вақтдан яхши табибни билмайди...

Бэлл Смит. Ҳм... Жуда соз-да. Маликам, жон бор ерда қазо бор. Қора ўрмон овчилари ҳунарини кўрсатиб қўярмисиз! Айни вақти! (Аста чиқади.)

Нуржаҳон (калакесарлардан бирининг автоматини олади). Оёққа боссинлар, куёвтўрам! (Ўз-ўзича) Отам ўчини оларману севгим ҳам ўлади. Хун билан севги... севги билан ўлим... Пешонам қурсин... Шўр экан:

Жобир Ансор. Нуржаҳон?! (Қулоғига) Е тахт, ё тобут!

Нуржаҳон (*ҳушёр тортади, Азиз Камолга*). Ҳой, валламат! Кўзимга қара! Ҳой, кўзимга қара!

Урмондан отилиб чиққан Малик Маҳмуд Нуржаҳон қўлидаги автоматни уриб туширади. Епирилган одамлар — Деҳқон, Ишчи, Талаба ва бошқа қасоскорлар ялангликни ўраб оладилар-да ҳаммасини қуролисизлантирадилар.

Ойиша. Вақт сизларники эмас, масхарабоз жаноблар! Малик Маҳмуд, каллакесарларни... ҳа, мана бу ойнмчани — олиб чиқинг! Ҳавони бузишмасин. (*Деҳқон, Ишчи, Талабага.*) Иккисига эҳтиёт бўлинглар. (*Яланглик ноҳусинлардан тозаланар экан, ҳайрат ва шодликдан эҳушларини йўқотаёзган Азиз Камол билан Ота Дархон томон отилади.*) Қардошларим!..

Ота Дархон йиғлайди. Азиз Камол ҳам кўзларидан юмалаган ёш томчиларини тўхтатишдан ожиз. Ойиша уларнинг юз-кўзларидаги лой аралаш ёшни артиш билан овора. Малик Маҳмуд кириб, қадрдонларни қучоғига олади. Сўнгра Ойиша мурдадек оқарган Жобир Ансор билан Бэлл Смитга яқинлашади.

— Саиди раис Азиз Камол, бу думи гажак чаёнларни нима қил дейсиз?

Деҳқон. Саида Ойиша, ўзимизга топширинг, мажақлаб ташлаймиз бу лаънатиларни!

Ишчи. Тегирмонтоши остига бостирсак ҳам ҳақимиз кетади!

Талаба (*қоши учиб*). Сазойи!.. Пойтахт майдонида сазойи қилиб чипқон чиққан тилларидан осий керак, саида Ойиша!

Ота Дархон. Болаларим, бу зулмат газандалари гуноҳига яраша жазони одамзод ҳали ўйлаб топганича йўқ. Бечора юртимиз заволи шулар!

Азиз Камол. Малик Маҳмуд кўздан йўқотинг буларни.

Малик Маҳмуд. Хўп, саиди раис. (*Олиб чиқади.*)

Азиз Камол. Саида Ойиша, гуноҳқорингизни кечирарсиз. Энди бу ёғига қандай маслаҳат берасиз?

Ойиша (*соатига қараб*). Шаҳримиз... (*Шу чоқ пайдо бўлган Фулом ака топширган хатни ўқир экан, беҳад хурсанд.*) Пойтахт сизни кутмоқда!

Ота Дархон. Пойтахт?!

Фулом ака. Ҳа-да, биродари киром!

Ота Дархон. Ажаб савдо!.. (*Кўрагини ғижимлаганича йиқилди.*)

Фулом ака дўсти бошини бағрига олади.

Ота Дархон (*ярим-ёрти тилга киради.*) Ғулом-жон... мешкоб... битди, юрак қурмагур чидамади-я. Азиз!.. Ойиша!.. Бечора халқим... ситамини, қулбасини ёритиш... чиқмасин... эсларингдан... Оқ йўл!.. Ҳамиша бирга... бўларсизлар... умидида жон беряпман! Умрим вафо қилмади... Алвидо, болаларим... (*Улади.*)

Азиз Камол (*кўзлари узоқларга тикилган*). Оппоқ тонг отмоқда. Осиё, Лотин Америкаси, Африка тонги!.. (*Ота Дархонни даст кўтаради.*) Бу заҳматкаш, имони бутун инсон байроқдай муқаддас... қўлимизда боради... Ойишам, тошқин зиё, қани йўл бошланг! Ҳали енгиш лозим бўлган машаққатлар, қиладиган ишларимиз кўп; дўстларим!.. Қетдик!..

Т а м о м

ҚОНЛИ САРОБ

Икки парда, ўн сахнали драма

ҚАТНАШУВЧИЛАР:

Шайх Абдулфотих
Биби Давлат — унинг ҳалоли.
Ақиқа — набиралари,
Мир Алихон — Миллий комитет раиси.
Элейн Бендшаль — унинг аёли.
Аслзода Саидхон — Миллий комитет саркотиби.
Юртолбек
Мавлоно Фигоний
Омонёр кўкнори
Улфат пошшо — мусофирхона хўжаси.
Джеймс Тэйлор
Номаълум шахс
Заркокил
Бодсмқовок } раққосалар.
Зулукбадан }

Хизматкорлар, журналистлар, шинавандалар.

Модерн услубида қурилмиш меҳмонхона пастки қаватида ясатилган «нафис» мажлислар зали: кенг деразалари кўчага чиққан, икки биқинидан эшик очилган. Танобий деворлари кўҳна шарқ маликаларининг нимяланғоч сурати ва ғарб абстракционизми йўлида бичилмиш лавҳалар ила безатилган.

Қундузлари бўм-бўш бу макон, тун қўнган замоноқ ўзгача тус олур: ароқ-шароқ, шира-шарбат, джаз-квартет, созанда ва навозанда-ларнинг сархуш қийқириқлари, нозанинлар рақс-ашулалари...

Тарих 1945—1956 йиллар оралигида, хорижий шарқ мамлакатларининг бирида кечадир.

ПРОЛОГ

«Қонли сароб...» пардаси. Олам сув сепгандек... Дабдурустан кириб келган довул бу осойишталикни бошига кўтаради: радио тўлқинларидан турли тилларда «Ғалаба», «Уруш тугади», «Тинчлик», «Фашизм тор-мор» видолари янграб. Оламни босган шодлик ва шовқин авжига чиқади-ю, яна аста-секин чўқади. Парда ўз ўрнидан кўчади.

Қоронғиликни тилган нур — гугурт чақиб сигарета тутатаётган Мавлоно Фигонийнинг хаёлчан башарасида ўйнаб. У ўз қалби билан сўзлашмоқда.

Мавлоно Фигоний. Мана, жаҳон уруши ҳам тугади. Аё чора қайда?.. Бошимдан дуд чиқар, шикаста кўнглим ғурбат саҳросида. Эй бечора танбурим: иккимиз Мир Алихон, Шайх Абдулфотиҳ, Юртолбеклар қилмишларига ром бўлганимиз туфайли ватангадо махлуқ иснодини кўтарамиз шекилли? Ватанимиздан елган ҳайдар сабо шуни тақозо этгандек... Уф... биз битган салкам ўттиз йиллик тарих — «Воқеанома»нинг ҳали сўнгги саҳифаси ёзилганича йўқ, қани, чархи бебунёд яна не кароматлар кўрсатур, сабр айламоқ маслаҳат...

Қачонлардир аҳли тамизлар мени «Ҳурмати ғоятдин, шуҳрати ниҳоятдин» ўтадиғон шоир ва яна бастакор дея мадҳ айлар эдилар. Бу ишонч, халқ даҳоси бахш этган истеъдод ҳарорати нечук йўлларда соврилди? Ҳақ йўлида, йўқса ноҳақ?..

Чироқ тиги яна бир кўчар экан, оппоқ соқолини тутамлаб хаёлга толган Шайх Абдулфотиҳнинг сўлгин чеҳраси намоён бўлур.

Шайх Абдулфотиҳ. ...Ақлга чунон ён бериб иш кўрмоқ зарур. Олов отишдан, бир-биримизга олов отишдан фақат жаҳолатга йўл очурмиз. Ўзимизни эр, ўзгани шер билган онларимдан бери мансаб, амал, симу зар демай, фақат дини ислом манфаатини кўзлаб келиб, умримнинг оёғида не ҳолга тушдим. Мен Шайх Абдулфотиҳ ким деган одам бўлдим? Е тавба, бўлмаганларга бўлишмоқчи кимсанинг кунни шуми? Икки жаҳон овораси...

...Элу юртдан маҳрум, бошпана йўқ, оила тилка-пора... Бечора Биби Давлат, эрим деб, қисиниб-қимтиниб ҳаёти-

ни саргардонликда якунлаш арафасида. Отаси бошлаган йўлларда навқирон боши мажақланган ўғлимнинг каримаси, набирам Ақиқа ота-боболари яшаган қуёшнинг ҳарорати, тупроқнинг бўйи нечук? Билмайди: бегона элларда туғилди, бегона урфу одат муҳтида вояга етмоқда. Тақдири на бўлур? Уйлаб тубига етолмайман...

Ёғдунинг ялт-юлт нури бор вужуди ўй, пинакка чўмган Юртолбек юзига кўчади.

Юртолбек. Истиқболда яна не кўргиликлар бор? Эсиз умр... Фалакнинг гардиши бу шўрпешонани қай кўчаларга олиб кирмади, сувдан чиқариб ўтга ташлади, ўтдан олиб сувга.

Пирим Шайх Абдулфотиҳ... сўзларини икки қилмадим: Туркистонда Миллий-диний мусулмон жумҳурияти ташкил этамиз дедилар — бел боғладим. Қўқон мухторияти учун курашган ғози, ўлган шаҳид дедилар — қўрбошилик қилдим. Бухоро амири қўшинлари сафида бўлинг деганларида — жанг қилдим, ўқ едим, қилич тиғи заҳрини чекдим.

Қудратингдан ўргилайки, пирим буромадларининг даромади бирин-кетин пучга чиқаверди. Охири ажнабийлар, бегоналар орасида... Ватангадоликнинг мен тортмаган азобу уқубати, зор-озори бўлмаса керак...

Янги жаҳон уруши ҳам ўт олди... Менга, Искандариядаги машҳур девонага Берлиндан, пиримдан телеграмма келса бўладими?

«Бек, биз ғариблар учун нажот соҳили топилди. Шояд мушкуллар осон бўлғай. Тезда етиб келинг...»

Тавбамга таянмаган эканман, яна қанотсиз учдиму йигитлик асносидаги иш-коримга ғайрат билан киришдим; немис концлагерларидаги туркистонлик асирлардан тузилган легион Сталинград таслим бўлиши биланоқ, Урта Осиё тупроғига бостириб киришга ҳозир бўлди. Тошкент, Самарқанд, Фарғона — бу азамат шаҳарларга ғолибона кириб боришимиз хаёлимиздан кечар...

Ё раббий, шунчалик бешафқатмисан. Орзиқиб кутилган умид ҳақиқатини кўкка совурдинг-да, биз сўтакларни яна ватангадоликнинг боши берк кўчасига улоқтирдинг... Недурки, ҳаётим жиноятдан, имоним хиёнатдан, қилмишқидирмишларим саробдан... қонли саробдан иборат? Астаффирулло...

Нур Аслзода Саидхоннинг чақчайган қизил учки кўзларида, тор пешона ва кулча юзларида ўйнайди.

Аслзода Саидхон. Асл... Аслзода... Саидхон. Хай-й-т, дидингиздан ўргилай, падари бузрукворим!.. Узлариям Туркистонни тебратган саидлардан. Недурки, большевиклар қўлида умрини хору зор якунласа? Кенжа-той фарзанди, зодалар асли эса қасос учун яратилмаган-микан?

Хушлари бошларидан учган бу «қадимий»лардан энди иш чиқмас... Мир Алихон ҳам — тамом... ўтмас тиг... Чунончи, шу «қадимий»лардан бири Нюрнберг процессини ташкил этувчилар қўлига тушса-да, «1941 йили қуршовда қолмиш оғайниларига хиёнат этиб, Гитлер қўшинлари томон думини хода қилган, асирлар орасидаги Совет Армияси командирларини, коммунистларни фош қилишда айрича хизматлари учун немис армияси капитани унвонига сазовор бўлган ва борингки, Миллий комитет саркотиби лавозимига минган «жадид кимдир?» саволига йўлиқса, шак-шубҳа йўқки, ўша зот мана шу Аслзода Саидхон бўладурлар дея қўлимга кишан солдирур...

...Начора, вақтинча бўлса-да, шулар билан келишмоқ, сэр Джеймс Тэйлор муллажиринг масаласини ҳал этгунча харажатлари ҳақида ҳам бош қотирмоқ мажбурияти бўйнимда... Йўқ, ҳурматли ватандошларим, Аслзода Саидхон ҳали янги режалар мақсадида бирингизни миниш, бирингизни етов қилишга қодир...

Парда

БИРИНЧИ ПАРДА

БИРИНЧИ САҲНА

Меҳмонхонанинг даҳлиз хоналаридан бири. Танобий хўжаси Улфат пошшо, Мавлоно Фигоний, Юртолбек ва Аслзода Саидхонларни қарши олмақда. Қоратан ва оқпўст хизматкорлар сафар анжомларини ташиш билан банд.

Улфат пошшо. Ғоятда, ғоятда бахтиёрман. Марҳамат, марҳамат, афандиларим!.. Қулингиз ҳамиша хизматлари — миннатларига тайёр!

Аслзода Саидхон. Саломат бўлсинлар. Қани, улугларимни ичкарига бошланг!

Улфат пошшо. Марҳамат, марҳамат, афандиларим!

Якка қолган Аслзода Саидхон қаршисида пайдо бўлишган хизматкорлар унга таъма назарини ташлайдилар, лекин нажот чиқмайди.

Қоратан хизматкор. Қурумсоқ... чойчақа беришням истамайди-я!

Оқпўст хизматкор. Ҳа-да! Ургилдим.

Улфат пошшо чиқиб келади.

Аслзода Саидхон. Улфат пошшо, мактубда айтилганлар бажодир?

Улфат пошшо. Ҳа, бегим!

Аслзода Саидхон. Раҳмат. Яна бир савол?

Улфат пошшо. Сўрангиз, бегим?

Аслзода Саидхон. Меҳмонхонадаги сўз улаштиришни яхши кўргувчи гумашталарингизга, ташқаридан келиши мумкин бўлган баъзи шилқимларга бизни ким ўрнида аңглатурсиз?

Улфат пошшо. Ҳм-м... Маккаю мукаррама зиёратидан қайтмиш жазоирлик мўминлар!

Аслзода Саидхон. Офарин. Ўзгалар, маъмурлар диққатини жалб этмаслик учун овқатни-да, ҳалиги танобийларида қилсак... А-а, лаббай?

Улфат пошшо. Тақсир.

Аслзода Саидхон. Офарин. *(Кетмоқчи бўлади.)*

Улфат пошшо. Афандим, айбга буюрмасалар, бир нимарсадан огоҳ этсам?

Аслзода Саидхон. Хўш, гапиринг.

Улфат пошшо. Воқеан... юртимизда, бир ҳафта муқаддам ҳалиги... ҳа, немис ақчаси пучга чиқарилди.

Аслзода Саидхон. Қойил.

Улфат пошшо. Лаббай, афандим. Уруш оқибати!..

Аслзода Саидхон. Чиқим важини Америка доллари юзасидан қилсак демоқчилар, топдимми?

Улфат пошшо. Саховатингизга қул бўламан, афандим!

Шайх Абдулфотиҳ киради.

Аслзода Саидхон. Марҳамат, танишинг, меҳмонхона хўжаси Улфат пошшо.

Кўришадилар.

Шайх Абдулфотиҳ. Аёлларни кутиб олинг!

Биби Давлат кўринади.

Аслзода Саидхон. Шайхимизнинг рафиқалари Биби Давлат!

Биби Давлат. Йўл азоби — гўр азоби, деганлари-ча бор. Қачонгача юртма-юрт тентираймиз. Эй худо, ти-

ниб-тинчийдиган кунлар бўлармикин? Ақиқа, қаерда қолдинг, юрмайсанми?

Ақиқа киради.

Ақиқа (шўхчан). Салом, жаноблар!

Аслзода Саидхон. О... кароматингдан... бу ўша Ақиқами? Бир йилда шунча камол, шунча жамол. Агар ёлғиз ўзини кўрсам борми, танимаган бўлардим. (Улфат пошшога) Шайх Абдулфотиҳ набиралари, гўзал Ақиқа! Улфат пошшо. Миннатингиз бош устига, қизим!

Чиқадилар.

Аслзода Саидхон. Ақиқа бегим Европа тарбиясини кўрган, нутқи ширин, лаблари қанду асал... Улфат пошшо меҳмонхонасининг беазаги бўлмасми? Ана муллажирингу, мана муллажиринг... Ҳа, бу гулу гунча субҳ назмининг аввал ўзим...

Ўн саккиз минг олам ошуби агар бошиндадур,
Не ажаб, чун сарвинозим ўн саккиз ёшиндадур...

Ҳа, бахтимдан кўрурман... бахтимдан...

Улфат пошшо ҳозир бўлади.

— Улфат пошшо, шартингизни қабул этдик.

Улфат пошшо. Саховатингизга қул бўламан, афандим.

Парда

ИККИНЧИ САҲНА

Танобийнинг кундузги манзараси.

Фигоний. Не хабарлар келтирдингиз, соҳиби даҳо?
Юртолбек. Нажот... нажот асносидан келинг, шайхим?

Шайх Абдулфотиҳ. Хабар?.. Нажот?.. Олтмиш йилнинг иссиқ-совуғини кечирган бу хомкалла янглишмаса, Миллий комитет ва миллий легион қўмондонлигининг охири мажлисини шу 45-нинг 19 апрелида ўтказган эдик, шундоғми?

Фигоний. Балли.

Шайх Абдулфотиҳ. Сўнги тобу тоқатимиз: бор ҳужжатларни ўтга бериш, токи Совет Армияси қўмон-

донлиги қўлига тушмасин; концлагердаги ноқобил туркостонликларни, легион сафидаги шубҳали, тил чиқариши мумкин бўлган нимарсаларни ҳаётдан даф этиш, токи ёпиғли қозон ёпиғли қолсин, шундоғми?

Ф и г о н и й. Балли.

Ш а й х А б д у л ф о т и ҳ. ...ва, ниҳоят, ўқ ва ўт, дуд ва фарёд исканжасида ноланда Берлиндан омон-эсон бош олиб чиққанлар бугун, айни маконда тўпланишсин, дея шошилиш тарқалишган эдик, шундоғми?

Ю р т о л б е к. Ҳа, шундоғ!

Ш а й х А б д у л ф о т и ҳ. Отангизга раҳмат. Биз, жаноби раис, саркотиб — учаламиз, Берлиннинг яна бир ҳалокатли тунини кечирдик.

Хонани кесиб ўтаётган Биби Давлат сўзга қўшилади.

Биби Давлат. Тақдир жаҳаннамини шу тунда кўрдим...

Ш а й х А б д у л ф о т и ҳ. Гуноҳқорингизман, ойм...

Биби Давлат. Сиздан эмас, пешонамдан, девоналар бошига тушмас саргардонликда кечмиш кунларимдан зорланаман, истиқболдан ўлгудек қўрқаман... Афв этгайсиз.

Ш а й х А б д у л ф о т и ҳ. Тавба... Ҳа, ҳалокатли тунни кечирдик. Тонг нури таралиб улгурмасданоқ, совет артиллериясининг неъматини шундай ёғилдики, «Буюк рейх» маркази бунёд бўлганига ҳам пушаймон ер, безгак хастасингари тиши-тишига тегмас...

Ю р т о л б е к. Емон касофати. Ҳаром кунда дунёга келган бароқ мўйлов касофати.

Ш а й х А б д у л ф о т и ҳ. ...Боринги, йўлга тушдик, йўл эса авра-астари ағдарилган ҳаёт манзарасининг хунук тимсоли эди... маълумаларингизни эргаштириб Парижга йўл солдим, ундан Марселга, Марселдан Жазоирга, Жазоирдан Марокашга ўтдим ва иншоолло, бу маконга етиб, сизлар билан дийдор кўришдик, иншоолло...

Ф и г о н и й. Ғайратингизга тасанно, Шайх Абдулфотиҳ. Ҳикоянгиз тугамай қолди. Хўш, Мир Алихон-чи? Қайда бўлсалар экан? Балки... бу кутишнинг фойдаси йўқдир?

Ш а й х А б д у л ф о т и ҳ. Мир Алихон?..

Аслзода Саидхон (*пайдо бўлганича*). Марҳамат. Жаноби раис рафиқалари Элейн Бендшалхоним ташриф буюрсалар қаршилик бўлмаса керак?

Ф и г о н и й. Қандай? У киши ҳам шу ердадилар?

Аслзода Саидхон. Марҳамат!
Элейн. Danke schön! Яхши истакларимизни қабул
этгайсизлар.

Шайх Абдулфотих. Биз ғоят мамнунмиз.
Фигоний. Саломат бўлсинлар. (Чегга.) Ялақилар.
Аслзода Саидхон. Борки эркак зотини ўзингиз-
га мафтун этгайсиз, хоним.

Элейн. Setzen Sie... Bitte! Виски!
Аслзода Саидхон. Қадаҳда ҳам қуёш, ҳам муз
бўлса?

Элейн. Ҳам ошиқлар ҳарорати...
Аслзода Саидхон (қора тан хизматкор қўлидан
вискини ола Элейнга яқинлашади). Соғиндим.

Шайх Абдулфотих. Муҳтарам саркотиб, аза ус-
тида шўхликнинг боисига тушунмадим?

Аслзода Саидхон. ...Боисига тушундингизми, ту-
шунмадингизми? Ажаб, бу қанчалик аҳамиятга молик?
Кейин, мен тобут остида қолган бола эдимми, аза тутар
эканман. Йўқ, шайхим, савдойилик сиз билан бизга яраш-
мас... Адольф Гитлер аллақачонлар нариги дунё сайри-
да, қолган йўлдошларига эса Нюрнберг дорлари интизор.
(Бепарво бўлишга тиришган Элейн Бендшалга ер остидан
ўғринча кўз юборади.) Қилни қирқ ёрғай акангқарағайлар
эса... (хонадагиларга ишора қилади) ..большевиклар тик-
кан тузоқлардан омон чиқиб, меҳмондўст мусулмон мам-
лакатада жавлон урмоқдалар. Ҳаҳ... ҳаҳ...

Юртолбек. Мирзо, гапларингизга илон пўст таш-
лайди-я. Ҳеч бўлмаганда тутдек тўкилган йигитларим хо-
тираси, орамизда етишмай турган оғайнилар руҳи, ерга
қўйсам гард, осмонга учирсам чанг бўлади, деган эзгу
истиқбол умидларининг азоби жанобларининг думбул та-
биатларини зиғирча ҳам кир қилмайди-я.

Аслзода Саидхон. А, лаббай, ҳали-я.
Фигоний. Қизишма, йигит... озор чекмиш табиати-
мизни хуфтон айлагувчи маст-аласт довдирашларинг-ла
ҳақорат этма.

Элейн. Жентльменлар, оғангиз Аслзода Саидхон
(унга бир хўмрайиб олади.) деганлари ҳазил. Менинг си-
тамдийда ватаним, бечора фюрер ҳақида ҳам...

Фигоний. Бечора эмиш, ҳазми ҳайвон...
Элейн (лоқайдлик сақлаганича). ...у нобоп сўзлар
айтди, аммо мен ўзимга олганим йўқ... Ҳа, айтгандай, не-
чун маним ишонган тоғим, сизларнинг валинеъматингиз —
жаноби раис тўғрисида лом-мим дейилмайди, ё Сулаймон
ўлди?..

Шайх Абдулфотиҳ. Бас-с... хоним, эркаликни ҳам ўз ўрни, чегараси бор. Фикримча, гўзал Элейн учун Мир Алихон ҳозирми, ғойибми, унчалик аҳамияти бўлма-са керак? Зероки, *(Аслзода Саидхонга имо қилади.)* ўрин-босар от устида...

Аслзода Саидхон. Шайх, оппоқ соқолингиз ҳур-матн...

Шайх Абдулфотиҳ. Қиздирилган темир давоси атиги бир коса сув, «пи-с» этадию сўнади. *(Безанглаб турган Элейн Бендшални таъқиб этиб)* Мен у зотни Бер-линда йўқотдим...

Элейн. Oh, mein lieder arme Mann! Оҳ, шўрлик ме-нинг жуфти ҳалолим...

Аслзода Саидхон. Берлин тўс-тўполони бизни ҳам айирганди. *(Ҳалиги ноқулай вазиятдан қутулиш фур-сатини қўлдан бермасликка шошилган ҳолда.)* Хоним ик-кимизнинг йўлимиз Миланнинг Лоретта майдонидаги ху-нук воқеа устидан чиқиб қолди. Майдон шифа... Муссоли-ни...

Элейн. Қўланса партизанлар томонидан қўлга туши-рилган.

Аслзода Саидхон. Ҳа, хоним... ва Муссолини ўйнаши *(нафас сақлаб ер остидан олдин атрофдагилар, сўнгра бёзовта Элейн Бендшаль вазиятини кузатиб.)* ...фоҳишаси Кларо Петраччи бензоколонка ёнида оёқла-ридан осилган, оломон тош отар, тупурар, нафрат ёғди-рар...

Элейн. Wie wunderbar sprechen Sie! Фикрингизда ғалат бор; оломон эмас, коммунистлар, Москва агентлари бўлмиш макаронхўр коммунистлар. Кечирасизлар, менинг бечора эрим Entschuldegen Sie bitte! *(Кетади.)*

Аслзода Саидхон. ...Қўлим ёқамда экан, ким-нингдир темирдек *(Шайх Абдулфотиҳ томон хўмрайди.)* ...ҳа, темирдек панжаси, фавқулодда, кифтимга тушса бў-ладими? Қарасам, *(яна овозини кўтариб)* полковник Джеймс Тэйлор... фурсатни ўтказмасдан, мени четга торти-ди-да, ади-бадисиз, бор гапини тўка солди...

Фигоний. Хўш, бор гапи?

Аслзода Саидхон. Бу унинг гапи. Мир Алихон Париж яқинидаги Компьен концлагеридан топилди: си-ҳат-саломат, кайфи тароқ, фақат гитлернамо бароқ мўй-ловини қирдириб ташлаган, холос... Режаларинг менга аён. Мир Алихон тайин этилган манзилга ўз вақтида этиб бор-гай. Нюрнберг дорига осилишни истамасанглар, тезроқ жўнашларингни маслаҳат кўраман...

Меҳмонхонага юки оғир Омонёр кўкнори терлаб-пишиб кириб келади.

Омонёр кўкнори. Э-я, аҳли тамизларим, ассало-му алайкум. Аввало фақирдан, сўнгра бу маконга сиҳат-саломат етиб келмиш жаноби раисдан чаппарастасига салом!

Шайх Абдулфотиҳ. Хуш кўрдик, мулла Омонёрбек. Хўш, жаноби раисни қайда қолдирдингиз?

Омонёр кўкнори. Шайхим, гумаштангиз диккайган супра қулоқлари хоинлик этмаса, шу оёқ товушлар ила жаноби раис ҳозир бўлурлар-да...

Фигоний (*хаёл аралаш*). Амаким шашти боягидай?

Мир Алихон кириб келади.

Омонёр кўкнори. Ана, айтдим-ку.

Мир Алихон. Шукур, сиз қариндошларимни сиҳат-саломат кўрганимга шукур. (*Барча қучоқ очади.*) Қолган биродарларимиздан дарак?

Шайх Абдулфотиҳ. Рафиқангиз шунда.

Мир Алихон. Рафиқам? Элейн? Қим билан?

Шайх Абдулфотиҳ (*Аслзода Саидхонга ишора қилиб*). Дўстингиз...

Аслзода Саидхон (*гапни чалғитиш ниятида*). Аксарият оғайнилардан ном-нишон йўқ...

Мир Алихон. Хоним қаерда?

Шайх Абдулфотиҳ. Ўз хонасида.

Мир Алихон. Кечирасизлар, бир дақиқа... Элейн. Элейн!..

Парда

УЧИНЧИ САҲНА

Айни манзара.

Мир Алихон. Қариндошларим, мистер Джеймс Тэйлор, танишинглар... Буюк Америка вакили...

Аслзода Саидхон. Ғалабаангиз муборак, полковник.

Джеймс Тэйлор. Ташаккур.

Фигоний (*хам бошини кўтармасдан сўзлайди*). Бир бадодан қутулиб, лаҳза кечмасдан иккинчисига гирифтор бўлмоқ... ақл пула...

Джеймс Тэйлор. Шайх Абдулфотиҳ, Фигоний, Юртолбеклар томонидан бу қадар салқин қарши олинур-

ман деб ўйламаган эдим. Айбимиз Компьен концлагерларидан тўппа-тўғри Нюрнберг дори остига жўнатилган раис жанобларини омон-эсон ҳузурларига еткурганимиз бўлмаса керак, албатта?

Шайх Абдулфотиҳ. Киноянгиш, миннатингиш ўринсиз, жаноб полковник... Чуқур изтироб...

Джеймс Тэйлор. Изтироб ва надоматлар фурсати эмас. Шайх Ислом фидойиларининг сабри бениҳоя, имони чинор деб биламан.

Фигоний. Чинор синса-чи?

Мир Алихон. Синмаслиги, ҳатто эгилмаслиги шарт. Мушкул онлар, кутилмаганда Москва ғалабаси сиз билан бизнинг ишонч ва иродамизни синдириш у ёқда турсин, эголмайди ҳам. Асло...

Фигоний. Бу белангилик — якуни мақсад эмасми?

Мир Алихон. Албатта, эмас. Бир марта йиқилдик — турғиздилар, иккинчи бор енгилдик (*Джеймс Тэйлорга илиқ қараб*) дўстлар умид нишонасини сочмоқдалар. Чинор сабримизни учинчи, сўнги курашга ҳозирламоқ — олло амридир. (*Пинжигга тиқилиб олган Аслзода Саидхонга секин дейди.*) Шоирга кўз-қулоқ бўлинг. (*Сўнг-ра.*) Ҳа-ҳе-ҳе, дўстим Джеймс, таъсирчан шоиримиз муболағада баъзан қуюшқондан чиқса, ажаб эмас, аҳамият бермайсиз.

Джеймс Тэйлор. Мақсаддан келинг?!

Мир Алихон. Хўш. (*Секин.*) Энди ҳозирги вазифалар... (*Барчага эшиттириб*) Мақсад юзасидан шуларни демоқчиман:

Биринчи вазифа: Ғарбий ва Шарқий туркистонликлар ўртасидаги бадҳаво низоларга тезда барҳам бериб, муҳожирлар ғайри совет ташкилотларининг ягона мухториятини барпо этиш ва гўё шу кунларда кучга кирган «Маданий-маърифий жамият» ниқоби остида муқаддас мақсади-мизга яна қанот бағишловдир.

Аслзода Саидхон. Дард кўрманг.

Мир Алихон. Иккинчи вазифа: аҳли жаҳон олдида ва, айниқса, Туркия, Эрон, Совудия Арабистони ва Покистон халқлари олдида, муҳожирлар назарида Совет Иттифоқи ғалабаси аҳамиятини кўкка совурмоқ учун барча воситаларни ишга солиш, кечиктирмай «Туркистон саси» газетасини чиқара бошлаш, қаламқаш биродарларимиз ва, даставвал, Мавлоно Фигоний билан Аслзода Саидхоннинг Русия колониализмининг исбот этувчи асарларини зуд нашр айлаш, Совет Иттифоқига қарши қаратилган талай радиомарказлардан усталик ила фойдалана билишдир.

Аслзода Саидхон. Фавқулодда омилсиз.

Мир Алихон. Учинчи ва ҳозирча, сўнгги вазифа: тириклик тошдан ҳам қаттиқ... Ташкилотнинг иқтисодий қудратини тузатиш учун муҳожирлар ҳиссасини уюштириш мақсадида мен эртагаёқ Совудия Арабистонига, ижозат берсаларинг, Маккаи мукаррама зиёратини ҳам бажо этсам. Шайхим, сиз Покистонга, қўрбоши, сиз Эронга, Аслзода Саидхон билан Мавлоно Фигоний, сизлар мазкур мамлакат вилоятларига тарқалишсак, токи ҳали қўлимиздан иш келишини «озод дунё» таянчи Америка олдида оқласак-да, сўнгра саховатли марҳаматларига сазовор бўлсак.

Джеймс Тэйлор. Шарт шу: аввал биз комил ишонч ҳосил этайлик, кетингиздан кимлар эргашувини билайлик, сўнгра ёнғичингизга керагича доллар оқа беради, жаноблар.

Мир Алихон. Полковник, Американинг пишиқ иш юритишидан, бир оз бўлса-да, хабардормиз, ҳе-ҳе-ҳе... Хўш, фидойилар, ғайрат камарини маҳкам боғлаймизми?

Аслзода Саидхон. Бўлмаса-чи. Тадбирларингиз беандоза — маъқул.

Шайх Абдулфотих. Хўп.

Джеймс Тэйлор. Қаловини топса, қор ҳам ёнар эмиш...

Мир Алихон (*илонлик қилади*). Ҳиммат... ишончларинг... кўнгил бўшашди... Узр... (*Джеймс Тэйлорга.*) Улгунимча хизматингизда бўлсам, дейман... (*Ҳамма таъсирлангандек одобланишади.*)

Джеймс Тэйлор (*лаби ип қочирганича*). О' кэй!..

Парда

ТҶРТИНЧИ САҲНА

Даҳлиз манзараси.

Ақиқа бегим ва унинг кетидан ўпкасини қўлиқлаганича, изма-из, бор диққати Ақиқа бегимда бўлган Улфат пошшо пайдо бўлишадди. Ақиқа чиқиб кетади.

Улфат пошшо. Баракалло, оқила, омила жамиласи... Меҳмонларни тентак қилишига жичча шубҳаланган кишининг ўзи тентак.

Аслзода Саидхон (*кириб*). Улфат пошшо?

Улфат пошшо. А, лаббай, бегим?

Аслзода Саидхон. Дам бермайсиз, қармоқ таш-
ладингиз шекилли?

Улфат пошшо. Бегим... зийраксиз... зийрак... Шу
хаёлий ҳусн, лаққабалиқча тўримга илинсами?

Аслзода Саидхон. Меҳмонхонангиздан шинаван-
далар сира аримас эди, баайни сурат-а?

Улфат пошшо. Балли, хўжайин. (Кетмоқчи ҳам-
суҳбатига эланиб) Қулингизда ҳам бир улуг ўтинч бор,
хўжайин.

Аслзода Саидхон. Айтинг?

Улфат пошшо. Муборак хаёлингизни бошқа ни-
марсаларга бўлишга журъат, андиша?..

Аслзода Саидхон. Ҳатто журъатсиз андишангиз
остида ҳам устомонлик ётиши-ку каминага аён. Нақдидан
келинг... нақдидан...

Улфат пошшо. ...Туйғунсиз, хўжайин, туйғун... Нақ-
ди: муборак лафзи ҳалолларига олган «баайни сурат» жо-
йини жадалроқ ясашга кўмаклашсалар? Қаҳрабо тасбеҳ
хараша қилмаса?

Аслзода Саидхон. Ваҳимангиз шулгинами?

Улфат пошшо. Тақсир...

Аслзода Саидхон. Осон экан-ку. Миси чиқаёз-
ган жаноби раисни тезлайман. Деганингиз қаҳрабо тас-
беҳ — Шайх Абдулфотиҳ ҳовурини босишни-да, гўзал оҳу
оёқларига олтин кишанчалар солишни-да ўзлари эплей-
дилар... Ўзларига ижозат.

Улфат пошшо чиқади. Шу пайт Номаялум шахс пайдо
бўлади. Бир зум ҳангу манг қолган Аслзода Саидхон унинг
кетидан йўл солиди. Уларни кўриб қолган Джеймс Тэйлор ки-
риб келган Улфат пошшога сўз ташлайди.

Джеймс Тэйлор. Тўхтагил!.. Анави ким?

Улфат пошшо. Маллани айтяписизми?

Джеймс Тэйлор. Ҳаракатлари бежороқ?

Улфат пошшо. Фарбий Германиядан, Бонндан.

Джеймс Тэйлор. Уйлаганимча чиқди. Аслзода
Саидхонга яқинроқ юрипти?

Улфат пошшо. Бунисидан ҳам огоҳ эканлар-ку,
яна ўсмоқчилаганлари нимаси!

Джеймс Тэйлор. Кўнгилга олманг, пошшо, шун-
чаки... Айтгандай, ҳалиги ноқобил коммунистнамо ўғлин-
гиз Абдуллазиз кўринмайди?

Улфат пошшо. Куйдирди, хўжайин, куйдирди... Шу
кунларда Совет Иттифоқига бориб қайтган... Москва, Ле-
нинград, Тошкент, Самарқандда бўлганмиш, Парвози ба-

ланд, эртаю кеч юургани-юурган... тинмайди кечаю кундуз.

Джеймс Тэйлор. Бизга пуллаган ерингиздаги авом деҳқонларни қитиқлаётгани ҳам ростми?

Улфат пошшо. Рост экан.

Джеймс Тэйлор. Шундоғ денг?! Демак, қилган илтимосларим ёнига, биз шу ерда эканмиз, Совет Иттифоқидан келган биронта одамга мусофирхонангизда ўрин йўқлиги, санқиб юрувчи Совет элчихонаси вакилларига кўз-қулоқ бўлиб туришингиз қаватига яна бир қўшимча — ўша коммунистнамо ўғлингиз Абдуллазизни узоқроқ ерга даф этасиз, яхшиси, деҳқонларни тинчитиш учун ўзини юборасиз, маъқулми?

Улфат пошшо. Маъқул, аммо мушкул.

Джеймс Тэйлор. Орамиздаги ўттиз йиллик иззат-икром туфайли, ҳамёнингизга равон оқмиш долларлар ҳисобдан ташқари, шул илтимосимни-да бажо этасиз!

Улфат пошшо. Қулингизман, хўжайин.

Джеймс Тэйлор. Боринг.

Улфат пошшо таъзим қилиб чиқади.

— Мир Алихон туркуми коммунизмга қарши ашаддий мафкуравий жанг майдонида, хуфиячилар тайёрлашда қулай, қўл келадиган бир восита. Томчи тошни тешар, кичкина тош бошни...

Шу вақт Элейн Бендшалнинг қораси кўринади.

— Хоним, тинч ором ололдингизми, чеккан озорларингиз...

Элейн. Бир савол берсам?

Джеймс Тэйлор. Минг савол беринг, хоним.

Элейн. Айтинг-чи, Америка разведкачиларининг ҳаммаси ҳам сиздек, мистер Джеймс Тэйлор, жентльмен бўлишадими?

Джеймс Тэйлор. Марҳаматли бекам, саволингиз жундек кўринса-да, тагида бир мисқол заҳари бор-а? Ҳануз туркистонликлар таъбирича, эгардан тушмаган ўхшайсиз... Майли... Лекин менинг ҳам бир саволим?

Элейн. Эшитайлик?

Джеймс Тэйлор. Ҳм... Бу садоқатли эрингиз... гарчи Мирзони кўрганида қиттак асабийлашса-да... дову дастгоҳида «Ватан», «Миллат», «Дини ислом», «Россия колониализми» сингари бетайин, жадидлар чўнтагидан тушиб қолган сафсаталардан ўзга бирон жиддийроқ гапи,

бугунги Фарб мақсадларига уйғунроқ сиёсий программа-
си йўқдекми?..

Э л е й н. Овора бўласиз... Кейин ўша сиз билган тур-
кистонликлар таъбирича, қаршингизда дунё ташвишлари-
дан этак силккан аёл, эрининг хотини, фақат хотин...
Аммо йигит кишини... кхрр... бинобарин, сизга монанд
йигитлар сўзини ерда қолдиришга одатланмаганим учун,
майлиз, жавоб қилайин: пантуркизм деган кўҳна афсона-
дан хабарлари бор, албатта?

Д ж е й м с Т э й л о р. Унча-мунча... «Улуғ Туркистон»-
дан ҳам.

Э л е й н. Саломат бўлсинлар... Одатан, мезбон, дабду-
рустан, меҳмон йўлини тўсиб, ачимсиқ сўроқларга тут-
мас эди, билишимча?..

Д ж е й м с Т э й л о р. Узр... лак-минг узр, хушфезъл
фрау, хиргоҳимизга ташриф буюришларини яна бир бор
эслатсам?

Э л е й н. Thank youdegy much! Ташаккур.

Номаълум шахс ва унинг кетидан Аслзода Саидхон
пайдо бўлишади. Ҳаммада синамол назар, ташвиш аломати.

П а р д а

БЕШИНЧИ САҲНА

Бизга таниш танобийнинг кундузги манзараси. Аслзода Саид-
хон юмшоқ креслода ястаниб, кимнидир кутмоқда. Ақиқа кириб
келади.

Аслзода Саидхон. Айни вақтида келдингиз.

Ақиқа. Мен билан гаплашмоқчи эдингизми?

Аслзода Саидхон. Қўлим дилимда, дилим эса
ўзларида. Уйладингизми? Улфат пошшо сизга мунтазир.

Ақиқа. Яна ўша гапми? (Кетмоқчи экан.)

Аслзода Саидхон. Наҳотки, бобонгиз бўйнига
тўрва осилишини хоҳласангиз...

Ақиқа. Бобом? Тўрва?..

Аслзода Саидхон. Рози бўлинг, сизга маслаҳат.

Ақиқа. Сизга-ку, айни мақсад... Чолу кампирлар
азобланиб бўлса-да, кўникишар... Аммо қайлигим Муяс-
сар нима дейди?

Аслзода Саидхон. Қим? Эй, ҳа, Муяссарми?..
Арвоҳини безовта қилманг. Муяссар Совет Иттифоқида
ўлдирилган, худо раҳмат қилсин.

Ақиқа. А, нима? (Ақиқа чуқур изтиробда, йиғлайди.)
Айтинг, ўзга илож йўқми?

Аслзода Саидхон. Йўқ. Шу йилларда ҳамма юмушни ишладик. Бўлмапти. Ҳаммамизнинг тақдиримиз, боринги, тирикчилигимиз сизнинг қўлингизда. Рози бўлинг, акс ҳолда, оқибати яхши бўлмас.

Элейн Бендшаль кириб келади.

Элейн. Хэйло, суҳбат қуюқ-ку. Бевақтроқ кирдим шекилли?

Аслзода Саидхон. Кўзимиз йўлингизда эди, Элейн.

Ақиқа йиғлаганича чиқади.

Элейн. Уйнашингиз кўндиларми?

Аслзода Саидхон. Хушсуратим, дунё таниб атиги бир марта ўйнаш орттирдим. У ҳам бўлса, қаршимдаги...

Элейн. Тушингизни сувга айтинг, йигит. Кўндими, йўқми?

Аслзода Саидхон. Кўнмаганига қўярмидим...

Элейн. Bravo, bravo... Мир Алихон ҳаракатлари но-жўяроқ...

Хонага номаълум шахс киргани учун сўз бўлинади.

Номаълум. Агар жентльмен кечирсалар, сизга икки оғиз айтадиган...

Элейн. Менга?.. (Аслзодага.) Бизни холи қолдиринг.

Аслзода Саидхон. Хўп. (Номаълум билан кўз уриштирганича чиқади.)

Номаълум. Хоним, бўйнингиздаги ҳусайни маржонингиз бир донаси яримта кўринади?

Элейн. Синган.

Номаълум. Заргарга йўлиқмабсиз-да?

Элейн. Вақти-соати келганда...

Номаълум. Келди бўлмаса. Мана, иккинчи ярми, олинг.

Элейн (солиштиргач). Икки ярим — бир бутун.

Номаълум. Ҳа, бир бутун.

Элейн. Бонндан не хабар?

Номаълум. Саккиз йиллик сукут даври тугади.

Элейн. Энди?

Номаълум. Марказ иш талаб этмоқда.

Элейн. Топшириқ?

Номаълум. Шеф ихтиёридаги маълумотларга кўра, полковник Джеймс Тэйлор ишни катта қилмоқда. Мир

Алихонни... жаноби раисни чамбарчас боғлаб олгани ҳақиқатми?

Элейн. Ҳақиқат.

Номаълум. Кейин, ишининг путури ва ўзининг субути кетганроқ кўринади, тўғрими?

Элейн. Тўғри.

Номаълум. Совет Иттифоқига ташланган ўғлидан хабар?

Элейн. Муяссардан?

Номаълум. Ҳа, Муяссардан. Аммо ундан олинмиш маълумотлар Джеймс Тэйлор қўлига етмай... англадиларми?

Элейн. Шундай денг?!

Номаълум. Демак, жаноби раисдан кечмоқ, тошни саркотиб... Аслзода Саидхонга қўймоқ лозим.

Элейн. Шунда нима бўлади?

Номаълум. Шундами? Емон бўлмас...

Элейн. Билсак?

Номаълум. Джеймс лой бўлганча қола берадию Аслзода Саидхон бошлиқ туркистонликлар Мюнхенга жўнайдилар.

Элейн. Мюнхенга?

Номаълум. Аслзода Саидхон «Бундес фрай» ташкилотини тузади.

Элейн. Бундес фрай?

Номаълум. Бундес фрай — озодлик иттифоқи. Миллий комитет ана шу янги бичимда иш бошлайди, хоним... Тошни саркотибга қўймоқ шарт.

Элейн. Шарт бўлса — биз хизматда. Лавозимат?

Номаълум. Лавозиматми?.. Пресс-конференция ўтказмоқ лозим...

Аслзода Саидхон пайдо бўлади.

Аслзода Саидхон. Мир Алихон... тезроқ нариги хонага... тез!..

Элейн. Эҳтиёт шарт, юринг... демак, пресс-конференция...

Чиқадилар.

Мир Алихон. Бу ерда ким бор эди?

Аслзода Саидхон. Ҳеч ким!

Мир Алихон. Ҳеч ким?

Аслзода Саидхон. Ҳеч ким...

Мир Алихон. Менимча... Совет Иттифоқининг кундан-кун парвози баланд, дунёнинг метин таянчига айлан-

моқда, тавба... менимча, биз эса, замондаги синамол ўзгаришларни чўтга солмасдан тadbир кўрмоқдамиз. Ахир, кечган саккиз йил ичида, айтишга осон, саккиз йил ичида муҳожирларнинг ягона мухториятини барпо этиш у ёқда турсин, лоақал Маданий-маърифий жамиятимизнинг жўн ишлари ҳам пучга чиқмоқда. «Туркистон саси» газетамизга ит ҳам, бит ҳам боқмай қўйди. Осиё мамлакатларини галвир қилиб кезганимиз сариқ чақача наф бермади, фақат ҳожи деган ном...

Аслзода Саидхон. Ҳожи бўлганингиз муборак.

Мир Алихон. Иброҳимдан қолган эски дўкон аҳмоқларгагина муборак бўлишга арзир.

Аслзода Саидхон. Ақлни аҳмоқдан ўрганмоқ ҳам бир фазилат.

Мир Алихон. Сирасини айтсам, кейинги вақтларда кўзингизни кўзимдан олиб қочишингиз сабаби — янглиш хаёллар дайди шамоли бўлмасин яна?

Аслзода Саидхон (ўзича). Илони бор. Аврашидан, кула туриб заҳар жойлашидан...

Мир Алихон. Авваллари-чи? Авваллари негадир кўрқмас эдингиз?.. Нураб бормоқда, калла қўйиш фурсати етгандир денг... Уйлайсизки, билмайман.

Аслзода Саидхон. Нурашми? Парвоз олдидан куч сақлашми? Вақт ҳукамо бўлур, мен эмас.

Мир Алихон. Сичқонни тиригию арслонни ўлиги. Ҳали ўлганим йўқ. Қўлимни ювиб, қўлтиғимга урганимча ҳам йўқ.

Аслзода Саидхон. Жаноб, омади келса, сичқон филни енгар эмиш. Ким билсин. Ой қай биримизга боқар?

Мир Алихон. Ҳа-а... мана энди чинини айтдингиз. Тилингиз, дилингиз ечилиб кетди. Суянган тоғингиз ким? Маллами — Бонн хабарчиси?.. Тотли кечинмалар осмонда кезмоқдасизки, гўё кўрмайман?

Аслзода Саидхон. Одам ваҳима касалига дучор бўлганда дўстни душман кўрар эмиш. Юрагингизга сув пурканг, тапти босилар. Ҳозирча эса, жаноблари раис, камина учун ҳурматларини бажо келтириш қарз.

Мир Алихон. Ниятлари пўк, хаёлларини гўё сезмайман.

Аслзода Саидхон. Наҳотки, шунча йилдан бери хизмат қилиб келаётган саркотибингиз, энди сизга нисбатан нонтепкилик қилса?

Мир Алихон. Кўрамиз! Харажатларни қоплаш ма-

саласини қандай ҳал қилдингиз? Бугун Улфат пошшо яна доллар талаб этди?

Аслзода Саидхон. Саркотибингиз Улфат пошшо ҳақини гавҳар билан қоплайди.

Мир Алихон. Гавҳар?

Аслзода Саидхон. Худди. Фақат қаҳрабона тасбеҳ кўз ёшларига писанд қилинмаса — бас!

Мир Алихон. Шайх? Маъқул... Вале одамсиз. Бордию қаҳрабона тасбеҳ хархаша этса, шу жавобни олур: чиннини хоҳ тошга уринг, хоҳ тошни чиннига...

Аслзода Саидхон. Бир кун эмас, бир кун синмоғи бор...

Улфат пошшо (югурганича киради). Жаноблар!.. Радио, хушxabар.

Шайх Абдулфотиҳ, Мавлоно Фигоний, Юртолбек, Биби Давлатлар пайдо бўладилар.

Джеймс Тэйлор. Жаноблар! Хушxabар!

Мир Алихон. Хайрли бўлсин, хўш?

Джеймс Тэйлор. Сталин... ўлган...

Овозлар:

— Ё олло.

— Нима, нима?

— Шунақами?

— Во, ажабо.

Мир Алихон. Ана, олло-таоло қудрати.

Джеймс Тэйлор. Беш-олти кунлик қордек гумдон. Сталин йўқ... Мамлакатда парокандалик... Мақталган халқлар дўстлиги ўзининг тескарисига айланур. Сиз, ниҳоят, тантана қилурсиз. Тушкунликка ўрин йўқ. Дадил бўлинглар, дадил!..

Мир Алихон. Ишончимиз комил, йўлимиз ҳақ!..

Фигоний (четга). Наҳотки?!

Парда

ИККИНЧИ ПАРДА

ОЛТИНЧИ САҲНА

Ақиканинг бўлмаси. Столда яримлаб қолган шиша — май, қадаҳ, сигарета. Қўнғир зулфи опшоқ кўйлаги билан битта тўкилган Ақика сачраб уйғонди. Уйғонди-да, кўрган тушини — сўнгсиз хаёлини ошқора қилади.

Ақика. Кетманг!.. Тўхтанг!.. Муяссар, азиз йигит, мана: иккисиям лиммо-лим... Муяссаргинам, севарим, би-

ри сизга, ғойибона бўлса-да, олинг, ўтинаман... Хумор кўз-ла боқсам ҳам ячмайсиз. Кўз ёшини тўксам-да, истамайсиз? Негадир қошингиз чимирилган. Уйлайсизки, севмайди, севмаган, ваъдалар шамолга ташлаяган... Ҳа, сиз йигитлар доим ҳақ. Биз, бечоралар эса яккаш айбдор... Начора? Қиз қалбининг нозик торларини узмоқчи, бузмоқчи дағал қўллар ҳар қадамда топилар экан... Яна бошимни силаш ўрнига, қошингизни чимирасиз. Қўзларингизда таъна тошлари... Майлиз, нимаям дердим? Зорим, фақат зор-озорим бор... Олинг, сўзим ерда қолмасин, олинг?.. Ичмайсизми? Истамайсизми?

Муяссар овози. Ақиқа, нодирам, қўйинг бу ишни. Тойиб кетиш ҳеч гап эмас, Узингизни сақланг. Мен, албатта, сизни топаман... албатта...

Ақиқа (*гандираклар қўзғалганича*). Муяссар овози!.. Мен билан сўзлашмоқда? Тойманг?.. Сақланг!.. Топаман... албатта!..

Аслзода Саидхон овози. Бегим, Улфат пошшо сизга мунтазир, наҳотки бобонгиз бўйнига тўрва осса?

Ақиқа. Аслзода? А-а? Улфат пошшо менга?.. Тўрва? Бобомми?..

Мир Алихон овози. Ҳой, қизгина, бўлди-да, ҳаммамизни шармандаю шармисор қилмоқчимисан?

Ақиқа. Мен-а, жаноби раис? Шу қадар ёмон эканманми?

Шайх Абдулфотиҳ овози. Она қизим, онагинам, бу газандалар маслаҳатига кўнма. Бобонг гадолик қилса — ҳечқиси йўқ, кўнма!

Ақиқа. Гадолик?.. Ҳечқиси йўқ? Сиз-а? Оппоқ соқолингиз билан-а? (*Холдан толади.*)

Муяссар овози. Ақиқа.

Ақиқа. А-а? Сиз?.. Муяссар акамлар?..

Муяссар овози. Мен. Танимадингизми, умидим? Мана, олинг, сизга бир даста лола келтирдим.

Ақиқа. Лола. Баҳор нишонаси... покиза, беғубор фасл жарчиси... Йўқ. Йўқ, ололмайман.

Муяссар овози. Нега? Қўлимни қайтарманг, Ақиқа, севгилим?

Ақиқа. Севгилим, дедингизми?

Муяссар овози. ...Бу — тансиқ лола. У томондан, дахлсиз, меҳнаткаш элу юрт кўкламининг қалдирғоч чағи. Олинг!

Ақиқа. Йўқ, ололмайман. Сиз айтган дўстлик, биродарлик бўйи билан машҳур элу юрт лолалари маним бадбахт қўлимда сўлиб қолса... Ололмайман... қўрқаман...

Муяссар овози. Қўрқманг, кўз қароғим, бу лолалар ўз рангини, бор чиройини сизга ўхшаш келинчақлар лабларидан, ёноқларидан олган. Гул гулга қўшилса — олам гулистон-ку... Нодир ҳусн, қоши ҳилолим!.. Қиз меҳри, эркалаб боқишлари, севиб табассум этишлари бу лолаларгагина эмас...

Ақиқа. Жим... Бас-с... Қанисиз? Алдаманг мени! Овоз беринг?.. Надурки, сиз ҳам алдайсиз... лолаларни бери-и-нг? *(Тўсатдан ўзига келиб, хаёли тарқалади.)* ...хаёл... сароб.. уф, найлайин... қани энди шу хаёлнинг мингдан бир зарраси чин бўлса?.. *(Ўзини ўринга отиб туриб, пиқ-пиқ йиғлайди.)*

Шу замон оёқ учиди сармаст Аслзода Саидхон кўринади.

Ақиқа. Сизга нима керак?

Аслзода Саидхон. Сиз!

Ақиқа. Шу бемаҳалда-я!

Аслзода Саидхон. Айни муддао, шу бемаҳалда сиз керак.

Ақиқа. Менга тегманг.

Аслзода Саидхон. Қўнғил булоғидан сув тутар-сиз умидидаман, бебаҳо гавҳар... Очман, жоним, оч...

Ақиқа. Элейн-чи?

Аслзода Саидхон. Менга сиз керак, сиз...

Ақиқа. Бургут ҳам нафсидан илинар эмиш...

Аслзода Саидхон. Ҳисор қўзичоғи — оёғидан...

Қоронғилик. Тўс-тўполон.

Парда

ЕТТИНЧИ САҲНА

Ақиқанинг бўлмаси. Тонг отмоқда. Тонгнинг нимқизғиш нурлари дераза орқали хонани ёритар экан, сочлари паришон, кўзлари ножўя, кўйлаклари йиртилган Ақиқа кўринади. У онаси Биби Давлат кучоғида.

Биби Давлат. Сочларимнинг қолгани шу тунда оқарди. Навниҳол набирам пешонасида шу тунда ажин пайдо бўлди.

Ақиқа. Бечора бошим, шўр пешонам! Муяссар, азиз йигит... Начора?.. Муяссар, Ақиқангиз ўлди, умидингиз шармандаси чиқди. Булар етмагандек, телбалик, руҳий паришонлик ҳам ўраб-чирмаб келмоқда, енгаман дейди! Эй тақдир, шунчалик заволмисан?

Биби Давлат Сабр... тоқат... Марварид ёшларинг-
ни тўкма. Йиғлама, жигаргўшам. Ниҳол бошингга тушган
кулфат азобини тортиш мен учун осон деб ўйлайсанми?
Тақдир... Шундоғ яқин топмоғи табиий... чамаси... Ер қат-
тиқ, осмон йироқ, ошиёним тўзиган... (Халққа) Азиз одам-
лар, бу жумла жаҳон азройилларидан, ахлатхўр оч меъ-
далардан, ифбат қароқчиларидан ҳазар қилинг! Алдан-
манг... (Набирасининг бошини силаб) Қўй, йиғлама, ази-
зам, йиғлама... кўзингни оч!

САКҚИЗИНЧИ САҲНА

Раққоса қизлар хонаси. Гримхонани эслатади. Заркокил, Бо-
домқовоқ ва Зулукбадан диққати бошини икки қўли ораси-
га олган Ақиқада, Омонёр кўкнори гиё эзмоқда. Улфат
пошшо кириб келади.

Улфат пошшо. Баракалло, ойимчаларим... Хўш,
менинг булбулчаларим, ўйинга тайёрмисизлар? Ҳа-а...
Ақиқа бегим, кечаги рақсингиз барча меҳмонларим ақли-
ни олди... Бўлинглар!.. (Чиқади.)

Заркокил. Сиз, Ақиқа бегим, бу оғуни ичманг, кек-
сайган бобо ила она, ҳамшаҳарларим тирикчилиги ўтма-
япти дея бу юмушни бошласангиз, биз ит текканлардек
афгор бўласиз, синглим.

Ақиқа. Ит теккан? Мен афгорландим. Бу йўлга ки-
ришдан бўлак иложим йўқ.

Куйган жигари бағри садпора Ақиқа «Сайдинг қўя бер, сайёд» ашу-
ласининг бир байтини хиргойи этади-да, яна ёш тўкади. Қизлар уни
овутмоқчи бўладилар.

Бодомқовоқ

Омонёр, Омонёр акажон,
Бошгинам оғрийди-я.

Зулукбадан

Бошгинандан аканг айлансин,
Нималарга оғрийди-я?

Бодомқовоқ

Бозорларда бўлар экан,
Кутичаларда турар экан...

Заркокил

Ана шуни оти кўкнорижон,
Ушанга огрийди-я.

Барча қизлар

Ушанга огриса-я.
Аламмо-аламмо.

Яна сукуват чўкади. Қизлар ҳануз ёш тўкмиш Ақиқа бошида. Ҳайронлар.

Омонёр кўкнори. Ақиқа тушмагур бу қўшиқни ҳам сизларга ўргатипти-да, ҳа, майли... майли...

Бодомқовоқ. Оға, майиз... Майизингиздан жижжа беринг?

Омонёр кўкнори. А-а? Майиз... хўп...:

Бодомқовоқ. Ақиқа, мана, қора майиз!

Чехраси бир оз очилган Ақиқани кўрган қизлар шўхликни бошлайдилар.

Зулукбадан

Ёр-ёр айтсанг бери кел,

Айтишайлик, ёр-ёр.

Оқ милтиқ, қора милтиқ

Отишайлик, ёр-ёр.

Бодомқовоқ

Оқ милтиқ, қора милтиқ

Отган отам, ёр-ёр.

Уз қизини кўкнорига

Сотган отам, ёр-ёр.

Заркокил

Кўкнорижон, кўкнори

Қанду асал, ёр-ёр,

Омонёрнинг кайфи хуш,

Тани касал, ёр-ёр...

Қизлар хонани бошларига кўтариб кулишар, Омонёр кўкнори ҳам ўрнидан қўзғалиб, уларга жўр бўлишар.

Омонёрнинг кайфи хуш,
Тани соғлом, ёр-ёр...

— Ё кароматингдан, кулганда бўғоз-қисирини ажрим этиш мушкул экан-а... Қиҳ-қи-қи...

Заркокил. Агар... Магар...

Омонёр кўкнори. Агаржонни магарнисага уйлантирсангиз — кошки деган бола туғилади, кўзидан... Қаҳ-қи-қи...

Бодомқовоқ. Омонёр амак, жилла бўлмаса кечаги саргузаштингиз ҳикоясини... Жо-о-н амак?

Омонёр кўкнори. Хўп, дили жигарларим, хўп... Қани... Сабабдан-сабаб, балчиқдан иморат, ҳалиги жойларингиз курси искасин, сўнгра...

Бодомқовоқ. Айнимасдан бўлмайдимиз?

Заркокил. Бошқалардан эшитганимиз ҳам етар?!

Омонёр кўкнори. Хўп, Сабабдан-сабаб, балчиқдан иморат. Аввал шунга айтмай: кўкнори дейиш пурҳикмат сўз эмас, гуноҳ. Гиёвон, паррихта гиёвон дейиш мақсадга мувофиқроқ, олма-анорларим! Манам меҳригиёси бор, болажон-жигаржон йигит эдим. Оқшомдан бўза солиб, қилардим маз-за... «Сайил ҳам сайил, саргардон ҳам» деганларича, шу йиртиб-ямаб, бичиб-тўқиб иш кўрган оми-нодон Мир Алихон хизматида юра бериб, ғаму ғусса орқасида савдойи бўлиб қолдим шекилли, гиёвонлар даргоҳини хуш кўра бошладим. Бу бемаъниликдан айнигандан сўнгги бамаънилигимми ё бамаъниликдан куйгандан кейинги бемаънилигимми? Узимам ҳайронман.

Заркокил. Бу жумбоқ не-не орзуларни кўкка со-вурган.

Ақиқа. Кишилар орасида бемаънилик уруғи ҳали кўп экан...

Омонёр кўкнори (*уйчан*). Кечага келсак, кеча шундай тарих содир бўлди.

Қоранда гиёвонлар тиришиб ўтирган эдик, бир чапдаст йигит кириб келди. Бўғоз сичқондек гиё билан икки шамни олдимизга тўғрилаб, сизларга назр-ниёз атаган эдим, деди-да, чиқди. Оқсоқолимиз ҳалиги йигит зотини, ҳимматини арши аълога кўтариб мақтар, биз ҳам унинг дуосини қилар эдик. Шира-шарбатлар, яъники тўрт-беш дона майиз билан ичилган кўкнорининг ширин кайфи аъзойи баданга таралар экан, оқсоқолимиз: «Боёнги икки шам ёқилсин, жангнома ўқилсин», деб буюрдилар. Бажо қи-

линди. Ҳамма чуқур сукутда, сув сепгандек... фақат шикаста қироат. Бир вақт қарасам, бир бўлак оқ мрамртошдан ясалиб гулгун шароб билан лиммо-лим тўлдирилган салқин ҳовуз бўйида ўлтирибман. Сизлардек ҳафиф парилар, сим олмачалари ҳарир кўйлаklarини туртиб чиққан беандоза мўрчамиёнлар «алёр» айтишиб шароб сунишар, бу дунё гаштини суриинг, беклар беги, амири лашкар, Омонёр акажон-эй, дейишиб субҳ бўсалар беришар...

З у л у к б а д а н. Вой, бўса... яна субҳ бўса? Сизга-я?..
Ҳа-а-а...

Омонёр кўкнори. Кулманг, кўзидан, хаёл қочади... Ҳа, шу дақиқада «қарс-курс» яшин чақнаса бўлади-ми? Биримиз йиқилган, биримиз иккинчимизга калла қўйган, хуллас, қоп-қоронғу кўкнорихонада чикка-пукка. Бурчак-бурчакдан: «Ҳой нима бўлди?», Қайфни белига тепди-ку», «Вой пешонам» қабалидаги инграшлар эшитилар. Ҳайфга кетган кайфга ачиниб бош кўтарсам, пешонасида ёнғоқ пайдо бўлган оқсоқолимиз дарғазаб:

«Ҳалиги жувонмарг икки шамнинг белига мушак жойлаб келиб, бизни майна қилган экан-а. Ҳа-ҳа, ўзи зоти паст йигит эди. У падари лаънат, ўйнашдан бўлган, ўйнашдан...»

З а р к о к и л. Вой-вой, ўлдирди. Ипилтириқ тушмагур...

Бодомқовоқ. Яхшиям, бахтимизга дилшодимиз бор. Бўлмасам юрагимиз, тарс ёрилган бўлар эди.

Омонёр кўкнори. Мени ҳам бахтимга яхшиям сизлар борсизлар.

З у л у к б а д а н. Дилшодимиз... Яхши, ажаб айтдинг, Бодомқовоғим. Ўта муҳтожлик жўнида Улфат пошшо тузоғига илинганимдан бери дилшодликни-да, унутдим, дилшодим-да йўқ. Бемаънилик устига бемаънилик.

Б о д о м қ о в о қ. Оҳи саҳарим, ўкинма... қиз бола тақдири ҳануз аччиқ...

З а р к о к и л. Ҳаргиз тарсо кўзлар, ғунчаи хандон шевасини истовчи аҳли бетамизлар наздида биз дилшодлик қўғирчоғимиз-ку? Фасли баҳоримизни пайҳон этиб, нота-вон кузда тирикчилик кечирिशга мажбур этганларидан сўнг, хоҳ ўкин, хоҳ ўкинма, тақдиримиз шул.

У л ф а т п о ш ш о (кириб). Қани бўлинглар, ўйин навбати келди. Тез, тезроқ...

Қизлар рақс ҳозирлигини кўриб, танобий сари йўл оладилар,

ТУҲҚИЗИНЧИ САҲНА

Тун. Танобийнинг сирли манзараси. Зиёфат айни авжида. Бизнинг танишларимиз ҳам столлар атрофидан жой олганлар. Ғарб ва Шарқ муסיқаси омиктасидан иборат усул қарши олган қизлар кириб келиши билан меҳмонхонада ҳам шаҳвоний руҳ, ҳам осий бўй ҳоким бўлгандек туюлар. Ҳамманинг диққати чўғ каби ёниқ турк қизи Заркокил, ҳабаш дунёсининг қадди-қомати тараш зебоси Зулукбадан, араб оламининг нодираси Бодомқовоқда — дунёдан умиди бор киши ёш ва бош истисно, жонини олувчи қизларда. Булардан сўнг саҳнада Ақиқа пайдо бўлади. У шикаста араб рақсини ижро этганича ўзини ичкарига олади. Саз ва рақсу ноз тугаётганда, нозанинлар кетган бўлсаларда, бир дақиқа, нечукдир жимлик давом этар ва сўнгра бу жимликни Джеймс Тэйлор бузар.

Джеймс Тэйлор. Жаноблар, шу қадаҳни ўтирганлар саодати учун!

Кўтардилар.

Мир Алихон. Шинавандаликларига тасанно, офарин!

Фигоний. Саодат... Ақл бовар қилмас тариқада ҳақорат этилган ҳаёлда саодат! Таажжуб... Яна фаҳш қафасда.

Мир Алихон. Мавлоно, кўпроқ ютдингиз шекилли, тоғ жилғаси сингари шалдираб қолдингиз?

Фигоний. Шалдираб?.. Жилға?.. Жаноби раис, юрт сари эсмиш ҳайдар шамол йўлини тўсишга чиранган сервиқор қоя бўлгандан кўра, ўша деганингиз жилға, шалдираса-да, бир парча ерга обиҳаёт бергани афзал эмасми?

Джеймс Тэйлор. Браво! Хўш, сиз-чи, сиз қай бир парча ерга обиҳаёт бердим хаёлидасиз?

Фигоний. Сэр, энди ўзингизга келдингиз. Саодат дейсизу оғу тутасиз. Саволингиз жон озуғи эмас, бош қозиги.

Джеймс Тэйлор. Оғайниларни ўрта йўлда ташлаб, коммунистлар қароргоҳини нишонга олмиш чирик бошлар учун бўлса — хўп қозиг экан.

Фигоний. Сиз, америкалик корчалонларга кўп ҳайронман. Тушингизга коммунистлар кирганда лабингизни учуқ босиб уйғонасизу мамлакатингизни зар печак каби ўраётган фашистларни писанд қилмайсиз... Ёмон йўлдош, нодон сирдош фарқига бормасдан нечук одам бўлдим?

Элейн. Шоир, ит бўлмоқ учун ҳам бир қарич дум керак...

Фигоний. Ринд табиатингизга балли, нозанин хоним! Ит бўлмаганим туфайли тўнғизлар думида...

Мир Алихон. Ба-а-с.

Шу пайт Номаълум шахс пайдо бўлади.

Элейн. Улуғлар, пресс-конференцияни бошлаш фурсати етгандир? Жаноб мухбирлар, марҳамат! Миллий комитет ва унинг раиси жаноби Мир Алихон фаолиятига оид саволларингиз бўлса, жавоб беришга тайёрман. Марҳамат!

Танобий—кабарэнинг бир бурчагидан жой олган бир туркум журналистлар, баъзилари ёндафтарларини, иккинчилари фотоаппаратларини ола оёққа босадилар.

Биринчи журналист. Хоним, аввало, бизни шу пресс-конференцияга таклиф этганингиз учун ташаккур... Сўнгра савол: қани айтинг-чи, Мир Алихон раислик лавозимини қўлга киритиш учун Миллий комитетнинг биринчи раиси Мустафо Чўқаевни заҳар бериб ўлдиргани ростми?

Мир Алихон. Мен бу саволга мутлақо қаршиман!

Элейн. Ҳа, рост.

Мир Алихон. Элейн!

Иккинчи журналист. Тафсилоти?

Элейн. Тафсилоти? Das ist sehr leicht! Тафсилоти шундай, қочоқ Мир Алихон 1922 йили ватан ва бола-чақасидан кечиб, Германияда пайдо бўлади. Дастлаб у гўл туркистонликларни шилиб кун кўради, кейин 1930 йилдан немис разведкасига ишга кирилади.

Мир Алихон. Тилингни тий!

Элейн. Энг ифлос, энг оғир топшириқларни бажаришда ном чиқарган Мир Алихон 1933 йилдан бошланган ишларда нодир жонбозлик кўрсатар, эвазига ёғлиқ мукофотлар олар, босар-тусарини билмас эди. Мен эса жанобнинг сояси, зимдан ҳар бир қадамидан хабардор эдим. Тақдирнинг ножўя ўйини орқасида Мир Алихон менга ошиқ бўлдилар... севги, гул, оҳ-воҳ...

Мир Алихон. Бас! Шармандаликниям чегараси бўлади?

Элейн. ...Бироқ, немис қизига уйланмоғи учун у Германия граждани бўлиши ва христиан динини қабул этиши шарт эди. Мусулмонлар ҳақиқати учун ўзини фидо айлаган киши ўйлаб-нетиб ҳам ўтирмайди: гестаподаги шефлари кўмагида динидан ҳам, насабидан ҳам кечди.

Шайх Абдулфотиҳ. Нима? Диндан... насабдан... христианликни қабул қилди?

Мир Алихон. Ишонманг... ифво бу.

Элейн. Қабул қилганда ҳам энтикиб, ўйлаб-нетиб ўлтирмасдан... Ich bin aber eine reinblütige Arierin. Яъни мен, олий ирқли аёл, ватаним манфаати туфайли, сассиқ

туркистонликнинг хотини бўлдим... Мир Алихон «жасорати» юксак баҳоланди: у Германия ташвиқот-тарғибот министрлиги шарқ бўлимига, серпул жойга ишга олинди. Гитлер разведкаси топшириғига асосан Мир Алихон, 1941 йилдан бошлаб, «Миллий комитет»ни ва 1942 йили «Миллий легион»ни тузишга киршиди. Мустафо Чўқаев раис ва Мир Алихон ўринбосар лавозимларини эгаллагач, улар орасида кучли низо бошланди. Мансабпарастлик курашининг якуни сизларга маълум.

Учинчи журналист. Хоним, Мир Алихон яқинда Маккаю мукаррама зиёратидан «ҳожи» бўлиб қайтди. Бунга нима дейсиз?

Элейн. Сиёсат ниқоби остида яшашни жўн билган чапани қиморбознинг навбатдаги найранги, холос.

Мир Алихон. Чаён!. Сени учратган кунимга лаънат!

Тўртинчи журналист. Хоним, Мир Алихоннинг сиёсий программаси борми, маслак ва мақсади нечук?

Элейн. Сиртдан қарасангиз, «Ватан», «Миллат», «Антикоммунизм», «Пантуркизм», «Ислом мудофааси» каби баландпарвоз сайрашлар, ватан йўлида жонини тиккан жафокаш. Авра-астарни ағдариб моҳиятига назар ташласангиз, чексиз мансабпарастлик, жаллодлик, дунё ортириш... Қисқаси, қўли қон қароқчининг ўзгинаси...

Биринчи журналист. Дунёсини қайда сақлайди?

Элейн. Швейцарияда... Унинг, ҳозирча, сўнги ифлосликларидан бир шингил: туркистонликлар бу жон сақлашган мамлакатда моддий танқисликда яшамоқдалар, яъни муллажиринг йўқ. Хўш, нажот борми? Албатта бор. Швейцария банкасига хабар берилса, бас. Лекин Мир Алихон ўзгача ҳийла ишлатиб, пул топади. У ҳам бўлса думбул табиатли Шайх Абдулфотиҳни ими-жимиди алдайди-да, Ақиқа номли набирасини Улфат пошшога пуллайди... Даллол, даллол бўлганда ҳам ширинкомани зўр оладиган даллол!

Шайх Абдулфотиҳ. Жаноблар, бу игво, ўтинаман, бу гаплар матбуотда босилмасин.

Юртолбек. Даҳшат, разолат.

Фигоний. Қандай разолат, беомуслик... Мир Алихон, шармандалики-да, чегараси бўлади...

Иккинчи журналист. Хоним, мени кечиринг, шунча йил сизни хотини деб юрган кишини қиттак бўлса ҳам севган эмасмисиз?

Элейн. Севги?! Етти ухлаб ҳам тушимга кирмаган...

Ausgeschlossen! Жаноблар, пресс-конференцияни ёпиқ деб
эълон қиламан. (Номаълумга яқинлашиб.) Хўш, қалай?..
Виски.

Номаълум (четга). Хизмати битди.

Заҳар солинган қадаҳни Элейнга беради. Элейн ичади.

Элейн. Жаноблар, сизларнинг саломатлигингиз учун...
хаҳ-хаҳ... аҳ... дод... заҳар. (Номаълумга) Ифлос... яра-
мас... (Гун учиб жон беради.)

Мир Алихон. Улдиришди?!

Джеймс Тэйлор. Демак, пай кесиш.

Номаълум. Тушунмадим?

Джеймс Тэйлор. Тушунмасликка олдим де, тўғри
бўлади!

Номаълум. Йўргакдаги чақалоқ бўлсамки, сенлар-
дан тўғрилиқни, ё эгриликни ўргансам. Туркистонликларни
қўй. Бизни ўз борди-келдимиз бор.

Джеймс Тэйлор. Борди-келдинг — кўпроқ жосус
жамғариш — «Бундес фрай» кашф этиш экан-ку, менга
аён!

Номаълум. Аён? Аён эрса пўписа қилма! Бу — қи-
мор! Ютсанг оласан. Ютқазсанг даврадан чиқасан! Гард-
кам!!

Парда

ҲИНЧИ САҲНА

Қундуз. Шалаббо ёмғир нам ҳавоси танобийга ҳам кириб келган.
Қалблари ҳасратга тўла, ақлдан озаётган кишилар Мавлоно Фигоний
танбуридан равон оқмиш, тўлқин бермиш «Наво» ноласи таъсирида.
Хонанинг бир бурчагида чўкка тушган Омонёр кўкнори ҳам гиё кай-
фиданми ё «Наво» ларзасиданми, ажаб ҳолатда юлдуз санаб ўлтирур.
Соз овози ниҳоятига етгач, Омонёр кўкнори алланечук гап бошлайди.

Омонёр кўкнори. Азамат Тошкент Шахавантаҳу-
рида номи кетган бир девона бўлар экан: дўкондорлар
эрмаги. Бугун у дўконда, эртан бу дўконда нонушта, туш-
лик, кечлик ризқини кўрар, шу зайлда кун кетидан кунни
қувлар... Бир маҳал дўкондорлар қарасаларки, девонадан
дарак йўқ. Ҳайрон бўлишиб, девона кулбаси — масжид
ҳужрасининг даричасини бориб қоқадилар — жавоб чиқ-
майди, итарадилар — очилмайди. Кучлаб даричани ёриб
кирсаларки, девона мурда. Даричага оёқларини тирагани-
ча жон берибди. Жасади қорайиб-кўкариб кетган эмиш.
Ҳушлари бошларидан учган дўкондорлар, «шаҳримизга

вабо кепти» ваҳимасида шифохонага югурадилар. Шифохона жарроҳлари ўлим сабабини излаб, девона қоринни ёрсалар бир сиқим олтин ақча чиқса бўладими? Ана ўлим, мана ўлим...

Фигоний. Иним, очкўзлик — ўз жонидан қасдини олипти. Лекейин, бизлар гувоҳ ҳодисалар қаршисида — бу беозорлик эмасми?

Омонёр кўкнори. Ҳа-ҳа... Гадой. Умри кишилар эшигида. Бошпана — масжид хужраси. Сўққабаш. Инчунин олтин тўплаган. Бегоналар қўлига тушади васвасасида олтинларни ютгану дунёдан ўтган... Сабабдан-сабаб, балчиқдан иморат деганларича, Швейцария банкисида дунё тўплагану ўзини эмас, биз шўр тақдирларни гадой қилган... (*Пешонасига қўйиб-қўйиб юборади.*)

Фигоний (*хаёл аралаш*). Ҳақиқат... бамисоли ҳақиқат сингари содда. Оқил дилкашимни қўлга олишим билан, яккаш узоқ кечмиш хотирамни безовта қилар. Эсимда: кўклам... Нуқра осмон, заррин қуёш, Чимён тоғлари бағрини ёриб қубба-қубба отилиб чиқмиш ўн икки булоқ. Эй, сиз у сувдан бир бор ичмабсиз, бу дунёга келмабсиз...

Юртолбек. Мавлоно, ўтинаман, бас-с... чил-чил дилжигаримни қайталаб қиймаламанг, бас-с...

Биби Давлат. Она ҳурмати, давом этинг, устоз, дийдаси қаттиқлар...

Фигоний. Қасд қилдиму ҳар булоқ кўзидан, агарчанди табиатнинг жимир-жимир чиройини бузсам-да, бир ҳовучдан обизамзам ичдим. Бу роҳатга нима етсин... Шу чоқ қаёндандир бир жуфай-жўра булбул пайдо бўлишди: кўзгудек тиниқ тошлар устида сакрашиб ташналикни босдилар, шўх-шўх чўмилдилар, нав-ниҳол ёнғоқ бутоқларида ўйнашиб-сайрашиб чечаклари чаппор тоғ баландликлари сари қанот ёздилар.

Шайх Абдулфотиҳ. Афтодаҳол, дарди дарё шoirсиз, дўстим...

Мир Алихон. Кўкнори хаёл, бежалган дард.

Омонёр кўкнори. Сен (*вазиятини ўзгиртмасдан*) бўрини аясанг, бўри сени талайди-да!.. Мавлоно дардига жон бераман, сиз қақур-қуқур Мир Алихонда—дод!.. Дод...

Мир Алихон. Қизғиш кўзинг тупроққа тўлгур нашаванд! (*Тенади.*)

Фигоний. ...Бемаҳал қичқирган хўроз — ё нодон, ё ғўр жўжа. «Берди»сини айтгунча беланги бўлмай, чиртинг-пиртинг қилмай... тоқат лозим, эшони ҳожим, билъакс...

Шайх Абдулфотиҳ. Балли. Давами?

Фигоний. ...Биласизларки, танбурнинг жонони арчадан, баланд тоғларда ўсган, қуёш ҳарорати, шамол кучи, булбул ноласи билан жингиртоб арчадан ясалади.

Биби Давлат. Беғубор жаранг овоз, дилновозлик шундан денг?

Фигоний. Шундан, Бибижон, шундан... Ниятим айни арчани топиш бўлгани учун сайроқи булбуллар қорасини олиб яна йўл босдим: оқшом тушди, тун таралди, тўлин ой баркашдек бўлиб кўтарилган, борлиқ жамолини, қоялар бағрида қад кўтарган арчалар қоматини кумуш ипакка ўради. Шу замон табиат уйқуни тарк этса, тун билан кун фарқига бормай қолган тўрғайлар, читтаклар, саъвалар, булбуллар, яна қанча-қанча қушлар вижир-вижир, чуғур-чуғур сайраб кулсалар, баҳс бойлашгандай арзи қалб айласалар бўладими?

Омонёр кўкнори. Сониян... бир кўрсам... бир тўйиб дунёдан ўтсам, армон қилмас эдим-да. Устоз, эшитганим бор-да, ўша арчалар кўки мушаксабзи баргининг ҳидини берармиш, тўғрими?

Биби Давлат. Биз йўқотган ватан муаттар бўйи, бизлардан юз ўгирган эл-юрт ҳаётининг абадий яшиллиги уларда, Омонёрбек...

Омонёр кўкнори. Хушкайф... Кўзикмасин...

Фигоний. Бу танбур шу тунда, булбул ини ёнида топилган арчадан. Қачонки қўлга олсам ўша манзара хаёли қалбимни тимдалар, созим нодонлигимдан гина сақлаб дув-дув ёш тўкади.

Хонага руҳи даргазаб Аслзода Саидхон кириб келади.

— Бугун ҳам «Наво» чалинмади, йўқ, таъна тошлари бошимга отилди, яхшилар, сўққабошимга...

Аслзода Саидхон. Таъна тошлари бошини қон, дилини фиғон айлаган бечора... Қосаси оқармаган, бахти чопмаган беозор сўққабош... Бас, масхарабозликни ҳам ниҳоят бор, чол!

Шайх Абдулфотиҳ. Ҳаё! Очиқроқ гапиринг?!

Аслзода Саидхон. Мана, имонфуруш «дардининг заҳар мевасини тотиб кўринглар. (*Кўлида кўтариб келган китобни ўртага улоқтиради.*)

Юртолбек. Китоб?

Аслзода Саидхон. Балли, китоб. Мавлоно Фигоний, тагида эса Мавлонов Сотагоний битган «Воқеанома».

Мир Алихон. «Воқеанома?» Ким нашр этибди, ким?

Аслзода Саидхон. Абдуллазиз... Улфат пошшо ўгли. Ҳа... хотимасини ўқиб беришим мумкин. (Китобга интилади. Лекин ундан олдин китобни қўлга киритган Мавлоно Фигоний даст туриб сўзлайди.)

Фигоний. Хотимасини каминадан тингланг, жаноби раис, ёд бўлиб кетган, ёд... «Халойиқ, қўлингиздаги китоб юзи қораликда қолган, ёмон одамларга ёндашиб йиқилган ватангадолар, элу юрт истиқболидан бет ўгирган дилиси-ёҳлар, ғарибона эл кезар умри сароблар тарихи...»

Мир Алихон. Мавлоно Сотагоний!..

Фигоний. «...Улик ва ҳали тирик гитлернамо аблаҳлар, Мир Алихон, Мустафо Чўқаев, Аслзода Саидхон каби бадбахт корчалонлар, бепадарлар қўлида ўйинчоқ бўлиш — халқ доди, авлод балоси, инсон фожиаси экан билсам... «Воқеанома» шу ақлнинг ҳикоясидир, халойиқ...»

Чатнаёзган Аслзода Саидхон, кўкариб кетган Мир Алихон Мавлоно Фигонийга ташланадилар,* бўга бошлайдилар. Шайх Абдулфотиҳ, Юртолбек, Омонёр кўкнори эса ёрдамга келиб, Мир Алихон билан Аслзода Саидхонга ёпишадилар. Нима қилишини билмаган Биби Давлат ур-йиқит атрофида «чир-чир» айланар экан, шовшган, энтиккан Ақиқа учиб хонага киради.

Ақиқа. Мактуб!.. Муяссардан... мактуб!

Мир Алихон. Муяссардан, меним ўғлимдан? Тезроқ олинг!

Аслзода Саидхон. Магнитофон лентаси-ку, бутун дунёни айланиб чиқибди-я... қани, эшитайлик.

Ҳамма магнитофон бошида.

Муяссар мактуби: Ассалом, бегона — ота, ёв — қариндошлар, на танишу на билишлар... Сизларга йўлламиш саломим мазмуни андек ғайритабиий кўриниши эҳтимолдан узоқ бўлмагани учун номани лентага кўчирдим, негаки, овозимни танирсиз, Муяссар нафасини сезарсиз... Сизлар орзиқиб, тинмай ҳикоя этганингиз Ватанни кўрдим. Кўрдиму ҳаёт қолганимга ҳад-ҳисобсиз қувондим. Қувондиму аччиқ ҳақиқатни айтсам, ҳаммангизга беҳад ачиндим. Қилмиш-қидирмишларингиз кечириниш қийин бўлган жиноят, яна аниқроғи, қонли сароб экани исботга муҳтож эмас. Сиз, тирик мурдалар, ҳа, жони бор ўлиқлар, ҳеч нарсани англашни истамайсиз: кўзингизни кўр, қулонгизни кар, юрагингизни тош айлаб, беҳуда кўча чанги-тишдан, ёш боладек ҳаво бузишдан ўзга юмушга ярамаслигингизни, баҳор қўйнида эркаланмиш бу Ватан,— афсус, минг афсуски, кеч, жуда кеч шу туйғу соҳиби бўлдим,—

бу халқ ашаддий душманлари қўлида қўғирчоқ, бир қарасангиз, Гитлер шоввозлари тизгинида майна, икки боқсангиз, Америка разведкаси ноғораси остида йўрға бўлиб келажагингизни ҳатто билмайсиз ҳам, қай бирларингиз эса билишни-да, хоҳламайсиз.

Ранги момик булут, кўзлари қон Мир Алихон магнитофон томон югуради.

Мир Алихон. Оқпадар... Овозинг... ўч...

Омонёр кўкнори (*чаптастлик билан унинг йўлини тўсиб*). Гаштига етганда кайфни бузма-да, бошимизга отилган тош!..

Мир Алихон. Кўкнори, ўт йўлдан.

Омонёр кўкнори. Хўжайин... (*Мир Алихонга калла қилади.*)

Муяссар мактуби: Сизлар, Совет Иттифоқи Гитлер зарбасига нари-бериси билан беш-олти ҳафтагина бардош қилур, дея бонг урган эдингиз. Жаҳон социализми тузумининг, пайқаяпсизми, жаҳон метин таянчи бўлган бу мамлакатда коммунизм қурилмоқда. Сизлар, Сталин ўлди, энди Совет Иттифоқи халқлари ўртасида парокандалик бошланади, дея яна жар солган эдингиз. Бу диёрда эса бир олам мушкул масалани ҳал айлаган қурултой иш кўрди. Халқнинг қайнарбулоқдек даҳоси етказган истеъдодлар мамлакати борки қийинчиликлардан олиб ўтиб, ҳалоллик бирла демократик жамият чўққилари сари бошламоқда, ҳатто сайёралар сайри ҳам яқин фурсатда жамол кўрсатур. Сизлар, Туркистон Россия колониализми остида инграмоқда, ўзбек халқининг асрий маданияти чала ўлик ҳолда, дея зикр тушар эдингиз. Бу ерда эса чин биродарлик, тотув ҳаёт, миллий ва умумбашарий маданият тантанаси ҳоким... Мендек одам ҳам меҳнат қилиш, виждон кирини ювиш имкониятидан маҳрум эмас, ҳатто... Қисқаси, энди англасам, барча гапларингиз бўҳтон, маслагингиз бемаслаклик, ҳамма қилмишларингиз сароб, ҳаётингиз маъноси эса заҳар сочишдан иборат экан. ...Ҳеч нарсани яширмасдан ўзимни англатдим. Мени афв этарлар деган умидман...

Ақиқа...

Хушёр тортган Ақиқа магнитофон сари отилади.

— Азизим, бу қўндоқда теккан иблислардан узоқ бўлинг, ҳазар қилинг, токи гул умрингизни, латиф қалбингизни оғуламасинлар. Ҳижрон йиллари синовдан ўтган

севгим, севгилим, сизни, албатта, қайда бўлманг, излаб топаман. Ақиқа, умри азиз... раъно гулим, эшитяпсизми...

Б и б и Д а в л а т. ...Эшитяпсизми, оппоғим, ҳануз севади.

А қ и қ а. Нега... нега севади? Топаман дейди... Нечук... Нечун бу сўзларни тингладим? Муяссар, сиз мени умри азиз... раъно гулим дедингизми?

Б и б и Д а в л а т. Худди, худди шундоқ деди, она қизим. *(Насихатомуз)* ...Бандаси ҳамиша маъзур ва хатоликдир...

А қ и қ а. ...Раъно гул эмиш, яна умри азиз эмиш... Бас. Муяссар, мен раъно гул эмас, сассиқ алафман. Мана бу «олий мақсад» зотлари, отангиз, сиз деган гулни фаҳш ҳаёт бозорида пулладилар, очилмасдан хазон айладилар. *(Аслзода Саидхонга)* Муяссарни ўлди деган сен, мени шу аҳволга туширган ҳам сен... Лаънат сенга, ялақиларга!

Унутилган Мир Алихон телбаларча олазарак, магнитофон сари ташланади, ленталарни йиртишга тутинади.

— Отангиз...

(Ақиқа кўзлари Мир Алихонни излайди, кўргач, у томон отилади.) Жаноб... Тўхта, йиртма, ўтинаман... ялинаман, йиртма... Менга, мен бенавога қолгани шул... қиз севгисининг дараги ҳам, хотимаси ҳам шул. Шунидан раво кўрмайсанми? Хазон айлайсанми... Унинг овози, сўзлари, қалб ҳарорати... *(Юлқиб олади.)* Эй жониворлар, дод дастларингдан... дод... *(Югурганича чиқади.)*

Б и б и Д а в л а т. Она қизим, қаёққа, тўхта!.. Хайф сенга, Мир Алихон... Шу қадар ифлос, она кўкрагини, фарзанд кўксини кесган, қанча-қанча бечоралар умрини ҳайвоний нафс йўлида қурбон айлашга журъат этган, динни ҳам, насабни ҳам сариқ чақага пуллаган махлуқни ер қандай кўтарар экан... Она қизим, тўхта!.. *(Бошини ушлаганича набираси орқасидан чопади.)*

Ю р т о л б е к. Мен аскарман, кўлимда яроғ, дилимда ўт бўлса бас! Сиз Мир Алихон, жаноби раис дейишга энди тилим бормайди, сиз Шайх Абдулфотиҳ, пирим деган эдим-а, дастимга яроғ, дилимга ўт солиб, ватан муқаддас, уни нопоклардан озод қил, деганларингизда ҳаётимни жангу жадалда ўтказдим. Фақат энди, кўзимдан нур, белимдан қувват ариб, қарилик малоли чеҳрамни босгандагина, қуёшим сароб хаёллар йўлида ботганини англаб, сизлардан сўрайман: хўш, онам, туғилмаган пушти камарларим айби нимада? Нечун бу йўлларга солиб, умримни кулдек кўкларга совурдингиз? Оқпадар, ватангадо қилдингиз...

гиз?.. Одамлар, мен жавоб сўраётганим йўқ, чунки жавобнинг ўзи йўқ, бўлишиям мумкин эмас... Фақат бир ҳақиқат бор: ўлим... Она меҳрига зор, ўзгалар юртида хор, беор ва беномус ўлим...

Мир Алихон. Мен мўртлик қилдим. Панд едим... Аччиқ данак Аслзода куни туғилмоқда... Наҳотки ўлдирсалар?.. Зир югуриб тўплаган дунём... ақчаларим нима бўлади? Ҳм... Джеймс... жон асрамоқ — шарт. *(Қочади.)*

Шайх Абдулфотиҳ. Иним Юртолбек, мен ҳам йўлдан адашган эканман, энди билсам... умр бўйи халқ ҳақиқати учун курашяпман деб келсанг-да, натижада ҳаётнинг охириг кунларида — курашинг сароб, яна қонли сароб эканини англасанг — бу тақдир фожиаси... тириклай ўлиш... Ҳалол бўлган одам ҳаромни кўра билмаса, ўзи ҳаромга айланар экан... Мен шу. Бу дунёмни бой бердим...

Фигоний. Энди мушкулкушод элчихонада.

Шайх Абдулфотиҳ. А-а?

Фигоний. Совет элчихонасида.

Шайх Абдулфотиҳ. Тушунсалар, кечирсалар...

Фигоний. Шояд?

Шайх Абдулфотиҳ. Шояд?.. Қалбим йўл бермас? Қўрқаман... Мавлоно, ёмон — яхши бўлмас, эшак — бахши... Кафаним муҳайё... Узлат... Узлат. Осийман... Гуноҳкорман...

Омонёр кўкнори *(Мавлоно Фигонийга)*. Устоз, икки қўлим сизнинг муборак этагингизда.

Фигоний. Шояд?.. Кўргим бор... Дилбар ватанни... кўргим бор. Элчихонага борганим бўлсин.. Шояд кечирсалар?!

Юртолбек *(хаёл ичида)*. Ҳаётим жаллоднинг ҳаёҳу ҳаёти! Элчихона эшиклари кўрбоши учун, умрбод ёпиқ... Боролмайман...

Аслзода Саидхон. Жар ёқасидагилардан кечиш, янги одамлар билан иш кўриш фурсати келди. Мени Мюнхен, «Бундес фрай», ҳа, «Янги озодлик иттифоқи» кутмоқда. Тезроқ. *(Чекинади.)*

Юртолбек гандираклаб ўрнидан қўзғалганича ўз хаёли билан сўзлашадир.

Юртолбек... Жумбоқ ечилди... Эсиз умр... *(Дейди-ю, ўз пешонасига ўқ қўйиб айиқдек учади.)*

Фигоний. Мана фоже жумбоқларга далил, якун... Биз телбалар ҳаёти оқиб тушган кўздек кечди. Америкада,

Англияда, Европада фашизм... Гитлер кўланкаси, офат уруш шарпаси бош кўтармоқда. Алданманг!.. Огоҳ бўлинг, фуқаро!..

* * *

Авторнинг сўзи. *(бу тун залга таралади)*. Халқ дейдики, она-юртинг омон бўлса, ранг-рўйинг сомон бўлмас. Шу ақлга оёқ узатиб, қонли сароб кўчаларида умрини кўкка совурган, тиласин ким бўлмасин, ватангадолар савдосидан бир шингил ҳикоя кўз нурингиз тушган асар имонидир, азиз одамлар!.. Тинчингиз, имонингиз завол кўрмасин, қариндошлар!!.

Парда

Сўнг

*Тошкент,
1961—1964 йиллар.*

ЮЛДУЗЛАР ЖАМОЛИ

Икки пардали драматик тарих

ҚАТНАШУВЧИЛАР:

Полвон Султонов — ишлаб чиқариш бошқармаси парткомининг секретари.

Бахмал — унинг хотини, врач.

Бобо Равшан — кекса коммунист.

Қорасоч — учувчи.

Улун Турсунов — обком секретари.

Чўли ака — колхоз раиси.

Меҳрихон — унинг хотини.

Алижон — шофёр.

Жумагул — ҳамшира.

ЭПИЗОДЛАРДА ҚУРИНУВЧИЛАР:

Соня — Совет Армияси сержанти.

Деҳқон Улмасов — катта лавозимли эгаллаган одам.

Қизил аскар

Фининспектор

Милиционер

Саркоғиб

Санитарка

Ўзбек днёрининг шу кечаю кундузги ҳаётидан бир лавҳа. Аммо воқеа давомида асар қаҳрамонлари кўз ўнгидан турли йилларда кечмиш тарих ўтади.

БИРИНЧИ ПАРДА

Сахро. Қуёш тиг тортмоқда. Кимса қораси кўринмас. Фақат бепоеън қумзорлик ва чўнқир осмон. Қуюн бўлиб кўчмиш гармсел қовжираган қора саксовул, қахрабо янтоқ, қорамтир шувоқ таналарини томир-томири билан юла қочиш дағдағасида... Сўнгра гармсел кучдан кетгандай тинчийди. Жимжитлик. Шў замон саҳна ўзгариб, қум бархани орқасидан куйиб битган самолётнинг лаш-лушлари кўринади. Шулар қаватида узала тушган Бобо Равшанинг боши боғлиқ. Ҳуши ўзида йўқ. Кийимлари бир ҳолатда кўринган Улуғ Турсунов қум устида ўлтирар. Бу одам, чамаси, ўта ҳолдан толган — икки букилган гавдаси, шалвираган қўллари, жавдираган кўзлари шундан нишона. Унинг ёнбошида Қорасоч ётар. Қорасочнинг бир оёғи нималар биландир ўралган. Ўрнидан қўзғалолмайди, лекин тек ётишга тоқати йўқ. Ҳаяжонда.

Қорасоч. Нимага сувга тушган нондай бўкиб ўтирибсиз? Бирон чора излаш керак!

Турсунов. Қўлимиздан ҳеч нарса келмайди.

Қорасоч. Ахир у қудуқ остида-ку! Одам боласи қудуқда ётса-я! Ердамга боришимиз шарт. Мен кетдим...

Ўрнидан даст турмоқчи бўлади-ю, оғриққа чидолмай йиқилар экан,
Улуғ Турсунов кўмакка келади.

Турсунов. Оёғингиз синган. У ҳам (*Бобо Равшан томон имлайди.*) ҳуш-беҳуш. Қўлимиздаги чилвирдан ҳам айрилдик.

Бобо Равшан (*алаҳсирамоқда*). Боботоғ этагида ҳақғўй бахши яшар. Донишманд бахши... Боботоғ этагида, тоза чашма бўйларида... (*Тинчийди.*)

Қорасоч. Сиз-чи? Сизга жин ҳам ургани йўқ-ку!

Турсунов. Менми? Қўлимдан нимаям келарди? Уни ташлаб, якка ўзим қайтиб келишим, мен учун осон деб ўйлайсизми? (*Жон-жаҳдида*) Ҳолу қудратим етмагани учун якка қайтишга мажбур бўлдим! Қўлимдан келмагани учун!.. Ҳолдан толдим... Чумолидай заифман, қўлимдан бирон юмуш келмайди!

Қорасоч. Тавба дейсан, бу аҳвол нечук, нечук юз берди?

Турсунов (*чор-ночор*). Сизга ўн қатла ҳикоя қилдим. Майлиз, ўн биринчи мартаям сўзлаб беришим мумкин.

Бобо Равшан (*алаҳсимоқда*). Боботоғ этагида ростгўй бахши яшармиш. Оқил бахши... Қўшиқ созлайди. Яхшилик ҳақинда... (*Тинчийди.*)

Турсунов. Сабил у қудуқни биз кўп, талай вақт қидирдик. Ҳануз Полвон тетик эди, мен бўлсам тамом кучдан толдим. Қудуқ тахминан, у киши айтган (*Бобо Равшанга шиора қилади.*) ердан топилса бўладими?!

Аммо-локийин, биз уни кўп, жуда кўп изладик. Қумзор илма-тешик қилинди. Фавқулодда бир оёғим сонимгача қумга ботиб кетсами, қўрққанимдан «дод!» солиб юборганимни биламан. Полвон қўлтиғимдан даст кўтарди. Қарасак: қудуқ, расмана қудуқ! Қоп-қора даҳанини кўрдик. Биз, ташна, қора терга ботган ғамдийдалар қудуқ оғзига бошимизни тўғрилаб, сув салқини элитганидан узоқ ётиб қолдик. Қимирлашга дармонимиз йўқ... Бир дунё вақт кечди чамамда. Салқини элитади-ю, сувнинг ўзи кўринмайди. «Тушилмаса бўлмас,— деди Полвон.— Сиздан ёшроқман, ўзим тушаман». Чилвирнинг бир учини белига боғлаб олган Полвон қудуқ тагига ўрмалади.

Сўнгра чилвирни тортинг, дея овоз берди. Тортдим. Термосни бойлаб туширдим. Термос қайтиб чиқди, лиммолим... Боз чилвирни ташладим. У юқорига кўтарилиш ҳаракатига тушди.

Полвон кўтарилар, мен бор мадоримни бир тугунга жамлаганимча уни тортар, жонимни жабборга бериб тиришардим.

Яримлаб қолганини биламан, чилвир чўрт узилиб кетди...

Бобо Равшан (*ҳалиги вазиятда*). Нуроний бахши, ўлан созлайди, қўшиқ куйлайди, Алпомиш... Ойбарчин ҳақида дўмбираси бўзлайди... Қўшиқ куйлайди. Ёмонни қарғайди. Одил бахши... (*Тинчийди.*)

Турсунов. Мени телбалик кўланкаси босгандай бўлди. Эс-хушимни бутунасига йўқотдим. Натижада, қўлимда қолган чилвирни ҳам дастимдан чиқазиб юборибман. «Полвон, овоз бер»,— дедим, қичқирдим, дод солдим, аммо қудуқдан, аммо Полвондан садо чиқмади.

Қорасоч. Шундаям, ҳар ҳолда, у тирик бўлса ажаб эмас. Ноумидлик...

Турсунов. Ноумидлик эмас, ҳақиқат, Қорасоч, хунук ҳақиқат. Мен чақирдим, қайта-қайта чақирдим. Полвондан жавоб бўлмади. Қудуқ хийла чўнқир экан.

Қорасоч. Ҳар нечук бўлса-да, унинг ёнига боришимиз лозим.

Турсунов (*тоқати тоқ*). Ёнига! Унинг ёнига! Бизнинг қўлимиздан ҳеч нарса келмайди! Тушунинг ахир! Ҳеч нарса!

Қорасоч. Ноҳақсиз.

Турсунов. Йўқ, ҳақман!

Қорасоч. Кийим-бошимизни тилим-тилим йиртиб, арқон тўқиймиз. Мени қудуқ бошига кўтара олиб борасиз. Сиз Полвон кетидан тушасиз, мен эса арқонни ушлайман. Қўрқманг, кучим етади, қўлим ожизлик қилса, тишларим билан тортаману арқонни қочирмайман.

Бобо Равшан (*ҳануз ҳуши ўзида эмас*). Қўшиқ куйлайди... Олмосдай туёғинг қордай тўшима... Кекса бахши дўмбирасини созлай, торларини бўзлата «Алпомниш»дан тушади. Нуроний бахши... Нимтатир шаббода эсмоқда... Қўнглим толкучукдан жевак таққан боғларни кўргу си бор...

Турсунов. Бу овсар хаёл!

Қорасоч бутун вужуди билан диққатга айланади.

Қорасоч. Машина! Мотор овози қулоғимга келгайдай... Наридан, бархан орқасидан!

Турсунов. Хаёл.

Қорасоч. Учувчининг қулоғига ишингиз тушмапти Турсунов, узоқдан мотор овози келмоқда.

Турсунов. «Ғинг» деган шарпаниям эшитмадим. Жим! (*Қулоқ беради.*) Айтдим-ку!

Қорасоч. Мен рўйирост эшитдим, эшитдим!

Сукут.

— Ечинг кўйлагингизни!

Турсунов. Эсингиз жойндами ўзи!

Қорасоч (*қатъиян*). Кўйлагингизни ечинг, дейман.

Улуғ Турсунов кўйлагини еча узатади. Қорасоч чок-чокидан йиртишга киришади.

Бобо Равшан (*ўша ҳолати*). Оқил бахши Боботоғ чўққиларида кўшиқ куйлайди... дилбар, мардона ҳалол кўшиқ... Одам таниган бахши...

Турсунов. Ҳадемай бизлар ҳам ақлдан озамиз... буниси нақд!

Нарироқ бориб, самолёт синиқлари ёнида узала тушади. Қорасоч арқон тўқини билан свора экан, тўсатдан мотор овози яқинлаша келади. Турсунов сачраб оёққа босади, Қорасоч тошдек қотган. Улар

ўзларига ишонмайдилар. Яқин-ўртада вангиллаган мотор шовқини эшитилади-ю, дабдурустан сўнади. Турсуновга жон киради.

— Бу... ёққа! Бу ёққа! Биз бундамиз!

Югурганича Бахмал кириб келади. Устида оппоқ халат. Қўлида қизил ой тамғали чамадонча. У билан орқам-олдин пайдо бўлган навнихол Жумагул — ҳамшира қизнинг бутун ҳаракатлари Бахмал-никига монанд.

Қорасоч. Бахмал!

Бахмал. Қорасоч! Оёгингиз синган кўринадими?

Қорасоч. Аввало у киши, у кишига...

Бобо Равшан томон ундайди. Бахмал билан Жумагул ҳушсиз

Бобо Равшан бошида парвона бўладилар. Укол қиладилар.

Турсунов. Демак... демак, биз топилдик, шундоқми?

Бахмал жавоб бермайди.

Бобо Равшан (*аста-секин ўзига келиб*). Онагинам... Она қизим, тушимми ё ўнгим? А, лаббай, болаларим?

Бахмал. Албатта ўнгингиз, Бобо Равшан, биз етиб келдик.

Бобо Равшан. Етиб келдик? Қам бўлманг, бўтам.

Бахмал. Ҳали кўрмагандай бўлиб кетасизлар, бобо! Мен санитария машинасида келдим, машинада эса рацня бор. Аллақачон хабар юбордик. Сизларга вертолёт юборишадиган бўлишди. Кечирасиз, мен Қорасочга қарашим керак.

Бобо Равшан. Тезроқ, қароғим, тезроқ... (*Кўрагига уриб*) Аҳён-аҳёнда хархаша қилади... занг босган. (*Кулимсиб*) Агар шу бугунги синовга дош берса, тангрининг қўйруғига челақ боғлардим... Кос-монавт!..

Жумагул. Дим сара!

Мийғида кулиб қўйган Бахмал Қорасоч сари ташланади. Жумагул кўмагида унинг оёғини кўришга киришади.

Бахмал. Халос. Шина қўйилди. Ҳозирча кифоя. Мана бунини ютворинг-чи! (*Таблетка узагади*.)

Қорасоч. Қандай топдиларинг бизни?

Бахмал. Қудуқ устидан чиқиб қолдик.

Турсунов. Қудуқ!

Қорасоч кўзлари Улуғ Турсуновда. Бахмал ҳам унга тикилган. Турсунов хаёли эса ўзга нарсада. Унинг икки кўзи ҳали-замон Бахмал кириб келган томонга қадалган. Афғ-башарасида, бор вужудида нечукдир даҳшат. Шу вазиятда, кимдир кўкрагидан итарган

каби орқасига тисланади, қоқилади, йиқилади, туриб қочмоқчи бўлади. Яна йиқилади. Полвон Султонов, Чўли ака ва шофёр йигит Алижон пайдо бўлишади. Полвон Султоновнинг қўнғир сочлари тўзғиган, пешонасида қон қотган, уст-боши ҳўл, лой. Унинг икки қўлида икки бўлак чилвир.

Қорасоч. Тирик! Хайрият, Полвон Султонов тирик экан! Тирик!

Султонов (*вазмин*). Жилма, тўхта, Турсунов, қочганинг билан қутулмайсан. Шеригини ажалда қолдириб қочган номардга икки ўлим оз... Мана! (*Чилвирнинг икки бўлагини кўрсатади.*) Бу — пакки билан қирқилган.

Турсунов (*кўзлари лўқ, овози шанги*). Тухмат! Пакки йўқ менда!

Чўли ака. Не билай... Лафзининг турми йўқ кашмирий ёлғончи ҳам баъзида тўғри гапирар экан-да. Балли, ҳозир дастларида пакки йўқ.

Турсунов. Бўлган ҳам эмас! Пакки-маккини қўлимга ушламаган одамман!

Алижон. Бўлган. (Паккини чиқазади.) Қудуқ бўйдан изингизни олиб келаётганимизда топиб олдик.

Султонов. Сен қўлингда қолган чилвирни қудуққа ташладинг. Олдин мендан кечдинг, сўнгра чилвирдан. Қароқчилар найрангини ишлатиб, ўйладингки, ёпиқли қозон — ёпиқли қолади. Ис ҳам, бис ҳам чиқмас. Аммо янглишдинг, думбул фаҳм. Энди бу чилвир сенинг йўғон бўйнингга лойиқ.

Отилган чилвир Турсунов бўйнига сиртмоқ бўлиб тушади. Қумда ўтириб қолган Турсунов олазарақ ҳаракат-ла чилвирни олмоқчи бўлади, лекин қўллари итоат қилмайди. Бир замбил лой — Турсунов бўйнидаги чилвир билан ўтиришда давом этади.

— Улуғ Турсунов, сени суд, изза қиламиз. Бутун халқ номидан ҳукм чиқарамиз. Халойиқ, эшитинг!

Мен, ишлаб чиқариш бошқармаси парткомининг секретари, коммунист Полвон Султонов бўламан. Бу — Улуғ Турсунов, шу кунгача чўнтагида партбилетни ва обком секретари гувоҳномасини кўтариб юрган одам.

Бундан бир ҳафта муқаддам мени ўз кабинетига чақирди.

Сахро сўнади ва Турсунов кабинети пайдо бўлади. Кабинетда Улуғ Турсунов билан Полвон Султоновдан ўзга одам йўқ.

Турсунов. Полвон Султонович, биз республикамиз юбилейи арафасида турибмиз-а.

Султонов. Ҳақ гап! Халқимиз ҳаётида нодир бай-

рам бу. Шундай улуғ айём кунларида кишиларни хафа қилиш инсофдан бўлмаса керак?

Турсунов (*лабидан ип қочириб*). Масала шунда-да. Мен кишиларимиз кўнглини кўтариш йўлларини изласак дейман. Бошқармангиз меҳнаткашлари байрамни мўл ҳосил, яхши даромад билан қарши олишларини истайман. Сиз бўлсангиз тескарисига оласиз.

Султонов. Ажаб, иккимиз бир масалани нақадар турлича тушунамиз. Ер билан Осмон...

Турсунов (*кулади*). Бу демак, биримизники хато!

Султонов. Сўзсиз.

Турсунов (*шўхчан*). Офарин, мана энди ўзингизга келдингиз! Ўз-ўзини танқид — ҳаво тозалагувчи буюк куч. Хатоларингизга тан бериб тўғри қиласиз. Бу — мард қалбнинг иши.

Султонов. Кечиринг, Улуғ Турсунович, сиз-чи, сизнинг хато қилишингиз мумкинмасми?

Турсунов тикилиб қолади. Кўзларида ғайир тикан. Лекин айни ҳолати тезда ўзгариб юз-кўзида яна енгил табассум ўйнайди.

Турсунов. Маъқул, сиздақанги довьюрак йнгитларни яхши кўраман. Сўзим чин!

Султонов. Чин сўзингиз учун миннатдорман, аммо масала мени яхши ёки ёмон кўришингизда бўлмаса керак.

Турсунов (*қаттиқроқ кулади*). Ҳангома! Сиз ҳали кўп ёшсиз, Султонов, асов тойчоқ сингари. Олдингиздан келсаям, орқангиздан ўтсаям тепмоқчи бўласиз... Кўнгилга олманг, бу шунчаки... ҳазил.

Султонов. Олмаганим бўлсин. Фақат унчалик ёш эмасман. Яқинда қирқ ёшга кираман.

Турсунов. Оҳ, Полвон Султонович, қани энди меним қирқ — қирчиллама ёшим? Орамизда ўн етти йиллик фарқ бор. Яна қандай йиллар денг! Бу бутун бир умр... Унчалик ёш эмасман, дейсизу гапнинг чиройини очсам, партком секретарларидан бирига обком секретарининг меҳр қўйганини пайқамасиз. (*Бармоғини ҳазиломуз ишга солади.*) Қадрига етинг! Машойиҳларнинг айтгани бор: муҳаббат билан нафрат ўртаси бир қадам эмиш.

Султонов. Мақсадга яқинроқ келинса.

Турсунов. Яхши. Замонамиздаги ёшлар мустақил фикр қилишни севадилар ва дунё борди-келдилари тағига ўз ақллари билан етмоқчи бўладилар. Бу умуман, ҳурматга лойиқ интилиш, чунончи, ноўрин кўча чангитишлар чўтга солинмаса... Баъзан сизлар аллақачонлар ихтиро этилган самовар устида бош қотириб, тунларни бедор ўтказасиз. Илож қанча. Ҳар бир жараёнда манфий ва

нисбий ҳолат мавжуд. Диалектика. Хулласи калом, сизга меҳрим баланд бўлгани учун фикрларингиз хато эканини яна бир бор, чидам билан тушунтириб беришим лозим экан.

Халқнинг маданий-маиший ҳаётини яхшилаш устида тинмай ғамхўрлик кўрсатиш партиянинг асосий вазифаларидан бири экани сизга аёнми?

Султонов. Улуғ Турсунович!

Турсунов. Эндигисига, шошманг. Саволимда ҳазил йўқ. Марҳамат қилиб, жавоб беринг. Бирламчидан, буюк ҳақиқатларни такрор этишдан ҳали ҳеч кимса зарар кўрган эмас. Иккиламчидан, бисмиллосидан тушилса ноаниқ масаланинг томирини тезроқ ушлаймиз. Демак?

Султонов. Аён.

Турсунов. Жуда соз. Хўш, Ўзбекистон пахтакорлари ва, борингки, бошқармангиз меҳнаткашлари маданий-маиший ҳаётининг яхшиланиши нимага боғлиқ?

Турсунов саволлари, айниқса, насиҳатомуз пардалари Полвон Султоновнинг жон-жонидан ўтиб кетади. У — жим. Турсунов ўзини биллиб-билмасликка солганича давом этади.

— Жавоб, жавоб беринг?

Султонов (*зўр-базўр*). Пахта ҳосилига.

Турсунов. Офарин! Ўз навбатида, пахта ҳосилининг мўл-кўл бўлиши бошқа бир қатор факторларга боғлиқ. Шу ғанимат кунларда улардан бири олдимизда кўндаланг бўлмоқда: ҳосил кўчатини сақлаб қолиш учун, бошқармангиз бўйинча кўчат яхши — бу мўл ҳосил гарови, кўк қурт уруғини қуриштириш лозим.

Султонов (*жони ҳиқилдоғида*). Кўк қурт кўчатларни тамом қириб юбориши мумкин! Лекин бизнинг қўлимизда химия деган қурол бор! Ғўзаларга ядо-химикат, яъни заҳар билан ишлов бериш шарт! Энг фойдали усул — самолётлар орқали заҳар сочишдир! Қўл кучи билан ердаги асбоб-ускуналар воситасида ишлов бериш, самолётга нисбатан қийин, кўп вақтни талаб этади, қимматга тушади, ҳосилни бой бериб қўйиш ҳеч гап эмас... Меним билағонлигимга қойилмисиз?

Турсунов (*тиржайганича*). Албатта-да! Сиз учун барчаси оппа-ойдин! Ёд бўлиб кетган, ғазал каби (*Эркалаган оҳангда*.) Сирасини айтсам, қонингиз андак тезоброқ кўринади. Жаҳл — жаҳолат чашмаси. Партия раҳбар ходимларига ярашмайдиган хислат. Агар янглишмасам, бу йил дам олганингиз йўғ-а?

Султонов (*панг овозда*). Йўқ.

Турсунов (*хотира дафтарчасига нималарнидир*

ёзар.) Эртагаёқ облздрав бошлиғига топшираман. (Ҳазиломуз) Сизга хотинча — врач камлик қилсалар, бир батальон эзма медиклар ҳужумга ўтишади. (Жиддий) Қулинг ўргилсин санаториялардан бирини танлаймиз, даволаниб олинг, соғлиқни эҳтиёт қилиш шарт.

Султонов. Ўзим саломатманку-я... Аммо одамлар, болалар касалга дучор бўлишмоқда, оғир касалга... Самолётдан пахта далаларига ишлов берамиз деб боғларни, ичимлик сувни ва ҳатто қишлоқларни заҳарга тўлдириб юбордик. Бошқармамизда касалланиб йиқилганлар сони...

Турсунов. Биламан. Мактубингизни диққат билан ўқиб чиқдим. Шу сабабли, амалий хулосаларга ўтайлик.

Султонов. Аини мақсад. Меним таклифларим...

Турсунов (бошини тебратиб). Таклифларингиз жоиз эмас, нишонга урмайди.

Самолётлар воситасида ғўзага алдрин, бутифос, метилмеркаптофос билан ишлов беришни ман этиш жўн гап. Дунёда енгил кўчган, осон ишнинг ҳаммасиям энг тўғри ҳақиқат бўлавермайди. Айтганингизча, қўл кучи билан ишлов бериш — ғоятда оғир иш, кўп вақтни талаб этади, қимматга тушади, ҳосилни қурт яксон қилади. Йўқ, ўзга чоралар излаш лозим. Техника хавфсизлигини қатъиян йўлга қўйиш шарт. Дори урилган далалар бир ҳафтадан сўнг одамга зарар етказолмайди. Партия, комсомол активларингизни сафарбар этинг, тарғибот-ташвиқот ишларини кучайтиринг, медицина назоратига катта аҳамият беринг. Одамлар касалланишига келсак, мактубингиз қозиғи шунда, бу ишлаб чиқаришда учрайдиган бахтсиз ҳодиса, холос. Бизнинг шароитимизда ишлаб чиқаришда юз берғувчи бахтсиз ҳодисалар, даладами ва ё заводдами, бу техника хавфсизлигини унутиб қўйиш оқибатидир. Уни яхшилаб тартибга солиш — сизнинг вазифангиз. Акс ҳолда, область партия комитети сизни қаттиқ жазолашга мажбур бўлади.

Султонов. Айтганингиз чора-тадбирларнинг барчасини шай қилганмиз.

Турсунов. Демак, барчасини эмас.

Султонов (тикка). Барчасини. Лекин фойдаси бўлмаяпти. Касалланиш сони камайиш ўрнига, кундан-кунга кўпаймоқда.

Турсунов. Сабаби нимада?

Султонов. Сабабими? Мактубимда батафсил ёзилган эди-ку... Бошқармамиздаги экин майдонлари шароити айрича. Тўғри, катта майдонларда, аҳоли яшайдиган қишлоқдан узоқ ерларда самолётдан дори сепиш мумкин ва

зарур кўринади. Бизда эса пахта майдони, қишлоқ, бор, полиз, ичимлик сув — аралаш-қуралаш, бирини иккинчиси-дан ажрим қилиш амримаҳол.

Турсунов (*ўрнидан қўзғала*). Ҳар нечук бўлса-да, ғўзани самолётлар воситасида дорилашни давом эттиришига мажбурсиз, тегишли хавфсизлик чораларини кўриб, албатта. (*Султоновга юзланиб, унинг кифтига қўлини қўяди.*) Биз план ҳақида, ҳосилни ошириш тўғрисида, халқимиз маданий-маиший ҳаётини яхшилаш устида бош қотирмоғимиз шарт. Мажбурмиз!

Султонов. Одамлар-чи? Уларнинг саломатлиги-чи? Бу ҳақда ҳам ўйлашга мажбурмиз. Заводдаги ишчи ўн икки соат мобайнида етти соатга қараганда кўпроқ пул ишлайди. Бироқ партия иш соатини тинмай камайтирмоқда-ку.

Турсунов. Лекин ишчининг иш ҳақи камаймайди. Сабаб? Сабаби шундаки, меҳнат унуми ошмоқда. Сиз эса бунинг бутунлай тескарисини — пахта майдонларини дорилашдаги прогрессив йўлни қўл кучига, ердаги майда-чуйда воситаларга кўчиришни таклиф қилмоқдасиз. Одамлар тўғрисидаги ғамхўрлик мустаҳкам иқтисодий базага асосланиши керак. Политэкономиянинг ибтидоий қонунларини эсингизга солганим учун узр, шунга зарурият ҳам борга ўхшайди.

Султонов (*бир озлик сукутдан сўнг*). Улуғ Турсунович, бошқармамиз бўйича ялпи ҳосил бари бир ёмон бўлмас.

Турсунов. Аммо самолётлар ишлашса, ҳосил янада юқори бўлади.

Султонов. Ҳосил одамлар сиҳатини омон сақлаш эвазига, бир қадар қимматга тушиши турган гап. Лекин қўл билан ишлов берсак ҳам планни дўндирамиз.

Турсунов. Мўл ҳосил — ақл тарозиси. Сизларда мажбуриятни талайгина ошириб бажариш имконияти бор. Областда шундай бошқармалар борки...

Султонов (*бир оз сукутдан сўнг*). Шундай денг. Афсуски, ўйларим тўғри чиқмоқда.

Турсунов. Қандай ўйлар, очикроқ гапиринг?

Султонов. Фикри ёдингизда план, фақат план! Яна қулинг ўргилсин рапорт. Қолоқ бошқармалар айбини бизнинг бошқармамиз ҳисобидан беркитиб кетмоқчисиз. Қай йўл билан бўлса-да!

Турсунов (*ҳар сўзни чертиб*). Билишимча, қаерда эканингизни унутганга ўхшайсиз.

Султонов ўрнидан туриб кетади.

Эсингизга солай: сиз обком секретари кабинетидасиз. Тўғри, мен ҳамма иш учун, жумладан, план учун ҳам жавоб бераман.

Султонов. Фақат сиз эмас. Мен ҳам жавобгарман.

Турсунов. Аммо-локийин, меним жавобгарлигим ўзлариникига нисбатан қиттак кўпроқ бўлса керак. Бу вазифани менга топширганлар... инонганларидан...

Султонов. Менга-чи? Қим менга топширган унда?

Турсунов (*ҳар сўзни чертиб*). Нимаям дердик... Хато ҳам бўлар экан.

Султонов. Албатта, бўлади. (*Жимлик. Улар юзмаюз келишади.*)

Турсунов. Сирасини эшитинг. Жасорат ва журъатдан бир мисқол кўпроқ текканга ўхшайди. Аммо-локийин, мени кўрқитиб бўпсиз. Самолётлар воситасида ишловни тўхтатишни қатъиян ман қиламан. Бўйин товласангиз, бутун масъулият, жавобгарлик елкангизга тушади. Хотимаси токи партбилетгача бориб етса, ажаб эмас, вассалом!

Суҳбат тамом дегандек, столга кўкрагини қўяди. Султонов ёнғоқ эшик сари йўл олар чоғида остонани босган Бобо Равшанга дуч келади.

Султонов. Ассалом.

Бобо Равшан. Саломат бўлинг, ўғлим. Айни муддао. Шу ерда тўғри келганимиз айни муддао бўлди.

Турсунов Бобо Равшанни қарши олишга шошилади. Юзи очик, лабларида самимий табассум.

Турсунов. Ассалому алайкум. Бобо Равшан, қадмингизга баракат, отахон. Кўпдан кўришганимиз йўқ. Бардамгинамисиз?! Неваралар чопқиллаб юришиптими?

Бобо Равшан. Алайкум салом, Улуғ Турсунович. Сиҳатим жойида. Неваралар — саҳар булбули. Мен айтай, сиз мағзини чақинг... Бу йигит (*Султоновга томон бошини чайқайди.*) кори ҳолининг чўғи менга ёқмаяпти.

Турсунов. Нима? Сабаб?

Бобо Равшан. Бошқармаларига бориб қайтдим. Оғир касаллик пайдо бўлган. У ерлар тор, одам гавжум. Ғўзаларга самолётда ишлов бериш, айниқса, ҳалиги дардисар заҳарлар билан, асло, асло мумкин эмас кўринади.

Турсунов (*ижирганиб*). Оббо сиз, Бобо-эй, зиммаларига бу хизматни ким юклади? Бирон қарордан хабарим йўқ.

Бобо Равшан. Гап — тулкиликда эмас, гап — тўғрилиқда... Менга қарор на даркор. Виждон, номус

амрининг ўзи кифоя. Ҳа, ёдингизда бўлсин, у бошқармада Бобо Равшан сайловчилари истиқомат қилишади.

Турсунов. Биз ўртоқ Султонов билан бор гапни ҳал қилдик.

Бобо Равшан. Ҳал этилдими, а?

Султонов. Ўртоқ Турсунов самолётлардан ишлов беришни тўхтатишга қатъиян қаршилар.

Бобо Равшан. Қатъиян-а?

Турсунов. Ҳа, қатъиян.

Бобо Равшан (*Султоновга*). Қароматингдан... Хўш, энди нима қилмоқчисиз?

Султонов. Тошкентга, Марказий Комитетга мурожаат этаман.

Бобо Равшан. Балли. Тўғри ўйлабсиз. Чақиришса менгаям хабар беринг-а, бирга учамиз. Бобонгиз қушдай енгил одам, уни бирга олганингиз билан самолёт қулаб тушмас.

Қоронғилик. Чироқ ёқилганда яна саҳро кўринади, самолёт парчалари қаватида йиғилишган одамлар диққати Қорасочда.

Қорасоч. Самолёт бўлса қулаб тушди. Йўқ, сиз тушганингиз учун эмас, Бобо Равшан, йўқ. Мен айбдор, фақат мен!

Бобо Равшан. Азиз жонингизни кўп қийнайверманг, она қизим. Сизда айб йўқ. Томирида куч-қудрат қайнаган энг тадбиркор одам ҳам фавқулодда оёқ остидан чиқиб қолган ҳалокатни бартарафлашга ожизлик қилса ажабланмайман.

Қорасоч. Тўрталамиз ҳавога кўтарилдик. Бу махсус рейс эди. (*Ҳикоя асосан Бахмалга қаратилган.*) Самолётимиз белгиланган йўналиш, белгиланган баландликда бинойидай учиб борарди.

Қоронғилик. Сўнгра жимитгина «АН» самолётининг кабинаси пайдо бўлади. Қорасоч учувчи курсисда, Бобо Равшан, Султонов ва Турсуновлар кабинада ўтиришпти. Мотор гувиламоқда.

Қорасоч (*Бобо Равшанга энгашиб*). Қайфиятингиз жойидами?

Бобо Равшан. Она қизим, самолётингиз мени ёшартириб юборди.

Қорасоч. Нима, нима?

Бобо Равшан. Туя ўркачига тирмашган болага ўхшайман: тебратиши — завқ, лўкиллаб чолиши эса «гуп» этиб ерга ургудай.

Қорасоч кулади.

Қорасоч. Тебратиши чаккими?

Бобо Равшан. Ёмон созлаяпти. Шу тобда, она қизим, кўнглимга бир афсона келди. Боботоғ этагида тўқсонни урган донишманд бахши яшармиш: бели калтакдай, кўзлари ўқдай, юзлари қирмизи олмадай — ўзи манадай ўтағаси. Қўшиғини айтмайсизми — дарёи азим, сўнгсиз хаёл. Лекин бир афсонани, мағрур лочин ҳақидаги қўшиқни такрор-такрор куйлармиш. Ҳар қаноти икки қулоч, кўзи осмон тубини, ер киндигини тешгуси у лочин Боботоғ чўққиларидан ажралмас экан. Ажаб афсона. Эшитганингиз борми?

Қорасоч. Йўғ-а.

Бобо Равшан. Ерга қўнганимизда айтиб берарман. Шовқин қулоқни батанг келтирди. Лочинни кўнглимга келганининг бонси: булутлар қучоғида парвоз қилганида уни ҳам «бешиктерват» қилармикан, ё?

Қорасоч (кулганича). Қайдам.

Улар жимийдилар. Энди Полвон Султонов билан Улуғ Турсунов суҳбати эшитилади.

Турсунов. Қилмишингизга пушаймон бўлмасангиз, отимни бошқа қўяман. Тошкентдагилар фурсати ниҳоятда зиқ. Кутишга тўғри келади. Сиздақангилар қабулхонада эзилиб ўлтираверади-ю, менга ўхшашлар кабинетга кириб ишини битиради.

Султонов. Уйлашимча, охирги сўз ҳаққоний одам тарафида қолади.

Турсунов. Султонов, ягона нусха демагоглардан экансиз. Юзга чопар шайтон танангизда ин қўйган чама-си. Аччиқ данак меванинг ўзгинаси-а.

Султонов. Танага тушган сассиқ қуртдан кўра гўр данак бўлишни афзал биламан.

Турсунов. Тушунмадим! Нима демоқчисиз?

Султонов. Анойилик сизга ярашмас.

Бир-бирларига қадалганларича тек қоладилар. Шу дақиқа самолёт моторининг гуриллаши ғайритабиий эшитила бошлайди. Унинг устига пармадек қулоқни тешгувчи чирилдоқ ҳуштак овози кўшилади.

Қорасоч. Мой! Мой юргич тешилди! Вой, кўзим! Дунё қоронғи! Юзимни артинг! Кўзим! Кўзгинам!

Бобо Равшан Қорасочнинг юз-кўзини артишга тутинади.

— Кўзларим қоп-қоронғи! Кўрмайди! Самолёт бўйсунмаяпти! Бўрон дағдағаси, човути бизни енгмоқчи!

Қоронғилик. Зимистон бағрини ёра ер сари қўндирилган самолётнинг даҳшагли овози. Олатасир. Жимжитлик. Сўнгра одамдар шарпаси, овозлар эшитилади.

Қорасоч овози. Жадалроқ! Бир зумда баклар портлайди! Самолётдан узоқроқ кетинглар! Тезроқ қочинглар!

Султонов овози. Қорасочга кўмаклашинг. Мен отахонни орқалайман!

Қорасоч овози. Тегмасин менга!

Султонов овози. А! Ҳа, ё тавбангдан! Бўлмаса, сиз отахонни кўтаринг. Чаққонроқ! Чаққонроқ!

Овозлар узоқлашади. Самолёт чақмоқдай нур отиб портлайди. Саҳна ёришиб, саҳро, самолёт парчалари, одамлар кўринишади. Султонов Қорасоч оёғини танғиш билан, Турсунов Бобо Равшан бошини бойлаш билан бандлар.

Султонов. Азоб беряптими?

Қорасоч. Азоб мана бу ерда! (*Кўкрагига уради.*) Шунча йил учиб, бундай аҳмоқопа аварияга дучор бўлишинг ўзи?

Султонов (*ҳазилга буриш мақсадида*). Оқилона авария ҳам бўладими?

Қорасоч. Она сути қотмаган қизалоқ, қанотсиз чнт-так каби...

Султонов. Юрагингизга, маҳоратингизга қойилман! Икки кўзингизни қоп-қора мой босса ҳам самолётни қўндира олдингиз-а.

Қорасоч. Бундай қўндириш учун мени авахта қилсалар арзийди!

Султонов. Ярашмаган мулоҳаза. Ҳаммамиз саломат қолдик. Сизда гуноҳдан асар ҳам йўқ. Хуллас, вазиятни аниқлашга ўтсак. Аввало, қаердамиз ўзи?

Қорасоч харита ўрнатилган планшетини елкасидан олади.

Қорасоч. Тахминан, мана шу ердамиз. (*Харитани кўрсатади.*) Эҳтимол, аварияга учраганимиздан сўнг, ўн километрча чамасида курсдан чиққандирмиз. Қисқаси, тахминан, мана шу нуқтада.

Султонов. Тўғри. Тошкентгача икки юз-икки юз эллик километрли масофа бўлсамикан?

Қорасоч. Шунга яқинроқ.

Султонов. Рация?

Қорасоч. Рация тилка-пора.

Султонов. Эндиги маслаҳат?

Қорасоч. Сабр билан кутиш. Маршрутимизни билишади. Белгиланган вақтда аэропортга етиб бормаганимиздан сўнг, излашга киришадилар.

Султонов. Сув масаласи нима бўлади? Ҳали-замон тил оғизга сиғмас, дил қинидан отилгуси...

Қорасоч. Кўринг-чи, термосимда қанча яхна чой?

Бобо Равшан бошини боглаб улгурган Турсунов илдамлик билан қумда ётган термосни кўтаради-да, қопқоғини очади. Турсунов сари яқинлашган Султонов термосни имсиз-димсиз унинг қўлидан олиб, ичига назар ташлайди.

Султонов. Яхши. (Қорасочга.) Яхна фақат сизу Бобо Равшанга. Улуғ Турсунович, иккимиз сабр қилармиз. Нима дедингиз?

Турсуновдан нидо чиқмайди. Термосни кўтарган Султонов Қорасоч қошига боради.

Қорасоч. Олдини у кишига.

Султонов беҳуш Бобо Равшан лабига яхнани тутар экан, у аста-секин ўзига келади.

Бобо Равшан. Бутунмисизлар?

Султонов. Ҳа, қўзғалманг, Бобо!

Бобо Равшан. Мен айтай, сиз мағзини чақинг. Бобонгиз бамисоли чўкиртак чинор... Эркаклик омонатини бой бермас...

Қорасоч. Бобонинг сидқу ихлоси — одабийлик.

Султонов. Топиб сузладингиз...

Бобо Равшан. Уйқу элителиб, кўз ўнгимда ар-ар тераклар... Қайнарбулоқ жамол кўрсатсами... Шу онимизда уйқу, ғафлат ҳаёт фурсатини талашар... Оёққа босмоқ маслаҳат. (Силтаниб қўзғалганда назари Қорасочга тушади.) Онагинам, аҳволингиз?

Қорасоч. Ойдек. Ўзингиз-чи?

Бобо Равшан. Қорабайрдан йиқилганимда қаттиқроқ оғриганди. (Осмонни ва сўнгра термосни кузатиб) Рўшнолик кўрсатмайди-я... Зап қиздирди-ку. Қудуқ топмасак бўлмас. Харитани узатинг-а! Маконимиз қаер бўпти?

Султонов планшетни тутқзади.

Балли. Мана бу манзилда қудуқ бўлувга тегиш. Комбат Бобо Равшан Эшмат кўрбоши каллакесарларини зир тириктирган йилларида ана шу қудуқдан сув ичган эди.

Турсунов. Қай бир замонда?

Бобо Равшан. Минг тўққиз юз йигирма тўртинчи йил эди, чоғи.

Турсунов. Ҳозир эса, олтмиш тўртинчи!

Бобо Равшан. Саҳродаги қудуқларнинг умри узоқ бўлади.

Султонов. Қидирганимиз бўлсин. Арқон борми?

Қорасоч. Парашютимни олиб, чилвир тўқишингиз мумкин.

Султонов билан Турсунов парашют устида бош қотиришади.

Султонов. Пакки борми?

Турсунов. Бордай эди. *(Чўнтагига қўл солади.)*
Мана.

Улар парашютни қирқиб, чилвир тўқишга киришадилар. Турсунов Султоновга шипшиди.

Ҳалиги, кўҳна қудуқнинг борлигига ишончингиз комилми?

Султонов. Комил. Толиққанлар ташналикни босиб, ўзимизниям бир-икки қултумдан ичишимизга ишончим комил. *(Термосни қўлига олади.)* Келинглар, биродарлар, қолган яхнани тамадди қилайлик!

Турсунов. Бу ҳавойи, хомхаёл-ку.

Бобо Равшан *(Султоновга)*. Қайдингни ур, ўғлон! Аҳд қилинган ишга ишонч — одам сайқали. Акс ҳолда, тарвуз қўлтигингда турмайди.

Ҳаммалари бирин-кетин ичишади. Ўзларинг биласизлар, чамасида елкасини қисиб қўйган Турсунов ҳам тегишлисини ютади.

Султонов. Қани, кетдик энди... Зерикманглар. Сув келтиришимизга ишонсаларинг бўлгани. Ҳа, айтгандай, агар изловчилар келиб қолишса, бизсиз учиб кетманглар яна.

Бобо Равшан. Қутамиз, кўнгли тўқ бўлсин.

Султонов билан Турсунов чиқадилар. Қорасоч билан Бобо Равшаннинг ўзлари. Шу орада Қорасочнинг ўпкаси тўлиб, йиғлашга тутинади.

Бобо Равшан. Она қизим, бу нимаси! Давюрак учувчига бу айб эмасми!

Қорасоч. Учувчи бўлиб нима каромат кўрсатдим.

Бобо Равшан. Бас қилинг, она қизим, мен ҳам кўнгли бўш одамларданман. Сизга қўшилиб йиғлашим ҳеч гапмас. Кўзидан ёш оққан чол башарасининг нақадар бад-ҳазмлигидан хабардордирсиз?

Қорасоч. Кечиринг, бошқа йиғламайман. *(Шишган ўпкасини босмоқчи бўлади.)*

Бобо Равшан. Балли, иш бундай бўпти. Ҳа, айтгандай, сизга афсона сўзлаб бериш ваъдаси бор эди. Дилбар афсона. Боботоғ этагида нуроний бахши яшармиш. Ёшининг ҳисоб-китобини ҳатто юлдузлар ҳам унутишган. Бели калтакдай, кўзлари ўқдай, юзлари нақшин олма-

дай — ўзи манадай ўтағаси. Ҳар айтган қўшиғига жон берсанг арзийди. Дўмбирасини созлаб, қиллари бўзлаб, мард Алпомиш ва бокира Ойбарчин, олмос туёқли Бойчибар, тўшлари қордай келинлар ҳақида куйлай кетсами — кўк-ламги Сирдарё каби ошиб-тошар. Лекин бир афсонани, мағрур лочин ҳақидаги қўшиқни такрор-такрор куйлашни куш кўрармиш...

Қоронғилик. Саҳна ёришганда самолёт парчалари яқинидаги одамлар, Қорасоч ҳикоясининг бошидаги манзара намоён бўлади. Қорасоч гапларини тамомламоқда.

Қорасоч. Булар қудуқ изидан кетишди. Бир олам вақт ўтсаям, қайтмадилар. Бобо Равшан бир ҳолда, ҳушбеҳуш, ёрдам бериш қўлимдан келмасди. Чунки ўз аҳволим ҳам оғир эди. Сўнгра бу одам якка қайтдилар. (*Турсунов томон ишора этади.*) Якка ўзлари. Ва чилвир узилиб, Полвон Султонов қудуқ тубида ҳалок бўлди, деган хунук хабарни келтирдилар.

Жимжитлик.

Бобо Равшан. Бу қадарлик разолатга, номусни сариқ чақага сотишга бориб етдингми? (*Бақиради.*) Разолатга-я? Ахир, сени йигирма учинчи йилданоқ билардим-ку. Муқаддас тупроғимиздан бепадар босмачиларнинг ҳаром излари ҳали қуритилмаган кезларда... билардим сени... Эндигина ўн еттига кирган йигитча эдинг. Бор-йўғи ўн етти. Мен айтай, сиз мағзини чақинг... Илло, у вақтларда сен одам эдинг-ку, Турсунов! Сен одам эдинг... Эслагин-а! Отрядимга келиб, «жангу жадал қилмоқчиман! Шўро ҳокимияти учун курашмоқчиман», деганингни эслагин-а!.. Сани разведкачилар сафига қўшиб қўйган эдим. Ушалар эсингдами? Саҳрода қилган урушимиз, юришимиз хотирангдан чиқмагандир?.. Жангчилар ва оту улоқ саҳродаги ташналикка дош беролмай булутдай учишаверди. Шунда разведкага, қудуқ излашга ўзим отландим. Қаватимда сен ва яна бир ёш аскар бор эди. Исми хотирамдан кўтарилипти... Ва биз қудуқни топиб олган эдик...

Қоронғилик чўкади. Сўнгра, ёришганда уфқларга улашиб кетган сарсонқум манзараси пайдо бўлади. Қудуқ. Бобо Равшан, Турсунов ва ёш жангчи қудуқ атрофини «гир» ўраб ётишипти. Ҳансирашдан, юрак депсишидан ўзга, барханлардан шувиллаб қуйилган қум шарпасидан бошқа ҳаёт нишонаси сезилмас. Одамлар қулоғи дик.

Бобо Равшан (*нимовозда, Турсуновга*). Ҳеч нарса эшитмадингми?

Турсунов. Йўғ-а.
Бобо Равшан (*аскар болага*). Сен-чи?
Аскар бола. Эшитмадим.
Турсунов. Тўхтанг!

Бағриларини қумга босадилар. Қаёндандир, аҳён-аҳёнда от туёқларига ўхшаш дукур келади. У секин яқинлаша боради.

Бобо Равшан. Ушалар.
Турсунов. Ушаларингиз ким?

Бобо Равшан. Газанда босмачилар. Қудуқни улар қўлига топшириш — ўлим. Асло мумкин эмас. (*Қизил аскарга*) Полкка бор. Шошил! Тезроқ отланишсин. Нима қип бўлсаям, чопадиларми, эмаклайдиларми қудуқ бошига жадал етиб келишсин! Шамолдай уч! Йўқса, қўлдан кетади. Айтганларимни тезроқ етказ! Уқдингми?

Қизил аскар. Уқдим, ўртоқ командир, ҳаммасини!
Бобо Равшан. Ачитиб бос қамчини!

Қизил аскар ўқдай отилади.

— Ерга энгаш, ҳувори!

Қизил аскар икки букилганича, эчкемар каби қумда сузиб, барханлар орқасига қорасини олади. Бобо Равшан билан Улуғ Турсунов гоҳ уни кузатишар, гоҳ отлар дукурига қулоқ беришадди. Бир дақиқадан сўнг улардан узоқлаша борган якка от говури эшитилади.

Бобо Равшан (*енгил тортганича*). Етиб боради.

Иккинчи томондан эшитилаётган отлар дукури яқинлашиб келмоқда.

— Қифтингни бос қумга!

Ер бағирлайдилар.

— Босмачилар... разведкаси.

Сукунат. Фақат яқинланмиш отлар дукури. Бўйинини чўзиб қарашга тутинган Турсуновга Бобо Равшан бўғилиб ўшқиради.

— Ет дейман, ҳувори! Кўриб қолишади. (*Сўнгра Турсуновга тасалли берганича шипшитади.*) Уғлим, ваҳима тушаяптими юрагингга? Аста-секин ўрганасан. Авваллари шундай бўлади. Бу ёв билан биринчи бор учрашувинг-а!

Яна жимлик чўқади.

Турсунов (*асабий*). Узангидан оёқ оляптилар...
Бешов.

Бобо Равшан (*аста*). Қўрқма, чўчима. Беллашувга қурбимиз бор. Олдин яқинроқ... келишсин, сўнгра... Илло, амримсиз ўқ узмайсан.

Турсунов (*нимовозда*). Кеп қолишди. Қоралари расмана кўринмоқда.

Бобо Равшан. Сабр... Сабр. Ҳали эрта.

Асабий жимлик Бобо Равшан фавқулодда овозининг борича бақриб юборади ва ўт очади.

— Бошла!

Турсунов ҳам отишга тутинади. Шу замониёқ босмачилар ҳам ўт очадилар. Отишма анча вақтни олади. Бир вақт Бобо Равшан елкасини ушлаганича бир қўзгалади-ю, йиқилади.

— Итдан тарқаганлар! Жойимни солишди-ёв...

Турсунов. Нима, ўртоқ командир, нима дедингиз? Нима қилди? Ук тегдим?

Бобо Равшан (*тишини-тишига қўйганича*). Уғлим, шошил... От қўй жангчиларимиз томон... Ҳали тузоқдан чиқиб кетиш мумкин. Айтгинки, қуюндек учсинлар.

Уқ овози кучаяди. Турсунов жавоб қайтаришга тутинади.

Бобо Равшан. Чоп! Мен қалқон бўламан. Уқ узишга қурбим етади.

Турсунов. Кетолмайман!

Бобо Равшан. Отга ўтир, дейман!

Турсунов. Йўқ. Сизни ташлаб кетолмайман. (*Уқ узмоқда.*)

Бобо Равшан. Бас қил! (*Турсунов ўқ узмоқда*) Қизил аскар Турсунов, буюраман!.. Жўна!

Турсунов. Кетолмайман, ўртоқ командир, кетолмайман.

Бобо Равшан. Буюраман...

Турсунов. Командирни кулфатда қолдириб жуфтак уриш... инсофданми? Кетолмайман!

Отишма тобора зўраяр.

Бобо Равшан. Жўна дейман, мирза ўжар! От қўй, от!

Турсунов. Йўқ-қ... Бирга бўламыз... Енингизда туриш қарзим.

Бобо Равшан. Ҳали ниҳол йигитчасан. Яшашинг керак. Бўйнинг узилади-ку, лодон йигит!

Турсунов. Ешман... ҳа, жудаям ешман... (*Уқ узади.*) Яшашни истайман. Мен жудаям яшашни истайман! Аммо ўртоқ командир, шундай яшашни истайманки, юзим шувут бўлмасин, умримни ипга тизганимда юзим қизармасин.

Бобо Равшан. Мен балки тирик қоларман... Уларни ушлаб турарман... Якка ўзим...

Турсунов. Сизни ташлаб кетолмайман, дедим, кетолмайман.

Бобо Равшан. Охири маротаба айтганим: отлан!

Турсунов. Йўқ.

Бобо Равшан (*милтигини унинг кўкрагига тўғри-лаб*). Қуёндай отиб ташлайман!

Турсунов (*босмачиларга йқ узар экан*). Йўқ! Йўқ-қ! Йўқ-қ-қ!..

Бобо Равшан ҳушидан кетганича ётиб қолади. Нариги томондан, ўқ отилаётган ёқдан бир гала отларнинг дукури эшитилади. Бу босмачиларнинг асосий кучлари қудуқ сари етиб келмоқда демакдир. Отишма узилмайди.

— Ғалчалар, инглиз милтигини сайратишмоқда! Мени вақим босди-я! Ваҳима! Аммо чекиниб бўпман, кетмайман! (*Кўзида ёш аралаш йқ узар экан.*) Чекиниб бўпман! Якка ўзларини қолдирмайман! Ташламайман! Мана, насибаларинг! Мана! Мана!

Отлар дукури яқинлашиб қолади. Шу чоғда қизил аскар кетган томондан ҳам отлар дукури эшитила бошлайди. Яқинроқ, қаттиқроқ, жадалроқ янграйди отлар дукури. Сўнгра «Ура» тўлқини саҳрони босади. Милтигини маҳкам ушлаган Турсунов рўйқроғ оёққа босган. Юзларидан дўлана-дўлана ёшлари ўрмалар. Болалардек шўхчан қичиради у.

— Биродарларимиз! Елкадошларимиз! Бу томон! Командир бундалар! Бундалар!

Қоронғилик. Яна саҳро кўринади. Самолёт парчалари ёнида ўшалар ўтиришти. Бобо Равшан хотираси оёқламоқда.

Бобо Равшан. Асил одам... Улуғ Турсунов, ўша жанговар йилларда сен ана шундай асил одам эдинг-а!

Чўли ака. Эсимда, ўттизинчи йиллар, бу кишининг одамшавандалиги... Эсимда. Колхоз овозаси эндигина чиққан пайт. Бор ҳамқишлоқларим колхозга кириб кетишди, аммо менинг юрагим дов бермасди. Гапнинг ўғил боласини айтсам, ичим ачирди. Умр бўйи ер эгаси бўлиш орзусига ниҳоят эришгандим. Шўро ҳокимияти мени ерли-сувли қилди. Шу давлатимдан жудо бўлиш — ичимни ачитарди. Йил оғир келиб, ҳосилни шамол олиб кетса бўладими: қаҳатчилик, беморлик илигимни сўрди, қўй-қўзиларим қирилишди. Биласизки, офат деган номард якка юрмайди. Бутун қавму қариндошларини эргаштириб, илон тилидек совуқ

қилични ўйнатганича босиб келади. Ҳа-да. Иттифоқо, солиқни тўлаш фурсатиям келиб қолди, лекин чўнтагим қуруқ, омборда шуд ҳам, буд ҳам йўқ. Эсимда, шўро ҳокимияти менга кўп нарса берди, бир чимдимини талаб этмоқда эди. Меҳнаткашларнинг давлатга солиқ тўлаши кераклигини биламану локийин қурбим келмайди Супра қуруқ. Молиячи бўлса чаёндай ёпишиб оларди, гўё мачит ялаган қори дейсиз. Ўзиям бир вақтлар қорилик қилган экан. Агарчандики, Октябрь инқилоби ҳақида оғиз очсам, қуръон туширган одам каби қироатга кириб кетади. Ҳа-да. Келди-да, солиқни талаб этиб ўлтириб олди, мени эса тўлашга қурбим йўқ. Шунда бисотимизда қолган биттаю битта эчкимизни тортиб оламан деса бўладими. Хотиним, бола-чақаларим чуввос йиғлашар, мен-да, ўзимни ушлолмадим. Оғир кунга қолдик. Ҳа-да. Шу кезде Турсунов йўлиқиб қолди. Тошкентда ўқир экан. Қишлоғимиздаги қариндошиникига келган экан. Мен бечоранинг кунига яраб, ёнимга тушса бўладими? Кими бўламан уни? Ҳеч кими...

Қоровғилик. Саҳна ёришганда Чўли аканинг чорбурчак ҳовлиси пайдо бўлади. Қайрағоч тагидаги супа яқинида Чўли ака, юзини ўраган унинг хотини ва Турсунов туришябди.

Чўли ака. Молиячини ҳайдаб юбордингиз-а!

Меҳрихон. Илоё умрингиз узоқ бўлсин, айланай сиздан, ҳайдаб хўп иш қилдингиз.

Чўли ака. Бас қил, хотин. Ақл калта-да. Оқибати нима бўлади?

Турсунов. Нима бўларди! Эрта-метан районга чиқиб, солиқ муҳлатни чўздириб келаман.

Чўли ака. Отангизга раҳмат. Худойим умрингизни узоқ, пешонангизни очик қилсин.

Турсунов. Рус оғаларимизда бир ҳикмат бор: худога ишону ақлга ён бер, дейишади. Ҳақ гап.

Чўли ака билан Меҳрихон эътироз этишга журъат қилолмайдилар.

— Қани, бир-икки оғиз сўзлашайлик-чи.

Чўли ака. Бажонидил. Марҳамат, ичкарига, азиз меҳмоним бўласиз.

Турсунов. Шу ерда, ҳавода бўла қолсин.

Чўли ака. Ихтиёрингиз. Меҳмон истаги — мезбон учун қонун.

Чўли аканинг хотини дастурхон келтириб, жой тузайди. Эркаклар ўтиришади.

— Бор ишингни қил, хотин.

Турсунов. Қўйинг, эшитсинлар. Гапимиз бу кишига ҳам тааллуқдор.

Чўли ака бу гал ҳам эътироз қилолмайди.

Чўли ака. Майли. Утир, хотин.

Турсунов. Қондош-жондош шўро ҳокимиятимизга ўз вақтида солиқ тўлолмаганингиз сабаби нимада бўлса, мағзини чақиб кўрдингизми?

Чўли ака. Ҳа-да. Оғир кунда қолдим.

Турсунов. Сабаби, сабаби нимада?

Чўли ака. Худо таоло амри.

Турсунов. Уша худо билан имомлар, эшонлар маст бўлишаверишсин. Ўз ташвишингиз ҳам етиб-ортар. (Меҳрихонга.) Шипиргиларинг бордир?

Меҳрихон. Шипирги? Бор.

Турсунов. Келтиринг.

Чўли ака (ҳайрон). Шипиргининг кераги нимада?

Турсунов. Ҳозир биласиз. (Турсунов Меҳрихон келтирган шипиргидан бир савағични суғуриб олганича Чўли акага узатади.) Синдириб кўринг-чи?

Чўли ака. Атиги шуми? (Кулиб юборади.) Гўдак ҳам уддасидан чиқади-ку.

Турсунов. Бунчи? (Шипиргини узатади.) Эгола-сизми?

Чўли ака. Кулманг, яхши йигит. Бутун шипиргини қайириш полвон қўлидан ҳам келмас-ов.

Турсунов. Мана энди ўзингизга келдингиз. Ҳаттоки, бундай мўрт савағичлардан ясалган шипиргиниям синдириш маҳол гап. Мағзини чақдиларми? Одамлар ҳам шундан қиёс. Бошингизга оғир кун тушганининг сабаби — яккалигингизда. Қолхозга кириг. Акс ҳолда, бечорачиликдан бошингиз чиқмайди. Яккалик кулфати синдиради. Мажбур қилаётганим йўқ. Маслаҳатим. Мағзини чақиб кўринг. Қанча тез шу қаноатга келсангиз, ўзингиз ҳам, бола-чақаларингиз ҳам шунча тез рўшнолик кўрасизлар.

Жимлик.

Хотинингиз паранжисини ташламаганига не сабаб? Қишлоқда кўпгина аёллар паранжиларини ёндиришди.

Чўли ака. Мен аллақачон рози. Ўзи кўнмайди.

Турсунов. Ҳали шундайми?

Меҳрихон. Уятаман.

Турсунов. Шунчалик хунукмисиз?

Меҳрихон. Бо-о, нега хунук бўлай? Чўли акангиздан сўранг-чи, нима дер эканлар?

Чўли ака. Ўзингни кўрмагандан кейин, меним гапимга инониб бўптилар. Шаҳарликлар кўрганларига ишондилар.

Меҳрихон. Сизам хунукка чиқардингизми? *(У шу қадар жаҳлга минадики, юзини беркитган ёпинғичини олиб ташлагудай бўлади, лекин журъати етмайди.)* Уятаман.

Турсунов. Агар хунук бўлмасангиз, олам гулистон. Гўзаллик, чирой — киши қалбининг ойнаси. Гул чиройи ҳаммага завқ бағишлайди, келишган от чавандозга шавқ беради, эркакнинг чиройи барча учун очиқ. Нега хотин-қизлар ўз чиройларини — табиат гўзаллигини одамлар кўзидан узоқ тутиши зарур экан? Ўзингизни очинг, опаюн, тезроқ очинг! У қуёш учун, осмон учун, хайдар шамол учун, одамлар учун очиқ бўлиши лозим. Сизни-да, шошираётганим йўқ. Ўйлаб кўринг. Қанчалик тез мағзини чақсангиз — шунчалик яхши бўлади. Бир кунмас-бир кун, албатта, паранжини ташлашга тўғри келади, лекин фурсатни қўлдан бой бериб қўйсангиз, одамларга изоҳ беришга мажбур бўласиз. Мен бир замонлар хушсурат эдим десангиз-да, одамлар инонмайдилар, худди бугун мен инонмаганим каби. Ўйлаб кўринг.

Жимлик чўкади. Ташқаридан эшитилган овозлар билан бир вақтда фининспектор ҳамда милиционер кириб келишди.

Фининспектор. Ана шу. Ана шу одам! Мени ҳайдаб солди! Томир олиб кетган хусусий мулкчини ҳимоясига олди. Шўро ҳокимияти вакилини ҳайдаб солса-я, падаргинам!

Турсунов. Бас. Шўро ҳокимияти ҳақида босилган бақадек вақиллашга нима ҳаққингиз бор?

Фининспектор. Гапларини чўтга солиб кўринг-а, ўртоқ милиса, падаргинам, мени—Шўро ҳокимияти вакилини — киройи ҳақорат қилишини қаранг-а?

Милиционер. Бу нима қилганингиз, ўртоқ? Хўш, бу нимаси? Афт-башарангиздан шаҳар кишисига, саводхон одамга ўхшайсизу оғзингиздан боди кириб, шоди чиқади. Сабаб?

Турсунов. Сабабки, бу одам шўро ҳокимиятига доғ туширмақда. Айтинг-чи, Шўро ҳокимияти сизга камбағалнинг охириги, бир парча нонини тортиб олишни топширганми?

Фининспектор. Солиқлар жамғариш планини бажаришим икки карра иккидек шарт. План бор?

Турсунов. Ҳа-а, план денг! План! Бошлиқлар ҳурматиға сазовор бўлмоқчилар, мана бу одамдан ибрат олиш керак деган мақтовни эшитмоқчи эканлар-да. Одамлар арзи додига қулоқ солиш-чи, тушунтириш, жоиз бўлган ўринда солиқ муддатини чўзишга кўмаклашув-чи,— сизга дахлдор эмас. Машмаша. Шундайми?

Фининспектор. Уртоқ милиса, падаргинам, айбномани тузаверинг. Бу одам ўз бурчини адо этаётган хизматчининг қўлини боғламоқда. Демак, у Шўро ҳокимиятига тескари одам.

Турсунов. Сиз! Шўро ҳокимиятига қарши одамсиз! Солиқларни мажбуран жамғаришда бор ҳунарни ишлатиб, бошлиқлар кўзини бўяйсиз-да, сизларни мен мажбур қилаётганим йўқ, Шўро ҳокимияти мажбур қилипти каби қўланса сўзларни астагина деҳқонлар қулоғига шипшитасиз. Сиздайлар сир-асрори аён бизга. Сиз Шўро хизматчисис эмас, сиз подшо амалдорисиз!

Фининспектор. Бу ҳақорат. Уртоқ милиса, падаргинам, айбномани тезроқ тузинг!

Милиционер. Сабр қилинг-эй, бошимни тегирмон тошидай чир айлантириб юбордиларинг. Униси Шўро ҳокимиятига қарши одам — бу деса, буниси — у дейди. Биласизларми, бор-йўғи икки варақ қоғоз қолган. Иккита протокол тузаман: сизгаям, у кишигаям.

Турсунов (*кулганича*). Жуда соз, дўстим! Иккинчи ёз. Эртага районга бориб ажрим қиламиз ва, албатта, бирини йиртиб ташлашга мажбур бўласан.

Милиционер. Йиртиб ташлайман?

Турсунов. Албатта.

Милиционер. Қоғоз увол бўлади. Қоғозга камчилмиз. Топдим: икковларингни битта протоколга ураман. Қойилми?

Турсунов. Қойил. Биттага бўлса — биттага. Барн бир ҳақиқат билан туҳматни ажрим қилиш осон гап.

Милиционер. Турган гап. Милицияни алдаб бўлмасиз. Сираси шу: икковларингни битта протоколга ураман. Гаштми?

Турсунов. Зўр!

Қоронғилик. Яна саҳро манзараси пайдо бўлади. Чўли ака ўз ҳикоясини тамомламоқда.

Чўли ака. Эру хотин иккимиз бу яхшиликни кўп йиллар эслаб юрдик. Солиқ муддатини чўзиб беришди. Бунинг ёрдамида. Бу яна бир яхшилиқ қилди. Биз тез кунда колхозга кирдик, хотиним паранжини ташлади. Хулласи калом,

Ўттизинчи йилларда мен Турсуновни ана шундай одам қиё-
фасида кўргандим. На қариндоши ва на дўсти бўлмаган бир
одамга меҳр қўлини чўзганди.

Б о б о Р а в ш а н. Ҳа-а, Турсунов, қандай касофат ур-
дию тойиб кетдинг? Сен билан талай йиллар учрашмадик,
ҳаёт бизни тўзғитиб юборди. Аммо пою қадамингдан ха-
бардор, парвозингдан шод эдим... Хаёлимда ўша навқирон
қизил аскар сиймоси турарди. Сен катта одам бўлиб кет-
динг. Газеталарда ўқиганимда сен учун, одам боласи учун
теримга сиғмасдим. Чунончи, баланд эътиборга эришган
одам кўп яхшиликлар қилиши мумкин.

С у л т о н о в. Ё ёмонлик. Мен учратганимда бу одам
фақат ўз қадри учун қайғирувчи шахс бўлиб қолган эди.
Айтмоқчи бўлган воқеа қирқ тўртинчи йилда, фронтда юз
берганди. У кезларда қаршимда баттол, худбин кимса тур-
ганини чуқур англамаган эканман. Энди ангадим. Ўша
кезлардаёқ одам танимай қўйган эди. Фақат ўзи бўлса,
фақат ўз ғалабаси бўлса бўлгани.

Қоронғилик. Сўнгра, Польша ўрмонларида жойлашган овчилар уйдан
бири кўринади. Чамаси, урушдан олдин бу хона бой ва бойваччалар-
нинг учрашадиган макони бўлган. Ҳозир ҳам уруш бўлишига қара-
масдан, ўша дабдала ҳаётнинг изи бор. Лекин уруш манзараси
сезилиб турипти: буни плашпалатка билан тўсилган деразадан ҳам,
шинам кресло ёнидаги яшиқлардан ҳам, девордаги оёғи осмондан кел-
ган картинадан ҳам англаш мумкин. Фақат камин ва унинг устида
оёилган йартқич тўнғизнинг боши ўтган кунлар ёдгорлигидай туюлар.
Хонада Турсунов. Устида гимнастёрка ва кифтида майорлик погон-
лари. Хонанинг у бошидан-бу бошига қатнаб, ёзма машинка ёнида ўтир-
ган сержант қиз Соляга ёздирмоқда. Стол усти ўлжага олинган вино
шишалар билан тўлган. Турсуновнинг кайфи чоғ экани ҳамма нарса-
дан сезилиб турипти.

Турсунов (ёздир). Хуллас калом, полк зиммасига
юклатилган жанговар вазифа муддатидан бир кун олдин
бажарилди. Нўхта. Нодир жонбозлик кўрсатишган солдат,
сержант ва офицерларни мукофотга тақдим қилмоқдаман.
Нўхта. Иловаси: рўйхат ва қисқача жанговарлик характе-
ристика. Имзо, ҳамиша чекиладиган имзо, полк команди-
ри, гвардия майори... *(Машинка овози таққа тўхтаб қола-
ди. Соляга орқа бериб, қадаҳга май тўлдириш билан банд
Турсунов таажжубланганича ўгирилади.)*

Бу нимаси?

Соля йиғига тутинган. Қўлидаги қадаҳ билан унинг ёнига яқинлаш-
ган Турсунов, Солянинг ерга энгашган бошини бир қўли билан
ҳўкморна кўтариб, унга тикилади.

— Нимаси бу?

С о н я. Бугун ошхона ёнидан ўтаётиб, орқамдан отилган аччиқ кесатиғни эшитиб қолдим: ППЖ.

Т у р с у н о в. Нима, нима?

С о н я. ППЖ. Эшитгандирсиз. Яъни, полевая походная жена, деганлари. (Соня ўпкасини босолмас. Турсунов лабаридан ип қочар.)

Т у р с у н о в. Эшитмовдим. ППЖ... Вой, занғарлар-эй, зап толиб тўқишиптими-а!..

С о н я. Ҳа, куласиз-да... Бу толиб тўқилган нақлдан сизга кулги-ю, мен ношудга кўз ёш.

Т у р с у н о в. Кўз ёш? У нимаси? Фикримча, қанотимда бўлишдан озор чекканинча йўқ эди-ку?

С о н я. Кейин... Кейинисига нима бўлади?

Т у р с у н о в. Э, вой, қўй бунни. Урушдан кейинги савдога бош қотириш — беҳожат фол. Ғалаба кунларигача бормизми, йўқмизми... пешонага ҳавола.

С о н я. Борди-ю, пешонамиз очилиб, тирик қолсак-чи?

Т у р с у н о в. Тирик қолсакми?.. Ҳар тўқисда бир айб бўлса бордир, аммо ғолибларда айб бўлмас. Уруш барча қилмиш-қидирмишимиз бошидан сув қуяди, нозанин.

С о н я кўз ёшини босолмайди.

Ке, қўй, йиғлама! Шундай кунда кўз ёш қилганингни қара-я. Полкимиз ғалаба тантанаси билан хурраму бўлар-бўлмас нарсага сенинг осмонранг кўзларингда булут. Ке, арт кўзларингни, ма, майни сипқор, дўндиғим, мени бир ўпгин-а.

С о н я бўйин тобламай унинг истакларини қондиради.

Иш мундоғ бўпти-да. Ана шундай шайдо чеҳранг мафтуниман, Жамилам.

С о н я (бошини икки қўли орасига олганича). Бошимни қайга урсам? Қайга? Сизни жонимдан ҳам азиз кўриб қолдим. Севаман! Раҳмсиз овчидай қўл-оёғимга кишан солдингиз, ақалли...

Т у р с у н о в. Мен-чи? Мен ҳам сени севиб қолдим.

С о н я. Бекор гап. Сиз шунчаки, ўзингизни овутиш учун...

Т у р с у н о в. Тавба. Нима қилсам менга ишонасан?.. Уруш бўлса. Сенга қилча ёмонликни соғинган одам эмасман, билиб қўй.

С о н я. Чинингизми?

Т у р с у н о в. Албатта-да, аст бўламан ёр, маст бўламан ёр!..

Эшик тақиллаб қолади.

Кирилсин!

Лейтенант Полвон, Султонов остонани босади.

Султонов. Уртоқ гвардия майори, мурожаат қилишга ижозатингизни сўрайман?

Турсунов. А-а, лейтенант Султонов, кир. Қандай лавозимат?

Султонов. Шахсий масала юзасидан мурожаат этишга ижозатингизни сўрайман?

Турсунов. Ижозат этдим. *(Соняга)* Сержант Медведева, сизга жавоб. *(Хужжатга имзо чекади.)* Штаб бошлиғига етказинг.

Соня. Хўп. *(Хужжатни ола чиқади.)*

Турсунов. Утир.

Султонов ўтиради.

— Умрингда графлар курсида ўтирганинг борми?

Султонов. Фурсати бўлмаган.

Турсунов. Фурсати келган экан, ўтириб қол, лейтенант. Урушдан аввал бу макон ов манзилгоҳи бўлган чоғи. Ё Потоцкий ва ёки Радзивиль деган зот мулки. Анавининг бадбуруш важоҳатига қарагин-а? *(Девордаги тўнғиз калласига ишора қилади.)* Аммо-локийин бизларни кўрқитиб бўптилар. Лейтенант, Европага қадам босдик-а, вой? Рустаму дostonдай жанг қилиш мундоғ бўлади-да. Биз ҳам чакана жангчилар эмас. Қандоғ операция дўндирилди-я! Яна муддатидан бир кун олдин. Бугун оқидан отилса арзийди, қани ол-чи! *(Қадаҳларни тўлдиради.)* Ғалаба учун! Бизни ғалаба сари бошловчи падаримиз учун.

Ичишади.

— Хўш, айт гапингни, оғзингга сиққанини сўраб қол. Қўлим очиқ бугун.

Султонов. Менга взводни топширишингизни сўрайман.

Турсунов. Взвод? Полк штабида ишлаш хуш келмай қолди, де? Бошлиқлар билан тил тополмай қолдингми? Эшитишимга кўра, сендан розилар-ку. Утказилган операция учун мукофотгаям қўйилдинг. Тўғри, ҳозирча бор-йўғи «Жанговар хизматлари учун» медалига. Лекин буни хамир учидан патир ўрнида кўрасан. Ҳалиги, Тёркин ҳикмати ёдингдадир: «Не гляди, что на груди, а гляди, что впереди».

Султонов. Ҳали мукофотга арзирли хизмат қилолганимча йўқ.

Турсунов. Бу томонини, жонидан акаси, бизларга, бошлиқларга қўйиб берасиз.

Султонов. Шундаям менга взводи топширишингизни сўрайман. Ниятим жанг майдонида.

Турсунов. Бу ер жанг майдонининг ўртаси бўлмай, амакингиз томорқасими? Билишимча, корпус штабида эмас, полк штабида ишлаётганингни унутиб қўйганга ўхшайсан. Мукофот ундиришниям қулай жойи-ку бу!

Султонов. Сиздан ўтиниб сўрайман.

Турсунов. Эсинг жойидами ўзи? Медалдан воз кечиб, қулинг ўргилсин ишдан қўл силтаб, нимага эришмоқчисан? Ахир, оператив бўлимдасан-а. Еки муҳаббат балосига мубтало бўлдиларми! Қиё боқмай куйдирди, де? Ҳай, тагин ўша кўнгиллари бизнинг Соняхонга тушган бўлмасин? Бисмиллосини айтиб қўяй: сарсон қиладилар ўзларини.

Султонов. Уртоқ гвардия майори, очигини айтсам?

Турсунов. Қани, эшитайлик.

Султонов. Бажараётган ишимдан маъно кўрмадим.

Турсунов. Хира, гўдакчасига хира мулоҳаза. Мақсадларининг пўскалласи нимада, лўндасидан келинг.

Султонов. Гапнинг лўндасими? Бу операцияни ҳозирлашга бир ҳафта вақт кетган эди. Душманни икки биқинидан ёриб ўтиш нияти тикка ҳужумга пайванд қилингани ҳолда режалар тузилди. Сиз эса барчасини писанд қилмай, полкни тўғричаси, душманнинг қоқ пешонасидан ҳужумга бошладингиз.

Турсунов (*хандон уради*). Суворовчаси-да. Тезлик ва зўрлик.

Султонов. Берилган қурбонлар-чи? Олдинги, яъни бараварига, ҳар тарафлама яқдил ҳужум қилиш режамиз амалга оширилганида кўп одамларимизни омон сақлаган бўлардик.

Турсунов. Йигит, талафот махражи урушдан сўнг чўтга солинади. Лермонтовнинг «Бородино»сида айтилганлари эсингдами?

Вот затрещали барабаны,
И отступили басурманы,
Тогда (бармоғини бигиз қилади).
Тогда считать мы стали раны,
Товаришей считать.

Жангу жадалда, лейтенант, ғалабанигина санаш шарт. Қай биримизнинг чўтимизда ғалаба кўп бўлса, ўша яхши командирлар даврасида юради. Тепаликни штурм билан олиб, бир кунни ютдик. Ана шундай омиликлар жами орзиқиб кутилган ғалаба кунларини тезлатар, лейтенант.

Султонов. Аммо натижа пуч чиқди-ку. Биз бари бир илгари, қўшниларибиз етиб келишмагунича олға томон жилломаслигимиз аниқ-ку!

Турсунов. Бу энди уларнинг иши, тошини ўзлари чақаверсинлар... Орқада қолиб кетгандан кейин Мана, ким қай маҳорат билан жанг қилаётгани оппа-ойдин бўлди-қўйди. Одамларимиз ортиқча бир кун дам олишади. Емонми?

Султонов. Ҳа, тирик қолганлари дам олишади. Ўлганлари-чи, улар нима қилишади?

Турсунов. Ҳой, лейтенант, тўғри, бугун қўлимам, кўнглимам очиқ, лекин қуюшқондан чиқма. Билганингни қил, взводни бошқаришни истасанг — берганим бўлсин. Аммо-локийин нонушта қаймоғига тушган пашшадек таъбимни хуфтон айлама. Ахир, мени қўмондоннинг ўзлари табрикладилар-а!

Қоронғилик. Яна саҳро манзараси кўринур. Полвон Султонов ҳикоясини тамомламоқда.

Султонов. Взводни беришди. Кўп ўтмай ярадор бўлдим, бошқа бўлинмага тушиб қолдим. Ниҳоят, уруш ҳам тугади. Мен ўқишга отландим ва то бизнинг областимизга ишга келганига қадар Турсуновни кўздан йўқотиб қўйдим. Аммо ўша суҳбатимиз ҳамон эсимда. Ҳақиқат ким томонда?— саволи тинмай бошимда айланарди. Жангу жадал талафотсиз бўлмайди, қай бири ўринли-ю, қай бири ўринсиз талафот эканини ажрим этиш мушкул, деган фикр билан ўзимни совутмоқчи бўлардим.

Бобо Равшан. Ҳатто граждандар урушидаям, оту «максим» пулемёти ягона техникамиз бўлган кезлардаям, биз ноўрин талафотга йўл қўймасликка тиришардик. Йўқ, бу ўринда гап урушда эмас...

Чўлиака. Ҳа-да, Бобо Равшан, ҳақ гапни айтдингиз. Турсунов ғайир, бераҳм одам бўлиб кетган. Унинг ўттизинчи йилларда қандоқ одам бўлганини сизларга сўзлаб берган эдим, энди эллигинчи йилларда учраганимда нечук кишига қарши келганимни тингланг. Ўша йили пешонамизга яна оғир, ажриққа ағанатадифон кунлар тушди. Менгагина эмас, бутун «Чорвадор» колхозига оғир бўлди.

Қоронғилик. Саҳро чекилиб, Турсуновнинг қабулхонаси пайдо бўлур. Тўрдаги ёнғоқ дарахтидан ясалган эшик кабинетига, чап биқинидаги дарча қабулхонага йўл очади. Чамаси, бюро мажлиси бошланган. Папка, қоғоз қўлтиқлаган одамлар унсиз-димсиз кириб-чиқиб туришибди. Қабулхонадаги беш-олти киши навбат кутганича, мажлисга ҳозирлик кўрмоқда. Хона ўртасида ўйчанлиги салобатига ярашмай

турган Чўли ака. Унинг бу ҳолатини шадлод юриб кириб келган
Қорасоч бузади.

Қорасоч. Жанжални катта қилмоқчилар шекилли?

Чўли ака. Не билай, Қорасоч опа, айил ботадиган гапларга қолдим.

Қорасоч (*учувчи кителининг тугмаларини бўшата*).
Сурункасига икки йил қурғоқчилик бўлгани аниқми?

Чўли ака. Аниқ.

Қорасоч. Қорасовуқ қутургани, чўлу биёбонни муз
қоплагани аниқми?

Чўли ака. Аниқ-да!

Қорасоч. Жонивор қўю қўзиларнинг муз ёриб озуқа
ололмаслиги аниқми?

Чўли ака. Беш қўлдай аниқ.

Қорасоч. Қўйларни очлик офатидан омон сақлаш ме-
ним командамга топширилгани, самолётларда озуқа еткази-
иб бериш меним зиммамга юклатилгани аниқми?

Сукут.

— Саволимга жавоб бермадингиз: аниқми, йўқми?

Чўли ака (*жадал саволлар мантиқини энди англа-
ган*). Йўғ-эй... қўйнинг, илло-билло, буниси аниқмас!

Қорасоч. Нега? Нега аниқ бўлмасин?!

Чўли ака. Қорасоч опа, номаъқул бузоқнинг гўшти-
ни еганимча йўқ. Одам иси ёқмаган телба ҳам эмасман.
Ўзим жавоб бераман!.. Раҳмат, дилимга қувват бердингиз...
Барака тоинг!

Енғоқ эшик очилиб, саркотиб чиқиб келади.

Саркотиб. «Чорвадор» колхозини иши билан чақирил-
ганлар?

Чўли ака. Биз...

Қорасоч.

Саркотиб. Киришлар!

Шу дақиқада қабулхонага шошганларича Меҳрихон ая билан
жуда ёш Жумагул кириб келишади.

Меҳрихон ая (*Чўли акага*). Отаси, маслаҳатим...

Чўли ака. Ташвишланма. Кейин гаплашамиз...

Ичкари кирадилар. Меҳрихон ая билан Жумагул қабулхо-
нада қолишади.

Меҳрихон ая. Ҳа, аттанг... Болам Жумагул, тутантириғи йўқ гаплар қилишмасмикан-а?

Жумагул. Меҳрихон ая, секинроқ... бу ерда... (*Атрофига ишора қилади.*)

Меҳрихон ая. Бо-о, «секинроққа» бало борми? Ҳой, қизгина, палағда борди-келдиларга, оғзининг турми йўқ одамларга эътироз билдириш шарт бўлган кезларда, билгинки, зоотехник онанг тинч туролмайди.

Жумагул (*ялиниб, эланади*). Дим яхши... Аяжон, мен-да, Қизилқум чорвадорлари хизматида бўлсам?.. Сиз билан боражакман.

Меҳрихон ая (*Жумагулнинг тиззасидан тўрт энли баланд кўйлагини, нозик белини, «лайлак уни» сочларини истеҳзоли назаридан кечири*). Ҳм-м... Чўлда, қорақўл қўйлари орасида катта шаҳар борди-келдиларидан, ҳалиги рақслар — ўннга ташланг, учириб ташланг, гажжак ташланг қабилидаги «буги-муги»лардан асар ҳам йўқ, қизгина, зерикмайсанми?

Жумагул (*маъюс*). Улли ая, биз ёш ҳамшираларни шунчалик гаддор одам ўрнида кўрасизми? Ёшларга инонмаслик...

Меҳрихон ая. Ҳа-а, жаҳлинг чиқдими?.. Тузук, жаҳлинг чиқса, тузук экансан. Сенинг жаҳлинг клиникаларингдаги доцент Парпиев жоҳиллигини эслатди. Олтишни уриб қўйган башара, куни кеча сочларини бўяб палатага кириб келса бўладими? Вазни сакта...

Жумагул (*кулгисини зўрлаб босганича*). Насини айтасиз?

Меҳрихон ая. ...Ҳой, доцент, жинни-минни бўлдингизми? Бу нимаси?— саволи оғзимдан чиқиши билан куйдирган калладай тиржайиб, жавобини ёқамга ёпиштирди: «Ур-т-о-о-қ зоотехник, азиз беморим, узр, кўнгил ёшликни ва ёшларни истайди»,— дейди-я... Ҳой, доцент Парпиев, ўша ёшликни ва ёшларни истайдиган бачкана кўнгилни белингизга пайванд қилиб боқинг, яна «шиқ» этиб ошиғидан чиқа қайишиб кетмасин?!— десам-да, тиржаяди... Куйдирган калла!

Жумагул (*пиқ-пиқ кула*). Лақаблари: женьшенбоз— қазихўр доцент... Зира-пиёзли қазининг ҳидидан яқинига бориб бўлмайди...

Меҳрихон ая. Тепилмаган лойдан ясалиб, сояси салқинда қуритилган «ҳийлайи найранг» эркак, деб шунақасини айтади. Ундай меҳриғиёси заволлардан қўрқмоқ керак. Мана бугун...

Шу далада ёвгоқ эшик онилиб, оёқлари унда-мунда, кўзлари хона-
сидан отилиб чиққан Чўли ака, ер билан битта Қорасоч пай-
до бўлишади. Меҳрихон ая улар сари борар экан...

Чўли ака. Турсунов... олди... Партбилетимни... ол-
ди-я?!

Меҳрихон ая. Ирода, отаси, ирода! Заифликка
йўл очманг...

Қабулхонадагилар улар атрофида ҳангу манг.

Чўли ака. Ҳу-у... партбилетимнику-я чўпонлик қи-
либ бўлсаям қайтиб оларман. Буниси оппа-ойдин! Аммо...
дандони карнай, дийдаси тоштуёқ Турсуновга ўхшашлар...

Қорасоч алланечук бўлиб кетади.

...имонимни, партияга бўлган ишончимни кемирмасалар
бас!.. Чўпон жони она қўй туёғидан ҳам қаттиқ!

Стаканга қаноат қилмай, графинни кўтаради. Қоронғилик. Яна саҳро
манзараси. Чўли ака ҳикояси давом этмоқда.

— Турсунов қилмиши — чумчуқ тутган овчи шукуҳидай
сўнди. Партбилетимни қайтариб'олдим. Аммо Турсуновнинг
бу бемехрлиги бир замонлар қилган олиҳиммати боисда
унга нисбатан туғилган ҳурматимни чил-чил синдирди. Бу,
ойнадек тиниқ ҳақиқатимни букиб ташламоқни мақсад қил-
ди, гўё мен инсон боласи эмас, бир занг босган мих, майда
мурват.

Султонов. Балли! Урушми, тинчлик даврими... бу-
нинг назарида ўзидан бошқа одамлар фақат майда мурват,
занг босган мих.

Турсунов. Замон-чи? Қандай замон эди? Олға, иш-
қилиб, фақат олға босишни талаб қиларди! Қон тўкиб, жон
бериб бўлса-да,— олға!

Султонов. Жиноятни замон елкасига юкламоқчи бў-
ласиз-да! Қандай замон юз бергани барчамизга аён. Баъ-
зилар унинг тенги йўқ талабларидан илҳомланишган бў-
лишса, баъзи бирлар у замоннинг таги паст томонларига
бўйсунган. Бу, Турсунов, шахсга сиғиниш даврининг энг
ифлос, таги паст талабларига осонликча бўй берган кимса-
лардан. Соғлом дарахт ҳатто тўфон дағдағасига ҳам дош
беради. Томир-помири билан қўпориб ташланса ҳам, син-
майди, эгилмайди. Чиригани эса мўрт-да, сағалга синади,
енгил-елпи шамолга ҳам икки букилиб таъзим қилади. Тур-
сунов ҳам худди шундай, ичи пўк, одамзод оқоваси. Қай
вақтда бу кўчага кирганини, чирий бошлаганини аниқлаш
қийин гап, лекин кўпдан бери шу қиёфада...

У оғир кунларни ҳаммамиз ҳам бошимиздан ўтказдик, биров ундай, биров бундай. Халқ эса у замон синовларидан ҳам ғолиб чиқди, аммо баъзилар синдилар, бу одам ана шулар, синганлар жумласидан...

Парда

ИККИНЧИ ПАРДА

Уша сахро. Қуёш тизда. Ҳатто қумни-да симобга айлантиргудай. Уша марзара. Самолёт синиқлари ёнидаги кўнгилсиз суҳбат давом этмоқда.

С у л т о н о в. Бу кўпдан бери шу қиёфада, ўз мантиқи-га содиқ. У оғир кунларни ҳаммамиз ҳам бошимиздан кечардик, биров ундай, биров мундай. Халқ эса ғолиб чиқди, аммо баъзилар синдилар, бу одам ана шулар, синганлар жумласидан...

Жимлик

Қ о р а с о ч. Энди мен гапираман. Кўп замонлар чурқ этмадим. Қалб ҳасратим, фақат якка ўзимга аён ҳасратим... Шу чоққача бунга шахсий иш тариқасида қараб келардим. Энди англашимча — ундай эмас экан.

Эллик иккинчи йилда мен йигирмага тўлдим ва қиз қалбимда Улуғ Турсуновга нисбатан севги уйғонди. Ҳа-ҳа, бу кишини севиб қолдим. Балки енгилтаклик қилгандирман, файзли иш бўлмагандир, қайдам, бироқ ўзга иложим ҳам, мажолим ҳам йўқ эди. Бу — йигирмага кирган қизгинанинг дастлабки севгиси, чаппор баҳори... Назаримда, қиз шуурида энг азиз одам, энг яқин, энг ширин жон шу киши эди. Кунлардан бирида...

Сахро чекинади. Кўча. Ярим кечалар чамаси. Қорасини мажнунтол орқасига олган Қорасоч турипти. Тўсатдан кўча ёришиб кетади. Мотор овози. Машина тўхтади. Эшиги «тақ» этиб ёпилиши билан машина жўнаб қолади. Мотор шовқини аста-секин сўнади ҳам. Улуғ Турсунов кўринади. Қорасоч тол орқасидан чиқиб, унга тўғри бўлади. Ой нури икки одамнинг юз-кўзларида ўйнар.

— Улуғ Турсунович...

Турсунов (орқасига қайрилиб). Қорасоч?

Қорасоч. Ҳа, бу мен, Улуғ Турсунович.

Турсунов. Бемаҳалда нима қип юрибсиз? Тун бир довон ошди-ку?

Қорасоч. Сизни кутдим.

Турсунов. Ажаб, ярим кечада, яна кўчада кутишнинг нима ҳожати бор экан? Телефон қилсангиз, учрашув маслаҳатини қилардик-қўярдик.

Қорасоч (ҳазин). Ун кун уриндиму телефонда сиз билан сўзлашолмадим.

Турсунов. Ҳа, начора... Ниҳоятда бандман... шу кунларда... Иш ачиб кетди. Мана қаранг-а, ҳозир ярим тун, мен бечора эса ҳали-замон тугаган мажлисдан келяман.

Қорасоч. Илгарилари мен учун ҳам вақт топа олардингиз.

Турсунов. Қорасочбегим, таъналарингиз ўринсиз. Чиндан ҳам жуда-жуда бандман.

Қорасоч. Жуда банд эканингиздан хабарим бор. Ҳамиша бандсиз. (*Бир лаҳзалик сукутдан сўнг.*) Таъна қилишдан ҳам узоқман, Улуғ Турсунович, мени ваҳима чулғамоқда, мени...

Турсунов (*сохта кулгида*). Шўрлик қизалоқ! Танҳо ўзингиз ярим тунда кўча кезганингиздан сўнг, албатта, ваҳима босади-да. Кўпдан бери мени кутасизми?

Қорасоч. Бир олам вақт кечди.

Турсунов. Афсуски, машинамга жавоб бервордим. Мени кечиринг. Қорасочбегим, сизни уйингизгача кузатолмайман, эртан, каллаи саҳардан оёқда бўлишим шарт. Ғоятда серташвишли кун кутмоқда мени. (*Эснаганича.*) Кечирасиз. Яқин кунларда учрашармиз.

Қорасоч (*ғамгин*). Учрашувимиз гумон, Улуғ Турсунович. Қалбим сезгандай — учрашувимиз гумон. Бу сўнгиси.

Турсунов. Одам нафасини бунчалик совуқ қилмайди. Тундаги ҳазин хаёлотлар кун отиши билан тарқалар. Сўнгра, кулбам остонасида соқчилик қилавериб ҳам толиққан кўринасиз. (*Яна сохта кулги*) Милиционерлар қадрига етгандирсиз энди? Қўйинг, чеҳрангизни очинг-а! Табассум сизга беҳад ярашади.

Қорасоч. Энди табассум, кулги мен учун бегона. Улуғ Турсунович, кўнглингиз мендан қайтган. Мени севмай кўйдингиз...

Турсунов. Бекор гап, кўнглим қайтган эмас.

Қорасоч (*шодланиб*). Наҳотки?... Чинингизми? (*Кўкрагига бошини қўяди, Турсунов тўшига тортади уни.*)

Турсунов (*шаҳвоний ҳаяжонда*). Уйга кирамиз.

Қорасоч. Киrolмайман, Улуғ Турсунович, киrolмайман.

Турсунов. Сиз, ахир, мени излаб келдингизми?

Қорасоч. Фақат кўрмоқчи, сиз билан икки оғиз сўзлашмоқчи эдим, холос. Жаҳлингиз чиқмасин, Улуғ Турсунович, киrolмайман.

Турсунов. Авваллари-чи? Уйимга киришингиз...
юринг, Қорасочбегим, тезроқ?

Қорасоч. Киролмайман. Сизни жонимдан ортиқ кўрганим, рост.

Турсунов. Боиси нимада ахир?

Қорасоч. Йўқ. Энди киролмайман. Ҳаққим йўқ...

Турсунов. Сабаби нимада? Айтинг.

Қорасоч. Улуғ Турсунович, сиз катта одамсиз, доно-сиз. Наҳотки тушунмайсиз?

Турсунов. Нимани? Нимани тушунишим лозим?

Қорасоч. Шундай сўзлар борки, меним аҳволимга ду-
чор бўлган қиз учун айтиш ўлимдан ҳам қийин. *(Бошини унинг кўксига қаттиқроқ босиб олади. Улуғ Турсунов Қорасоч бошини ўз кўксидан узганича кўзларига узоқ тикилади.)*

Турсунов *(вазмин)*. Она бўлиш ҳозирлигингиз бор-ми? Шундоқми?

Қорасоч *(маънос)*. Ҳа, шундай. Бундан буёқ ҳалол хотинингиз бўлганимдан сўнггина уйингизга киришим мумкин. Еки умрбод кирмаслик. Мендан хафа бўлманг. Барига айбдор якка ўзим. Мен нодон, енгилтабиат нарса оқибатини, қилмишимнинг жиддий доvonини ўйламаган эканман.

Турсунов. Тўғри. Вазият ниҳоятда жиддий... Қорасоч, сизга уйланомайман.

Қорасоч *(бўйин товлаб)*. Биламан. Мени иззат қилмайсиз.

Турсунов. Бу йўнилмаган таёқдай гапнинг нима дахли бор? Гўдак мулоҳазаларингизга ҳайронман.

Қорасоч. Биламан. Мени севмайсиз.

Турсунов. Йўқ. Севаман сизни. Сизсиз ҳаёт кечириб бениҳоя огир мен учун.

Қорасоч. Мен ҳамиша ёнингизда бўламан, ҳамиша, кет демагунигизча.

Турсунов *(бошини тебратганича)*. Иложи йўқ.

Қорасоч. Иложи йўқ? Ахир, бўйдоқсиз-ку.

Турсунов. Қорасоч, дунёда ундан ҳам жиддийроқ нарсалар бор.

Қорасоч. Қандай нарса?

Турсунов. Бу кўчада гапирадиган гап эмас. Юринг, ичкарига кирайлик.

Қорасоч. Йўқ. Уйингизга киролмайман. Шу жойда айта қолинг.

Турсунов *(вазмин)*. Ҳа, майли. Бари бир сизга етиб келади. Бундан ўн кун бурун акангиз қамоққа олинди.

Қорасоч. Пулат акам? Ухшамаган гап! Янглишган-

дирсиз! У киши Андижонга, командировкага кетганлар. Тезда қайтсалар керак. Янги индингиз... бошқадир...

Турсунов. Энди қайтмайди. Таангизга ўйлаб кўринг, ахир? Халқ душманининг синглизини хотин қилолмайман. Тушунинг-да!

Қорасоч. Халқ душмани? Бекор... ёлгон, бекор гап! Пўлат акамдай одам асло халқ душмани бўлолмайди!

Турсунов. Душманлик айби билан қамалган.

Қорасоч. Бу хато!

Турсунов. Бундай нозик ишлар билан шуғулланувчи идора хато қилмайди.

Қорасоч. Сиз ҳам шу гапга ишондингизми? Пўлат акамни яхши билардингиз-ку. Жонидан кечиб, сизни, ярадор командирни жанг майдонидан олиб чиққан узи бир қўлидан жудо бўлган. Унинг чин инсон ва матонатли коммунист эканини билардингиз-ку! Қанча-қанча йиллар бирга ишлашган эдинглар!

Турсунов. Мен бўйнимга олдим: билмаган эканман, кўр эканман, дедим.

Қорасоч (*нафас сақлаб, оҳиста*). Сизни мажбур қилгандирлар, а-а?

Турсунов (*гайирлик билан*). Яккаш эсингизда бўлсин: Улуғ Турсуновни мажбур этадигон одам ҳали туғилганича йўқ. Биз буюк инсоннинг муҳтарам номи билан нурафшон замонда яшамоқдамиз. Ниятим: шундай замонга татийдиргон одам бўлиш. Мисли кўрилмаган тарихий давр соатининг бир мурвати, майда винтчаси бўлолсам ўзимни бахтиёр ҳисоблардим. Агарки, буюк падар ва ё унинг амри билан иш кўрувчилар: «Бу одам душман» десалар, кўрсатилган душманни ўз қўлим билан, мана шу қўлларим билан «хиппа» бўғиб ташлашга қодирман.

Қорасоч. Ахир у душман эмас-ку! Акамларни дунёда иккита одам яхши билса, биттаси сиз эдингиз? Ирода-си метин одамсиз, сизга қулоқ солишади! Айтинг, айтинг, бу хато денг!

Турсунов. Хато бўлиши мутлақо мумкинмас, ақлга сиғмайдиган гап.

Қорасоч. Чўли ака — ҳақ! Меҳри тош одамсиз. Йўқ-қ, қ, сиз одам боласи—тирик жон эмассиз, машинасиз, шафқатсиз, илондай совуқ машинасиз.

Турсунов у томон қўлини чўзар экан, Қорасоч сесканганича орқасига тисланади.

— Сиздан ҳазар қиламан! Сиздан бўлган боладан кўркаман! Иттифоқо, унинг суяги ҳам сизникига ўхшаб қотса-я?

Турсунов: Ўзингизни босинг, Қорасоч, босинг ўзингизни. Сиз ҳаяжон тўлқинида оғир, гуноҳ гаплар қилмоқдасиз.

Қорасоч. Ҳа, мен оғир гап қилдим. Аёл нарса, эртага она бўлгуси киши айтиши мумкин бўлган энг оғир гапни тўкиб солдим. Шунинг учун айтдимки, сиздан ҳазар қиламан. Тошдай зил сўзларингиздан қўрқаман. Сўзларингиз мени гафлат сари бошламоқда, устимга тириклай тупроқ тортмоқда!

Турсунов. Қорасоч, тинчланинг. Сизга уйланолмаман, лекин ташлаб ҳам қўймайман. Бола ҳам кўчада қолмайди. Биз учрашиб турамыз...

Қорасоч. Лаббай? Сиз билан учрашиб туриш? Яна мана шу бағримга босиб, эркалашимниям истарсиз? Туғилмиш боланинг хатти-ҳаракатларида сизнинг қиёфангизга хос белгиларни излаб ўтирсам-а? Шунча можаролардан кейин сиздай кимса, сиздай кибор бунга айтишга уялмадингизми? Кишини тириклай ўлдирвучи, тошдай зил сўзларингиздан кейин-а?

Турсунов. Ўзингизни босинг, Қорасоч, оғир бўлиш керак.

Қорасоч. Мени тинч қўйинг, тинч! Бақираман. Одамларни чақираман. Менга қўл чўзишар-ку... Дунёда чин инсонлар ҳам бордир-ку... Одамлар! Одамлар!

Қалтироқ босган Турсуновни қоронғилик ютади. Ой зиёси Қорасоч юзларини бир дам ёритиб турар. Юзларида азоб, нафрат, даҳшат ва фақат икки қора кўзидагина умид нишонлари ўйнайди. Қоронғилик. Яна саҳро манзараси. Қорасоч ҳикоясини тугалламоқда.

— Мен ўлмадим, ақлдан ҳам озмадим, менга одамлар, чин одамлар меҳр қўлларини чўздилар. Болага келсак, боласи ўлик туғилди ва дастлаб устига ёпилган йўргаги кафан бўлди... Эл-юрт нафратига учрадим шекилли... Кўп вақт яккамохов, оқ қилинган кишидай ҳаёт кечирдим. Аммо ҳаёт ҳаётлигича қоларкан. Одамлар кўмагида яна оёққа турдим. Пўлат акамлар қайтмадилар. Бироқ у кишининг чанг-тўзондан тозаланган муҳтарам номлари қайтиб келди.

Мен Турсуновни яна бир учратишни, ўша тундаги суҳбатни, унинг тошдай зил сўзларини яна бир юзига солишни ўйлаб юрардим. Шунда қулоғимга етди. Эшитдимки, ўзиям қамоққа олинпти. Аёл қалбидай мураккаб нарса йўқ бўлса керак. Турсунов аҳволига ачина бошладим. Унга бениҳоя оғир бўлса керак, чунки шу қадар инонар эдики... дея ҳаёл сурардим.

Султонов. Қорасоч, юмшоқ кўнгилсиз. Олижаноб қалб. Азобини шунчалик чексангиз-да, бунга ачингансиз. Фақат ачинибгина қолмасдан, ҳолини тушунишга тиришгансиз. Партия ҳаётимизда ленинча яшаш ақидаларини қайта тиклаганда, тухматга учраган кишиларимизнинг пок обрўлари қайтадан тикланганда, улар орасида Турсунов номи ҳам бор эди. Лекин бундай меҳру шафқатга унинг ҳаққи-ҳуқуқи бўлмаган, бўлмаган.

Қорасоч. Ҳаққи-ҳуқуқи бўлмаган?

Бобо Равшан. Очиқроқ гапир, ўғлим, сабаби нимада?

Султонов. Тингланг. Биз қудуқ изидан кетдик, бу одам иккимиз жўнадик...

Қоронғилик. Саҳна ёришганда яна бепоён саҳро кўринади. Саҳрода икки киши одим босмоқда. Бу қудуқ изидан тушган Султонов билан Турсунов. У ҳолдан кетиб қумга узала тушар экан, Султонов кўмакка келади.

Турсунов. Вассалом. Қумурсқача мадорим қолмади. Юролмайман.

Султонов. Улуғ Турсунович, тулинг... ҳолсизликни ҳайданг... Очинг кўзларингизни... Яқин қолганга ўхшаяпти чамамда... Шу атрофда бўлса керак.

Турсунов. Билмадим-ов... Сабил қудуқ топилганда сув ичишга эҳтиёжимиз қолармикан?

Султонов. Сув фақат бизгагина эмас, уларгаям, самолёт синиқлари ёнида қолишганларгаям зарур. Излашга мажбурмиз.

Турсунов. Мажбурмиз, мажбурмиз... Умрбод мажбурмиз.

Султонов. Агар одам юкни мажбуран кўтарса қовурғаси қайишиб кетганини пайқайди, холос. Ўз истаги билан, бурч нуқтаи назари остида кўтарса-чи, зиммасидаги юкнинг тошидан ташқари, ўз қурбидан ифтихорланиш ҳисларини ҳам кечирар экан. Доно кексалар шундай дейишади.

Турсунов. Кексалар, кексалар... Ачиган бошга нималар келмайди! Мана биттаси Бобо Равшан бўлса, йўқ қудуқни бор деб, бизни сарсон қилди-қўйди. Мен ҳам бу ерларда жанг қилганман, аммо-лекийин қудуқ жойи хотирамда йўқ.

Султонов. Сиз кўп нарсаларни хотирангизда ушлолмайсиз.

Турсунов. Аммо ҳалигача хотирага шикоятим йўқ.

Султонов. Гап унда эмас.

Турсунов. Нимада эканини билсак?

Султонов. Шундаки, чин, тўғри ҳаёт кечирган одам хотирасида ҳамма нарса туради. Шод ўтган кунлариниям, ғамгин кечган онлариниям хотирласа — уятга ўрин йўқ. Акс ҳолда, одам кўнглига ёққан нарсаларнигина хотирасида сақлашга тиришади.

Жимлик. Турсунов тирсагига суянган ҳолда ётар. Султонов бўлса қумзорни галвир қилиш билан банд. Ҳар қадамни, ҳар квадратни чамалаб кўрмоқда.

Турсунов. Менга қаранг, Полвон Султонович?

Султонов. Қулоғим сизда, Улуғ Турсунович.

Турсунов. Ҳаммаси хомхаёл, сариқ чақага арзимайдигон!

Султонов. Тушунмадим?

Турсунов. Уртамиздаги келишмовчиликлар, бордикелди гапларни айтяпман. Уларнинг барчаси нарида, кабинетларда аҳамиятга молик. Бу маконда эса узоқ осмон, қайноқ қум ва ўлим балосига дучор бўлиш эҳтимолидан бошқа нарса кўзга кўринмас. Уша ажалхоним билан учрашганим бор. Тўғриси айтсам, яқинига борганим йўқ, аммо яқинлашишга эҳтиёж сезганимчаям йўқ.

Султонов. Висол учрашувига борсангиз ҳам, бормасангиз ҳам ихтиёр ўзингизда.

Турсунов. Ажалхон қошига бориб юриш, атрофида гирдикапалак бўлиш ҳожат эмас, ўзлари келиб, кўтара қоладилар.

Султонов. Ажалхонни бўш қайтариш иложи ҳам бор.

Турсунов. Қайси йўл билан?

Султонов. Бизнинг айни вазиятимизда — қудуқни топиш йўли билан. (Султонов ҳалиги ишини, ўжарлик билан қудуқ излашини давом эттиради.)

Турсунов (узала тушиб). Инонмайман.

Султонов. Бирон нарсага кўнгли қўйиб инонганингиз борми ўзи?

Турсунов. Ҳаддингиздан ошманг, Полвон Султонович, ҳозир мунозара, машинанинг ўрни эмас. Айтдим-ку, ҳаммаси хомхаёл, сариқ чақага арзимаиди, деб. Осмон узоқ, қум қайноқ ва икков ҳаётимиз қил устида.

Султонов. Шундай экан, сариқ чақага арзимаса, демак, ҳақ эмаслигингизни бўйинга олдингиз-да.

Турсунов. Нимада?

Султонов. Уртамиздаги мунозарада. Шу туфайли Тошкентга кетмоқдамиз-а?

Турсунов. Кетаётган эдик, демоқчисиз.

Султонов. Йўқ. Янглишганим йўқ. Кетмоқдамиз.

Ҳозирги ғайрихитиёрый кўниш кўпга чўзилмас. Албатта, етиб борамиз.

Турсунов. Бўпти, ҳаракатингизга баракат.

Султонов. Энди, бу ёғи қанчадан? Ноҳақлигингизга иқрормисиз?

Турсунов. (беихтиёр). Марҳамат. Иқрорман.

Султонов. Қойил Баъзи-баъзида амалдор кабинетдан кечиб, оёқ остида ғижиллаган паркет эмас, қумзорни, бош устида қандил осилган шифтни эмас, осмонни сезиши фойдадан холи эмас кўринади. Афсуски, баъзи бирлар буни фақат ғайрихитиёрый кўниш вақтидагина фаҳмлайдилар.

Турсунов. Яна таънага ўтдингиз, дейман. Айтганларингизга иқрорман дедим-ку. Ҳақиқат сиз томонда эканини бўйнимга олдим... Аҳволим чатоқ, Полвонжон, жуда чатоқ...

Султонов устидаги кўйлагини ечиб, чўзила тушган Турсунов бошига боради.

Султонов. Улуғ, бошни ўранг. Енгил сезасиз.

Турсунов (таъсирланиб). Ўзингизга-чи?

Султонов. Чидарман.

Турсунов. Олмаيمان, уят ахир менга.

Султонов. Очиқ ният билан чўзилган қўлдан ёрдам олиш — ҳеч қачон уят бўлмайди. Нафсониятингизгаям тегмайди. Ушланг.

Турсунов. Раҳмат.

Турсунов чўзилади. Султонов эса ўжар қатъият билан излайди, излайди, излайди. Ниҳоят, у ҳам ҳолдан толади шекилли, оёғи чалишиб йқилади. Сукут. Бошини кўтарган Турсунов кўзгалишга интилар. Султонов оёққа босади.

Султонов. Ҳечқиси йўқ. Утиб кетди. Топмасдан қўймаймиз, албатта, топамиз! Яшашимиз, яшашимиз шарт... (Яна қидиринар экан, тўсатдан...)

— Топилди!

Турсунов гандираклаганича яқинлашиб, Султоновга кўйлакни узатади.

Турсунов. Кўйлакни кийинг, кўмирдай куйдиради-я. Ҳордиқ олиб туринг-а. Мен қумни тортаман. Улардай чарчадингиз.

Султонов қумга чўзилади. Турсунов қумни торта-торта қудуқ оғзига ёпилган туя терисини, сўнгра тери остида қалаштириган сак-

совул ходаларини олиб ташлайди. У қудуқ оғзига бошини тўғрилаб, қудуқ тагидан желмиш сув салқинини энтикиб-энтикиб ютар. Йқкиси ҳам тамом ҳолдан кетишган.

Султонов. Сув!

Турсунов. Салқини урмоқда.

Султонов. Ҳаёт. Яшар эканмиз. (Кулади.) Ниҳоят, Бахмални кўрар куним бўларкан... Улуғ Турсунович, гулдай хотиним бор! Журъати булоқ! Чорвадорларни даволаш экспедициясига кетган. Шу атрофларга яқинроқ ерларда юрган бўлса керак. Агар учрашиб қолсакми...

Турсунов. Ҳа. Бахмалхоним дунёда йўқ нодир аёл. Ва устаси фаранг врач.

Улар ҳамон қудуқ бўйида ётишар. Нимовозда сўзласалар-да, акси-садо бўлиб қудуқдан қайтмоқда. Бора-бора бемадорликни енгадилар.

Султонов (ёш боладек). Хо-хо-о! Қудуқ!

Шу овоз чуқурликдан акс-садо бўлиб қайтади.

— Чўнқир. Сувгача ўн-ўн беш газ бор-ов. Ҳеч гап эмас. Муҳими — яшар эканмиз. (Кулади.) Чекилган машаққатлар беҳуда кетмади. Дунё борди-келдиларининг кўпини англаб олдингиз.

Турсунов (дағал). Ҳозир бундай гаплар фурсати эмас. Сувга қўл етиши зарур. Термосни бойланг!

Султонов унга узоқ тикилиб қолади. Шу бир неча дақиқа мобайнида Турсунов бутунлай ўзгарган. Тирик қолишига ишонч ҳосил қилгач, Султонов билан ҳукмронлар пардасида сўзлашмоқда. Энди улар оғир машаққат азобини бирга тортган дўстлармас, балки бошлиғу унинг қўл остидаги одам. Бу ҳол Султоновга эриш кўринади.

— Хўш, нимага сусткашлик қиласиз?

Султонов. Улуғ, термосга сув тўлдириш мушкул. (Атайин шундай, Улуғ дейди.)

Турсунов. Турсунович. Қуюшқондан чиқманг. Айтганимни бажо қилинг.

Султонов. Йўғ-эй? Гапларингиз ҳавоси совуқ — маъқулмас.

Турсунов. Ўзларининг нафаслариям унчалик иссиқ кўринмайди.

Султонов. Бундан ўн минут аввал тилингиз ўзгача эди. Тўғри, у маҳал жон талвасасида эдилар-да, яшанига ишонч туғилдики, аслингизга қайтмоқдасиз.

Турсунов. Тўхтатинг сафсатани. Термосни тушинг дейман.

Султонов. Истамайман! Ўзлари туширсинлар.

Турсунов. Бўпти... (У термосни чилвирга боғлаб қудуққа ташлайди. Сўнгра торта бошлайди... Лекин қудуқдан қуруқ чилвир чиқади, холос.) Термос боғичидан чиқиб кетипти-ку!

Султонов (кинояомуз). Ҳақиқат доимо сиз тарафда.

Турсунов. Жигимга тегишни тўхтатинг, етар! Маймулик айни вазиятингизга андак ярашмас! Ағдаги одамлар сувга зор...

Султонов. Упкангизни босинг. Аввало ўзлари ҳақида жон куйдираётганлари менга беш қўлдай аён. Ҳа, Улуе Турсунович, шунақа одам экансиз. Қўндоқда теккан, сизни фақат гўр тузатади.

Турсунов. Бас-с!

Султонов. Ҳамроҳларнинг ташналиқдан жон беришларига ачинасизми? Тулқилиқни қўйинг! Ўзлари жон сақласалар бўлгани, бошқалар ҳалокатини томоша қилиш одатингиздан ташқари гап бўлмаса керак!

Турсунов. Бу чучмал сўзларингизга жавоб беришга мажбурсиз!

Султонов. Жавоб берганим бўлсин... Фақат шу зайлда бор гапни ўзингизга тўкиб соламан... Ўзлари ҳақда нима ўйлаган бўлсам, ҳаммасини ошкор этаман.

Турсунов. Яхшиларда кин-гина турмайди! Ақлдан оздингизми? Қудуққа тушинг ва сафсатани бас қилинг! Сўнги бор айтаман!

Султонов. Карнайдаҳанлик ҳам чегараси билан-да! Ҳа, тушмоқ лозим. Тушаман. Турсунов, заррачаём қўрқмайман сиздан. Бироқ қўлингизда чилвирнинг бир учи бўлишидан ҳазар қиламан.

Турсунов. Нима-нима? Оғиздан чиққан сўзга ҳисоб берасизми, йўқми? Ким шаънига айтяпсиз бу гапларни? Менга-я, шахсга сифиниш даврининг қурбони бўлган, сургунлар жафосини чеккан одамга-я... Тўхтаб туринг, бу сўзларингиздан осонликча қутулмайсиз! Бу жинойи сўз, гарчи ўртамизда гувоҳ бўлмаса-да!

Султонов. Гувоҳлар олдида ҳам такрорлашга тайёрман. Қачон ва нима сабабдан қамоққа олинганларини мен жуда яхши биламан.

Турсунов. Мени оқлаш даврида, партияга қайта тиклаш вақтида у тарих миридан-сиригача аниқланган. Ҳужжатлар бор! Юрагимга ваҳима солишга ожизлик қиласиз!

Султонов. Демак, сиз айтган ҳужжатларга кирмаган гаплар ҳам бор экан. Нечук йўлини қилганингиздан хабарим йўқ, аммо хамирдан қил суғургандай қутулиб кет-

дингиз... Ун минут муқаддам, бу гапларни унутишга тайёр эдим. Сиз, Турсунов, ажабтовур одам бўлишингиз мумкин эди. Ақл, истеъдод, иродадан сизда топилади. Қийинчилик, бахтсизлик кишини қайтадан дунёга келтирди, деб ўйлабман. Йўқ, янглишдим, ишонч нишонаси гунча бериши билан сиз уни узиб ташладингиз, асли қиёфангизга қайтдингиз. Ҳа, шошган шамол гул узар. Сиз, гўё заҳарли илон: совуқ қутурса карахт бўлиб ётасизу қуёш нури қиздириши билан инингиздан чиқиб, одамларга заҳар сочиш пайига тушасиз. Қуёш дунёда борки, тирик жонга шодлик бағишласа, илонга заҳар жамғариш имкониятини яратар экан.

Турсунов. Сўзларингизни эшитувчи қулоқни кесиб ташлайман!

Султонов. Йўқ-қ, сабр қилиб эшитасиз! Турсунов, сиз бадфеъл одамсиз, бироқ сиздан қўрқмайман. Чилвирни ушланг!

Турсунов. Энди ўзингизга келдингиз!

Султонов чилвирнинг бир учини Турсуновга ташлаб, иккинчисини ўз белига боғлайди.

Султонов. Мен қудуқ тагига тушаман. Мени зимистонликда қолдириб, жуфтак уришни хаёлингизга келтиришгаям ҳаққингиз йўқ. Эшитяпсизми, журъат қилмайсиз! Қўрқоқ одамсиз. Авра-астарингиз менга аён... Маҳкамроқ ушланг! *(Қудуқ сари ўрмалайди ва қудуқдан фақат бошигина кўринар экан, дов солади.)*

—Сиздан қўрқмайман, Турсунов, қўрқитолмайсиз!

Иккала оёғини маҳкам қумга тираган Турсунов қўлларида чилвир шувиллаб кетмоқда. Мана, ҳаракат тўхтаб, чилвир бўшаб қолди. Демак, Султонов қудуқ тагига етган. Турсунов қудуққа тикилади, кулоқ солиб кўради. Чуқур қудуқдан Султоновнинг гўлдирарган овози келади.

Турсунов *(қудуққа)*. Тортдим! *(У илдам чилвирни тортади. Сувга тўла термосни қўлига олиб, ташналикни босар, юз-кўзларини чайар, яна ичар. Сўнгга термосни қудуққа тўғрилаб, овоз беради)*. Туширдим!

Чуқурликдан Султонов нидоси келади. Чилвир шувиллаб паства кетмоқда. Турсунов қудуққа тикилади. Султонов овозини эшитгач, яна термосни тортиб олади. Чилвир тугунини ечиб, термосни бир четга қўяди. Энди чилвирни Султоновга ташлаш лозим.

Турсунов бир дақиқа иккиланиб қолади. Кўпда шошмайди. Султоновнинг икки карра қайтарилган бўғиқ нидосини эшитгандан сўнггина, чилвирни ташлашга қарор қилади. Ташлайди. Чилвир таранг тортилади: да, аста-секин юқорига қараб йўл олди. Турсунов бор кучи билан чилвирни тортмоқда. Башарасида алдоқ, риё ва нафрат аломатлари.

Чилвирнинг аячаси тортиб олинди, Султоновнинг қудуқдан чиқишига оз қолди. Шунда лабларини қонталаш тишлаган Турсунов, паккисини чиқаради-да, таранг тортилган чилвирга қулочкашлаб солади. «Гум-бур» этиб қудуқ тагига тушган Султоновнинг даҳшатли нидоси эшитилади.

Қоронғилик. Сўнгра қоронғилик орасидан қудуқ ости кўринар. Қудуқнинг нам босган, қоп-қоронғи ҳалқалари юқорига, қуёш нури ўрмалаб тушган томонга қараб кўтарилган. Қудуқ остида Султонов ётар. Сув озроқ ва бошлари қудуқ деворига тиралган. Ҳуши ўзида йўқ. Қимир этмайди. Сўнгра Полвон Султонов юз-кўзида жило ўйнатмиш зиёдан сесканиб, инграганича кўзларини очмасдан, худди туш кўраётган киши каби гапира бошлайди.

Султонов. Бахмал, азизим, Бахмал... Ҳушовоз тўрғайим... Ҳов, саҳро шоираси. Қизилқум саратон чилласи-даям қўнғироқ сайрашини қўймаган тўрғайим... (Инграйди.)

Шу онда ақлу зикримни нечукдир сўлғин шубҳалар тимдаламоқда. Мен айтай, сиз ажрим этинг, сайроқи тўрғайим, Баҳмалгинам! Нечун дунёда, бизнинг муҳитимизда Улуғ каби одамлар яшайди? Нечун ҳатто одамийликка нисбатан ҳам унинг заҳри қаттиқ, қўли зил, кўнгли хит? Нечун ундай қўчқор миялар тўғрилики, киши камолотини, замон шуурини кўролмайдилар ва ёки кўришни истамайдилар?! Нечук, ҳушовоз тўрғайим, нечун?..

Ёки мен ҳам ўз тинчлигим йўлида, Улуғдай хира ва чигил одамлар қанотида, қаноатида, иззатида юпанч топайми?.. Обруй жойида, оила осойишта, мана бу машаққатлар йўқ... Неткум, дилнавоз тўрғайим? Унда, нечук фарзанд, коммунист номини оқлайман, нечук йигитлик шаънини кўтараман?!

Ҳов, саҳро шоираси, бўғзимда бўғилмиш фарёд шубҳаларини сиз ажрим этинг!.. (Бир нарсани кутгандай сукут сақлайди.)

Ҳа-а-а... Эшитдим, эшитдим, азиз тўрғайим!.. Менинг бу шубҳаларимдан куласиз. Удунингиз—яшашдан адашмаслик, инсон номига гард қўндирмаслик! Ташаккур, ажримларингиз учун ташаккур!.. Баҳмалим!.. Сайроқи тўрғайим!.. (Тинч қолади. Инграйди.)

Баҳмал, азизим, Баҳмал! Қани сиз? Кўрдим! Сиз кўз ўнгимда! Сиз сари кетдим! Кетдим!

Қоронғилик қудуқ остини ютиб кетади-да, унинг хаёли аралаш Баҳмал хонаси кўринади. Кечки таом стол устида, Хонада Баҳмалнинг яқка ўзи. Тирсаги ёстиқда, қўли юзида. Тахта-диванга чўзилганича ўйга толган. Устида атлас кўйлақ, чивик беқасам нимча, бир қўлида оёқ тонг гули, Соат ўрни уради. Баҳмал бир соатга, бир қўлидаги гулга тикилиб, чуқур тин олар экан. Полвон Султонов кириб келади.

Бахмал. Кечки салом.

Султонов. Саломат бўлинг. Еки оромингизни буздимми?

Бахмал (*гинаомуз*). Янглишмасам, бугун хайрлашув оқшоми.

Султонов. Мени кечиринг, азизим, барвақт қайтиш иложини қилолмадим. Ўзингизни нималар билан банд қилдингиз?

Бахмал. Кўзларим йўлингизда интизор, севган тонг гулингиз билан дардлашиб фурсат ўтказдим. Энди сизга топшираман, олинг! Сизсиз нималар тўғрисида ҳасратлашганимизни айтиб берар.

Полвон Султонов тонг гулини ҳазиломуз қулоқларига тутиб, тинглагандай ҳаракат қилади.

Султонов (*йўқ, дегандай бошини тебратиб*). Сирингизни ошкора қилишни истамайди. Ойим, қуюқ шафқатларингиз севгидан дарак—бу уйдагилар ҳануз мени севишади-я. Устингизда мен яхши кўрганим кўйлак, чивиқ беқасам нимча, келинчак фаслингизни эслатувчи жамалак зулф, яна тонг гули... (*Атрофни назардан ўтказди*.) Столда кўнглимдаги таом.

Бахмал. Кўзингиз тушдимми? (*Шўхчан чапак чалиб юборади*.) Овқат тамадди қилайлик-а?

Султонов. Агар ижозатингиз бўлса, бир оздан сўнг. Фақат бир рюмка коньяк ичким бор. (*Рюмкага қуйиб*.) Азиз йўлдошим саломатлиги учун! (*Ичиб юборади. Бахмал ташвиш-ла уни кузатар. Полвон Султонов тахта-диванга ўтириб, гулга тикилади*.) Гул... барча чечаклар маликаси...

Бахмал (*ташвишини ичига ютишга тириша*). Дейдиларки, гул—қиз, шамол—йигит эмиш. Икки ўсмир, икки оловли қалб. Шамол гул дардида кўзгалар, гул шамол баҳрида чандон очилар: икки содданинг шўх-шан бўйи табиатни уйғотиб, кишиларга ором бахш этганича ер билан кўкни пайванд айлар эмиш.

Султонов (*беихтиёр Бахмалнинг шоирона кайфиятига берилади*). Уша сиз айтган тонг гули—қизгина юганида изидан тиллалар пайдо бўлар экан, кулганида дунёда бўлмаган ажойиб чечаклар очилар экан, йиғлаганида эса йиғисидан марваридлар тўкилар экан. Олтин қизгина яна сиз бўлманг?

Бахмал. Ўз гулига—ёрига сув ўрнига шарбат тортувчи шамол—йигит мана бу дуторда вафо дарсини ўқиса-да, унинг муштипар ёри садоқат рақсида жавоб қайтарса?

Девордан олинган дутор узатилади. Полвон Султонов бир зум, фақат бир дақиқа хаёлга чўмади-да, сўнгра созлаб-нетиб ўтирмасдан «Тановар» пардаларини тўлқинлата кетади. Бахмал майин, ҳазин ўйинга тушар экан, юз-кўзидан ўрмаламиш дўлана-дўлана ёшларини яширишга тиришар, лекин созанда аллақачонлар огоҳ, шунинг учун ҳам сизни зарб билан чертар.

Кўнглимда ғулғула..

Султонов. Ундай экан, сафарни кечроққа қолдиришнинг иложи йўқми?

Бахмал. Йўқ-йўқ. Юрагимдаги ғулғула ўзим ҳақим-дамас, сиз тўғрида.

Султонов. Мен тўғрида? (*Кулгига олади.*) Азизам, сайроқи тўрғайгинам, мен учун ташвиш тортишга сабаб бўлмаса керак? Эркак бошим ва яна ўз уйимизда қолсам... Сиз ҳақингизда ташвишланиш тўғрироқ бўларди. Саҳрога жўнамоқдасиз. Бениҳоя оғир экспедиция. Жасоратингиз мени қувонтиради, лекин ташвишланмасдан мумкин эмас.

Бахмал. Утган йили ҳам боргандим-ку. Чорвадорлар орасида уч ой кездим ва бало ҳам ургани йўқ менга. Тажрибамга яна бир йил қўшилди. Одам сифатидаям, врач сифатидаям тажрибалироқ бўлдим. Мен учун ташвишланиш ноўрин. Аммо сиз...

Султонов. Нима мен?

Бахмал. Кўриб турибман, менга аён. Қандайдир кўнгилсиёҳлик сизни эзмоқда.

Султонов (*дуторни четга қўйиб, сал сукутдан сўнг*). Ҳозирча тинчлик.

Бахмал. Ана айтмадимми? Ҳозирча дедингиз.

Султонов (*хаёлчан*). Ҳа... ҳозирча.

Бахмал. Бундан чиқадики, кўнгилсиёҳлик юз бериши мумкин экан-да! Аёл қалби «лип» этган сабони сезишга қодир!

Султонов (*охиста*). Меҳрибон қалб.

Бахмал. Нима бўлди?

Султонов. Ғўзаларни самолётда дорилашни ман этдим.

Бахмал. Тўғри қиласиз! Бугун клиникамизга яна бир заҳарланган одамни келтиришди. Бундай ҳодисалар ҳисобини йўқотиб қўйдик.

Султонов. Сиз — врач. Қилинган қарор мақсадини тушунишингиз оппа-осон. Аммо шундай одамлар нусхасиям учрайдики, буни фаҳмламайдилар ва ёки тушунишни истамайдилар.

Бахмал. Турсунов?

Султонов. Ҳа. Бир неча марта тушунтиришга ин-

тилдим. Ғўза, полиз, боғ бир-бирига қўшилиб кетган. Уй-жойлар ҳам шунда. Кенг далаларга — марҳамат.

Бахмал. У-чи?

Султонов. Қўл кучи билан дорилашга қатъиян қарши у. Қатъиян... Тўғри, бу ишимизда ҳосилнинг бир қисмини бой беришимиз мумкин. Сирасини айтсам, шундаям ҳосилнинг қўри ёмон бўлмайдиган кўринади. Турсунов ўз олдига ягона мақсадни қўйган: бошқармамиз ҳисобидан область бўйича юқори ҳосилни қўлга киритиш. У янги секретарь — шуҳратга, тантанага чанқоқ.

Бахмал. Қатъий фикрига қарамасдан, сиз дорилашни тўхтатдингизми?

Султонов. Ҳа. Ўзга иложим йўқ.

Бахмал. Демак, эрта ва ёки индин бу хабар унга етиб боради ва шундан сўнг Турсунов...

Султонов. Мени қақиртиради. Умуман айтганда, у ҳазилниям, ҳазиллашиб ўтиришням ёмон кўрадиган одам. Агарки, қатъиян дедими, масала жиддий.

Бахмал. Бениҳоя жиддий. Энди нима қилмоқчисиз?

Султонов. Тошкентга учаман. Марказий Комитет бор-ку! Ўз қароримни ҳимоя қиламан. Турсунов кўп масалани ҳал қилиши мумкин, қўли баланд, лекин бошқалар ҳам бор-ку.

Бахмал. Сўнгра. Турсунов ўт олиш, кўролмаслик касофатига дучор; ўрнидан, сиздай ёшлардан қўрқар эмиш, дейдилар. Вазият жуда-жуда жиддий экан.

Султонов (ҳазилга бурмоқчи бўлади). Ростини сўзланг, мендек тиниб-тинчимайдиган куёвга тақдирингиз тушганидан розимисиз ёки норози?

Бахмал. Баъзида ўйга толаман. Табиатни жўнроқ, яхшиликка-да, беҳархаша кўникиб кетадиган, орқага силтагувчи куёвим бўлса, турмушимиз сув сепгандай осойишталикда ўтарди, дейман. Баъзида эса бу ўйларимга қарши кўзгаламан.

Султонов. Агарки, куёв танлаш тарихингиз яна бир марта, бошидан қайтарилса, олмани менга отардингизми?

Бахмал (*кўзлари сузгин*). Сизча қандай?

Султонов... Отардингизми, йўқми?

Бахмал. Отгандаям, яна қандоқ денг, нақ пешонангизни нишонга олардим.

Султонов (*беихтиёр кулганича*). Раҳмат, жондидим, кўп яшанг! Яхшиликкаям, ёмонликкаям бефарқ, лоқайд бўлишни одат қилмадим. Коммунист деган юксак номни оқлаш йўлида баҳолу қудрат курашув меним шу-уримга сут билан кирган.

Бахмал дераза томон бориб, пардаларни очади.

Бахмал (охиста). Имоним комил... Бугун юлдузлар жамоли алланечук-а!

Султонов яқинлашиб, қўлини Бахмал елкасига қўяди.

— Кўрдингизми?

Султонов. Кўрдим. Чиндан ҳам...

Бахмал. Кўзингиз ҳамиша юлдузлар жамолида бўлсин!.. Яна бир?

Султонов. Айтинг?

Бахмал. Юлдузи бор...

Султонов. Нима?

Бахмал. Ҳаёт қайноқ кўзларингиздан бир ўлай?

Султонов. Ҳозир-а?

Бахмал. Майлим... *(Тўйиб-тўйиб ўнар)* Дардингиздан Полвоним, жасорат ва журъатни сира-сира қўлдан берманг. Шунингдек, эҳтиёт шартлиги ҳам хотирангиздан кўтарилмасин. Турсунов ёмон, бераҳм одам.

Султонов *(таажжубда)*. Қайдан биласиз? Области-мизга келганига у қадар кўп бўлгани йўқ-ку.

Бахмал. Биладан-да. У ёмон, бераҳм одам...

Хона кўздан ғойиб бўлади. Яна қудуқ ости манзараси. Султонов ҳануз ўша вазиятда ётар. Инграйди, қимирлайди ва ниҳоят, ҳушёр тортади. Уридан кўзгаланича икки бўлак чилвирни қўлларига олиб, узоқ тикилиб қолади. Сўнгра юқорига боқади.

Султонов. Ҳа-а, Турсунов, сени ҳалиям яхши билмас эканман. Юраксиз, қўрқоқ эмас, бадбахт, ёмон бадбахтлигингни билмовдим.

Ойим, Бахмалгинам, сўзларингиз чин чиқди! Эҳтиёт шарт деган эдингиз-а... Турсунов, сени ҳануз яхши билмас эканман! *(Юқорига тикилади.)* Юлдузлар жамоли кўзларимда! Бу ердан ҳатто кундузи ҳам кўринишаркан. Кўрдим! Кўрдим! Юлдузлар жамолини кўрдим! *(Тик кўтарилган қудуқ деворларига тирмашар, чуқурчаларга оёгини қўйиб чиқмоқчи бўлар, юқори кўтарилар, йиқилар, яна тирмашар, яна йиқилар ва ниҳоят ўта толиқиб жим қолар.)*

Бахмалгинам! Қайдасиз, Бахмалим? Севгимиз хабар берсин, ёрдамга келинг! Ойим! Бахмалгинам!

Ва фавқулудда юқорида қуёш нури ўрмалаб тушаётган томондан
Бахмал овози эшитилади.

Бахмал. Полвон ака! Полвоним!

Султонов. Нима? Унинг овози! Уники. *(Чақиради)*
Бахмал!

Шу замондаёқ қудуқ устидан бир неча одамлар овози эшитилади.
«Маҳкам бўлинг!», «Ҳозир тушамиз!», «Сабр қилинг!»

— Одамлар!

Қудуққа Алижон тушиб келади.

— Дўстим, кимсиз?

Алижон. Шофёрман. Отим Алижон.

Султонов. Ассалом, Алижон! (Қучоқлайди.)

Алижон. Арқонни боғланг-а. Зум ўтганча тортиб олишади. Менам, липиллаб орқангиздан чиқаман.

Султонов арқонни белига боғлайди.

Султонов. Алижон, у томонда хотин киши кўриндими?

Алижон (кулганича). Бир жуфт. Доктор Бахмал опамлару ҳамшира. Исми Жумагул. Остимизда санитария машинасиям бор.

Султонов. Демак, ўнгим! Демак, шу ерда экан!

Алижон. Қим?

Султонов. Хотиним! Биродар, Бахмалгинам!

Қоронгилик. Сўнгра қудуқ бошидаги саҳро кўринади. Полвои Султонов Бахмални эркалар. Бахмал эса гоҳ йиғлар, гоҳ кулар. Чўли ака билан Жумагул қудуқдан Алижонни тортиб чиқариш билан бандлар.

Бу каромат! Каромат! Мени ўз қўлингиз билан қутқазганингиз! Севгингиз омон сақлади. Балки ажабсинишга ҳам ўрин йўқдир, чунки севгининг ўзи буюк каромат.

Бахмал. Нима бўлди? Нима? Нечун бу ердасиз?

Султонов. Тошкентга кетаётган эдик. Самолёт аварияга учради... Ҳозирча шу, тафсилотини кейин айтаман!

Алижон ҳам қудуқдан чиқади.

— Тезроқ, шошилинг... У томонда, барханлар орқасида Қорасоч билан Бобо Равшан ёрдамга муҳтожлар. Рацияларинг бордир?

Алижон. Шай.

Султонов. Тошкентга тезда хабар беринг. Вертолёт юборишсин.

Алижон. Хўп, ака! (Машина сари чопади.)

Султонов (Бахмалга). Машинани ўзингиз ҳайдай оласиз-а? Ораси яқин, икки-уч бархан ошилса — бас.

Бахмал. Албатта. Аммо нима даркори бор...

Султонов (қумдаги изларни кузатиб). Биз, эркак-

лар мана бу из орқасидан тушамиз. Бир Одамни топишимиз лозим.

Югурганича Алижон киради.

Алижон. Ишлар беш! Хабар кетди. Ўзлари ҳам ҳаракатда экан. Вертолёт тезда чиқади.

Султонов. Алижон, машинани доктор опага топширасан, биз бўлсак... (Чўли ака билан Алижонга мурожаат қилади) мен билан юрасизлар.

Чўли ака. Хўп... олдин бўз қимиздан... (Белидаги мешни кўрсатади.)

Бахмал. Асло, мумкинмас!

Чўли ака. Бахмалой, дурустини айтсам, тургани наф, қимизу кўзидан, қазию қиздан ўлган одамни умримда эшитмадим. Яна не билай?

Бахмал. Эшитмаганингиз маъқул...

Жумагул (пиқиллаб кулганича). Дим сара!

Бахмал. Ҳмм... Полвон ака, аввало, сизни яхшилаб қарашим зарур. Аҳволингиз оғирроқ... Ўзингиз ёрдамга муҳтожсиз!

Султонов. Кейин. Вақти билан. Ҳўв-в анави томонга ҳайдайсиз, биз изни олиб борамиз.

Биродарлар, юринглар!

Қоронғилик. Саҳна ёришганда самолёт парчалари ёнидагиларни кўра-миз. Султонов ҳикоясини тамомламоқда.

— Қудуқ тепасида ана шундай ҳодиса содир бўлди. Унинг қилмишларига оид баъзи бир гаплардан хабардор бўлганим учун, Турсунов мени ўртадан кўтариб ташлашни ният қилди.

Турсунов (шанғиллайди). Бўхтон! Ҳеч гапдан хабарингиз йўқ! Бўлиши ҳам мумкин эмас!

Султонов. Яхлит чин. Нима тўғрисида гапирганимни қудуқ тепасида хўп яхши англаб олдинг. Мени йўқ қилиш нияти ҳам шунда туғилди. Аммо бу гал ҳам янглишдинг. Мен ўлмадим. Агарки, ўлиб кетсам-да, бари бир ҳақиқат тирик қоларди. Тобутда ётиб ҳам сени айбдор қилардим.

Бобо Равшан. Очиқроқ айтинг, ўғлим, яширгани нима? Нимадан огоҳсиз?

Султонов. Огоҳ бўлган гапни Бахмалдан эшитганман. Экспедицияга жўнаб кетиш кечаси сўзлаганди. Ўз тилидан билганингиз яхши.

Ҳамманинг назари Бахмалда.

Бахмал. Айтганингиз бўлсин, Полвон ака, Майли,

сўзлайин. Гарчи қайта эсга олиш, юрагимни қийма-қийма айлаб, мени даҳшат оташига ташласа-да.

Бу ҳодиса эллик иккинчи йилнинг қишида юз берган эди.

Мен, кийик боласидек шўх, шалоладек ўйноқи қизгина медицина институтининг тўртинчи курсида ўқирдим ва практика учун клиникага қатнардим. Кунлардан бирида Турсунов пайдо бўлди. Нима билан касаллиги бутунлай номаълум бўлса-да, уни иззат-икромли бемор деб билардилар. Навбатчи ҳамшира вазифасини ўтар эканман, эртаю кеч олдидан жилмасликни, нима истаса қайтармасликни, неки хоҳласа, безътироз бажарилишини буюрдилар... Бу кишининг истакларини бажо қилиш — мен учун ўлим билан тенг эди, чўнки... кўрди дегунча тегажаклик қилар, елимдай ёпишар, тинч қўймас. Навбатим тунга тўғри келганда-чи, ўзимни қўярга жой тополмасдим.

Қ о р а с о ч. Аблах!

Ба х м а л. Ана шундай тунлардан бирида мени ёнига чақирди. Уят, буни сўзлаш мен учун ўта уят...

Қ о р а с о ч. Сиз эмас, бу разил уялсин!.. Гарчи аллақачонлар уятни, номусни кўкка совурган бўлса-да.

С у л т о н о в. Гапиринг, Бахмал, ҳаммасини гапиринг.

Б о б о Р а в ш а н. Қароғим, тортинма.

Ба х м а л. Шу кечаси қутурган, кўзлари қонга тўлган экан. Мени шахвоний йўлга бошламоқчи, зўрламоқчи... Бир иложини қилиб, қучоқларидан қутула қочдим. Шундаям орқамдан югурди, ҳансираган нафасини сезардим... Жоним ҳалқумимга тақалди. Ярим тун бўлгани учун овоз беришдан андиша қилардим. Қай томон қочсам, қутулиб кетишимни билмасдим...

Қоронғилик. Сўнгра клиниканинг хизматчиларига мосланган хоналаридан бири кўринади. Хонанинг иккита эшиги бор: бири каридорга, иккинчиси душ бўлмасига олиб чиқади. Хонанинг деворлари тизма қатор оқ шкафчалар билан лиқ тўла. Ҳар шкафчада уч ҳол — тешик ўйилган. Бу ер клиника хизматчиларининг кийим ўзгартирадиган хонаси.

Ҳозир хонада ҳеч ким йўқ. Кўзлари хонасидан чиққан Бахмал югурганича пайдо бўлади. Худди қафасга тушган қушдай олазарақ, душ бўлмасига отилар, сўнгра қайтиб чиқар, энг четдаги шкафчанинг эшигини очар. Шкафча бўм-бўш. Чоғи торроқ бўлса-да, ниҳолдек Бахмал учун жой етар. У чироқни ўчирганича, ўзини шкафчага олиб, эшигини беркитишга улгуради. Ва шу оннинг ўзида оғир одим шарпаси эшитилиб, Турсунов кириб келади.

Турсунов (қоронғида). Ҳайт, сабил! (Гугурт ёқиб, чироқ тугмачасини топади. Хона ёршади. Турсунов кўзлари изланар. Оёқларида шиппак, устида клиника пижама-

си.) Бахмал! Қайга кетди! Ажаб! Назаримда, ўзини шу хонага ургандай бўлди. (Душ бўлмасига ўтади.) Шунда бўлиши керак. Бахмал!

Турсунов шкафчалар эшигини очишга тутинади. Биронтасиям қулф эмас. Баъзилари бўш, баъзиларида кийим-кечак осилган. Турсунов шкафчаларни бирин-кетин назаридан ўтказар, Бахмал беркинганига яқинлаша борар. Қўли етган икки шкафчадан бирини очиб, осикликдаги кийимларни ушлаб-ушлаб қўяди. Эндиги навбат... Шу дақиқада, коридордан одамлар дукури ва овозлар — эркаги — Деҳқон Улмасовники, аёли — санитарканики эшитилади. Турсунов қулоқ солади. Юз-кўзида ҳайрат, ташвиш аломатлари. Эшиги очқ шкафча қаршисига тек қолган. Бахмални излаш ҳаёлидан кўтарилган. Коридордан келмиш овоз жонини олғудай.

Санитарка (эшик орқасида). Ҳали заҳотгина кўргандим. Шу эшикка кирдилар.

Улмасов (эшик орқасида). Текшириб кўрамиз... (Эшикни очиб, Турсуновга дуч келади.) Ҳаққаси рост. Ўзлари. (Эшик орқасидагиларга.) Ҳордиқ чиқариб туринглар. Бўлди. Авлороқда кутинглар. Чақирарман. (Эшикни қаватлайди.) Улуғ Турсунович, салом бердик.

Турсунов жим. Калтак ютган одамдай қотган.

— Қандай ҳунар кўрсатяптилар бу ерда? Қораларини шкафга олмоқчиларми? Сомонхонага қочишдек фойдасиз уриниш! Иккимиздан ўзга кимса йўқдир-а? (Душ бўлмасига мўралайди.) Айтганимдай — якка ўзимиз. Акс ҳолда, бу хонада гумдон бўлиш пайнга тушмасдингиз, албатта! Отамлашамизми? Сиҳат-саломатлик қалай?

Турсунов (зўр-базўр). Ёмон.

Улмасов. Эсиз-эсиз! (Бошини чайқар.) Сиҳат-саломатлари ёмон бўлса махсус шаронт яратиш лозим, ўзлари эса оёқда юриптилар, яна шкафга беркинишни ният қилганлар. Азиз жонларини аямай қўйибдилар-да, Улуғ Турсунович! Ўзларига гамхўрлик қилиш эҳтиёжи, алоҳида шарбит, ҳалигидай, шаронт яратиб бериш зарурияти борга ўхшайди-ёв. (Ўзлари заҳарханда киноя билан тўла. Худди мушук сичқонни ййнагандай, у Турсуновни ликонглатар.)

Бемор эрсалар-да, безовта қилишга эҳтиёж туғилди. Ўзи тутантириғи йўқ, чинданам арзимас юмушқу-я, бироқ, шошилинчроқ, шу сабабли ярим тунга қарамасдан ташриф буюрдим. Кечиргайлар. Ҳа, дарвоқе, ўзлари ҳам бедор эканлар, аксида оромларини бўлиш одобдан бўлмас эди. (Шошилмасдан чўнтагидаги конвертни олиб, ундан қандайдир қоғозни чиқзади, шошилмасдан қоғоз тахини ёзиб, Турсунов кўзларига тўғрилайди.)

Танидиларми?

Турсунов (*тезоблик билан*). Йўқ!

Улмасов (*чақчақ уриб*). Демак, танидилар. Бу юмалоқ ҳужжатга, табиийки, доимий одатларига кўра, имзо чекмаганлар, бироқ машинка топилган ҳамда қачон ва қай вақтда уни қўлга олганлари бехато аниқланган. Бу каби нозик тўсиқларни босиб ўтиш, Турсунов, ҳали сиздай эчкидум чавандозлар қўлидан келмайди. Уятлари очилиб қолганидан хабарлари йўғу баланд дорга осиладилар. (*Заҳаромуз*) Йўлингизда тўсиқ бўлганлар устидан чақимчилик, қизмакашлик-илмакашликни ҳунар қилдингиз, билиб-билмасликка олдим. Тинмай баландга интилишларингиз менга ҳатто ёқар эди. Қиёфангизда ўзимни кўрадим. Ёрданга келган вақтларим ҳам бўлган. Баъзан эса, сирасига келсак, ишонардим ҳам. Кўтарасини айтганда, ҳеч кимсага ишонмайман. Мана, оқибати. (*Қўлидаги қоғозни ўйнатади.*) Мени устимдан шикоят тўқидилар. Менга қўл кўтариш! Ақлдан оздиларми! Деҳқон Улмасовнинг қандай зот эканини унутдиларми? Деҳқон Улмасов енгилмас қоя эканини наҳотки унутсалар? Мана, кўзларининг пахтаси ўйнасин. (*Яна қоғозни бурнига тикади.*) Тузоғимга тушди! Ўзлари ҳам тузоғимда. Энди без терасиз...

Турсунов. Раҳм қилинг. Деҳқон Улмасович, шафқат айланг!

Улмасов (*тикандай ботади*). Асло. Бу — сиз ва менга монанд кишилар руҳига бутунлай ёт сўз. Ўзгалар қонини сўрганлари — мен учун парвойифалак. Бироқ зил қўлларини каминага кўтардилар. Менга-я! Қулларини кўкка совураман. Тахтакач остида қиймалаб бурдалашга қурбим келади. Мана бундай! Мана бундай! Мана бундай. (*Қоғозни қиймайди.*) Авахтага олиб кетишларини кўргазганга шукур. Ўз қўлим билан авахтага олиш ордерини топширишимдан кайфим тароқ.

Чўнтагидан ордерни чиқаради. Турсунов қалтироқ қўллари билан ордерни олади.

— Шинаванда юристларнинг бир нақли бор: одам бўлса бас, жиний модда топиладигон матоҳ. Қандай саришта қилиш йўл-йўриғи ўзларига аён. Бўғизларига сиққанича бўйинга ортаверадилар. Ўзлариники — чўққиси, имонлари комил бўлсин. (*Фавқулудда кулиб юборади.*) Ўзингни касалга солиб, шкафга яшириниб, мендан қутулмоқчи эдингми, гўдак! Сендан омилроқ душманларимниям гўшт қил олмаганимда кимсан Улмасов деган одам бўлармидим. Итдан тарқаган! Болдиримдан олмоқчи эдинг пўйчамни

йиртишга ҳам қурбинг келмади, сўлагинг оққани қолди, холос. Аҳмоқ, нокас!

Турсунов. Раҳм қилинг, Деҳқон Улмасович! Шафқат айланг! Нокасман, аҳмоқман, ит боласиман! Итингиз — вафодорингиз бўламан. Раҳм қилинг! Сира-сира... Вафодор кўппак каби садоқатли бўламан.

Улмасов. Кўп акиллайверма! Аллақачонлар оламдан ўтгансан. Лагердаги фалон номерсан, холос, ўлаксан! *(У эшик сари борар экан, Турсунов олдини тўсмоқчи бўлади.)*

Ўт! Йўлимни тозалаб қўй! *(Эшикни очиб, овоз беради.)* Ҳой, бу ёққа! Олинг бунини! *(Турсуновга.)* Туёғингни шикллатиб қол, ҳез!

Турсунов судралгандай зўрға чиқади. Улмасов оппоқ дастрўмолчасини олиб кўлларини артар, сўнгра жирканганича уни полжа улоқтирар-да, Турсунов кетидан юради. Одамлар шарпаси узоқлашди. Хона бўм-бўш. Бахмал кўринади. Юзларини устидаги оқ халатидан ажратиб қийин. Даҳшат ва нафратдан қалтироқ босган. Худди илонни босиб олишдан қўрққан каби ердаги дастрўмолча атрофидан айланиб, кўзини ундан узмасдан ўтади. Қоридорга қаратилган эшикни аста-секин очади-да, хонадан ўқдай отилиб қочади. Қоронғилик. Яна саҳро. Турсунов устидан суд кетаётган манзил кўринади. Бахмал ҳикоясини тамомламоқда.

Бахмал. Шу тахлитда мен, беихтиёр, қабиҳ суҳбатнинг гувоҳи бўлдим. Бу воқеани бирон кишига айтиб қўйишдан ёки тушимда сўзлаб юборишимдан чунон ҳам қўрқар эдим. Тушимга кириб, уйқудан сачраб уйғонган тунларимнинг ҳисоб-китоби йўқ.

Ўша кечадан сўнг, то яқин-ўртада областимизда пайдо бўлганича, Турсунов ҳақида бирон сўз эшитмадим. Бир кунни кўриб қолдим, қарасам, худди ўзи, ўша Турсунов. Ниҳоят, дафтарини Полвон акаларга очиб ташладим! Шу!

Султонов. Мана, Турсунов, қамоққа олиниш тарихинг. Ноуддабурон овчига ўхшаб ўз тузоғингга илингансан. Ҳақингда Улмасов томонидан бичиб-тўқилган иш сохта бўлгани учун, кейинчалик, сени оқладилар. Сенга айбсиз айбдор сифатида қайта ҳурмат кўрсатилди, яна катта вази-фа топширилди.

Биродарлар, Улмасовнинг қандай мараз шахс бўлгани, халқимизга етказган зараркунандалиги сизларга маълум. У қилмишига ярашасини тортди. Аммо у суд вақтида Турсунов тўғрисида чурқ этмаган. Нега? Балки хотирасидан кўтарилгандир?

Сен, қувлик-шумликла шайтонга фириб берган найранг-боз Улмасов қўлида маймундай эрмак бўлгансан. Йўл-йўлакай тирноқ остига олинган канадай сени эсидан чиқариб юборган, чунки эзилган кананинг қўланса хиди бирпасда тарқалиб, одам димоғини безовта қилишдан тўхтайдди. Лекин у, қамоққа олинганинга қадар, қилмиш-қидирмишларингдан, қанча-қанча одамлар оёғига туҳмат-бўхтон кишинини солганингдан яхши огоҳ эди. Қорасоч, ким билсин, балки акангиз Пўлатжон ҳам Турсунов деган чақимчи чизмакашнинг найранги туфайли ўлиб кетгандирлар. Улар бирга ишлашганди-ку.

“Қорасоч. Қандай қабоҳат!

Султонов. Ҳар нечук бўлса-да, мана энди ажрим этилиши турган гап.

Жумагул (*таажжубда*). Нишатиб одам боласи шундай гаддорликка боражак? Нишатиб?

Алижон. Заҳарли илон! Кампирчопон!

Чўлиака. Кўпни кўрган чўпонман. Умрим саҳрода, қўй-қўзилар кетида кечди ва қашқирларга юзма-юз бўлишдан зиғирча чўчимас эдим...

Не билай?.. Локийин сендақа одамлар билан бир чўлда яшаш, агарчандики, сен Турсунов бир этагида, мен бошқа этагида турсам ҳам қийин бўларди-ёв. Вақтида узилмаган чечак тиканга айланиб озор бергай, вақтида сузилмаган ош қирмочга айланиб меъдани бузгай. Ҳа-да!

Қорасоч. Шириндан-ширин нима! Фарзанд, албатта!.. Лекин мен фарзанддан жудо бўлдим... Аччиқдан-аччиқ нима? Улим аччиқ... Утсиз ўртаниб, ўтинсиз тутаб, гўр оғзидан қайтар чоғимизда, тили аччиқ, дили нопок бу одам оқовасининг қилмишларини англамоқ — нақадар мушкул, юрагим тарс ёрилса ажаб эмас.

Султонов. Турсунов, кўп йиллар оёғимиз остида ўралашиб, зараркунандалик қилиб келдинг. Зараркунандалик ҳунарини катта истеъдод билан адо этдинг.

Сен ва сенга ўхшашлар, сенларга монандларни яратганлар камолимизни, ҳаётимиз ривожини бир нафас ҳам ушлаб қололмадилар. Аммо зараркунандалик қилдиларинг, кўп зарар етказдиларинг. Бас, замонангизни сув уриб кетди, энди ҳеч қачон қайтиб келмайди.

Бобо Равшан. Болаларим, бери келинглар.

Жумагул билан Алижон яқинлашадилар.

— Ёмон ҳаракат, қора ният бошини, кимда бўлмасин — ўзингиздами, бошқалардами, бошини мажақланг. Тил би-

лан дидни пайванд қилолмасангиз, — бир кун ҳам дунёда
янаш ҳаром. Ваъда беродасизми?

Жумагул. Ишонинг!

Алижон. Қасам ичдим.

Турсунов дабдурустдан ўзини қум устига ташлайди-да, ағанагача
ча гингший бошлайди.

Чўли ака. Кўппак ўз дафнини пайқаб, гингшимоқда.

Қорасоч. Бас, сабр-қарорим тугади!

Султонов. Сабр лозим. Даврамиздан чиқиб кетишга
га оз қолди.

Шу замон, гўё Султонов сўзларининг далилидек, вертолёт шовқини
ни эшитилади.

Алижон. Вертолёт!

Жумагул. Сизларга келди.

Барча турли ҳаракатлар қила бошлайди. Вертолёт шовқини бир зўрайд
ди-да, таққа тўхтади. Вертолётда келганлар носилкалар кўтариб
киришади. Бобо Равшан билан Қорасочни олиб чиқадилар,
Султонов Турсунов томон яқинлашади.

Султонов. Турсунов, кетдик. Қанчалик кўнгилсиз
бўлсаям, бирга учишга мажбурсан. Тур ўрнингдан.

Ўрнидан турган Турсунов зўрга қадам босади. Кўзлари олаза-
рак. Ниҳоят, қораси ўчади. Ҳамма чиққач, бир зум саҳна бўшаб қо-
лади. Сўнгра Султонов, Бахмал, Чўли ака, Алижон ва
Жумагул қайтиб киришади. Кун оёқлаб, оқшом тушмоқда. Юлдуз-
лар жамол кўрсатади.

Бахмал (Султоновга) Хайрлашув вақти яқинлашди:
Сиз учиб кетасиз, бизлар машинани чоптирамиз. Чўпонлар
интизор бўлишгандир. Чўли ака, сизлар машинага чиқаве-
ринглар, мен ҳозир...

Султонов. Биродарлар, кўришгунимизча омон бў-
линглар. Раҳмат.

Чўли ака. Полвон Султонов, иним, ҳамиша шундай-
лигингизча қолинг, ўғил бола!

Алижон. Оқ йўл, Полвон Султонович.

Жумагул. Дим бахтли бўлингиз.

Султонов. Раҳмат, дўстларим, раҳмат!

Ҳамма чиқиб, Полвон билан Бахмалнинг якка ўзлари қолишади.

Бахмал. Хайрингиз энди, Полвоним.

Султонов. Кўришгунимизча хайр, хушовоз тўрғайим. Тепамиздаги беғубор осмон бизники умрбод.

Бахмал (бошини орқасига ташлаб). Юлдузлар ҳам... Юлдузлар жамоли ҳам... Сизни баланд чўққилар кутмоқда. Юлдузларга яқин юрасиз. Сизнинг уйғоқ кўзларингиз ҳаммиша юлдузлар жамолида бўлсин! (Кўзларидан ўпади.)
Ҳамиша... Дардингиздан, Полвоним!

Улар ажраладилар. Машина овоз беради, вертолёт мотори гуриллайди. Вертолётнинг қизил, кўк чироқлари осмонда «милт-милт» кўринади. Югурган машина чироқлари саҳро оқшоми бағрини ёра узоқларга кетади. Коинотда фақат осмону юлдузлар ҳоким,

Парда

Тамом

Тошкент,
1967 йил.

ТИРИК МУРДА

Олти парда, ўн икки кўринишли драма

КАТНАШУВЧИЛАР:

Федор Васильевич Протасов (Федя).
 Елизавета Андреевна Протасова (Лиза) — унинг хотини.
 Миша — чақалоқ, ўғиллари.
 Анна Павловна — Лизанинг онаси.
 Саша — Лизанинг синглиси.
 Виктор Михайлович Каренин.
 Анна Дмитриевна Каренина — унинг онаси.
 Марья Васильевна Крюкова — Лизанинг дугонаси.
 Сергей Дмитриевич Абрезков — князь.
 Маша — лўли қиз.
 Иван Макарович — кекса лўли, Машанинг отаси.
 Настасья Ивановна — кекса лўли аёл, Машанинг онаси.
 Михаил Андреевич
 Афремов
 Стахович }
 Буткевич } Федянинг улфатлари.
 Коротков }
 Иван Петрович Александров
 Петушков — рассм.
 Артёмьев
 Вознесенский — Карениннинг котиби.
 Суд терговчиси
 Суд терговчисининг мирзаси
 Мельников
 Пегрушин — адвокат.
 Еш адвокат
 Доктор
 Лўлиларникидаги офицер
 Машшоқ
 Катя } лўли қизлар.
 Гаша }
 Лўли аёли
 1-лўли
 2-лўли
 Суддаги хоним
 Суддаги офицер
 Суд ходими.
 Протасовлар энагаси.
 Дуняша — Протасовлар оқсочи.
 Протасовлар малайн
 Каренинлар малайн
 Майхонадаги жувон
 Майхона хўжаси
 Майхона хизматкори
 Миршаб
 Курьер
 Суддаги жаноб
 Судьялар, ёмошабинлар, гувоҳлар, эркак
 ва аёл лўлилар (хор).

БИРИНЧИ ПАРДА

БИРИНЧИ КҮРИНИШ

БИРИНЧИ ҲОЛАТ

Анна Павловна, тўладан келган, сочлари оқарган бека, корсетда, дастуркон ёнида якка ўзи ўтиради.

ИККИНЧИ ҲОЛАТ

Анна Павловна ва чойнак кўтарган энага.

Энага. Иссиқ сувларидан олсам майлими?

Анна Павловна. Майли, Мишагина қалай?

Энага. Жони ҳалак. Ойимбеканинг болани эмизганларидан эмизмаганлари яхши. Ўз қайғулари билан ўралашиб қолганлар, болагинамнинг жони эса қийноқда. Туни билан мижжа қоқмай йиғлаб чиққан хотинда сут нима қилсин.

Анна Павловна. Тинчиб қолди, шекилли.

Энага. Бо-о, тинчиш қаёқда. Одамни зардоб қивордилар. Алланималарни ёзадилару йиғлайдилар, йиғлайдилару ёзадилар.

УЧИНЧИ ҲОЛАТ

Ушалар ва Саша.

Саша (*киради. Энагага*). Сизни Лиза истаяпти. Энага. Ҳозир, мана ҳозир. (*Чиқади.*)

ТҮРТИНЧИ ҲОЛАТ

Анна Павловна ва Саша.

Анна Павловна. Энаганинг айтишича, ҳануз йиғлагани-йиғлаган эмаш. Нега энди шу чоққача ўпкасини босмади экан!

Саша. Хўпам антиқасиз-да, мама¹. Ахир у ўз эридан,

¹ Французча.

фарзандининг отасидан жудо бўлмоқда-ю, сиз эса паққос ўпкасини босишдан келасиз.

Анна Павловна. Босадими-йўқми — бари бир ^{ани}ғинт қолипдан кўчди. Менки, онаизори бўла туриб, қизимнинг эридан чиқишини нанки маъқул билиш, балки мамнуният билан қабул қилган эканманми, демак, у эр отлик жониворнинг баҳоси шу. Ундай бетайин кимсадан қутула олгани, ундай ўтмас пичоқдан қўл силтай билгани учун хафа эмас, шод бўлиши керак, шод!

Саша. Мама, нима сабабдан тилингиз мунчалик аччиғ-а? Деганларингиз ноўрин экани ўзингизга яхши аён-ку. Федя бетайин одам эмас, ажойиб-ғаройиб инсон, гарчи айрим нуқсонлари бўлса-да.

Анна Павловна. Баракалло, ажойиб-ғаройиб кимса бўлгани учун ҳам қўлларига муллажиринг тушдими — ўзиникими, ё ўзганикими — фарқига бормай...

Саша. Мама, ўзгалар пулига қўл уриш унга ёт одат.

Анна Павловна. Тушингни сувга айт, бола, хотиникини созуриш ўзганикени созуриш билан баб-баравар гап.

Саша. Бор-йўқ давлатини хотини қўлига топшириб қўйган-ку, у, ахир.

Анна Павловна. Миридан-сиригача кулдай созуришини хўп англагани учун ҳам топширган-да, бошқа иложи ҳам йўқ эди.

Саша. Совурадим, совурмайдими, аммо ақлим етгани шу: эрдан ажралиш, айниқса, Федяга ўхшаш кишидан ажралиш мумкин эмас.

Анна Павловна. Сен билган ақлга қараганда, топган-тутганини кулдай созуриб бўлишини ва лўли ўйнашини хонадонимизга бошлаб келишини кутиб ўтириши лозим экан-да?

Саша. Ўйнаши йўқ, бўлмаган ҳам.

Анна Павловна. Ҳмм, ҳамма бало ана шунда, у барчангни мўлтонилик билан ўзига ром қилиб олган. Лекин сеҳрининг кучи менга ўтиб бўпти, анойи йўқ; икир-чикиригача менга маълум, буни ўзиям яхши билади. Лизанинг ўрнида бўлсам, мундан бир йил олдин паттасини қўлига топширардим-қўярдим.

Саша. Гапларингиз — айтишга осон.

Анна Павловна. Ҳечам осонмас-да. Менга, онаизорга ўз қизини эридан ажралган ҳолда кўриш осон деб ўйлама. Хоҳ инон, хоҳ инонма: она бағрини эзадиган савдо деб шунга айтадилар. Лекин бу, ёш умрни зое ўтказишдан кўра маъқулроқ тадбир бўлса керак-ов. Ҳа, худойимга

шукурким, қизим ниҳоят шу қарорга келди ва орани очиқ қилди.

С а ш а. Қим билсин, ҳали ора очиқ бўлмаслигиям мумкин.

А н н а П а в л о в н а. Федя талоқ қоғозини берса — бас.

С а ш а. Нима хосият чиқар экан бу ишдан?

А н н а П а в л о в н а. Хосияти шундаки, Лизанинг ҳали ўн гулидан бир гули очилгани йўқ, бахт ўз жамолини кўрсатса ажаб эмас.

С а ш а. Тавба дейман, мама, намунча нафасингиз совуқ; Лиза бошқа одамга кўнгил қўйишдан жудаям узоқ, ахир.

А н н а П а в л о в н а. Нега кўнгил қўймас экан? Боши очиқ бўлганидан кейин. Ҳали Федяларингдан минг бор афзал одамлар ва ҳар бири Лизага уйланишни ўзи учун саодат деб билган шоввозлар чиқар, кўрарсан.

С а ш а. Мама, муғамбирлик сизга ярашмайди. Мени бир гумроҳ деб ўйлашга ҳам ҳақингиз йўқ. Биладан: сиз Виктор Каренинни назарда тутмоқдасиз.

А н н а П а в л о в н а. Хўш, уни назарда тутсам нима қипти? Мана ўн йил бўлдики, Лизада кўнгли бор. Лиза ҳам уни яхши кўради.

С а ш а. Яхши кўришга кўрарку-я, бироқ эрига бўлган муҳаббати ҳаммасидан устун. Ҳали сиз айтганингиз эса ёшлик чоғларидан давом этаётган қадрдонликдан бошқа нарса эмас.

А н н а П а в л о в н а. Бунақа қадрдонлик буромадини биздайлардан сўра. Фақат, ўртадаги гов кўтариб ташлан-сами — вассалом.

БЕШИНЧИ ҲОЛАТ

Ушалар, Оқсоч хотин киради.

А н н а П а в л о в н а. Яна нима?

О қ с о ч х о т и н. Ойимбека қоровул қўлига хат бериб, Виктор Михайловичга юборгандилар.

А н н а П а в л о в н а. Тўхта, қайси Ойимбека?

О қ с о ч х о т и н. Ойимбека — Лизавета Андреевна.

А н н а П а в л о в н а. Хўш, нима қипти?

О қ с о ч х о т и н. Виктор Михайлович, бирпасдан кейин ўзим кириб чиқарман, деган жавобни етказишни топшириптилар.

Анна Павловна (*хайратда*). Ҳозиргина уни тилга олгандик. Аммо нега чақирибди? (*Сашага*) Сен билмайсанми?

Саша. Билсам — биларман, билмасам — йўқ... Қайдам.

Анна Павловна. Ҳмм, сир дегин.

Саша. Лиза келганда ўзидан сўранг.

Анна Павловна (*бошини тебрата, Оқсоч хотинга*). Самоварга ўт ташлаш керак. Дуняша, кўтар буни.

Оқсоч хотин самоварни ола чиқади.

ОЛТИНЧИ ҲОЛАТ

Анна Павловна ва Саша.

Анна Павловна (*ўрнидан қўзғала, кетмоқчи бўлган Сашага*). Қароматимга қойилмисан. Ҳаш-паш деганча унга чопар юборипти-ку.

Саша. Юборса нима қипти, бирон бошқа иш юзасидандир.

Анна Павловна. Яна қандай иш бўлуви мумкин?

Саша. Шу тобда, айни дақиқада Каренинни бошига ҳам урмайди.

Анна Павловна. Ёшсан — пишарсан, бу шаштингдан тушарсан, ошиқма. Лизани мендан яхши биладиган одам йўқ. Уни излашдан мақсад — кўнгил овловчини қўмсаш.

Саша. Вой-эй, мама, бу гапларингиздан шу нарса маълумки, Лизани у қадар яхши билмас экансиз.

Анна Павловна. Ҳали ўзинг кўрарсан. Бу ишдан мен бағоят хурсандман.

Саша. Кўрамиз. (*Хиргойи қилганича чиқади.*)

ЕТТИНЧИ ҲОЛАТ

Анна Павловнанинг якка ўзи.

Анна Павловна (*бошини тебрата ва минғирлар*). Айни муддао. Ажаб бўпти-хўп бўпти. Айни муддао. Ажаб бўпти... Ҳа-да...

САККИЗИНЧИ ҲОЛАТ

Анна Павловна ва оқсоч хотин.

Оқсоч хотин (*киради*). Виктор Михайлович келдилар.

Анна Павловна. Яхшиликка кўринсин. Айт, кирсин. Ҳа, Ойимбекагаям хабар бер.

Оқсоч хотин ўзини тўрдаги эшикка олади.

ТУҶҚИЗИНЧИ ҲОЛАТ

Анна Павловна ва Виктор Каренин.

Каренин (*киради, Анна Павловна билан салом-аликдан сўнг*). Менга юборган хатларида, Лизавета Андреевна бирров кириб ўтишимни сўраган эканлар. Ниятимиз бир ердан чиққанидан ғоятда шодман, чунки сизларникига бугун оқшомда келишни ўзим ҳам кўнглимдан ўтказиб қўйгандим... Лизавета Андреевна сиҳат-саломатмилар?

Анна Павловна. Саломатликка саломатку-я, аммо бола нохушроқ кўринади. Ҳозир қорасини кўрсатар ўзиям. (*Хафақон*) Ҳа-а, оғир кунларга қолдик... Ҳаммасидан огоҳ-сиз, чамамда...

Каренин. Огоҳман. Бундан уч кун муқаддам, ундан мактуб олинган кун мен шунда эдим. Лекин, наҳотки, бу сўнгги марта айтилган сўз ва узил-кесил ҳал қилинган иш бўлса?

Анна Павловна. Албатта-да, орқага қайтиш йўқ. Кечган кўргуликларни яна қайта бошга солишдан оғир мусибат бўлмаса керак.

Каренин. Ун ўлчаб, бир кесадиған иш деб шуни айтидилар-ов. Зероки, ҳаёт-мамот масаласида енгилтаклик кетмайди.

Анна Павловна. Сўзсиз, оғир савдо. Бироқ, уларнинг оилавий турмуши аллақачонлар дарз кетганди. Шунга кўра, орани очиқ қилиш баъзилар ўйлаганича мушкул иш эмас. У одамнинг ўзиям яхши биладики, кўрсатган барча ҳунарларидан кейин хонадонимизга яна қайтиб кириш йўлларининг боши берк.

Каренин. Шундаймикин-а?

Анна Павловна. Қатор ифлосликлардан сўнг, илло-билло бу номаъқулчиликни энди қилмайман, агар яна қайтарилса эрлик ҳуқуқимдан маҳрум бўлганим ва хотиним бошини очиқ қўйганим бўлсин, дея қасам ичганидан

сўнг ҳам, газандаликлар давом этаверса нима қилишни масъулат кўрардингиз?

Каренин. Никоҳ аҳди билан умр қилган аёл кишининг бошини очик қўйиш иложи ҳам бормикан?

Анна Павловна. Талоқ хат. Талоқ қоғозини беришга ваъдаси бор, қани, устидан чиқмай кўрсин-чи.

Каренин. Тўғридикру-я, аммо Лизавета Андреевна уш жонидан ҳам азиз кўриши...

Анна Павловна. Вой-эй, Лизанинг севгиси шу қадар оғир синовларга бардош беравериб адои тамом бўлди. Эндисига эса севги деган нарсадан асар ҳам қолмаган кўринади. Масту аластлик дейсизми, бетайинлик ва беафолик дейсизми — ҳаммаси тўкис. Бундай эрни ҳануз севиш қай бир ақлга сиғади дейсиз?

Каренин. Севгининг кўзи кўр.

Анна Павловна. Севги, севади дейсиз, хўш, латадай шалвираган, бирон ишда орқа қилиш қийин бўлган кимсанинг боз нимасини севиш керак экан? Энди бу ёғиниям айта қолай... *(Эшик томон аланг-жаланг назар ташлар ва ҳикоясининг белига тепилишидан қўрқа тез-тез гапирар.)* Кори ҳоли пачава, бору йўғини гаровга қўйган, тўлашга сариқ чақасиям йўқ. Нима бўлди-ю, амакиси гаровга қўйилган бисот процентини тўлаб туриш учун икки минг сўм пул юбориб қолди. Бойвачча денг, бу пулкиям чўнтақларига урадилару... Дом-дараксиз йўқоладилар. Бемор бола бошида парвона хотинининг икки кўзи кўчада: эрта кутар, кеч кутар ва, ниҳоят, томдан тараша тушгандай сиз билган хат келади — кийим-бошини бериб юбориш шарт эмиш...

Каренин. Ҳа, нимасини айтасиз, хабарим бор.

ЎНИНЧИ ҲОЛАТ

Ушалар. Саша ва Лиза киришади.

Анна Павловна. Мана, илтимосингни ерда қўймай, Виктор Михайлович ташриф буюриптилар.

Каренин. Узр, бир оз кечикканим учун узр сўрайман. *(Опа-сингиллар билан саломлашади.)*

Лиза. Илтифотингиз учун ташаккур. Айбга буюрмасангиз, бир нозик илтимосим бор, чунки сиздан бошқа таянадиган кишим йўқ кўривади.

Каренин. Қурбим етганича хизматингиздаман.

Лиза. Барчасидан ўзингиз хабардорсиз.

Каренин: Ҳа, хабарим бор.
Анна Павловна: Мен борай бўлмаса. (Сашага)
Юр, танҳо қолганлари маслаҳат. (Саша билан чиқишади.)

ЎН БИРИНЧИ ҲОЛАТ

Лиза ва Каренин

Лиза: Ҳа, номимга юборган мактубида у орамиз узил-кесил очиқ, деб ёзипти. Мен (кўз ёшини зўрға тўхтата)... бундай ҳақоратни, бундай... уҳв, қисқаси, муносабатимиз ипларини узинга қарор қилдим. Ва мени рад этишига ризо эканимни билдириб, унга хат ёздим.

Каренин: Сўнгра нима бўлди?

Лиза: Сўнграми? Сўнгра қилмишларимдан пушаймон едим, усиз кечирмиш кунларим қаро бўлишини англадим. Ундан ажралишдан кўра, борки қилиқларига чидаш осонроқ кўринади менга. Уҳ, қисқаси, мана бу хатни унинг қўлига топширсангиз. Виктор, ўтинаман, хатимни ўз қўлингиз билан топширинг ва айтингки... хуллас, ўзингиз билан олиб келинг уни.

Каренин: Яхши. (Ажаблангансимон) Аммо иложи қандоғ бўларкин?

Лиза: Унга айтингки, мен орамизда ўтган ҳамма нарсани унутишни, ҳа-ҳа, ҳаммасини унутишини ва уйимизга қайтишини сўрайман. Хатни одатдаги йўл билан ҳам юборишим мумкин эди. Бироқ, бирон одам ҳам унинг феъл-атворини мендан яхшироқ билмаса керак: бошида, ҳамма вақтдагидай, тўғри фикр юритади, кейин эса бирон кимсанинг таъсирига учаяди-ю, ўйидан қайтади ва босмоқчи бўлган қадамнинг тескарисини қилади.

Каренин: Ҳаракат қиламан, қўлимдан келганича.

Лиза: Илтимосим сизга, фақат сизга тушганидан ҳайрондирсиз-а?

Каренин: Йўғ-а... Илло... тўғрисига кўчганда, ҳа ҳайронман...

Лиза: Лекин хафа эмасдирсиз?

Каренин: Асло. Сиздан хафа бўлиб бўлармиди?..

Лиза: У кишини яхши кўрганингизни билганим учун ҳам сизга шу илтимос билан мурожаат этгим келди.

Каренин: Униям ва ўзлариниям. Сизга аён бу. Узим учунмас, сиз учун яхши кўраман. Менга билдирган ишончингиз учун миннатдорман: қўлимдан келганини ишга солганим бўлсин.

Л и з а. Шунчалигини билардим. Сизга ҳаммасини айтишим лозим: унинг қайдалигини аниқлаш мақсадида булун мен Афремовникига боргандим. Менга айтишларига кўра, улар лўлиларникига кетишган экан. Ана шуниси мени даҳшатга солади. Ана шунга кўнгил қўйганини ўйлаганимда аъзойи баданим титрайди. Ўз вақтида олди олинмаса, унинг бутунлай тойиб кетиши менга яхши маълум. Тезроқ олдини олиш шарт. Хўш, борасизми?

Қ а р е н и н. Албатта-да, шу замоноқ.

Л и з а. Барака топинг, тезроқ уни учратиб айтингки, ўтган ишга саловат, қайтишини ориқиб кутмоқдаман.

Қ а р е н и н (*оёққа босади*). Ҳа, айтгандай, қаердан изласам экан уни?

Л и з а. Лўлиларникида у. Ўзим ҳам борган эдим. Фақат остонадан қайтдим. Хат киритмоқчиам бўлдим у сўнгра фикримдан кечдим ва сиздан илтимос қилишни эп кўрдим... мана адреси. Айтинг, унга айтингки, тезроқ қайтсин, кўнглига ҳеч нарсани олмасин, ҳаммасини унутдим. Уни яхши кўрганингиз ва бизларга дўст бўлганингиз учун ҳам бу вазифани зиммангизга олишингизни сўрайман.

Қ а р е н и н. Қўлимдан келганича ҳаракат қилишга тайёрман. (*Бир лаҳза туриб қолади, сўнгра хайрлашиб чиқади.*)

УН ИККИНЧИ ҲОЛАТ

Л и з а ганҳо

Л и з а. Тоқатим тоқ, тоқатим тоқ. Ҳаммасига чидаганим бўлсин, фақат... тоқатим тоқ.

УН УЧИНЧИ ҲОЛАТ

Л и з а, С а ш а киради.

С а ш а. Қалай? Юбордингми?

Л и з а бошини қимирлата «ҳа» ҳаракатини қилади.

Наҳотки у кўнган бўлса?

Л и з а. Бўлмасам-чи.

С а ш а. Нимага унинг бориши лозим — тушунмадим...

Л и з а Яна ким бўлиши мумкин?

С а ш а. Ўзинг яхши биласанки, у сенга бутунлай мафтуни, шундай эмасми?

Л и з а. Бу ўтган ва битган савдо. Хўш, бўлмаса кимдан илтимос қилишимни истардинг? Қани, кўнглингдагини айтчи, қайтиб келармикан у?

С а ш а. Ишончим комил, чунки...

УН ТҲРТИНЧИ ҲОЛАТ

Ушадар ва Анна Павловна

Анна Павловна пайдо бўлиши билан Саша тек қолади.

Анна Павловна. Вой, Виктор Михайлович қани?

Л и з а. Кетди.

Анна Павловна. У нимаси?

Л и з а. Мен бир илтимосимни адо этишни у кишидан сўрадим.

Анна Павловна. Қандай илтимос? Яна сир-асрорми?

Л и з а. На сир, на асрор, хатимни ўз қўли билан Федяга топширишини сўрадим, холос.

Анна Павловна. Федяга? Федор Васильевичга-я?

Л и з а. Ҳа, Федяга...

Анна Павловна. Мен ораларинг узил-кесил очиқ бўлди деган хаёлда эдим.

Л и з а. Мен учун усиз ҳаётни тасаввур этиш қийин.

Анна Павловна. Қойил, яна бисмиллосидан бошлаймиз экан-да?

Л и з а. Хўп ўйлаб кўрдим, ўзимни кўп синадим, лекин бошқа иложи йўқ шекилли. Нима қил десангиз қилай, ишқилиб ундан ажралмасам бўлгани.

Анна Павловна. Демак, уни яна хонадонимизга қайтармоқчисан, шундайми?

Л и з а. Шундай.

Анна Павловна. Хонадонимизга у разолатни қайта олиб киришдан ёмон иш бўлмаса керак дейман?

Л и з а. Мама, эрим шаънига бу каби гапларни қилмаслигингизни истардим.

Анна Павловна. Қора ер бўлмасдан олдин — эр саналарди.

Л и з а. Бекор гап, у ҳозирам менинг эрим бўлади.

Анна Павловна. Исрофчи, арақхўр, бузуқ, бундай ярамасдан қутулиш сен учун шу қадар қийин эканини билмапман-а?

Л и з а. Нима сабабдан менга азоб берасиз? Усизам жоним бўғзимда-ю, сиз бўлса, гўё ўлганини устига тепгандай...

Анна Павловна. Азоб бераётган бўлсам, қорамни ўчирганим маъқул экан. Кўрмайинам-куймайинам.

Лиза индамайди.

Ниятларингизга энди тушундим, мен ортиқча экаман. Жонимдан тўйдим. Қилмишларингга ақлим етмайди. Булар нечукдир янгича муносабат. Бир қарасанг, эридан чиққан, ҳамма иш саришта, сўнгра ўзига ошиқ одамни қармоққа илинтиради-да, маймундай ўйинга солади.

Лиза. Бу паққос уйдирма гап.

Анна Павловна. Сенга уйланиш ҳақида Каренин сўз очган эди-я... энди эса эринг изидан соласан уни. Бу нима қилганинг? Унинг рашкини қитиқлаганингми?

Лиза. Мама! Бу оғир таъналарингизни эшитишга бардошим чидамайди. Мени ўз ҳолимга қўйишингизни сўрайман.

Анна Павловна. Онангни уйдан қувгин-да, бузуқни эрингни бошлаб кир. Қадрим шу бўпти-да. Хайриз, худойимга топширдим, билганларингдан қолманглар. *(Эшикни «тақ» ёпганича чиқади.)*

УН БЕШИНЧИ ҲОЛАТ

Лиза ва Саша.

Лиза *(ўзини стулга ташлайди)*. Шуниси етмай турувди!

Саша. Кўп куйма. Ҳали-замон жаҳлдан тушадилар. Мама ҳовурларини сув сепгандай босамиз.

УН ОЛТИНЧИ ҲОЛАТ

Ушалар ва Анна Павловна.

Анна Павловна *(хонадан имсиз-димсиз ўтар экан)*. Дуняша, чамадоним!

Саша. Мама! Менга қаранг-а! *(Орқасидан чиқар экан, опасига им қоқади.)*

Парда

ИККИНЧИ ҚУРИНИШ

БИРИНЧИ ҲОЛАТ

Ўлилар маконидаги хона. Хор «Канавела»ни айтмоқда. Федя муккасидан кетганича диванда, сюртуксиз ётар. Стулни миниб олган

Афремов ашула бошлаб берувчига қарама-қарши вазиятни эгаллаган. Офицер шампанский ва стаканлар билан лиқ тўла стол ёнида турарди. Машшоқ эса қоғозга кўчириш билан машгул.

Афремов. Федя! Ухладингми?

Федя (туради). Жим... жим. Бу чўл, бу ўнинчи аср, бу озодликмас, ҳуррият... Энди «Тонг яллиғи»ни.

Лўли. Етар, Федор Васильевич. Энди Маша яккахон ашуласини айта қолсин.

Федя. Хўп, майлиз. Кейин эса «Тонг яллиғи»ни. (Яна ётади.)

Офицер. «Машъум дам». Розимисизлар?

Афремов. Бўпти.

Офицер (машшоқ сари яқинлаша). Хўш, рақам қиллодиларми?

Машшоқ. Жуда қийин денг. Усули ҳар сафар ўзгача жаранглайди. Яна янгидан-янги пардалар пайдо бўлади денг. Мана бу ери (имлайди. Кўз қирини ташлаган лўли аёлига) шундаймиди? (Хиргойи қилади.)

Лўли аёли. Айнан ўзи. Дидларига балли.

Федя (ўрнидан қўзғала). Кўчиролмайди. Бордики, кўчиришни удда қилсам, бирон операга урворади-да, бари бир расвосини чиқазади. Маша, қани бўлмаса «Машъум дам»ни бир қийиб ташла! Гитарани ол. (Оёққа босади, унинг яқинидан жой ола, кўзларига қадалади.)

Маша ашула айтади.

Бунисиям кўп жонон. Маша, кам бўлма, Энди-чи, «Тонг яллиғи»ни.

Афремов. Йўқ, тўхта. Аввал меникини, дафн марсиясини.

Офицер. Нима учун дафн марсияси экан, сабаб?

Афремов. Сабаби шуки, мен ўлганимда... Фаҳмладингми, мени тобутга солганларида, лўлилар келишади... фаҳмладингми? Бу васиятни хотинимга қолдираман. Агар «Шёл мэ вёрста» ашуласининг авжига чиққанларида тобутдан сачраб турмасам — онам хотиним бўлсин — фаҳмладингми? (Машшоққа) Мана бунисини рақам қил. Қаламингни йўрғалатиб қолсанг-чи, ошна.

Лўлилар ашула айтмоқдалар.

Жонингни киргизади-я. Қани, «Жонон ўғлонларим менинг» олинсин.

Куйлашади. Афремов даврага чиқади. Лўлилар мийиғларида кулганларича ашулаларини давом эттирадилар. Қарсақ уралдилар, Афремов ўтириб қолади. Ашула тугайди.

Лўли. Бу дейман, Михаил Андреевич, биздай лўлилар-
ниям лой қилдингиз-а, лой.

Федя. Қани, эндигисига «Тонг яллиғи»ни.

ИККИНЧИ ҲОЛАТ

Ушалар. Лўлилардан бири киради.

Лўли (Федяга). Бир тўра сизни сўраяпти.

Федя. Тўра? Ким экан ўзи?

Лўли. Қайдам. Уст-боши шай. Кифтида соболь мўйна-
сидан бичилган пўстин.

Федя. Йўғ-эй, ваҳима-ку? Бўлар иш бўпти, чақир.

УЧИНЧИ ҲОЛАТ

Ушалар, лўлисиз.

Афремов. Сени деб бу маконга қадамранжида қил-
ган тўра ким бўлса?

Федя. Етти ухлаб тушимга кирмаган. Қимга керагим
бор экан? (Гандираклаб ўрнидан қўзғалади).

Маша чиқади ва ўз шерикларига лўлилар тилида нималардир дейди.

ТУРТИНЧИ ҲОЛАТ

Ушалар, фақат Машасиз. Каренин пайдо бўлади. Атрофига
сынамол назар ташлайди.

Федя. Ана холос, Виктор-ку. Қутилмаган меҳмон.
Ечин. Хўш, қандай шамол сени бу томонларга учирди? Ке,
ўтир. Виктор, «Тонг яллиғи»ни тинглагин-а,

Лўлилар куйлашади.

Ана завқ, мана завқ. Ажаб, бу қўшиқ руҳига пайванд
этилган дард қай устахонада ясалган экан? Жонингга жон
улайди-я. Сабаби нимадан бўлсаки, одам боласи завқу
шавқ дарёсига шу қадар фарқ қилинади-да, у ҳолатни яна
давом эттириш йўлини тополмайди.

Машшоқ (қоғозга кўчира туриб). Қойил, нодирликда
беқиёс.

Федя. Нодирликда беқиёс ҳам гапми, асл дурдона бу...

Афремов. Балли, шоввозлар, энди дам олинглар.
(Гитарани олиб, Катянинг ёнидан жой эгаллайди.)

М а ш ш о қ. Мағзини чақсанг жўнгина бир нарсага ўхшайди-ю, лекин нағмаси зўр.

К а р е н и н. Je voudrais vous parler sans témoins¹.

Ф е д я. Нима тўғрисида?

К а р е н и н. Ze vien de chez vous. Voter femmerm'a charge de cette lettre, et puis.²

Ф е д я (*хатни олади, ўқийди, қовоғи солинади, сўнгра майингина илжаяди*). Менга қара, Каренин, бу хатдаги гаплардан огоҳсан, албатта?

К а р е н и н. Огоҳман. Сенга шуни айтишим лозимки...

Ф е д я. Тўхта, тўхта. Мени масту аласт ва сўзлари ақлдан бегона одам, яъни эс-хушидан маҳрум киши ўрнида кўришингни истамас эдим. Кайфим бор, тўғри, аммо ҳалиги иш менга беш қўлдай аён. Хўш, менга нималарни етказишинг лозим экан?

К а р е н и н. Каминага топширилган омонат — сени излаб топиш ва у одам сени... кутаётганини етказишдан иборат. Ҳаммасини кўнгилдан чиқаришни ва тезроқ қайтишингни сўраяпти.

Ф е д я (*унинг башарасига тикилганича жим тинглайди*). Ҳануз бир нарсага ақлим етмаяпти, нега бу иш сенга топширилди экан?

К а р е н и н. Лизавета Андреевна мени одам юбориб олдириллар ва илтимос қилдиларки...

Ф е д я. Яхши...

К а р е н и н. Аммо, фақат хотининг юборгани учун эмас, қадимги дўстлигимиз ҳурмати юзасидан илтимос қиламан: юр, уйга кетайлик.

Ф е д я. Сен мендан кўра яхшироқ одамсан, бемаъниликка қара! Мендан яхши бўлиш у қадар қийин эмас, албатта. Мен бир ярамас кимса, сен эса мўмин-қобил инсонсан. Шу туфайли ҳам меним қарорим қатъий. Ўзга нарса кўнглингга келмасин. Шунчаки, қўлимдан келмайди ва келишини-да, истамайман. Хўш, айт-чи, қайси юз билан яна шўппайиб кириб бераман?

К а р е н и н. Унда, ҳозир бизникига борайлик. Сенинг қайтишга қарор қилганингни етказаман, эртасига эса...

Ф е д я. Эртага нима ўзгаради? Мен — менлигимча, у киши — у кишилигича қолаверади. Йўқ. (*Столга яқинлашади ва ичади*.) Оғриқ тишни бирваракайига суғуриб ташлаган маъқул. Агар яна бир марта ўз ваъдамда турмасам, мени эрингиз қаторидан чиқариб қўйишингиз мумкин, деб

¹ Яқка ўзингга айтадиган екки оғиз сўзим бор.

² Шу тобла уйингиздан келиб турганим. Хотининг мана бу хатни бериб юборди ва сўнгра...

айтгандим. Ўз ваъдам устидан чиқолмадим, шунга кўра, орамиз очиқ.

Каренин. Бу сенинг фикринг, у кишининг қаноати эса ўзгача.

Федя. Қизиқ, бизнинг оилавий турмушимиз бузилмаслиги йўлида кўрсатаётган меҳрибончилигинг мени ажаблантирмоқда.

Каренин яна нималардир айтмоқчи. Маша киради.

БЕШИНЧИ ҲОЛАТ

Ушалар ва Маша. Сўнгра лўлилар киришади.

Федя (*сўзини бўлади*). Бир эшитгин-а, бир эшитгин. Айт, Маша.

Лўлилар жамулжам.

Маша (*шипшигади*). Мадҳия айтилса.

Федя (*кулади*). Мадҳия Виктор ибн Михайлович зотларига...

Лўлилар куйлашади.

Каренин (*қизариб-бўзариб тинглайди, сўнгра сўрайди*). Қанча чиқарса бўлади?

Федя. Йигирма бешлигидан чўзсанг, бас.

Каренин беради.

ОЛТИНЧИ ҲОЛАТ

Ушалар, Каренинсиз.

Федя. Фаройиб! Энди «Зигир» ашуласини айт. *Ён-атрофига қараганича.*) Каренин жуфтак урипти-ку. Майлиз, билганидан қолмасин.

Лўлилар тарқалиша бошлайдилар.

Федя (*Қўл имоси билан Машани тўхтатади, иккиси дивандан ўрин оладилар*). Вой дейман, Маша, Маша бор-йўғимни остин-устун қилдинг-а.

Маша. Эсга олиг-чи, сиздан нима сўрагандим...

Федя. Нима эди? Пулми? (Шимининг чўнтагидан чиқади.) Садағанг кетсин, ол...

Маша хандон, пулни олади ва қўйнига яширади.

Федя (лўлиларга). Миркам икки дунё. Менга осмону фалакни кўрсатмоқда-ю, фикри ёди эса сариқ чақада, холос. Сен, қизгина нималарга қодир ва нималар қилмоқда эканиннга зиғирчаям тушунмайсан.

Маша. Ҳо, нега тушунмай. Тушунганим шуки, кимни яхши кўрсам, ўшанга жоним фидо ва энг яхши қўшиқларим ҳады.

Федя. Мени-чи, мени яхши кўрасанми?

Маша. Сезишимча, яхши кўрсам керак.

Федя. Ажиб. (Уни ўради).

Эркак ва аёл лўлилар чиқишади. Ялакатлар қолишади: Федя билан Маша, Афремов билан Катя, офицер билан Гаша. Машшоқ ёзиш билан банд, лўли эса гитаранинг торларидан вальс куйини изламоқда.

Мен хотинли кишиман, хордагилар эса сенинг хоҳишларингга банд солишган. Хўш, кайфинг чоғми?

Маша. Албатта-да, яхши одамлар меҳмонимиз бўлишади-ю, нега кайфимиз чоғ бўлмасин.

Федя. Ҳалиги одамни танидингми?

Маша. Исм-шарифини эшитгандим.

Федя. У олижаноб одам. Мени хотиним олдига бошлаб бориш ниятида келган экан. Хотиним мендай бетамизни ҳануз севади-ю, кўрсатаётган кароматим бу.

Маша. Тўғри-да, бу яхши эмас. Унинг олдига қайтиш лозим. Уни аяш лозим.

Федя. Лозим дейсанми? Менимча, лозим эмас.

Маша. Агар севсанг — лозим, севгидан узоқ бўлсанг лозиммас, албатта. Фақат севги ганимат.

Федя. Қачон била қолдинг буни?

Маша. Билмасам, айтмас эдим.

Федя. Қани, бир ўпгин-а, мени. Яна бир бор «Зиғир» айтилсин, сўнгра бас.

Куйлай бошлайдилар.

Нақадар оромбахш! Ширин уйқудан асло уйғонмасанг. Шу завқ оғушида ўлсангу қўйсанг.

ИККИНЧИ ПАРДА

БИРИНЧИ ҚУРИНИШ

Биринчи пардадан буён икки ҳафта ўтган. Лизаникида. Каренин билан Анна Павловна таомхонада ўтиришар. Ичкариги эшикдан Саша чиқиб келади.

БИРИНЧИ ҲОЛАТ

Каренин. Хўш, нима гап?

Саша. Докторнинг айтишича, мундан буёғи хавфли эмас. Фақат шамоллатиб қўйилмаса бўлгани.

Анна Павловна. Худойимга шукур-эй. Лиза адоий тамом бўлаёзди-я.

Саша. Докторнинг гапига қараганда, у ё томоқ бўғмасига яқинроқ касалга чалинган, ёки енгил шаклдаги... Бу нима? *(Саватга имо қилади.)*

Анна Павловна. Виктор тушмағур узум олиб келипти.

Каренин. Олинг, мазасини татиб кўринг-а?

Саша. Ҳа, Лиза яхши кўради. Унинг асаблари ниҳоятда таранг ҳолда.

Каренин. Икки кечаю кундуз на овқат ейди, на ухлайди.

Саша *(кулги қочириб)*. Ўзингиз-чи, сизам...

Каренин. Менинг йўлим бошқа.

ИККИНЧИ ҲОЛАТ

Ушалар. Доктор билан Лиза киришади.

Доктор *(жиддият билан)*. Хўш, десангиз. Агар ухламаса ҳар ярим соатда ўзгартиб туришингиз керак. Томоғини дорилашга зарурят йўқ. Уйнинг ҳарорати шу қиёмда тургани маъқул...

Лиза. Агар яна бўғмаси қайтарилса-чи?

Доктор. Қайтарилмас деб ўйлайман. Агар қайтарилса — пуркаш, фақат пуркаш. Ундан сўнгра, эрта билан битта, кечқурун битта кукун дорн. Ҳозир ёзиб қолдираман.

Анна Павловна. Доктор, бир пиёла чой истамай-диларми?

Доктор. Йўқ, ташаккур, касаллар кутиб қолишади. *(Столга яқинлашиб, ўтиради.)*

Саша қоғоз, снѐҳдон келтирар.

Лиза. Ишқилиб, томоқ бўғмаси бўлмагани рост чиқсин.

Доктор (*кулги қочириб*). Шак-шубҳасиз. (*Езади.*)

Анна Павловна докторга яқин жойда турар.

Каренин. Энди-чи, бирон пиёла чой тамадди қилсангиз ё бир оз ухласангиз яхши бўларди, ранг-рўйингиз андак синиққан.

Лиза. Жоним бир оз тинчигандай. Сиздан миннатдорман. Чин дўст мундоғ бўпти-да. (*Унинг қўлини қаттиқ қисади.*)

Жаҳли чиққан Саша доктор томон боради.

Барака топинг, азизим. Ана шундай кунларда кишига қайишиш — бебаҳо хислат.

Каренин. Нима каромат кўрсатдим? Менга миннатдорчилик билдириш учун ҳеч қандай асос йўқ.

Лиза. Унда тунларни уйқусиз оқартирган ким, анави алломани толиб келган ким? Ҳаммаси сиздан...

Каренин. Миканинг хавфдан қутулгани ва айниқса, сизнинг менга кўрсатган лутфу карамингизнинг ўзи мен учун катта мукофот. (*Яна қўлини-қўлига олади ва Лизанинг кафтидаги тангага ишора қилганича кулади.*)

Лиза (*кулганича*). Бу доктор насибаси эди. Фақат унга қай йўл билан беришнинг уддасидан ҳечам чиқолмасам керак.

Каренин. Бу иш менинг ҳам қўлимдан келмайди.

Анна Павловна (*яқинлаша*). Қўлингиздан келмайдиган иш нима экан?

Лиза. Докторга пул бериш. Жонимдан ҳам азиз бўлган одамни сақлаб қолса-ю, мен унга пул берсам. Хунук, кишига ярашмаган қилиқ бу.

Анна Павловна. Менга бер. Ўзим боплайман. Бундан осон иш борми...

Доктор (*ўрнидан тура, рецептни узатади*). Мана бу дорини ош қошиғида қайнаган сувга боплаб аралаш қилинади-да, кейин... (*Насихатидан қолмайди.*)

Стол ёнида турган Каренин чойхўрлик билан банд. Анна Павловна билан Саша ўзларини четроққа оладилар.

Саша. Ўзаро муносабатларини кўришга тоқатим чидамайди. Лиза гўё уни яхши кўриб қолган одамдай хатти-ҳаракатлар қилади-я.

Анна Павловна. Нимасига ажабланиш керак экан?

Саша. Кўрарга кўзим йўқ...

Доктор барча билан хайрлаша чиқади. Анна Павловна уни кузатади.

УЧИНЧИ ҲОЛАТ

Лиза, Каренин ва Саша.

Лиза (*Каренинга*). Эркатоим бирам ширинки. Жиндек енгил тортиши биланоқ кулишга, нималардир деб чуғуллашга тушди. Ҳозир олдига киришим керак. Сизни ҳам якка қолдиришга кўнглим йўқ.

Каренин. Чунончи, бир ҳўплам чой, бирон нарса тамадди қилсангиз яхши бўлади.

Лиза. Шу тобда менга ҳеч бир нарсанинг даркори йўқ. Қўрқув ташвишлари орқада қолгач, ўзимни ажаб енгил ҳис қилмоқдаман. (*Кўнгли бўшаб, кўзига ёш келади.*)

Каренин. Нақадар ҳолдан толганингиз ана шундан маълум.

Лиза. Бахтимдан ўргиламан. Уни кўришни истайсизми?

Каренин. Жоиним билан.

Лиза. Юринг, бўлмаса.

Чиқадилар.

ТҲРТИНЧИ ҲОЛАТ

Саша ва Анна Павловна.

Анна Павловна (*кузатиб қайтади*). Шундай боплаб қистирдимки, олганини ўзиям сезмай қолди. Ҳа, қоғофингдан қор ёғади?

Саша. Қабоҳат. Лиза уни болалар бўлмасига етаклаб кетди. Куёви ёки эримики, бундай қилади.

Анна Павловна. Сенга чикора? Мунча зардаш қайнамаса? Ёки ўзинг унга тегмоқчимсан?

Саша. Мен-а, шу суллоҳга-я? Унга текканимдан кўра, биронта яккамоховни танлаганим яхшимасми. Кўзимга балодай кўринганининг сабаби шуки, наҳотки Лиза Федядан сўнг, бутунлай бегона бир одам билан шу қадар яқинлаша олади.

Анна Павловна. Нега бегона экан — ёшлик даврларидан буён дўстлар.

Саша. Лиза уни яхши кўриб қолган, кулишидан, кўз сузишларидан кўриб турибман.

Анна Павловна. Нега ажабланиш керак экан? Боланинг касалини боқишди, меҳрибонлик кўрсатди, ёрдам берди, шунинг учун ҳам Лиза унга ўз миннатдорчи-

лигини билдирмоқда. Гапнинг лўндасини айта қолай, ни-
мага Лиза Викторни яхши кўриб қолиши ва унга эрга
чиқиши мумкинмас, хўш?

С а ш а. Бундай хунук иш дунёда камдан-кам учрайди.
Қабоҳат, қабоҳат.

БЕШИНЧИ ҲОЛАТ

Каренин билан Лиза киришади.

Каренин ими-димисиз хайрлашади. Саша жаҳл билан чиқади.

ОЛТИНЧИ ҲОЛАТ

Анна Павловна ва Лиза.

Лиза (онасига). Нима қилди унга?

Анна Павловна. Қайдам, пайқамадим.

Лиза чуқур «ух» тортади.

Парда

ИККИНЧИ КУРИНИШ

Афремовникидаги кабинет. Стаканларга май қуйилган. Меҳмонлар.

БИРИНЧИ ҲОЛАТ

Афремов, Федя, пахмоқ соқол Стахович, қирмасоқол Бут-
кевич, хушомадгўй Коротков.

Коротков. Сизларга бир айтдим-қўйдим: маррага
етолмайсизлар. Ла-бел-буа бутун Европада ягона айғир
ҳисобланади. Бас бойлайман.

Стахович. Ёлгон ҳам эви билан-да. Сенинг гапла-
рингга аллақачонлар ҳеч ким ишонмай қўйганини ўзинг
яхши биласан. Сен билан бас бойлайдиган аҳмоқ йўқ.

Коротков. Гапимга ишонавер. Сенинг Картушинг
ҳам пойгани бой беради.

Афремов. Ади-бади жонларингга тегмадими. Сиз-
ларни яраштириб қўяй. Мана, Федядан сўранглар. Пўс-
калласини айтади-қўяди.

Федя. Айғирларнинг иккиси ҳам чаккимаску-я, лекин
масала чавандозда.

Стахович. Гусев муттаҳам одам. Унинг танобини маҳкам тортиб туриш керак.

Коротков (овозини қўйганича). Бекор гап!

Федя. Сабр қилинглар, ҳозир гапларинг бир ердан чиқади. Дўнак кимга тушди?

Коротков. Менга, лекин икки пулга арзимаيدн. Таваккалда. Агар Шаҳзода касал бўлмагандами, томошасини кўрардилар.

Малай киради.

ИККИНЧИ ҲОЛАТ

Ушалар ва малай.

Афремов. Нима демоқчисан?

Малай. Аллақандай хоним келдилар, Федор Васильевични истаяптилар.

Афремов. Қанақа хоним?

Малай. Қайдан билай. Кетворган хонимлардан.

Афремов. Федя! Сени қандайдир хоним истаётганмиш!

Федя (чўчиб тушади). Ким бўлса?

Афремов. Кимлигини билмайди. (Малайга) Катта хонага таклиф қил.

Федя. Намунча шошмасанг, олдин бир қорасини олай-чи. (Чиқади.)

УЧИНЧИ ҲОЛАТ

Ушлар. Федя билан малайсиз.

Коротков. Уни истаб келган ким бўлди экан? Уша, Машкадир-да.

Стахович. Машканг ким?

Коротков. Лўли қиз Машани айтяпман. Ундан кўзини олмайди. Мушук боласидай яхши кўриб қолган.

Стахович. Дўндиқчанинг ўзгинаси. Свози ҳам мойдай.

Афремов. Зебо нарса! Танюша билан иккиси жуда мос тушган. Кеча Пётр билан бирга ашула айтишганди.

Стахович. Бу зангарнинг бахти чопагон чиқди...

Афремов. Уни заифалар яхши кўришадими—қандини урсин.

Коротков. Лўли аёлларига тобим йўқ. Назокат кўчасидан четлаб ўтишган.

Буткевич. Номаъқулнинг нонини есан.

Коротков. Битта француз аёли учун бир галасининг бахридан ўтганим бўлсин.

Афремов. Йўғ-эй, зўр чиройшунослардан экансан-ку... Қани, бир қарай-чи, ўзи ким экан. (*Чиқади.*)

ТУРТИНЧИ ҲОЛАТ

Ушалар. Афремовсиз.

Стахович. Агар Маша бўлса, бунда чақир уни, ашуласини айтсин. Йўқ, оғайнилар, булар қадимги лўлиларнинг соясига ҳам ўхшамайди. Танюшага нима етсин эди. Вой, дардингдан аканг.

Буткевич. Ўйлашимча, илгари қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай.

Стахович. Қўйсанг-чи, ашула ўрнига романсдан олишларига нима дейсан?

Буткевич. Романсларниям кетворгани бор.

Коротков. Ке, бас бойлаймиз, мен уни айтишга мажбур этаман: ашулами ё романсми фарқига етолмассан деб ўйлайман-ов?

Стахович. Қоротков бас бойлашдан бошқани билмайди.

БЕШИНЧИ ҲОЛАТ

Ушалар ва Афремов.

Афремов (*киради*). Жаноблар, Машамас у. Бошқа жойда уни қабул қилолмаймиз. Биллиардхонага юринглар Коротков. Бас бойлайман, юрагинг дов бермади-а?

Стахович. Бўлди, бўлди.

Коротков. Пойгада ютқазининг турган гап.

Стахович. Мунча чўзиласан, майни ол.

Ҳангома қила чиқишади.

ОЛТИНЧИ ҲОЛАТ

Федя билан Саша киришади.

Федя. Бу ёққа юр. Оббо сен-эй. Журъатингга балли. Ажаб, кўп ажаб...

Саша (*хижолатда*). Федя, гашинг келган бўлса, кечир

мени ва худо ҳаққи, гапларимга қулоқ сол. (*Овози қайтирайди.*)

Федя (*хонани қадамлар, Саша ўтиради, икки кўзи унда*). Қулоғим сенда.

Саша. Федя, уйга қайтишинг керак.

Федя. Саша, азизим, ҳис-туйғуларинг менга жуда ҳам аён, агар мен ҳам сенинг ўрнингда бўлсам, худди шундай қилардим: ҳаммасини қадимги ҳолига қайтариш учун қўлимдан келган барча чорани ишга солган бўлардим, лекин бордики сен, азизим, меҳрибон қизалоғим, менинг ўрнимда бўлсанг, бу гапни айтиш қанчалик эриш эрса-да, менинг ўрнимда сен ҳам мен қилган ишни маъқул кўрардинг, яъни бошингни олиб чиқиб кетардинг, ўзгалар бахтига соя солмаслик йўлини танлардинг...

Саша. Соя солмаслик? Наҳотки Лиза сенсиз яшай олса?

Федя. Эй, меҳрибоним Саша, жондан азизим, яшайди, яшай олади. Яна бахтини ҳам топади, мен билан яшаганидан кўра бахтиёрроқ кунларни кечирди.

Саша. Ҳечам-да.

Федя. Сенга шундай туйилади. (*Қўлидаги хатни икки буклай бошлайди.*) Гап унда эмас, яъни гапнинг пўскалласи унда эмас, гапнинг моҳияти шундаки, бошқа иложим ҳам, мажолим ҳам йўқ. Қалин қоғозни қайта-қайта букиб кўргин. Юз мартасигаям чидаши мумкин. Юз биринчисида эса шир этиб йиртилади-кетади. Лиза билан менинг муносабатимизда ҳам айни ҳол содир бўлган. Унинг кўзига қарашга юзим йўқ. У ҳам худди шу аҳволда, ишонавер.

Саша. Бекор гап, бекор гап.

Федя. Бекор гап дейсану тўғри эканини яхши билсан.

Саша. Мен ўзимдан қиёс қиламан. Агар мен унинг ўрнида бўлсаму сенинг ҳозир айтган сўзларингни эшитсам, дунё кўзларимга қоронғи кўринарди.

Федя. Тўғри, сен шундай ҳолатни кечирган бўлардинг, албатта.

Саша (*ўрнидан туради*). Наҳотки бўлган-тургани шундай қолаверади?

Федя. Иложимиз қанча.

Саша. Федя, қайт.

Федя. Азизим Саша, раҳмат сенга. Хотирамда ҳаммаша энг азиз киши бўлиб қоласан... Энди алвидо, жондан азизим. (*Пешонасидан ўнади.*)

Саша (*ҳаяжонда*). Йўқ, Федя, видолашмайман ва ишонмайман, ва ишонишнинг истамайман...

Федя. Бўлмаса, тингла. Фақат бу деганларимни биров кимсага айтмайсан. Ваъда бероласанми?

Саша. Албатта.

Федя. Саша, энди қулоқ сол. Чиндан ҳам унинг эриман, боласининг дадаси, бироқ мен ортиқча одамман. Тўхта, тўхта, эътироз қилишга шошилма. Рашк қилмоқда деб ўйлагандирсан? Ҳеч-да. Биринчидан, ҳаққим йўқ, иккинчидан эса далилим йўқ. Виктор Каренин унинг қадимий дўсти, менга ҳам дўст бир одам. Каренин Лизани, Лиза Каренинни яхши кўради.

Саша. Бекор гап.

Федя. Эридан ўзга одамни яхши кўришни хаёлига ҳам келтирмаган тоза, ахлоқли хотин сифатида яхши кўради, аммо мана бу тўсиқ (*кўкрагига уради*) ўртадан олиб ташлангандан сўнг эса у бошқани яхши кўриши мумкин ва яхши кўрадиям. Мен йўлни очиб бераман ва у ўз бахтини топади. (*Овози қалтирайди.*)

Саша. Федя, бу гапингни қўй.

Федя. Ўзинг ҳам яхши биласанки, бу ҳақиқат, мен уларнинг бахтига фақат шод бўламан, бундан хайрли иш қўлимдан келмайди, қайтолмайман, улар озодлигини таъминласам бўлгани, ана шуни ўз тилингдан эшитсинлар. Гапни чўзма, бас, энди алвидо. (*Унинг бошидан ўпади ва эшик очиб кузатади.*)

Саша. Федя, олижаноблигингга тан бердим.

Федя. Алвидо, алвидо.

Саша чиқади.

ЕТТИНЧИ ҲОЛАТ

Федя якка ўзи.

Федя. Ҳа-да, ҳа-да, ажиб, жуда соз. (*Қўнғироқ чалади.*)

САККИЗИНЧИ ҲОЛАТ

Федя ва малай.

Федя. Хўжайинни чақиринг.

Малай чиқади.

ТУҶҚИЗИНЧИ ҲОЛАТ

Федя якка ўзи.

Федя. Айни муддао, айни муддао.

УНИНЧИ ҲОЛАТ

Афремов киради.

Афремов. Шунча тез?

Федя. Ажиб. «Гўзал онт ҳам ичди, қасамёд ҳам қилди...» Ажиб. Қолганлар қани?

Афремов. Нариги хонада, қиморга тушдилар!

Федя. Беш, беш. Юр... «ки-кириб ўтаман дея бир соатга».

Парда

УЧИНЧИ ПАРДА

БИРИНЧИ ҚУРИНИШ

Князь Абрезков — 60 ёшлардаги сиргини силаган бўйдоқ. Юзи тараш, мўйлови бор. Ўз қадрини яхши билган ва юз-кўзларига ҳасрат аломати қўнган кекса ҳарбий. Анна Дмитриевна Каренина — Викторнинг онаси, элликка кирган бўлса ҳам кўриниши ёш, grande — dame. Гапларида, француз сўзлари кўп учраб туради. Лиза, Виктор, малай. Анна Дмитриевнанинг меъёрида шинам, сувенирлар билан тўла кабинети.

БИРИНЧИ ҲОЛАТ

Анна Дмитриевна хат ёзмоқда.

ИККИНЧИ ҲОЛАТ

Анна Дмитриевна ва малай.

Малай. Князь Сергей Дмитриевич.

Анна Дмитриевна. Таклиф эт, тезроқ. (*Ўзини кўзгуга солиб, тузатинади.*)

УЧИНЧИ ҲОЛАТ

Анна Дмитриевна ва князь Абрезков.

Князь Абрезков (*киради*). J'espère que je ne force pas la consigne¹ (*қўлини ўпади*).

Анна Дмитриевна. Яхши биласизки, vous êtes toujours le bienvenu². Айниқса энди, шу кунларда Мак-тубимни олгандирсиз-а?

Князь Абрезков. Олдим ва шу замоноқ сиз томон шотилдим.

Анна Дмитриевна. Нимасини айтасиз, азизим, қўлим ишга бормайди. Il est ensorcelé, positivement ensorcelé³. У ҳеч қачон менга нисбатан бунчалик ўжар, бунчалик ғайир, бунчалик шафқатсиз, доқайд бўлмаганди. Ҳалиги аёлгина эрини ташлаган кундан бошлаб, ўғлим бутунлай ўзгарди-қўйди.

Князь Абрезков. Хўш, мақсади нима, ўзи нима қилмоқчи?

Анна Дмитриевна. Нима қилиб бўлсаям уйламоқчи.

Князь Абрезков. Ахир, бошида эри бор-ку?

Анна Дмитриевна. Талоқ қоғозини берармиш.

Князь Абрезков. Шундай денг.

Анна Дмитриевна. Ҳа-да. Виктор тушмагурингизни эса кўзи кўр, қулоғи қар, бу ишнинг турган-битгани ифлослик: адвокатма-адвокат юриш, айбини исботлаш. тавба... Tout ça est de'goutant⁴. Булар ҳам унинг шаштини қайтармаганига ҳайронман. Ўзига ўхшамай қўйди. Унинг вужудидаги меҳрибонлик, журъатсизлик...

Князь Абрезков. Демак, севади. Оҳо, агарки, киши севги балосига дучор бўлсам, унда...

Анна Дмитриевна. Унда, нима учун бизнинг замонамизда гулдай тоза севги, дўстона севги, бутун ҳаётимиз маъносига айланган севги бўларди? Мана бундай севгини тан оламан; қадрлайман.

Князь Абрезков. Бу замондаги ёш авлодни олижаноб муносабатнинг ўзигина қониқтирмайди. Ja possession de l'âme ne leur suffit plus⁵. Нимаям қилардик. Хўш, ўғлингизга нима деймиз?

Анна Дмитриевна. Отини тилга олманг. Бу жодугарликнинг ўзгинаси-я. У қайтадан яратилди-қўйди. Ҳай, эшитдингизми, мен у хотингинаникига бордим. Ўғлим

¹ Фармойишларини ўз вақтида адо этган бўлсам керак?

² Уйимизнинг тўри ҳамиша сизники.

³ Унинг боши айланиб қолган, сеҳр балосига дучор бўлган.

⁴ Ҳаммаси бир мараз гап.

⁵ Улар фақат маънавий яқинлиқнинг ўзи билан чекланишни истамайдилар.

жон-ҳолимга қўймагандан кейин. Кириб борсам, уйда йўқ экан, хат қолдириб келдим. Elle m'a fait demander quand je pourrai la recevoir¹ ва бугун (соатга қарайди) соат иккида, келиши керак. Қабул қилишим ҳақида Викторга ваъда берарга бердим, бу ёғига кўп ҳайронман. Шунда, қадимги дўстлигимиз ҳурмати юзасидан сизга одам юборишга мажбур бўлдим. Ёнимда бўлишингиз— юрагимга қувват.

Князь Абрезков. Миннатдорман.

Анна Дмитриевна. Шунинг билинги, бугунги учрашувимизда ҳамма муаммо — Викторнинг тақдири ҳал бўлиши лозим. Мен ё кўнмаслигим керак... Унда қандоғ натижа чиқади...

Князь Абрезков. Уни мутлақо танимайсизми?

Анна Дмитриевна. Умримда кўрган эмасман. Уни ўйласам, танамга титроқ киради. Яхши хотин ўз эрини ташлашга ҳечам рози бўлмайди-да. Яна эрини яхши одам дейдилар. Ахир, у Викторнинг ўртоғи эди ва уйимизга келиб турарди. Ғоятда баодоблик кўрсатарди у. Умуман олганда, қандай бўлмасин, Quels que soient les torts qu'il a eus vis-à-vis d'elle², гуноҳ. Бир ёстиққа бош қўйилдими — чида. Мен фақат бир нарсага ҳайронман, шунчалик юксак қаноатлар соҳиби Виктор эридан чиққан жувонга уйланишни нечук ўзига эп билади экан. Неча бор — яқиндагина талоқ қўйиш христианликка зид эканини исботлаш ниятида, менинг олдимда, Спицин билан шундай қизгин баҳслашгани ҳали-ҳали кўз ўнгимда, энди бўлса ўзи ўша йўлдан бормоқда. Si elle a pu le charger à un tel point³, у аёлдан қўрқаман. Ҳа, айтгандай, сизга навбат бермасдан сайрашимни қаранг-а, сизни чақиришимдан мақсад, бу ҳақда фикрингизни билмоқчи эдим. Нима маслаҳат берасиз? Айтинг. Сизча қандай бўлиши мумкин? Нима қилмоқ лозим? Виктор билан сўзлашолдингизми?

Князь Абрезков. Сўзлашдим. Фикримча, уни севади, севгисида қатъий ишонч бор, уни севи ўзининг ниҳоятда қаттиқ исканжасига олгани рост экан, ўглингиз эса тўғри келган нарсага аста-секин, лекин чип ёпишиб оладиган одам. Унинг қалбидан ўрин олган нарсани қайтариш, чиқариш амримаҳол гап. Виктор ундан бошқани севолмайдим ва усиз бахтли ҳам бўлолмайди.

¹ Ижозатим бўлса, уйимга келишни сўрапти.

² Унинг айби қанчалик оғир бўлмасин.

³ Бошини шу қадар боғлаб ташлашга кучи етиптими.

Анна Дмитриевна. Айтинг-чи, Варя Казанцева ўглига тегармикан. Қизмисан қиз-да, ва яна яхши кўра-диям.

Князь Абрезков (*кулга қочира*). C'est compter sans son hôte¹. Энди у амалга ошмайдиған иш. Фикримча, ўглингиз истаклари қаршисида бўйсунидан ва уйланишга кўмаклашувдан ўзга чора йўқ.

Анна Дмитриевна. Эрдан чиққанга-я, ўз хотинининг эри билан кўришиб юрсин учунми? Бу ҳақда хотир-жам гапираётганингизга қойилман. Она ўзининг якка-ягона ўглига, яна қандоғ ўглига денг, хотинликка танлаши лозим бўлган аёл шу кишига ўхшаган бўлиши зарур эканми?

Князь Абрезков. Азизим, ахир начора. Синаш-та, ўзингизга маъқул қизга уйлантирсангиз яхши бўларди, албатта. Бунинг имконияти бўлмагач... Сўнгра, ўглингиз бирон лўли қизига ёки қандайдир худо урганга уйланаётгани йўқ-ку. Лиза Рахманова десангиз хўп яхши, келишган аёл, Нелли отли жияним туфайли уни яхши биламан. Мулойим, феъли кенг, дили пок ва ахлоқли аёл.

Анна Дмитриевна. Эрини ташлашга жазм этган ахлоқли аёл, денг...

Князь Абрезков. Сизни танимай қолдим. Ниятингиз ёмон, бешафқат экансиз. Эри шундай одамлардан-ки, ундайларни ўзига-ўзи душман дейишади. Лекин у ҳаммасидан кўпроқ хотинига душман. Иродаси занф, бутунлай одамгарчиликдан чиққан, масту аласт бир шахс у. Ўз давлатиниям, хотинининг бор-йўғиниям кулга совурди. Ахир, у бечора аёл қўлида боласи бор-а. Шундай одамдан кечган аёлни қоралашга нима ҳаққингиз бор? Бунинг устига бу эрини эмас, жонивор эр уни ташлаб кетган бўлса.

Анна Дмитриевна. Вой-эй, турган-битгани иф-лослик ва яна ифлосликдан иборат. Бу қора қозонга яқин юрсанг, куяси юқади.

Князь Абрезков. Диний эътиқодингиз-чи?

Анна Дмитриевна. Эсимда, эсимда гуноҳидан ўтиш. «Кишининг гуноҳидан ўтиш — савоб иш». Mais c'est plus fort que moi².

Князь Абрезков. Инсоф юзасидан айтинг-чи, у аёл ўшандай одам билан нечук турмуш кечирсин? Бирон-бир бошқа кишини яхши кўриб қолмаган тақдирдаям, шундай қилса бўларди. Боласи учун ҳам яшаши керак

¹ Бу ағаси бўлмаган бахт.

² Бунга дош бериш қўлимдан келмайди.

эди. Ахир, эрининг ўзи, у ақлли ва кўнгилчан одам, эс-хуши жойида бўлган кезларида хотинига шу маслаҳатни берар эмиш.

ТҮРТИНЧИ ҲОЛАТ

Анна Дмитриевна, князь Абрезков. Каренин киради, онасининг қўлидан ўпади, князь Абрезков билан кўришади.

Каренин. Мама! Сизни бир нарсадан огоҳ қилиб қўйиш учун кирдим: ҳали-замон Лизавета Андреевна келади. Сиздан илтимосим, ўтинчим битта, агар меним уйланишимга ҳануз қаршилиқ қилиш ниятида бўлсангиз...

Анна Дмитриевна (оғзидан сўзини ола). Албатта-да, ҳануз қаршиман.

Каренин (сўзида давом этади, қовоқлари солиқ)... бўлсангиз-да, сиздан биргина илтимосим, ўтинчим бор: норози эканингизни билдирманг, масалани ножўя томонга бурворманг.

Анна Дмитриевна. Билишимча, у киши билан мундоғ нозик гаплар қилишга ҳали вақт эрта. Ҳар ҳолда, мен бу гапни очишдан узоқман.

Каренин. У ҳам очмайди. Мақсадим сизни у билан таништиришгина, холос.

Анна Дмитриевна. Бир нарсага ақлим етмаяпти: сен, ўз диний ақидаларингни, яъни талоқ қўйиш христианликка ёт одат, деган ишончингни эри тирик бўлган Протасова хонимга уйланиш ниятинг билан қандоқ пайванд қиласан?

Каренин. Мама! Бу гапларингиз тошдан ҳам қаттиқ! Наинки, шу қадар мураккаб ҳаётда бизлар мусичадай бегуноҳмизу нуқтаи назаримиз бир-биридан фарқ қилиши мумкин эмас? Мама, бу қадар шафқатсизликни сиздан кутмаган эдим.

Анна Дмитриевна. Сен кўзимнинг нури, сенга фақат бахт тилайман.

Каренин (князь Абрезковга). Сергей Дмитриевич!

Князь Абрезков. Шубҳасиз, сиз ўғлингизга фақат бахт тилайсиз, бироқ сочига қиров ўтирган биздай одамлар учун ёшларни тўғри тушуниш андак қийин, албатта. Айниқса, ўз ўғлининг бахти ҳақида қатъий фикрга эга бўлган она учун бу қийин савдо. Хотин зотининг ҳам-масиям шунақа.

Анна Дмитриевна. Ана, ана, айтмадимми, ҳамма менга қарши. Албатта, сен ўз хоҳишингни амалга ошири-

шинг мумкин, vous êtes majeur¹, ammo мендан жудо бўла-санг бола.

Каренин. Бунчалигингизни билмас эканман, булар олдида бешафқатликка йўл бўлсин.

Князь Абрезков (*Викторга*). Виктор, гапни бас қил. Оналарнинг тили аччиқ, дили ширин бўлади.

Анна Дмитриевна. Уни ҳақорат қилмоқчи эмас-ман, лекин кўнглимга келганини ўртага рўй-рост тўкиб соламан.

Князь Абрезков. Чамамда...

БЕШИНЧИ ҲОЛАТ

Анна Дмитриевна, князь Абрезков, Каренин, Малай киради.

Князь Абрезков. Ўзиям келиб қолди.

Каренин. Мен кетдим.

Малай. Лизавета Андреевна Протасова.

Каренин. Мама, мен кетдим. Утинаман...

Князь Абрезков ҳам ўрнидан қўзғалади.

Анна Дмитриевна. Таклиф қилинг. (*Князь Абрезковга*) Йўқ, сиз қоласиз.

ОЛТИНЧИ ҲОЛАТ

Анна Дмитриевна ва князь Абрезков.

Князь Абрезков. Уйлашимча, сизга осонроқ бўлар, агар... *etêtea — tète²*.

Анна Дмитриевна. Йўғ-а, қўрқаман. (*Кўнгли ҳовлиқади.*) Агарчи, у билан яккама-якка қолиб *têteôtête* суҳбатлашишни истасам, сизга ишора қиламан. *Ga dâ-рендга³*. Синамай туриб, у билан якка қолсаму гап топиб беролмасам бўлмас. Ушанда сизга бундай мўйлов қиламан.

Князь Абрезков. Ўзимам сезарман-ов. Имоним қомилки, у сизга ёқиб қолади. Фақат одил бўлсангиз, бас.

Анна Дмитриевна. Бунча ҳаммаларнинг менга тескари бўлмасанглар...

¹ Бўйинг етган.

² Яккама-якка қолсаларинг.

³ Буни вазият кўрсатури.

ЕТТИНЧИ ҲОЛАТ

Ушалар. Лиза киради, бошида шляпа, устида янги кўйлак.

Анна Дмитриевна (*ўрнидан қўзғала*). Минг афсуски, уйлариингга бориб, сизни учратолмадим, энди ўзингиз марҳамат кўрсатиб, мени кўп хурсанд қилдингиз.

Лиза. Асло кутмаган эдим. Мени кўрмоқчи бўлганингиздан жуда-жуда миннатдорман.

Анна Дмитриевна. Танишдирсизлар? (*Князь Абрезков томон имо қилади.*)

Князь Абрезков. Бўлмаса-чи, мени таништирганларидан беҳад хурсандман. (*Қўлини узатади. Утиришади.*) Сиз тўғрингизда жияним Нелли менга жуда кўп гапларни айтганди.

Лиза. Ҳа, биз жудаям яқин дўст эдик. (*Анна Дмитриевнага ийманибгина кўз қирини ташлайди.*) Ҳозирам дугоналармиз. (*Анна Дмитриевнага*) Мени кўрмоқчи бўлишингизни асло кутмагандим.

Анна Дмитриевна. Эрингиз билан яхши танишман. У киши Виктор билан яқин эди ва Тамбовга кўчиб кетгунича аҳён-аҳёнда келиб турарди бизникига. Агар янглишмасам, сизга ўша ерда уйланган, шундайми?

Лиза. Шундай, биз ўша ерда оила қурдик.

Анна Дмитриевна. Бир неча йиллардан сўнг, у яна Москвага кўчиб келди-ю, лекин бизларникига келмайдиган бўлиб кетди.

Лиза. Ҳа, чиндан ҳам, у кам юрадиган бўлиб қолган эди.

Анна Дмитриевна. Ҳатто мени сиз билан таништиришним унутган.

Ноқулай жимлик.

Князь Абрезков. Сўнгги бор сизни Денисовларникидаги томоша вақтида учратгандим, чоғи. Эсингиздами? Ғоятда шод қилган эдингиз. Яхши куй чалгандингиз.

Лиза. Пўғ-а... Ҳа-я... Энди эсладим. Чинданам, чалгандим.

Яна жимлик.

Анна Дмитриевна. Мени кечиринг, ҳозир айтмоқчи бўлган сўзларим сизнинг дилингизни сиёҳ қилиши мумкин, аммо муғамбирлик қилиш менинг қўлимдан келмаган, асло келмайдиам. Виктор Михайлович сўзларини ерда қолдира олмаганим учун... яъни у киши, йўғ-а, сиз мени кўрмоқчи бўлганингиз туфайлигина мен келдим... ҳаммасини билганингиз яхши, чинданам... (*кўз ёшини туптолмайди.*) Жоним қаттиқ қийноқда... сиз эса меҳри шафқатда беқиёссиз.

Князь Абрезков. Балли, яхшиси, мен борай.
Анна Дмитриевна. Ҳа, майли, бора қолинг.
Князь Абрезков. Саломат қолинглар. (Иккала
аёл билан хайрлашганича чиқади.)

САККИЗИНЧИ ҲОЛАТ

Анна Дмитриевна ва Лиза.

Анна Дмитриевна. Менга қаранг, Лиза, пада-
рингиз исми шарифлари билан атамайман ва сирасини
айтганда, аташним хоҳламайман.

Лиза. Андреевна.

Анна Дмитриевна. Урни эмас, менга қолса, Ли-
за деганим маъқул. Сизга ич-ичимдан ачинаман, яхши аёл
кўринасиз. Аммо Виктор менинг жони дилим. Дунёга
келиб, ортирганим ўша болам, унинг нечук қалб эгаси
эканини мендан сўранг. У мағрур қалб соҳиби. Бу мағру-
рона руҳ етти ёшлик чоғидаёқ аён бўлганди. Бу мағрур-
лик боиси олий зотликданмас, бадавлатликданам эмас,
йўқ, виждони пок, ахлоқи юксак инсон бўлгани учун; ҳам
шу одатларига ҳамиша содиқ қолгани учун мағрур
у. Қиз боладай покиза бир инсон.

Лиза. Менга маълум.

Анна Дмитриевна. Умрида аёл зотининг қўлини
ушламаган. Сиз — кўз очиб кўргани. Сиздан уни раёқ
қилмайман десам, хато бўлади. Рашк қиламан. Иккимиз
ҳам онамиз; фақат сизники ҳали гўдак, онаизор ўша кунга
ўзини ҳозирлаб боради. Менам уни хотинининг қўлига
топшириш ва рашк қилмасликка ўзимни ҳозирлаб келган
эдим. Топширгандаям, ўзи каби покиза одамдан бешқаси-
га эмас.

Лиза. Мен... Наҳотки мен...

Анна Дмитриевна. Кечирасиз, билишимча, айб
сиздамас, айб сизнинг бахтсиз эканингизда. Мен ўғлимни
яхши билман. У ҳамма нарсага чидашга тайёр, чидай-
диям, бирон мартаям таъна қилмайди, лекин виждони
азобда бўлади. Унинг ҳақорат остида қолган ғурури азоб
чекади ва у ўзини бахтиёр ҳис қилолмайди.

Лиза. Буларни мен ҳам кўнглимдан ўтказувдим.

Анна Дмитриевна. Лиза, азизим. Сиз доно,
ажаб яхши аёлсиз. Агар сиз уни яхши кўрсангиз, ўғлим
бахтини ўзингизникидан баланд кўйишингиз керак. Модо-
мики шундай экан, унинг бошини боғлашни ва ҳамишалик
шубҳалар тоши остида эзилишини (у бу ҳақда ҳеч қачон
асло оғиз очмайди, албатта) истамасангиз керак; деб ўй-
лайман.

Лиза. Айтмаслиги менга аён. Бу ҳақда мен кўп ўйладим ва ўзимга қайта-қайта ана шу саволни бердим. Уйладим ва унга ҳам айтдим. Сенсиз ҳаётни тасаввур қилолмайман деганидан сўнг, мен нима қилишим керак, ахир. Дўст бўлиб қоламиз, ўз турмушингизни яхшилаб тузиб олинг, ўзингизнинг покиза ҳаётингизни меним бахтсиз кунларим билан боғламанг, дея неча бор жаврадим. Кўнмаса нима қилай.

Анна Дмитриевна. Рост айтдингиз, энди кўнмайди.

Лиза. Уни кўндилинг — мени ўз ҳолимга қўйсин. Минг марта розиман. Уни ўз бахтим учун эмас, унинг саодати учун яхши кўраман. Фақат, менга кўмаклашсангиз, мени назарингиздан нари тутмасангиз — бас. Иккимиз бир ёқадан бош чиқариб, қалбимизга яқин тутиб, унинг бахтини изласак дейман.

Анна Дмитриевна. Ана, ана ҳолос, сизни яхши кўриб қолдим. (Уни ўпади. Лиза йиғлайди.) Аммо ҳар ҳолда, ҳар ҳолда, бу оғир савдо. Агар ўша вақтларда, эрга чиқмасингиздан аввал, сизни яхши кўриб қолганида эди...

Лиза. Айтадики, ўша вақтдаёқ яхши кўргандим, лекин ўзганинг бахтига ғов бўлишни истамадим, дейди.

Анна Дмитриевна. Эй воҳ, нақадар мушкул савдо. Келинг, бир-биримизга меҳрибон бўлайлик, олло-таолонинг ўзи биз истаган йўлни зора толиб берса.

ТУҶҚИЗИНЧИ ҲОЛАТ

Ушалар ва Каренин.

Каренин (кириши билан). Мама, меҳрибоним. Ҳаммасини эшитдим. Ўзим билгандай чиқди: сиз уни яхши кўриб қолдингиз. Энди бу ёғи ёмон бўлмас.

Лиза. Афсус, агар қулоқ солиб турганингизни билганимда, гапирмаган бўлардим.

Анна Дмитриевна. Ҳар ҳолда, ҳали ҳеч нарса ҳал қилингани йўқ. Фақат шуни айтишим мумкинки, ўртадаги оғир савдолар бўлмаганда, мен жони дилим билан ризолик берардим. (Лизани ўпади.)

Каренин. Утинаман, ана шу фикрингиздан кайтманг, ўтинаман, қайтманг.

Парда

ИККИНЧИ КЎРИНИШ

Оддийгина хона, ўрин, ёзув столи, диван.

БИРИНЧИ ҲОЛАТ

Федянинг якка ўзи.

Эшик тақиллайди. Ташқаридан хотин кишининг овози эшитилади: «Федор Васильевич, нега эшикка қулф солинган? Федя, оч дейман».

ИККИНЧИ ҲОЛАТ

Федя ва Маша.

Федя (*туриб эшикни очади*).

Маша киради.

Ажаб қипсан-да, раҳмат. Зерикдим. Улардай зерикдим.

Маша. Унда нега бизларникига келмадинг? Тортаялсанми яна? Сени қара-ю, ваъда берган эдинг.

Федя. Сенга айтсам — пул йўқ.

Маша. Нима учун сени севишим керак экан?

Федя. Маша!

Маша. Маша, Маша эмиш. Агар севгинг рост бўлса, аллақачон орани очиқ қилган бўлардинг. У томон ҳам сендан илтимос қилиб кўрди. Икки гапнинг бирида яхши кўрмайман, дейсану ундан ажралишни истамайсан. Кўнглинг чопмаяпти шекилли.

Федя. Нима учун истамаганим сабабини сендан яширганим йўқ, биласан.

Маша. Беҳуда гап. Сени тайини йўқ одам деганлари ростга ўхшайди.

Федя. Нимаям дейишим мумкин? Таъналарингни эшитиш менга ниҳоятда оғир десам, буни ўзинг ҳам яхши тушунасан.

Маша. Оғир эканига ишонмай қўйдим.

Федя. Бу ҳаётда орттирган ягона қувончим сенинг севгинг эканини ўзинг биласан-ку.

Маша. Меники-ку, шундай-а, аммо сеникидан дарак йўқ.

Федя. Қўйсанг-чи, қасам ичишга ҳожат бўлмаса керак. Умуман, ортиқча нарса, чунки ҳаммаси ўзингга маълум.

Маша: Федя, нимага мени бунчалик қийнайсан-а?

Федя: Кимни ким?

Маша (*айтлайди*): Меҳри тош одамсан.

Федя (*яқинлашади ва уни қучоқлайди*): Маша! Бу нима деганинг? Қўй. Нолиш эмас, ҳаёт шавқини сур. Бу ҳечам ярашмайди сенга. Беқиёс жамилагинам!

Маша: Севгинг ростми?

Федя: Яна кимни севишим мумкин?

Маша: Фақат меними? Қани, ёзганларингни ўқиб бер-чи.

Федя: Қўй, зерикиб қоласан.

Маша: Сен ёзибсану мен зерикар эканманми?

Федя: Ке, эшит. (*Ўқийди*.) «Кечки куз паллада биз ўртоқлар билан Муригин майдончасида кўришишга аҳд қилдик. Бу майдон сув ўртасида, мустаҳкам қасрдек орол эди. Рутубатли, сокин, илиқ кун. Туман...»

УЧИНЧИ ҲОЛАТ

Федя ва Маша: Кекса лўли—Иван Макарович ва кекса лўли аёли—Настасья Ивановна—Машанинг ота-онаси эшикдан кириб келишади.

Настасья Ивановна (*қизига ташланганича*). Беҳаё қочоқ гунажин бунда экан. Салом, тўрам. (*Қизига*.) Бизларни тириклай кўймоқчимсан? Аҳ?

Иван Макарович (*Федяга*). Тўрам, бу ишинг яхши эмас. Қизалоқни нобуд қиласан-ку. Оббо сен-эй, яхшимас, ифлослик бу.

Настасья Ивановна. Рўмолингни ўра, олдимга туш. Оёқ чиқармай ўл. Хорга нима жавоб қиламан? Қип-яланғоч тўра билан дон олишмай қаро ер бўл. Бунинг нимасига учдинг ўзи?

Маша. Дон олишганим йўқ. Тўрамни яхши кўраман, холос. Хордан кетмайман, ашуламни айтганим-айтган, лекийин...

Иван Макарович. Тилингни тий, йўқса сочларингни юлиб оламан. Шаллақи. Бизни уятга қўймоқчимсан? Бундай ҳунарни отанг ҳам, онанг ҳам, холанг ҳам қилмаган. Уят-эй, тўрам. Биз сени иззат қилдик, чўнтагинг қоқ бўлсаям текиндан-текинга талай ашула айтиб бердик, сенга ачиндик. Яхшиликка ёмонлик экан-да, тўрам?

Настасья Ивановна. Қизимиз шармандасини чиқарди, жонимиз; яккаю яғонамиз, кўриб тўймасимиз,

жавҳаримиз, бебаҳомиз юзига той чаллади, ана кўрсатган нағмаси. Худо бебабар экансан.

Федя: Сен, Настасья Ивановна, бекордан-бекорга мендан ёмон нарсаларни гумон қиляпсан. Қизингни синглимдай кўраман. Мен унинг номусига текканим йўқ. Хом-хаёлларингни ташла. Лекин уни севиб қоладим. Бунисига ноиложман.

Иван Макарович: Чангалинга жарақ-жарақ ақча бўлган кезларда яхши кўрмадинг-ку. Хорга бир ўн минг чамасида тўлардинг-да, иззат-икроминг билан олардинг уни. Энди ҳаммасини бой бериб, қип-яланғоч бўлганингдан сўнг, ўғридай олиб қочмоқчимисан. Уят-эй, тўрам. Уят.

Маша: Мени олиб қочгани йўқ. Бу ерга ўз оёғим билан келдим. Ҳозир олиб кетсаларинг, яна келаман. Уни яхши кўраман, вассалом. Менинг севгим бор кишанларингдан кучлироқ... Бўй бермайман.

Настасья Ивановна: Бас энди, Машенька, жонимни қоқай, кўпам чўзилаверма. Яхши иш қилишга қилмадинг, юр энди, кетамиз.

Иван Макарович: Бўлди дейман, тилингни кўпам қайрайверма, юр! *(Билагидан маҳкам ушлайди.)* Бизни кечирсинлар, тўрам.

Учаласи ҳам чиқишади.

ТУРТИНЧИ ҲОЛАТ

Федя. Князь Абрезков киради.

Князь Абрезков: Мени афв этсинлар. Беихтиёр кўнгилисиз воқеанинг гувоҳи бўлдим.

Федя: Ким билан гаплашув шарафига?.. *(Танийди.)* Эй-ҳа, князь Сергей Дмитриевич. *(Кўришадилар.)*

Князь Абрезков: Кўнгилисиз воқеанинг беихтиёр гувоҳи. Эшитгандан эшитмаганим маъқул эди. Модомики, эшитган эканман, сизни ундан огоҳ қилишим лозим. Менга шу томонни кўрсатишди ва остонангизда ҳалиги жанобларнинг чиқиб кетишини кутишим керак эди. Қаттиқ ғовур-ғувурлар орасида менинг эшик қоқишимни сезмоқ қийин эди, албатта.

Федя: Тўғри, тўғри, кечирадилар. Буларни айтиб қўйганингиз учун миннатдорман. Чунки бу менга сиз устидан чиққанингиз можаронинг сабабларини айтишга

имконият беради. Бирон нарса кўнглингизга келган бўлиши мумкин, бунинг мен учун аҳамияти йўқ. Лекин шунисини билдириб қўйишим лозимки, ҳалиги лўли қиз, хонанда нарса шаънига айтилган таъналар бутунлай ўринсиз. У қиз ўз ахлоқида кабутар каби покизадир. Ва менинг унга бўлган муносабатим — дўстоналикдан нарига ўтган эмас. Бўлса, ғазалхон кайфияти нашъасигина ҳукм сургандир, бу, албатта, у қизгинанинг ор-номусини барбод қилишдан узоқ. Ана шуларни сизга айтиб қўймоқчи эдим. Хўш, мендан нима истайдилар? Қандай ҳожатингизни осон қилишим мумкин?

Князь Абрезков. Мен, даставвал...

Федя. Мени кечиринг, князь. Мен жамиятда шундай вазиятга тушиб қолганманки, бизнинг юзаки ва қадимги таниш-билишлигимиз сизнинг бунда келишингизни оқлолмайди, демак, менда бирон ишингиз бор, — хўш, нима экан у?

Князь Абрезков. Инкор қилиш йўллари қирқилди, топдингиз. Сизда ишим бор. Шундай бўлса-да, сизни ишонтираманки, жамиятда тутган вазиятингизнинг ўзгаргани сизга бўлган муносабатимга асло таъсир қилиши мумкин эмас.

Федя Ишончим комил.

Князь Абрезков. Ишим шундан иборатки, эски дўстим — Анна Дмитриевна Каренинанинг ўзлари ва ўғлилари хотинингиз Лизавета Андреевна Протасовага бўлган муносабатингизни ўз оғзингиздан эшитиб, билиб боришимни мендан илтимос қилган эдилар. Бу муносабат хусусида сўз юритишга ризолик берасизми?

Федя. Хотинимга бўлган муносабатим — айтишим мумкин: менинг кечаги хотиним билан орани бутунлай очиқ қилганман.

Князь Абрезков. Менам шу фикрда эдим. Шу сабабдан, бу оғир ишни ўз зиммамга олишга журъат эдим.

Федя. Орамиз очиқ, олдини олиб айтишим керакки, айбдор у эмас, мен, яна аниқроғи, менинг беҳисоб гуноҳларим. У эса илгари қандай бенуқсон хотин бўлган бўлса, шундайлигича қолди.

Князь Абрезков. Шундай қилиб, Виктор Каренин, айниқса, унинг онаси мендан сизнинг бутун кейинги мақсадингизни билиб беришни сўрагандилар.

Федя (қони қизийди). Мақсадим нима? Билмадим. У мендан бутунлай озод бўлади. Бирон марта ҳам унинг осойишталигини бузсам, одам эмасман. Унинг Виктор

Каренини яхши кўриш менга маълум. Билганини қил син. Уйлашимча, у ниҳоятда диққинафас, лекин ниҳоятда яхши, тўғри одам ва фикримча, у Каренин билан *(одатданима дейилар эди-я)* бахтли бўлади. Ҳа... *gue le bon dieu les benisse!* Тамом-вассалом.

Князь Абресков. Тўғрику-я, аммо бизларни...

Федя *(чўрт кесади)*. Шунга яхши билингки, менин гапларимда рашк балосидан асар ҳам йўқ. Виктор ҳақида, у диққинафас одам деган эдим, буниям қайтариб олдим. Виктор олижаноб, тўғри, ахлоқи баланд одам, яъни мен унинг соясига ҳам арзимайман. У ёшлик кезларида ноқ Лизани яхши кўрган. Балки менга эрга чиққан дамларида Лиза ҳам уни севгандир. Бунақангиси учратуради. Ҳақиқий муҳаббат сирлари тагига етиш умуман мумкин эмас. Уйлашимча, Лиза уни ҳамиша яхши кўрган. Лекин эрига содиқ хотин сифатида ундай туйғуларни кўнгилдан узоқ тутишга интилган, аммо бу ҳол бизнинг оилавий турмушимизга бари бир ўз кўланкасини ташлаётурарди... Эй-ҳа, бу нима қилганим, кўнгил сирларида сизни огоҳ қилиш ортиқча гап, албатта.

Князь Абресков. Утинаман, гапингизда давом этсангиз. Инонинг, мен учун зиммамга тушган вазифани адо этишдан кўра, сизга нисбатан бўлган инсоний туйғуларимга аниқлик киритиш, сизни бу аҳволга олиб келган сабабларни билиш муҳимроқдир. Аҳволи руҳиянгиз сабабларини тушунгандайман. Тушунаман, беҳад жонга айтганингиздек, ҳалиги кўланка ҳасратни...

Федя. Балки, балки шунинг учун ҳам оилавий турмушимиздан қаноат ҳосил қилмагандирман, балки шунинг учун ҳам ниманидир излаган ва дайди орзулар кетидан тентирагандирман. Эй, қизиқ-ку, ўз қилмишларимни оқламоқчиман гўё. Узимни оқлашни истамайман, оқлашим мумкин ҳам эмас. Гапнинг ўғил боласини айтсам, мен ёмон эр бўлган эдим, ҳа, бўлган эдим, чунки энди яхши англадимки, мен аллақачонлар унга эр эмас ва унинг боши бутунлай очiqдир. Хулласи калом, зиммангизга тушган вазифанинг жавоби ҳам ана шу.

Князь Абресков. Баракалла, аммо сиз Виктор оиласини ва унинг кимлигини яхши биласиз, албатта. Унинг Лизавета Андреевнага бўлган муносабати доимо — илгариям ва ҳозирам одоб доирасидан нарига ўтмаган ва ўртадаги парда ҳамиша сақланган. Лизавета Андреевнага оғир келган вақтларда у кўмаклашган, холос.

¹ Худойим уларга бахт берсин.

Федя. Ҳа, менинг саёқ юришим уларнинг яқинлашувиغا сабаб бўлгани рост. Иложим қанча пешонада ёзилгани шу экан.

Князь Абрезков. Виктор ва унинг оиласининг яраслав мазҳаби ақидаларини қаттиқ ушлашидан ҳабарингиз бор. Бу ишларига мен унчалик қўшилмайман. Мен дунё ишларига кенгроқ қарашни маъқул биламан. Аммо уларга бўлган ҳурматим ва эътиқодим зўр. Менга аёнки, черков қўлини ҳалолламаган аёл билан яқинликни Виктор ва айниқса унинг онаси ҳатто тасаввур қилишдан ҳам узоқлар.

Федя. Ҳа, унинг ўжарлиги... чизилган чизикдан чиқмаслигини, ҳалиги масалага мутаассиблигини биламан. Хўш, нима қилинса рози бўлар экан? Талоқ қоғозими? Бунга рози эканимни аллақачонлар уларга айтганман, лекин гуноҳни, беҳисоб бўҳтонларни, улар билан боғлиқ бўлган ўзга шартларни бўйнига олмоқ бениҳоя мушкул коридол.

Князь Абрезков. Айтганларингиз қадрини тушуниб турибман ва кўнглим сиз томонда. Бироқ, нима қилсак экан? Балки, шундай қилганимиз маъқулдир. Йўқ, ҳақиқат сиз томонда. Бу бениҳоя мушкул иш, сизни тушуниш қийин эмас.

Федя (*қўлини маҳкам сиқади*). Жонкаш князь, миннатдорман сиздан. Мен ҳамишаям сизни тўғри, кўнгилчан одам сифатида ҳурмат қилардим. Ўзингиз маслаҳат беринг, нима қилсам бўлади? Нима қилайин? Меним бу қадар оғир аҳволимни тўғри тушунинг. Мен асли ҳолимга қайтиш мақсадида чўзаётганим йўқ. Ярамас одамман. Аммо шундай ишлар борки, уни совуққонлик билан бажариш қўлимдан келмайди. Совуққонлик билан ёлғон-яшиқни тўкиб солиш менга ёт одат.

Князь Абрезков. Мен ҳам сизни таниёлмай, тушунолмай турибман. Шунчалик қобилиятли, оқил одам бўла туриб, яхшилиқни қадрлайдиган инсон бўла туриб, нечук бўлмағур ишларга кўнгил қўясиз, ўзингиз қадрлаган нарсаларни унутасиз? Нима учун бу аҳволга тушдингиз, нима учун ўзингизни нобуд қилмоқдасиз?

Федя (*ҳаяжон аралаш қалққан кўз ёшини тўхтата*). Саёқ йўлга қадам қўйганимга мана, ўн йилча бўлди. Сиз каби одам биринчи марта ҳолимга ачинмоқда. Ўртоқларим, улфатларим, хотинлар ачинганини биламан, аммо сиздек доно, кўнгилчан одамни... Раҳмат, сизга. Ҳалокат ёқасига қандай келиб қолганимни билмоқчимисиз? Биринчи сабаби — май. Май ширин нарсагина эмас. Мен нима

қилмайин, номаъқул иш эканини; бундай қилиш мумкин эмаслигини пайқайман ва, қани энди, ер ёрилса-ю, ерга кириб кетсам. Карта қиморига берилганлар олдида чўтални кутиб ўтириш эса — шундай уятки, уят... Фақат майни тортганингдан сўнггина уятни унутасан. Музикани — опера ва ёки Бетховен эмас, лўлиларни айтмайсизми... Бу шундай ҳаётки, жонингни киритади. Бунинг устига жонни қуралай кўзлар ва нозу карашмалар. Бу нарсаларга ишқибозлигинг нақадар ошса, кейинига шу қадар уят оташида ёнасан.

Князь Абрезков. Ҳмм меҳнат-чи, меҳнат?

Федя. Уриниб кўрдим. Ҳеч нарса чиқмади. Ҳеч нарса мени қониқтирмайди. Қўйинг, бу дийдиёни бошлагандан бошламаганим яхши. Раҳмат, сизга.

Князь Абрезков. Хўш, мен нима десам экан?

Федя. Хоҳишларини тўла бажаришга сўз бераман. ~~Мен~~ шуни айтасиз. Улар уйланишмоқчилар, яъни уйланишларига ҳеч қандай монелик бўлмаслигини истайдилар, шундайми?

Князь Абрезков. Албатта.

Федя. Хўп. Айтингки, ҳар ҳолда бажарсам керак.

Князь Абрезков. Қачонларга?

Федя. Нима десам. Хўш, масалан, икки ҳафта. Кечмасми?

Князь Абрезков (*ўрнидан қўзғала*). Шу жавобни етказсам тўғри бўладими?

Федя. Тўғри бўлади. Хайрингиз, князь, яна бир бор миннатдорчилигимни билдираман.

Князь Абрезков чиқади.

БЕШИНЧИ ҲОЛАТ

Федянинг якка ўзи.

Федя (*узоқ ўтириб қолади, ўзича жилмаяди*.) Соз, жуда соз. Айни муддао. Айни муддао. Яхши, ажаб.

Парда

ТУРТИНЧИ ПАРДА

БИРИНЧИ ҚУРИНИШ

Майхона. Алоҳида бўлма. Майхона хизматкори Федя билан Иван Петрович Алексеевич бошлаб киради.

БИРИНЧИ ҲОЛАТ

Федя, Иван Петрович ва майхона хизматкори.

Майхона хизматкори. Мана бу ёққа буюрсинлар. Бунда ҳеч кимса халақит бермас, қоғозни эса бир зумда келтираман.

Иван Петрович. Протасов! Мана ўзлари ҳам кирдилар.

Федя (*жиддий*). Майли, рухсат ўзларига, фақат мен бандман ва... кирсанг-киравер.

Иван Петрович. Уларнинг талабларини қондирмоқчимисан дейман? Йўлини мендан эшит — бундай тадбир менга ёқмайди. Мен ҳамиша гапнинг пўскалласидан келаман ва масалани узил-кесил ҳал қиламан-қўяман.

Федя (*майхона хизматкорига*). Бир шиша шампанский.

Майхона хизматкори чиқади.

ИККИНЧИ ҲОЛАТ

Федя ва Иван Петрович.

Федя (*тўппончани чиқаради ва столга қўяди*). Бир оз сабр қил.

Иван Петрович. Қароринг шуми? Кўкрагинга ўқ қадамоқчисан. Бўлади, мумкин. Сени тушунаман. Уларнинг нияти — сени хўрлаш. Сен эса улар олдида кимлигингни яна бир бор исбот қилмоқчисан. Узингни тўппонча билан, уларни эса тантилигинг билан ўлдирмоқчисан. Сени тушунаман. Дунёда аканг қарағай тушунмаган иш йўқ, чунки мен — доҳий.

Федя. Ҳа-да, ҳа-да, фақат...

Майхона хизматкори қоғоз ва сиёҳдон олиб киради.

УЧИНЧИ ҲОЛАТ

Ушалар ва майхона хизматкори.

Федя (*тўппончани сочиқ билан беркитади*). Очвор. Ке, ичамиз. (*Ичишади. Федя ёзишга ўтиради.*) Қиттай сабр қил.

Иван Петрович. Сенинг... катта сафаринг учун. Бундай нарсалар менга писанд эмас. Қўлингни ушлаб ҳам ўтир-

майман. Дохий учун ҳаёт ҳам, мамот ҳам бир текис гап. Мен ҳаётда ўламану мамотда яшайман. Сен ўзингни ўлдирсанг, улар, фақат икки одам аза тутади. Мен-чи, агар мен ўзимни ўлдирсам, бутун дунё кўз ёшига гарқ бўлади. Мен-чи, иккиланиб, ўйлаб-негиб ўтирмайман. Шартга оламану (*тўппончага чанг солади*)— тарс, тамом. Бироқ ҳали эрта. (*Тўппончани ўрниги қўяди.*) Ва мен ёзиб-негиб ўтирмайман, ўзларининг ақллари етиши лозим... Оббо, сизлар-эй...

Федя (*ёзмоқда*). Бир лаҳза сабр қил.

Иван Петрович. Нокас одамлар. Имирсилашади. Тушунмайдиларки — бирон нарсага ақллари етмаслигини тушунмайдилар... Сенга айтаётганим йўқ. Ўзим, шунчаки, фикрим булоқдай тошмоқда. Башарият учун нима керак? Қиттай нарса: ўз дохийларини қадрлаш, улар эса дохийларни ҳамиша дорга тортганлар, қувғин қилганлар, азоблаганлар. Йўқ, мен қўлларингда ўйинчоқ бўлмайман. Шармандаларингни чиқармасам, отимни бошқа қўяман. Йў-ў-ў-қ. Риёкорлар!

Федя (*ёзиб тугатади, ичади ва ўқийди*). Илтимос қиламан, жўна.

Иван Петрович. Жўнайми? Алвидо, ошна. Қўлинг-ни ушлаб ўтирмайман. Менам шундай қиламан. Бироқ, ҳали эрта. Фақат сенга шуни қайд қилмоқчиманки...

Федя. Яхши. Айтишга улгурасан, вақти соати билан, энди, ошна, бир иш бор: манавини, марҳамат қилиб, хўжайинга топширгин (*унинг қўлига пул тутқазати.*) ва номимга келиши керак бўлган хат билан тугунни суриштириб кўр. Илтимос қиламан.

Иван Петрович. Хўп-да. Мени кутиб турасан-а? Сенга айтишим зарур бўлган ниҳоятда нозик гапларим бор. Шундай гапларни айтайки, бу дунёдаям, у дунёдаям эшитмайсан, яъни мен у дунёга борганимга қадар, бирон кимса ундай гапларни сенга етказмайди. Хўш десак, ҳаммасини берайми?

Федя. Керагини бер.

Иван Петрович чиқади.

ТҲРТИНЧИ ҲОЛАТ

Федянинг якка ўзи.

Федя (*енгил нафас олади, Иван Петровични кузатиб, эшикни қулфлайди, тўппончани олади, ўқлайди, пешонаси-*

га қадайди, аъзойи бадани зир титрайди ва қўлини секингина пастга туширади. Тўнғиллайди.) Йўқ, юрагим дов бермайди, бермайди, бермайди.

Эшик тақиллайди.

Ким у?

Эшик ортидан Машанинг овози келади: «Мен».

Менинг ким? Йўғ-эй. Йўғ-эй, Маша... (Эшикни очади).

БЕШИНЧИ ҲОЛАТ

Федя ва Миша.

М а ш а. Уйингда, Поповникида, Афремовникида бўлдим ва бундадирсан дея келувдим. (Тўппончани кўради.) Яхши ҳунар-ку. Вой, аҳмоқ. Чиндан ҳам аҳмоқсан. Наҳотки, чиндан ҳам ўзингни отмоқчисан?

Ф е д я. Йўқ, юрагим дов бермади.

М а ш а. Демак, дунёда мен йўқман, шундайми? Худо беҳабар. Мени қандоқ кўзинг қийди. Оббо сен-эй, Федор Васильевич, гуноҳ-ку, гуноҳ-ку, ахир. Севгим қадри...

Ф е д я. Улар жавобини бермоқчийдим, ваъда қилганман. Алдаш эса қўлимдан келмайди.

М а ш а. Мен-чи?

Ф е д я. Сенми? Сен ҳам қутулардинг. Мен билан азобда қолиб, рангинг сарғаяди.

М а ш а. Сарғайсин, майли. Сенсиз яшай олмайман.

Ф е д я. Мен билан ҳаётинг ҳаёт бўлармиди? Жиндак йиғлаб-сиқтаб унутардинг, яна ўзингча яшай берардинг.

М а ш а. Ҳечам йиғламаган бўлардим. Сени жин урсин. Менга ачинмас экансан. (Йиғлайди.)

Ф е д я. Маша! Азизим! Мен ҳаммага яхши бўлсин дедим.

М а ш а. Ўзингга яхши.

Ф е д я (илжайди). Ўзимни ўзим ўлдираману менга яхши бўлар эканми?

М а ш а. Албатта, яхши-да. Ахир, сен нимани истайсан?

Ф е д я. Нимани истайман эмиш-а? Кўп нарсани.

М а ш а. Оти борми? Нимани?

Ф е д я. Биринчидан, ваъдам устидан чиқишим шарт. Бу биринчиси ва ўлардай қийини. Алдаш ва талоқ қўйиш учун зарур бўлган ярамас ишларни бажаришга юрагим дов бермайди.

М а ш а. Ярамас бўлса бўпти-да. Бунисини ўзим...

Ф е д я. Инсоф юзасидан айтганда, улар қўлини, хоти-

ним ва Виктор қўлини ушламаслигим маслаҳат. Улар яхшилик қилишга арзыйдиган одамлар. Иккисини қийнашдан нима ҳожат? Буни иккинчиси дейдилар.

М а ш а. Модомики, сени ташлаб кетган экан, яхшиликка арзыйдиганини билмадим.

Ф е д я. У ташлагани йўқ, ташлаган мен, мен.

М а ш а. Хўп, хўп. Сен айбдор. У киши — фаришта ойим, яна нима сабаб?

Ф е д я. Яна шу сабабданки, сен яхши, дилкаш қизалоқсан, сени жонимдан ҳам азиз кўраман, агар тирик қолсам, сени нобуд қилишим турган гап.

М а ш а. Бунисини менга қўйиб бер. Қачон ва қаерда нобуд бўлишимни сендан кўра яхшироқ билсам керак...

Ф е д я (*«ух» тортади*). Энг муҳими, энг муҳими... Бу ҳаётим ҳаётми? Тамом бўлганимни, бирон ишга ярамаслигимни беш қўлимдай кўриб турибман. Отанг айтганидек, ҳаммага ҳам ва ўзимгаям оғирлигим тушадиган бўлиб қолдим. Мен яроқсиз кимса...

М а ш а. Бекорларни айтибсан. Сенга маҳкам ёпишиб, илондай чирмашиб олганим бўлсин, мана кўрасан. Тўғри, қилмишларинг — саёқ турмуш, ичиш ва майшатбозлигинг яхши эмас... Ахир, тирик одамсан-ку, ташла. Олам гулистон.

Ф е д я. Айтишга осон.

М а ш а. Қўлингдан келади.

Ф е д я. Кўзларим кўзларингга тушган чоғда, гўё ҳамма иш қўлимдан келадигандай туюлади менга.

М а ш а. Туюлса, гапимга кирасан. Айтганларимни қиласан. (*Хатни кўриб қолади.*) Бу яна нимаси? Уларга ёзганмидинг? Нималарни ёздинг?

Ф е д я. Нималарни ёзгандим? (*Хатни қўлига олади ва йиртмоқчи бўлади.*) Энди кераги йўқ.

М а ш а (*хатни тортиб олади*). Ўзимни-ўзим ўлдирдим деб ёзганмидинг, а? Тўппонча ҳақида ёзмаганмидинг? Фақат, ўлдим деганмидинг?

Ф е д я. Ҳа, ҳаётдан кетдим, деганман.

М а ш а. Бер, бер, бер. «Нима қилмоқ керак?»ни ўқиганмисан?

Ф е д я. Ўқигандай эдим.

М а ш а. Роман совуққина ёзилгану бир жойи жудаям, жудаям яхши. Оти нима эди, ҳа, ҳалиги Раҳманов, чўкиб ўлган одам қиёфасида яшайверади. Сувда сузишни сен ҳам билмайсан-а?

Ф е д я. Билмайман.

М а ш а. Ажаб иш. Қани, уст-бошингни менга бер. Ҳам-Масини, кармонингниям.

Федя. Нима қилмоқчисан?

Маша. Тўхта, тўхта, тўхта. Уйга кетдик. У ерда бошқатдан кийиниб оласан.

Федя. Ахир, бу алдов-ку.

Маша. Ажаб бўпти. Чўмилишга боргансан, уст-бошингни қирғоқда қолдиргансан. Чўнтагингда кармонинг ва мана бу хат.

Федя. Хўш, кейин нима қиламиз?

Маша. Кейинми, кейин бу шаҳардан бошимизни олиб чиқиб кетамиз ва ширингина ҳаёт кечираверамиз.

ОЛТИНЧИ ҲОЛАТ

Ушалар. Иван Петрович киради.

Иван Петрович. Ана холос. Тўппонча қани? Оламан, кераги чиқиб қолар.

Маша. Ол, ол. Биз жўнадик, ол.

Парда

ИККИНЧИ КУРИНИШ

Протасовникадаги меҳмонхона

БИРИНЧИ ҲОЛАТ

Каренин ва Лиза.

Каренин. Берган ваъдаси шу қадар қатъий эдики, сўзсиз бажаришига имоним комил.

Лиза. Ҳануз виждоним азобда эди, аммо ҳали лўли қиз тўғрисидаги можарони эшитганимдан сўнг, виждон азобидан бутунлай қутулдим. Буни рашк балоси деб ўйлама яна. Бу рашк эмас, балки виждон азобидан қутулмоқ. Сизга нима деб тушунтирсам экан...

Каренин. Яна: сиз.

Лиза (*жилмайиб*). Сенга. Сўзимни кесманг, кесма, дилимдагини айтишим керак. Менга азоб берган энг катта нарса — икки кишига кўнгил қўйганлигим тушунчаси эди. Бунинг буромади шуки, мен ахлоқ паст аёлман.

Каренин. Ахлоқи паст аёл-а, сенми?

Лиза. Ўзга аёл кетидан юрганини билганимдан бери, демак, унга менинг керагим йўқлигини англаганимдан бу-

ён, ўзимни енгил ҳис қила бошладим ва ўртага ёлғонни аралаштирмасдан сизни йўғ-а, сени севаман дейиш ҳуқуқига эга бўлдим. Энди кўнглим бутунлай тинчигану фақат бир нарса — менинг ҳозирги вазиятим ташвишга солмоқда. Бу талоқ масаласи. Кишининг кўкрагини кесади-я. Кўзларим тўрт.

К а р е н и н. Ҳали-замон, ҳали-замон ҳал бўлиши керак. Унинг ваъдасини кутиб ўтирмаслик учун котибимни илтимоснома билан юбордим ва талоқ қоғозини қўлингга топширмагунча ҳеч қайга жилмайсан деб тайинладим. Агар уни билмаганимда эди, яхши билишимга гумоним йўқ, масалани атайин чўзмоқда деб ўйлаш ўринли бўларди.

Л и з а. Уми? Атайин қилмайди, қилсаям заифлиги ва тўғрилиги нишонасидан ўзга гап эмас. Ноҳақ нарсани қилишни истамаган. Фақат, унга пулни бекор юбординг.

К а р е н и н. Аксинча. Худди пул масаласи ишимизнинг тез ҳал бўлишига салбий таъсир қилмоғи мумкин дейсанми?

Л и з а. Йўқ, ўртага пулнинг аралашганидан кўнглим гаш.

К а р е н и н. Эндисига, у киши камсуқумроқ... point!leux¹ бўлсалар ҳам бўларди.

Л и з а. Иккимиз ҳам худбин кишиларга ўхшаб кетмоқдамиз.

К а р е н и н. Ҳа-я, гапимни қайтариб олдим. Айб ўзингда. Кечган орзиқиб кутувлардан, умидсиз жудоликлардан кейин бир олам бахт. Бахт одамни худбинлар кўчасига етаклаши мумкин. Айб ўзингда.

Л и з а. Бу ишда сен ягона эмассан. Мен ҳам шерикман. Вазиятим шундайки, гўё теримга сиғмайман, бахтим денгизда чўмилмоқдаман. Ҳаммаси жойида: Мика ҳам соғайиб кетди, сенинг онанг мени ўтказарга жой тополмай қолди, сенинг севгинг ва, айниқса, меним, меним муҳаббатим гулдай очилмоқда.

К а р е н и н. Наҳотки? Пушаймон бўлмайсанми? Орқага қайтиш йўғ-а?

Л и з а. Уша кундан бери ҳаётим бутунлай бошқа чархифалакда айланаётгандай.

К а р е н и н. Филдираги орқасига айланмас, а?

Л и з а. Сираям-да. Фақат бир истагим бор: мен ўтмишимга нечук чек қўйган бўлсам, сен ҳам кечмиш ҳаёт орзу-ҳавасларини бутунлай унутсанг.

¹ Сиркалари сув кўтарадиган.

ИККИНЧИ ҲОЛАТ

Ушalar ва бола эрганширган энага.

Бола етаклаган энага киради. Бола онаси томон отилади. Она боласини тиззасига олади.

Карейин. Ҳар ҳолда, биз бахтсиз одамлар.

Лиза. У нимаси? (Боласини ўнади.)

Карейин. Чет элдан қайтишим билан сенинг эрга теканингни эшитганимда севгимни йўқотганимни, пешонаси шўр йигит эканимни англадим ва мени эсингдан чиқармаганингни билганимда теримга сиғмай кетдим. Шунинг ўзи мен учун кифоя эди. Сўнгра, қадимий дўстлик алоқаларимиз қайтадан тиклана борган сари, сенинг илиқ муносабатингни, шунчаки дўстликдан ўзгачароқ учқунлар аломатини сезар эканман, ўзимни бахт дарёсининг қирғоғида тургандай билардим. Фақат Федяга нисбатан виждоним тоза эмаслиги юрагимга гулгула соларди. Аниқроғи, меним фикр-ёдимда қадрдон кишининг хотинига нисбатан покиза муносабатдан ўзга нарса бўлиши мумкин эмас, деган қаноат ётарди, бунинг устига, сенинг ўйларинг ҳам менга аён бўлгани, хуллас, ана шуларнинг барчаси мени унчалик қийноққа ташламас, бир қадар мамнун ётарди. Сўнгра, Федя сенга азоб бера бошлаганидан кейин, менинг кўмагим сенга ниҳоятда зарур эканини ва меним дўстона туйғуларимдан сен қўрқа бошлаганингни тушундиму ўзимни андак бахтиёр ҳис қилдим ва менинг ҳаётимда нечукдир ноаниқ ишонч кўлами пайдо бўлди. Сўнгра... у чидаш мумкин бўлмаган даражада ҳаддидан ошади-ю, сен ундан кетиш қаноатига келдинг: ана шу дамда мен кўнглимдагини тўкиб солдим, сен ҳам йўқ демасдан қабул қилдинг-да, юмма йиғлаб мендан узоқлашдинг, мен чунон ҳам бахтиёр эдим ва, агарки мендан яна нима истайсан деб сўрасалар, жавобим шул бўларди: ҳеч нарса. Сўнгра, сен билан турмуш қуриш имконияти туғилди; тапап ҳам сени яхши кўриб қолдилар, аста-секин ишимиз юришиб кетди, сени севардим ва ҳозир ҳам севаман дединг, кейинисига, худди ҳалигидай, танҳо мени севишингни, у одам хотирангдан бутунлай ўчганлигини айтдинг: хўш, яна менга нима керак? Аммо энди-чи, энди мени кечмиш азоб ўтида қийнамоқда, ўша кечмиш умуман бўлмас, уни эслатиб турувчи бирон нарса бўлмаса нақадар соз бўларди.

Лиза (таъна оҳангида). Виктор!

Карейин. Мени кечир, Лиза! Ҳалиги гапларни айтишимдан мақсад, менинг вужудимда сенга маълум этилмаган бирон нарсанинг бўлмаганини маъқул билишимдир.

Ҳалиги гап-дарни яна бир марга таъкидлашимдан сунят, ўзимнинг нодонлигимни ва буидан бошқа йўл йўқлигини, ўзим билан ўзим курашмоғим ва ғолиб чиқишга тиришмоғим зарурлигини кўрсатишдир. Ва мен ғолиб ҳам чиқдим. Хануз уни яхши кўраман.

Лиза. Барака топ. Мен ҳам қўлимдан келганини қилдим. Бор истакларинг менда эмас, менинг мана бу қалбимда ўз тимсолини топди: сендан бошқа бирон кимсани танимайди.

Каренин. Ростми?

Лиза. Рост, рост. Йўқса, бекордан-бекорга гапириб-нетиб ўтирмаедим.

УЧИНЧИ ҲОЛАТ

Ушалар ва малай.

Малай. Вознесенский жаноблари.

Каренин. Федядан жавоб келтирган бўлиши керак.

Лиза (Каренинга). Тезроқ чақиринг.

Каренин (ўрнидан қўзғалиб, эшик сари яқинлашади). Жавобини ҳозир эшитамиз.

Лиза (боласини энагага беради). Виктор, наҳотки, ҳаммаси ҳал бўлса! (Уни ўпади.)

ТУРТИНЧИ ҲОЛАТ

Каренин, Лиза, Вознесенский киради.

Каренин. Қани, гапир?

Вознесенский. Қораси йўқолди.

Каренин. Нега йўқолади? Талоқ қоғозиниям бермадим?

Вознесенский. Талоқ қоғозини кўрмадим, аммо сиз билан Лизавета Андреевнага хат қолдирибди. (Чўнтагидан чиқазган хатни узатади.) Уйига борган эдим. Ресторанда дейишди. Ресторанга жўнадим. Шунда Федор Васильевич бир соатдан кейин келгин, жавоб ёзиб қолдираман деган бўлдилар. Қайтиб келсам, мана бу...

Каренин. Наинки, яна орқага силташ, баҳона-нолаш? Йўқ, бу шармандалик-ку. Чексиз бетайинлик.

Лиза. Хатни ўқисанг-чи.

Каренин хатни оқайди.

Вознесенский й. Керагим йўқми, кетсам?
Каренин. Йўқ, албатта, хайриз, раҳмат... (ўқир экан,
таажжублана тўхтайди).

Вознесенский чиқади.

БЕШИНЧИ ҲОЛАТ

Каренин ва Лиза.

Лиза. Нима? Нима?

Каренин. Бу даҳшат.

Лиза (хатга чанг солади). Уқисанг-чи.

Каренин (ўқийди). «Лиза ва Виктор, иккалангизга мурожаат қилмоқдаман. Агар сизларни азизларим ёки қадрдонларим десам ёлғон гапирган бўлардим. Сиз ҳақингизда, сизнинг муҳаббатингиз ҳақида, сизнинг бахтингиз ҳақида ўйлаганимда алам ва таъна тошлари, таънани ўзимга қаратаман, қанчалик оғир бўлмасин, бутун вужудимни зир-зир титратади. Ҳаммасидан хабарим бор. Эр бўла туриб, турли-туман тасодифлар натижасида сизларга ғов бўлганимдан ҳам хабарим бор. C'est moi qui suis l'intrus¹. Ҳар ҳолда сизларга нисбатан аламзада ва совуқ муносабатда бўлишдан ўзимни тўхтата олмайман. Назарий жиҳатдан иккингиизниям, айниқса Лизани, Лизинкани яхши кўраман, аммо ҳақиқатда эса зиғирчаям эътиборим қолмаган. Ноҳақ эканимни биламан, бироқ ўзга иложим йўқ, ўзимни ўзгартолмайман».

Лиза. Гапининг сирасига қара-я...

Каренин (ўқишда давом этади). «Энди ишдан келайлик. Худди мана шу мени икки йўл оворасига айлантирган ҳиссиёт истакларингизни, сизлар кутгандан бошқачароқ мақомда бажаришга мени мажбур қилмоқда. Ёлғон гапирш, пора тутқазिश каби ҳунарни ишлатиб, беинсофлик комедиясини ўйнаш ва, умуман, барча қуюқ ифлосликлар меним табиатимга ботмайди, ҳазар қиламан улардан. Менку, паст одамдирманку-я, аммо сиз ўйлаганчалик паст эмасман ва сиз таклиф қилган пасткашликни бажаролмайман; қўлимдан келмайди. Топган иккинчи йўлим—ҳаммасидан жўн: бахтли кун кечириш учун сизлар уйланишингиз керак. Мен эса ўртадаги ғов, демак, мен қурбон қилишим лозим ўзимни...»

¹ Мен сизлар учун ёт одамман.

Л и з а (Қаренин қўлидан ушлайди). Виктор!

К а р е н и н (ўқийди). «Қурбон қилишим лозим ўзимни. Ўзимни нобуд қилганим бўлсин. Бу хат қўлингизга бориб текканида, мен дунёдан ўтган бўламан.

Р. С. Судлашув учун менга пул юборибсизлар — афсусландим. Бу кўнгилсиз иш ва сизлар калта ўйлабсизлар. Ҳа, дунё шундай — миркам икки. Мен кўп янглишликларга йўл қўйдим. Сизларнинг ҳам бирон марта хато қилишларинг мумкин-ку, ахир. Пулни қайтариб юбордим. Умрим яқуни учун на пул ва на миннат даркор. Фақат бир илтимосим бор: мендан кўнгилларинг қолмасин ва аҳён-аҳён эслаб қўйишни унутмасларинг бас. Ҳа, айтгандай, Евгенийев деган бир соатсоз бор, шунга ёрдам бериш ва биронта ишга жойлаб қўйишингизни сўрайман. Бечора, лекин яхши одам у. Аявидо. Федя».

Л и з а. Ўз ҳаётига ўзи чанг солган. Шундайми?

К а р е н и н (қўнғироқ чала даҳлиз томон отилади). Вознесенский жанобларини қайтаринглар!

Л и з а. Кўнглимдан ўтувди, кўнглимдан ўтувди. Федя, азизим Федя.

К а р е н и н. Лиза!

Л и з а. Бекор гап, бекор гап, уни яхши кўраман, ҳануз яхши кўраман. Фақат уни дейман, яхши кўраман. Шундай одамни хароб қилдим-а. Мени ўз ҳолимга қўй.

Вознесенский қайтиб киради.

ОЛТИНЧИ ҲОЛАТ

Ушалар ва Вознесенский.

К а р е н и н. Федор Васильевичнинг ўзи қайда? Сизга нима дейишди?

В о з н е с е н с к и й. Айтишларига қараганда, бу хатни қолдириб, азонлаб чиқиб кетганлар ва шу-шу қайтмаган эмишлар.

К а р е н и н. Аниқлаш керак буни. Лиза, ўзингни якка қолдираман.

Л и з а. Мени кечиргин, лекин мен ҳам ёлғон гапиролмайман. Якка қолишимни истардим. Бор, тезроқ тафсилотини...

П а р д а

БЕШИНЧИ ПАРДА

БИРИНЧИ КҮРИНИШ

Майхонанинг ифлос бўлмасин. Чой ва арақ ичувчиларга мўлжалланган стол. Унг томондаги кичик столда ранг-рўйи бир ҳол, уст-боши юпун Федя ўтирар ва унинг ёнида Петушков — узун сочли, уламонома, меҳрибон, беозор одам. Иккиси ҳам ширакайф.

БИРИНЧИ ҲОЛАТ

Федя ва Петушков.

Петушков. Дардингни олай, дардингни олай. Мана бунақасини чин муҳаббат лейдилар. Хўш, кейин-чи, кейин нима бўлди?

Федя. Сиз сўраманг — мен айтмай. Уз севган кишиси учун, ҳамма нарчасидан кечишга тайёр ҳиссиётли одам бизнинг доирамиздаги бирон қиз болада учраса эди... Бутун тарбияси манфаат кўришга қаратилган лўли қизи ана шундай одам бўлса ҳайрон қолмайсанми. Покиза, фидокорона муҳаббат юзасидан зигирча манфаат талаб қилмай, бор-йўғидан кечиб ўтирса-я. Бу бизнинг тушунчаларимиз акси, бутунлай акси-ку, ахир.

Петушков. Ҳа-да, бу бизнинг тасвирий санъатимизда камалак деб аталади. Чўғдай қизил рангни фақат шунда ишлатиш мумкинки, агар атрофингда... Қўйингки, бу бошқа гап, ҳозир ўрни эмас. Дардингни олай, дардингни олай...

Федя. Ҳа, биродар, дунёга келиб қилган яхши ишларимдан бири — унинг севгисини суниестемол қилмаганим бўлса керак. Сабабини англадиларми, ё?

Петушков. Раҳм...

Федя. Йўқ, сираям. Раҳм юзасидан унга ачиниш лозим деган гап меним хаёлимгаям келгани йўқ. Мен у билан мағрурланардим, ундан завқу шавқ олардим, ашула айтганида-чи, уни ашула айтишини кўрмабсиз — дунёга келмабсиз, ҳозир ҳам дўндириб юрган бўлса керак, мен ерда, у осмонда тургандай ўзимни ҳис қилардим. Фақат севгим ҳурмати учуноқ, унинг фаришталигини бузмадим. Чиндан ҳам севар эдим. Мен энди унинг ширин-ширин хотираси билангина яшайман. (Ичади.)

Петушков. Дардингни олай, дардингни олай. Бу олимақом фазилат.

Федя. Сизга кўнглимни очсам, хотинбозликнинг дайди шабадаларидан андак хабарим бор. Бир марта ошиқ ҳам бўлиб қолгандим, ҳали-ҳали эсимда — қадди-қомати келишган, чиройли хонимлардан эди; хуллас, хуштори беқарор,

итваччадай лўқ хуштор бўлгандим ва у менга rendez — vous¹ ҳам тайин қилганди. Буни хоним эрига нисбатан катта ҳурматсизлик деб билганим учун, қайлиқ ўйинига боришдан бош тортдим. Қизиғи шундаки, ҳали-ҳали ўша иш эсимга тушса, тўғри қилганлигимдан қувонаман ва ўзимни мақтаб ҳам қўяман, жонини киритмаганим учун... гуноҳ қилиб қўйган одамдай пушаймон ейман. Маша билан эса бутунлай тескариси. Ўз ҳис-туйғуларимга доғ туширмаганим учун ҳамиша қувонаман, шодланаман... Бундан ҳам бешбаттар бўлишим мумкин, одамшавандаликдан бутунлай чиқишим ҳам мумкин, бор уст-бошимни пуллашга, битлаб кетсамам чидашга, аъзойи баданимни қўтир босаям бардош беришга ҳам таёрман, лекин бу жавҳарни, жавҳар нимаси, бу заррин қуёш нурини ҳеч кимга бермайман, ўзим билан яшайди.

Петушков. Дардингни олай, дардингни олай. Энди қайларда экан у?

Федя. Билмадим... билишни ҳам истамайман. Бу бутунлай бошқа дунёда содир бўлган воқеа. Уни бу ҳаётда кўришни асло истамайман.

Улар орқасидаги столда ўтирган хотин киши дод-вой солади. Майхона хўжаси ва миршаб уни олиб чиқишади. Федя билан Петушков уларга тикилганларича, тик қолишади.

Петушков. (Ҳалиги томонда жимлик чўккач.) Ур-гиламан, ҳаётингиз ғаройиб экан.

Федя. Йўқ, кўпчиликникидан фарқи йўқ. Бизнинг даврадаги, шу жумладан, мен туғилган муҳитдаги одамлар учун уч йўл, фақат уч йўл бор: хизмат қилиш, пул тўплаш, тирикчилигинг ўтмиш ҳаёт ифлосликларига ифлослик қўшиш. Бу кори ҳолга мен нафрат билан, балки қўлимдан келмагандир, ҳар ҳолда, нафрат билан қарадим. Иккинчиси — бу ифлосликлар тагига сув қўйиш; бунинг учун жасур одам бўлиш керак, менда эса жасурликдан асар ҳам йўқ. Еки учинчиси — ўзингни унутиш — масту аластлик, тараллабедодлик, ашуланавозлик. Мен худди ана шу йўлдан бордим. Охир-оқибат кўриб турганингиз. (Ичади.)

Петушков. Хўш, оилавий турмушингиз-чи? Агар пешонамга яхши хотин битган бўлса, мен ўзимни бахтиёр санардим. Хотинталоқ мени хароб қилди.

Федя. Оилавий турмушим? Бўлганди. Менинг хотиним камдан-кам учрайдиган аёллардан эди. У ҳозир ҳам ҳаёт. Фақат нима десам экан? Ҳа, седанаси йўқ эди, ўзинг биласан-ку, агар ширмой нон юзида седана бўлмаса нечук кўри-

¹ Кўришув вақтини

ниши сенга маълумдир-а? Бизнинг ҳаётимизда ҳам шўхлик назокати йўқ эди. Мен эса дунё борди-келдиларини унутиш ҳолатига муҳтож эдим. Шўхлик назокатисиз ўзингни унутиш амримаҳол. Тоқатим тоқ бўлганидан, ярамас қилиқлар чиқардим. Ўзингиз биласизки, биз одамларни уларга нисбатан қилган яхшилигимиз учун қадрлаймиз, уларга нисбатан қилган ёмонлигимиз учун қадрламаймиз. Мен эса хотинимга фақат ёмонлик қилдим. У мени яхши кўрганнамо эди-ёв.

Петушков. «Эди-ёв» дейишингизда нима сир бор?

Федя. Сир шундаки, у ҳеч қачон Маша сингари меним жонимга кириб кета олмаган. Эй-й, ундай демоқчи эмасдим. У ҳомиладор бўлди, эмизикли бўлди, мен бўлсам туну кун қорамни кўрсатмайман-да, уйга маст бўлиб қайтман. Албатта, ҳалиги нарсаси бўлмагандан сўнг — у кун сайин кўзимга совуқ кўрина бошлади. Топдим, топдим, (ҳаяжонга тушади) мана ҳозир ҳаёлимга келди: Машани шунинг учун ҳам севаманки, мен унга ёмонлик эмас, яхшилик қилдим. Севишим сабаби шу. Унисини бўлса, яхши кўрмаганим учунмас... балки ўзга нарса учун азоб берардим... Йўқ, бекор гап, гапнинг лўндаси — яхши кўрмасдим. Ўртада рашк ҳам бор эди, аммо, сўнгра сувга уриб кетди.

ИККИНЧИ ҲОЛАТ

Ушалар ва Артемьев.

Артемьев кириб келади — бошида кокарда, мўйлови бўялган, устида баъзи ўзгартишлар қилинган кўҳна либос.

Артемьев. Таомларинг ош бўлсин. (Федяга салом беради) Артист-рассом билан танишиб олдиларми?

Федя (совуққина). Ҳа, биз танишмиз.

Артемьев (Петушковга). Хўш, портрет битдими?

Петушков. Йўқ, чиқмади.

Артемьев (ўтиради). Халақит бераётганим йўқми?

Федя билан Петушков жим.

Петушков. Федор Васильевич ўз турмушидан ҳикоя қилди.

Артемьев. Сир экан-да? Агар халақит бераётган бўлсам, давом этсинлар. Сизларни бошимгаям урмайман. Тўнғизлар. (Ендош столдан жой олади ва пиво талаб қилади. Бўйинини гоз чўзганича Федя билан Петушковнинг суҳбатидан қулоқ узмайди.)

Федя. Бу жанобни жиним ёқтирмайди.

Петушков. Жаҳли чиқди.

Федя. Бурнини тишласин. Бадҳазм. Бундай одамни кўрсам—тилим айланмай қолади. Сиз билан улфатчилик қилсам десангиз, енгил-тортаман, кўнглим очилади. Қаерда тўхтаган эдим?

Петушков. Рашк масаласида гап кетган эди. Хўш, шу зайлда, хотинингиз билан қандай ажралдингиз?

Федя. Ҳа-я. (Хаёлга толади.) Бу ажиб савдо. Хотиним эрга чиққан.

Петушков. Нима, нима? Талоқдан кейинми?

Федя. Йўғ-а. (Кулади.) У мендан бева қолди.

Петушков. Бу нима деганингиз, тушунмадим?

Федя. Деганим сираси шу: бева қолган. Чунки мен йўқман.

Петушков. Йўқман?

Федя. Албатта. Мен мурдаман. Инонинг.

Артемьев бўйинни кўпроқ чўзиб, қулоқ солади.

Ажабланманг... Сизга айтишим мумкин. Бу узоқ тарих ва сиз менинг ҳақиқий фамилиямни билмайсиз. Қисқачаси мундоғ. Хотиним мен берган азобларимдан тамом зада бўлган, мени кўришга тоқати қолмаган пайтда унинг ҳимо-ячиси топилиб қолади. Бирон ярамас, ифлос нарсани кўнглингизга олманг. Бу ҳам менинг ошнам, яхши, яхши одам, менинг бутунлай аксим. Менинг яхшиликдан кўра ёмон хислатларим кўп бўлгани туфайли, у яхши, жуда яхши одам ҳисобланарди: тўғри, иродаси мустаҳкам, эҳтиёткор ва умуман, саховатли одам. У хотиним билан ёшлик чоғларидан таниш, яхши ҳам кўрган ва кейинчалик, менга эрга чиққанидан сўнг, кўникиб ҳам кетган киши. Сўнгра, мен ёмон йўлга кириб кетганимда, унга кўпроқ азоб бераётганимни пайқагач, у бизникига тез-тез келадиган бўлиб қолди. Мен гашлик қилмадим. Аста-секин қадимги муҳаббатлари қайтадан уйғонди, мен эса бу вақтга келиб бутунлай разиллашиб кетдим ва уни ташлаб, уйдан бошимни ола қочдим. Яна денг, Маша учраб қолса бўладими, уйланишни уларга ўзим таклиф қилдим. Улар тихирлик қилишди. Мен эса одам сифатида кундан-кунга тамом бўла бошладим ва масала шундай яқун топдики, натижада...

Петушков. Ҳамиша шундай...

Федя. Йўқ. Йўқ. Имоним комилки, улар муносабатида менга нисбатан хиёнат бўлмаган. Виктор диндор одам, фотиҳасиз уйланишни гуноҳ деб билади. Шунга кўра, талоқ қоғозини беришимни талаб эта бошладилар, айбни ўз зиммамга олишим лозим эди. Бор ёлғон-яшиқни бўйинга

олишим... Бардошим етмади! Ишонасизми, елғон тапирини-дан кўра, ўзимни нобуд этиш мен учун осонроқ эди. Ва бу ишни амалга оширишга қарор ҳам қилувдим. Бир меҳрибон одам маслаҳат берди: нима зарури бор? Ҳаммасини денг, ўзи тўғрилади. Уларга видономани юбордим, иккинчи кунни эса қирғоқда уст-бoshим билан қатмонимни топишган. Сувда сузишни билмасдим.

Петушков. Ажаб, жасад-чи, уни топишолмагандирлар-да?

Федя. Топишган. Ажабланманг. Бир-ҳафталардан сўнг кимнингдир жасадини топишган. Танирмикан, хаёлида хотинимга кўрсатишади. Жасад эса таниб бўлмайдиган даражага етган, денг.

— Ушами?— деб сўрашганда.— Ҳа, ўша, жавобини қилган. Вассалом. Мени кўмадилар, уйланишади ва ҳозир ҳам ҳаётлари роҳатда. Мен бўлсам — мана шу аҳволда. Тун ичаман, кун ичаман. Кеча улар уйи ёнидан ўтдим. Деразаларида чироқ, ичкаридан кимнингдир сояси кўринди. Баъзан қийин бўлади, баъзан эса ёмонмас. Пул бўлмаган кезлари қийин... (Ичади.)

Артемовьев (яқинлашади). Кўнгилларига олмайдилар, тарихингизни эшитиб олдим. Жуда қизиқ тарих экан ва, айниқса, ўрناق бўладиган муҳим. Пул бўлмаса қийин дегандай эдингиз. Ундан қийини йўқ, албатта. Пулсиз юриш сизнинг вазиятингизга тўғри келмайди. Ахир сиз мурда. Жуда соз.

Федя. Менга қаранг, сизга бирон сўз айтганим йўқ ва маслаҳатларингизга муҳтож ҳам эмасман.

Артемовьев. Аксинча, мен сизга маслаҳат бермоқчиман. Мурдасиз. Бордию тирилиб қолсангиз-чи, унда жонлари роҳатда бўлган хотинингиз билан ҳалиги жаноб — бир хотинга икки эр денг, гуноҳкор бўлувлари ҳеч гап эмас-ку. Бу аҳволда нима учун сиз пулсиз бўлишингиз керак экан?

Федя. Мени ўз ҳолимга қўйишингизни сўрайман.

Артемовьев. Икки энлик хат кимни ўлдирипти. Истасалар, мен ёза қолай, фақат адресини берсангиз бас, сўнг-ра мендан минг марта миннатдор бўладилар.

Федя. Йўқолинг кўзимдан. Сизга айтяпман. Мендан бирон оғиз сўз эшитганингиз йўқ.

Артемовьев. Елғон, эшитдим. Мана бу одам гувоҳ. Мен мурда деганларини майхона хизматкори ҳам эшитди. Майхона хизматкори. Ҳеч нарсадан хабарим бўлмади.

Федя. Ярамас.

Артемьев. Мен ярамасми? Ҳов, миршаб. Акт дуэди-
раман.

Федя ўрнидан қўзғалади. Артемьев уни қўймайди. Миршаб
пайдо бўлади.

Парда

ИККИНЧИ КҮРИНИШ

Воқеа қишлоқда, печакгул билан ўралган айвонда кечади.

БИРИНЧИ ҲОЛАТ

Анна Дмитриевна Каренина, ҳомиладор Лиза, энага
билан бола.

Лиза. Станцияга келиб, энди биз томон жўнади-ёв.

Йигитча. Жўнаган ким?

Лиза. Даданг.

Йигитча. Дадам станциядан буёққа жўнаганмикин-
лар?

Лиза. C'est etonnant comme il l'aime, tout-à-fait Comme
son pe're!¹

Анна Дмитриевна. Tant mieux. Se sorvient-il de
son père véritdle?²

Лиза (*хўрсинади*). Буни унга айтганим йўқ. Фикримча
болани чалғитиш керакмас? Баъзан айтиш керакмикан,
деб ўйлаб қоламан. Матап, сиз қандай ўйлайсиз?

Анна Дмитриевна. Мен билишимча, Лиза, бу
нарса сенинг ўзингга боғлиқ, айтиш керакми-йўқми экани-
ни ўз қалбингдан яхшилаб сўраб кўр. Улим кишини ҳамма
нарсани унутиш томон етаклар экан. Сенга айтсам, шун-
дай вақтлар ҳам бўлгандики, Федяни кўриш, ахир уни
болалигидан билардим, мен учун андак кўнгилсиз кўрина-
ди, энди бўлса, у юлдузи иссиқ ўсмирдай, Викторнинг
дўсти ва гарчи қонундан ташқари, ғайридиний эрса ҳам, ўз
қадрдонлари учун ҳамма нарсадан кечган ўтдай одам си-
фатида кўз ўнгимдан кетмайди. On aura dean dire, l'action
est belle...³ Тамом бўлай деб қолди, Виктор ўзи билан тў-
қув жунини ола келишни унутмаса яхши бўларди. (*Тўқиш-
да давом этади.*)

Лиза. Ана, ўзиям келиб қолди-ёв.

Ғилдирак ва қўнғироқ товуши келали. Лиза ўрнидан туриб, айвон
ёқасига яқинлашади.

¹ Тауба, уни яхши кўришини қаранг, ўз отасидан ҳам зиёд билади.

² Ишиси яхши. Ўз отаси хотирлада бормикан?

³ Ҳар ҳолда, мард одам ишини қилди.

Қаватида қандайдир хотин ҳам бор. Марья! Уни кўрмаганимга юз йил бўлди шекилли. (*Эшик томон боради.*)

ИККИНЧИ ҲОЛАТ

Ушалар. Каренин билан Марья Васильевна киришади.

Марья Васильевна (*Лиза ва Анна Дмитриевна билан ўпишади*). Виктор шамолдай келди-ю, бу томон олиб қочди мени.

Анна Дмитриевна. Ажаб қипти-да.

Марья Васильевна. Узимам хурсандман. Уйлаб кўрсам, кўришмаганимизга анча бўпти, қолган ишга қор ёғар дедим-да, йўлга тушдим, агар ҳайдаб солмасаларинг кечки поездгача қоламан.

Каренин (*хотини, онаси ва боласини ўпади*). Мени табриклашларинг мумкин, бахтим чопти. Икки кун уйда бўламан. Эртага хизматларни менсиз бажарадиган бўлишди.

Лиза. Жуда соз. Икки кун-а. Кўпдан бунақаси бўлмаганди. Эртага чўлгаям бориб келармиз. Шундайми?

Марья Васильевна. Қуйиб қўйгандай-а! Оббо полвои-эй! Қалби отасиникига ўхшаса бўлгани, бошқа одатлари нарироқ турсин.

Анна Дмитриевна. Емон одатларидан ўзи асра-син.

Лиза. Бўлди, бўлди. Киши қалбини ёшлигиданоқ тўғри йўлга солишда гап кўп деганим Викторга маъқул тушди.

Марья Васильевна. Буларга ақлим етмайди. Федя хаёлимдан ўтиши билан юрагим қон бўлади.

Лиза. Бизларда ҳам айни ҳол. Унга бўлган ҳурмати-миз жудаям ошиб кетди.

Марья Васильевна. Ҳа, шундай бўлиши табиий.

Лиза. Бир вақтлар боши берк кўчада эдик, энди эса йўлимиз равон.

Анна Дмитриевна. Айтгандай, Виктор жун оп кептими?

Каренин. Оп келдим, оп келдим. (*Қопни оча қўлинчи юборади.*) Мана буниси жун, буниси атир, мана буниси хат, мана буниси эса сенинг номингга юборилган расмий конверт (*хотинига беради.*) Хўш, Марья Васильевна, агар ювиниш хоҳиши бўлса, сизни узатиб қўйишим мумкин. Овқатга ўтирганимизча ўзим ҳам бир оз тузатиниб олишим

Дозимга ўхшайди. Лиза! Пастки бурчакдаги хона Марья Васильевнагадир-а?

Лизанинг ранги оппоқ, икки кўзи қалтироқ босган қўлларидаги қоғозда.

Нима бўлди сенга? Лиза дейман! Ўзи нима гап?

Лиза. У тирик экан. Ё худойим! Қачон мени тинч кўяр экан у! Виктор! Бу нимаси? (*Зор йиғлайди.*)

Каренин (*хатни олади ва ўқийди*). Бу даҳшат.

Анна Дмитриевна. Нима гап ўзи, гапирсанг-чи.

Каренин. Бу даҳшат. У тирик экан. Бу икки эр бошини ушлаган хотин, мен эса айбдор. Бу қоғоз суд терговчисидан, у Лизани ўз ҳузурига чақирмоқда.

Анна Дмитриевна. Қандай пасткаш одам... Бу найрангни ишлатишидан мақсади нима?

Каренин. Ҳаммаси ёлғон, ёлғон.

Лиза. Уҳв, лаънат-эй, ундай одамга. Ҳушим ўзимда эмас, оғзимдан чиққанини билмайман. (*Дув-дув йиғлаганича чиқади. Каренин орқасидан югуради.*)

УЧИҶЧИ ҲОЛАТ

Анна Дмитриевна ва Марья Васильевна.

Марья Васильевна. Ақлим етмайди — у қандай тирик қолиши мумкин?

Анна Дмитриевна. Виктор буларнинг ифлос даргоҳига қадам босди-ю, ўзини ҳалокат ёқасига етаклаганини биламан, холос. Бари мўлтонилик, бари ёлғон.

Парда

ОЛТИҶЧИ ПАРДА

БИРИҶЧИ КўРИНИШ

Суд терговчисининг хонаси.

БИРИҶЧИ ҲОЛАТ

Суд терговчиси, Мельников ва суд терговчисининг мирзаси:

Суд терговчиси (*стол ёнида ўтирганича Мельников билан сўзлашмоқда. Биқин томонидан жой олган суд терговчисининг мирзаси алланечук қоғозларни кўздан кечириш билан банд*). Мен у жононга ҳеч қачон бу гапни

айтган эмасман. Ҳазлари ўйлаб топадилар-да, сўнгра менга таъна ўқийдилар.

Мельников. Жонон таъна қилаётганлари йўқ, сиздан хафалар.

Суд терговчиси. Хўп овқатни бирга қилганим бўлсин. Мана шу иш жудаям қизиқ кўринади. (*Мирзаси-за.*) Чақиринг.

Суд терговчисининг мирзаси. Иккаласиниямми?

Суд терговчиси (*чекишини тугатади ва папиросини яшира*). Йўқ, фақат Каренина хонимнинг якка ўзларини, тўғрироғи, олдинги эри бўйинча — Протасовани.

Мельников (*чиқар экан*). Ҳа, бу ўша Каренина денг.

Суд терговчиси. Ҳа-да. Ифлос иш. Гарчи, терговни эндигина бошлаётган бўлсам-да, таги хунук кўринади. Хўп, омон бўл.

Мельников чиқади.

ИККИНЧИ ҲОЛАТ

Суд терговчиси, суд терговчисининг мирзаси, юзига тўр торган, қора либосга ўралган Лиза киради.

Суд терговчиси. Марҳамат қилсинлар. (*Уриндиққа ишора қилади.*) Инонинг, сизни сўроқ қилишга мажбур бўлганимдан беҳад пушаймонман, бироқ биз шундай зарурият олдида турибмиз. Утинаман, тинчланинг ва шуни эслатиб ўтмоқчиманки, сиз меним саволларимга жавоб бермаслигингиз ҳам мумкин. Фақат, фикримча, ҳақиқатни очиш сизга ва, умуман, сизнинг яқинларингизга фойдадан бошқа гап эмас. Бу йўл энг яхши ва омил йўллардан ҳисобланади.

Лиза. Бировдан яширадиган гапим йўқ.

Суд терговчиси. Демак. (*Қоғозларга назар ташлайди.*) Отингиз, тоифангиз, диний ақидангиз — буларни ёзиб олган эдим — шундаймасми?

Лиза. Ҳа.

Суд терговчиси. Сизга қўйилаётган айб шундан иборатки, эрингизнинг тирик эканини била туриб, сиз яна бир бошқа эркакка эрга чиққансиз.

Лиза. Билмаганман.

Суд терговчиси. Яна шундан иборатки, бошингизни очиқ қилиш мақсадида эрингизни сохта иш — гўё ўз-ўзини ўлдирган найрангини ишга солишга (*пул орқали сотиб олиш ҳам бўлган*) кўндиргансиз.

Лиза: Ёшидан оёғигача бўдгон.

Суд терговчиси: Ижозатингиз билан бир неча жавол бермоқчиман. Унга ўтган йилнинг июлида бир минг икки юз сўм пул юборганмидингиз?

Лиза: Бу пул уники эди. Ўзига тегишли нарсалардан чиққан пул. У билан ажралган ва талоқ қоғозини кутаётган кезларда юборгандим.

Суд терговчиси: Хўш, Жуда соз. Ҳалиги пул ўн еттинчи июлда, яъни эрингизнинг ном-нишонсиз гумдон бўлишидан икки кун аввал жўнатилган экан.

Лиза: Балки ўн еттинчи июлда эди чоғи. Эсимда йўқ.

Суд терговчиси: Унда, айни шу кунларда, тегишли ташкилотларга юборилган илтимоснома амали ушлаб қолингани ва адвокат кўмагидан воз кечилгани нимадан бўлса экан?

Лиза: Қайдам.

Суд терговчиси: Хўш, бўлмаса полициядагилар жасадни аниқлашга чақиршишганда, нима сабабдан бу эрим жасади деб айтдингиз?

Лиза: Ўша кезде қаттиқ ҳаяжонга тушганимдан жасадни синчиклаб кўришга мажолим йўқ эди. Унинг жасади эканига имоним шунчаки комил эдики, мендан сўраганларида, ўшанга ўхшайди чоғи, жавобини бердим.

Суд терговчиси: Ҳа, ҳаяжон ичида синчиклаб қарашга имкониятингиз бўлмагандир. Яхши-и. Хўш, менга айтинг-чи, унда нима учун Саратовга, биринчи эрингиз истиқомат қилиб турган шаҳарга, ҳар ойда пул юбориб турдингиз?

Лиза: У пулни эрим юбориб турган. Кимга ва нима учун юборилганидан беҳабарман, менга тегишли сир бўлмагани учун суриштириб ўтирганим ҳам йўқ. Лекин бир нарса аниқ — у пул Федор Васильевичга юборилмаган. Унинг дунёдан ўтганига биз тўла инонгандик. Бу гапимда эвигирча ёлғон йўқ.

Суд терговчиси: Жуда соз. Муҳтарам хоним, бир нарсани эслатиб ўтмоқчиманки, биз даставвал қонун ижрочиларимиз, аммо одамшавандликни бой бермаслик биз учун ҳам қарз, ҳам фарз. Сизнинг вазиятингизни тўла англашимга ва мусибатларингизга шерик бўлишга тайёр эканимга ишонишингизни илтимос қиламан. Сиз давлатини совурган, бевафо ишларга берилган, хўш, қисқаси, сизга бахтсизлик келтирган одам билан умр қилган эдингиз.

Лиза: Уни яхши кўрардим.

Суд Терговчиси: Хўп, икки никоҳлик гуноҳига ботиб қолишдан беҳабар ҳолда, сиз ундан қутулиш учун

ҳалиги осон йўлни ўйлаб топгансиз — бу масалада мен сиз томондаман. Суд маслаҳатчилари ҳам тўғри тушунишса керак. Шунинг учун ҳам ҳаммасини ўзингиз очиб ташлашингизни маслаҳат кўрардим.

Лиза. Очиб ташлайдиган бирон сирим йўқ. Мен ёлғонни ҳеч қачон гапирган одам эмасман. *(Ийғлайди.)* Менда бошқа ишингиз йўқдир-а?

Суд терговчиси. Яна бир зум тоқат қилишингизни сўрайман. Сизни янгидан-янги сўроққа тутишдан воз кечганим бўлсин. Фақат, марҳамат қилиб, мана бу сўроқномани ўқинг-да, ўз қўлингизни қўйинг. Жавобларингиз тўғри акс эттирилганмикин? Бу ёққа марҳамат қиласиз. *(Дераза ёнидаги курсини кўрсатади. Мирзасига.)* Каренин жанобларини таклиф қилинг.

УЧИНЧИ ҲОЛАТ *

Уш аялар. Жиддият ва виқор билан Каренин киради.

Суд терговчиси. Марҳамат қилсинлар.

Каренин. Ташаккур. *(Тик қолади.)* Мендан нима ис- тайдилар?

Суд терговчиси. Сўроқ қилишга мажбурман.

Каренин. Қим сифатида?

Суд терговчиси *(илжайганича)*. Мен суд терговчиси сифатида. Сизни эса айбдор сифатида сўроқ қилишим керак.

Каренин. Шундайми? Айбим нимада экан?

Суд терговчиси. Эри бор аёлга уйланишда, қис- қаси, бирин-кетин савол-жавоб йўлига ўтсак. Утирсинлар.

Каренин. Ташаккур.

Суд терговчиси. Исми шарифлари?

Каренин. Виктор Каренин.

Суд терговчиси. Унвонлари?

Каренин. Камергер. Ҳақиқий статский советник.

Суд терговчиси. Ёшлари?

Каренин. Уттиз саккиздаман.

Суд терговчиси. Эътиқодлари?

Каренин. Православ дини, суд ва терговга тушган им йўқ. Хўш?

Суд терговчиси. Унинг хотини билан оила қурганингизда, Федор Васильевич Протасов тирик эканидан хабарингиз бормиди?

Каренин. Асло хабарсиз эдим. Иккимизам унинг сувда чўкиб кетганига тўла ишонган эдик.

Суд терговчиси. Протасовнинг сохта ўлиmidан сўнг, Саратовга ҳар ойда ким учун пул юборар эдингиз?

Каренин. Бу саволга жавоб беришни истамайман.

Суд терговчиси. Жуда соз. Протасов жанобларининг ўлими найранги арафасида, ўн еттинчи июлда нима мақсад юзасидан унга бир минг икки юз сўм пул юборган эдингиз?

Каренин. У омонатни менга хотиним топширганди.

Суд терговчиси. Яъни хоним Протасова?

Каренин. Менинг хотиним эри омонатини топширишди, айтганди. Хотиним у пулни Федор Васильевичнинг шахсий мулки ҳисоблагани учун ҳам, ажралишгандан сўнг, пулни ўз қўлида ушлаб туриш инсофдан бўлмайти, деб биларди.

Суд терговчиси. Унда, яна бир савол: нима учун ажралиш ҳақидаги илтимосномани тўхтатиб қолдингиз?

Каренин. Шунинг учунки, бу вазифани Федор Васильевич ўз зиммасига олганди ва менга бу ҳақда хат ҳам ёзганди.

Суд терговчиси. Уша хатни кўрсак бўладими?

Каренин. Хат сақланмаган.

Суд терговчиси. Ҳайратга сазовор нарса шундан иборатки, одил суднинг ҳақиқат қилишига зарур бўлган далилларинг ё йўқолган, ё маълум эмас.

Каренин. Мендан яна нима истайдилар?

Суд терговчиси. Ўз вазифамни ўташимдан бошқа менга бирон нарса керак эмас, сизга эса, ўзингизни оқлашингиз лозим, бундан бир неча дақиқа олдин хоним Протасовага насиҳат қилган эдим, шуни сизга ҳам айтмоқчиман: барчага маълум можарони яшириб ўтиришдан фойда йўқ, энг осон йўли — ҳаммасини оппа-очиқ сўзлаб бериш. Шунинг унутмангки, Протасов жанобларининг аҳволи руҳияси ҳаммасини очиб беришга мойил ва, билишимча, суддаям бор ҳақиқатни айтади. Сизга бермоқчи маслаҳатим...

Каренин. Ўз вазифангизни адо этиш қуюшқонидан чиқмаслигингизни сўрардим. Маслаҳатлари ўзларига. Кетсак бўлар дейман? *(Лиза сари яқинлашади. У ўрнидан қўзғалади ва Каренин қўлига таянади.)*

Суд терговчиси. Минг афсуски, сизларни ушлаб қолишим зарур...

Каренин ҳайрономуз ўгирилиб қарайди.

Йўғ-а, сизларни қамоққа олиш маъносида эмас. Гарчи бу нарса ҳақиқатни аниқлаш учун менга анча қулай бўлса ҳам, ҳозир у заруратни ишга солмайман. Мен сизлар ол-

дингизда Протасовни сўроққа тутмоқчиман... ва сизларни юзма-юз қиламан: шунда унинг ёлгон-яшиқ ҳаракатларига қаноат ҳосил қилишингиз тезлашар, деб ўйлайман. Марҳамат, ўтирейлар. Протасов жанобларини чақиринг.

ТҲРТИНЧИ ҲОЛАТ

Ушалар. Чиркин, ўзига қарамай қўйган Федя киради.

Федя (*Лиза билан Каренинга мурожаат қилади*). Лиза, Лизавета Андреевна, Виктор. Айб менда. Сизларга фақат яхшиликни кўзлагандим... Агарки айбдор бўлсам... Кечиринглар, Кечиринглар... (*Уларга икки букилиб таъзим қилади*).

Суд терговчиси. Саволларимга жавоб беришингизни талаб қиламан.

Суд терговчиси. Исми шарифлари?

Федя. Сизларга маълум-ку.

Суд терговчиси. Жавоб қилишингиз лозим.

Федя. Дейлик, Федор Протасов.

Суд терговчиси. Увонингиз, ёшингиз, диний ақидаларингиз?

Федя (*жим*). Бу беъмани саволларни беришдан уялмайсизми? Бекорга вақтимни олмасдан, керагини сўранг.

Суд терговчиси. Оғзингизга қараб гапиришингизни талаб қиламан ва саволларимга жавоб қилишингизни сўрайман.

Федя. Майлиз, агар юзингиз уятдан қизармаса, жавоб берай: увоним — кандидат, ёшим — қирқда, диним — православ. Хўш, яна нима дей?

Суд терговчиси. Анҳор лабида кийимларингизни қолдириб, гойиб бўлганингиздан кейин сизнинг тирик эканингиз Каренин жаноблари билан хотинингизга маълум эдим, йўқми?

Федя. Қаёқдан маълум бўлсин. Мен чиндан ҳам ўзимни ўлдирмоқчи эдим, сўнгра десангиз.. Эй-ҳа, буни гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Масаланинг пўскаллеси шуки, булар ҳеч нарсадан хабардор эмаслар.

Суд терговчиси. Полиция амалдорига айтган гапларингиз бошқача-ку?

Федя. Қайси полиция амалдорига? Эй-ҳа, Ржанов ўйига келган амалдоргами? Мен маст эдим ва кўнглимга келган ёлгон-яшиқни тўкиб солдим. Ҳаммаси аҳмоқона

гап. Энди ҳушим ўзимда ва сизга бор ҳақиқатни айтмоқ-даман. Булар ҳеч нарсадан хабардор эмаслар. Менинг ғойибда эканимга тўла инонганлар. Ва мен ҳам бу ишдан мамнун эдим. Агар хунаса Артемьев бўлмаганда эди, ёниғли қозон ёпиқлиғича қолаверарди, ҳануз. Агар айбдори керак бўлса, мана, якка ўзим айбдорман.

Суд терговчиси. Олижаноб одам бўлмоқчи эканингизни пайқаб турибман, аммо қонуни ҳақиқатни билишини истайди. Нима учун сизга пул юборилган эди?

Федя жим.

Саратовга юборилган пулларни Симонов орқали олиб турганингиз ростми?

Федя жим.

Нима сабабдан жавоб беришни истамайдилар? Бу саволларга айбдор жавоб бермади деган сўз протоколга ёзилади ва айни вазият сизгайм, мана буларгайм катта зарар етказиши мумкин-а. Хўш, тилга кирадиларми?

Федя (жим ва сўнгра). Бу дейман, терговчи жаноблари, сизда зигирчаям уят ўқ экан-да. Ўзгалар кўнглини кавлашдан мақсадингиз нима, ахир? Амалдор эканларингдан ва маънавий жиҳатдан сизлардан минг мартаба баланд турган одамларга амалдорлик зуғумини кўрсатганларингдан, уларни жисмоний қийнашдан ҳузур қиласизлар.

Суд терговчиси. Бас қилинг...

Федя. Бас қилмаганим бўлсин. Энди кўнгилдагининг ҳаммасини айтаман. (Суд терговчиси мизасига) Сиз эса ёзинг. Ҳар ҳолда, протоколларингда дунёда биринчи мартаба оқилона инсоний сўзлар ёзилиб қолар-ку. (Овозини қўйганича) Уч инсон умр кечирмоқда: мен, бу киши, мана-ви аёл. Улар ўртасидаги муносабат — бениҳоя мураккаб, яхшилик билан ёмонлик курашмоқда, шундай маънавий кураш кетмоқдаки, бу ҳақда сизнинг, тасаввурингиз ҳам йўқ. Бу кураш ўзининг маълум якунини топади ва ҳамма уни ўз ўрнига тушади. Олам гулистон. Булар бахтиёрлар — меним хотирамни ҳурмат билан тилга олишади. Мен ҳам ўз қилмишларим, ярамас ишларим натижасида тубанликка тушиб, ҳаётлари қайноқ ва ажойиб одамларга халақит бермаслик учун борлиқдан чиқиб кетганимдан хурсанд эдим. Қаёқдандир бир ярамас, муттаҳам кимса пайдо бўлади-ю, туҳматкорона ишларга қўл уришимни талаб қилади. Мен уни ҳайдаб соламан. У эса сизларнинг — одил ҳукмдорлар, ахлоқ ҳимоячилари олдинга арз билан келади. Ва сизлар ҳам, қилган ифлосликларинг учун ҳар йигирма:

сида икки тангани чўнтакка урганларинг эвазига мана бу мундирни киясизлар-да, тирноғига ҳам арзимайдиган одамлар, сизларни даҳлизигаям қўйишга жирканадиган кишилар бошида ўйлаб-нетиб ўтирмасдан ёнгоқ чақишга киришасиз. Қўлларингга тушганларидан териларингга сиғмасдан...

Суд терговчиси. Ҳайдаб чиқараман.

Федя. Мени қўрқадиган жойим йўқ, чунки мен мурдаман ва бирон иш қўлларингдан келмайди; аҳволимга ит йиғлайди-я, ҳали бундан ёмон жазони ўйлаб топганларингча йўқ. Ҳайдасангиз — ҳайдайвермайсизми.

Каренин. Бизга жавобми?

Суд терговчиси. Ҳозир Протокол имзолансин.

Федя. Агар бу қадар ифлос бўлмаганларингга, кўп чаптаст масхарабоз дейишарди сизларни.

Суд терговчиси. Олиб чиқинг буни. Сизни қамоққа ташлаганим бўлсин.

Федя (*Каренин билан Лизага*). Кечирасизлар.

Каренин (*яқинлашади ва қўлини узатади*). Бу нарса қисматимизда борга ўхшайди...

Лиза ўтиб кетади. Федя эгилиб таъзим қилади.

Парда

ИККИНЧИ КҮРИНИШ

Вилоят суди иморатининг коридори. Орқа томондаги шишакор эшик оғзида курьер турар. Унроғида иккинчи эшик — суд қилинувчиларни олиб кирадиган эшик бор. Жулдур кийимли Иван Петрович биринчи эшикка тўғри келади ва кирмоқчи бўлади.

БИРИНЧИ ҲОЛАТ

Курьер ва Иван Петрович.

Курьер. Йўл бўлсин? Рухсат йўқ. Ўзини уришини қара-я.

Иван Петрович. Нега мумкинмас? Қонунда айтилган: суд мажлиси омма билан деб.

Қарсақлар эшитилади.

Курьер. Мумкинмас дедимми — демак, мумкинмас, Рухсат йўқ.

Иван Петрович. Тирмизак. Ким билан гаплашаётганингдан хабаринг йўқ-да.

Фрак кийган ёш адвокат чиқиб келади.

ИККИНЧИ ҲОЛАТ

Ушалар ва ёш адвокат.

Ёш адвокат. Хизмат юмуши биланми?

Иван Петрович. Йўқ, мен — халойиқ. Бу эса кўппак. Утказмаяпти.

Ёш адвокат. Тўғри қипти, бу ер халойиқ кирадиган жой эмас-ку, ахир?

Иван Петрович. Биламан. Нарёғдаям қўйишмаяпти. Мени қўйишса бўларди.

Ёш адвокат. Сабр қилинг, ҳозир танаффус бўлади. *(Кетмоқчи экан, князь Абрезков билан учрашиб қолади.)*

УЧИНЧИ ҲОЛАТ

Ушалар ва князь Абрезков.

Князь Абрезков. Кечирасиз, билсак бўладими, иш қаерига келиб тўхтади экан?

Ёш адвокат. Адвокатлар сўзламоқда. Петрушин гапиряпти.

Яна қарсақлар.

Князь Абрезков. Айтинг-чи, суд қилинувчилар ўзларини қандоғ тутмоқдалар?

Ёш адвокат. Ўзларига ғоятда муносиб даражада, айниқса Каренин билан Лизавета Андреевна — уларни суд қилишаётгани йўқ, жамиятни улар суд қилмоқдалар. Бу рўй-рост маълум бўлади. Петрушин ҳам худди шу мавзунини илиб кетди.

Князь. Абрезков. Шундай денг, хўш, Протасов-чи?

Ёш адвокат. Қаттиқ ҳаяжонда. Ҳамма жойи қалтирайди. Умуман айтганда, у кечирган ҳаёти назарда тутилса — бу тушунарли ҳолат, албатта. Лекин талайгина жиззаки экан: прокурорниям, адвокатниям сўзини бир неча марта бўлиб турди. Асаблари ниҳоятда чарчаган кўринади.

Князь Абрезков. Тусмолингизча, натижаси қандоғ бўларкан?

Ёш адвокат. Айтиш қийин, Суд маслаҳатчилари ҳар хил одамлар. Ҳар ҳолда, қасддан қилинмагани маълум, аммо баъзи бир...

Жаноблардан бири ичкаридан чиқиб келади. Князь Абрезков ичкари эшик томон юради.

Сиз киришни истайсизми?

Князь Абрезков. Ҳа, кирмоқчи эдим.

Ёш адвокат. Сиз князь Абрезковсиз-а?

Князь Абрезков. Мен.

Ёш адвокат (*курьерга*). Қўйиб юборинг. Чапга кирсангиз, бўш курси бор. (*Князь Абрезковни киритиб юбордилар.*)

Эшик очилганда гапириб турган адвокат кўринади.

ТўРТИНЧИ ҲОЛАТ

Курьер, ёш адвокат ва Иван Петрович.

Иван Петрович. Аристократлар! Мен маънавият аристократиман. Бунга тишларинг ўтмайди.

Ёш адвокат. Бўлмаган сафсата. (*Ўтиб кетади.*)

БЕШИНЧИ ҲОЛАТ

Курьер, Иван Петрович, Шошилганича Петушков кириб келади.

Петушков. Эй, ассалом, Иван Петрович! Қетиши қандай?

Иван Петрович. Ҳали сўз адвокатларда. Яна қўйишмайди дегин.

Курьер. Ҳой, кўпам ғалва қилаверманг бунда. Бу ер қовоқхонамас.

Яна қарсақлар эшитилади, эшиклар очилиб адвокатлар, эркак ва аёл томошабинлар чиқиб келишади.

ОЛТИНЧИ ҲОЛАТ

Ушалар, хоним билан офицер.

Хоним. Ажиб. Йиғлаб юборишимга сал қолди-я.

Офицер. Ҳар қандай романдан афзал бу. Фақат бир нарсага, ҳалиги аёл бу одамни шунчалик севганининг сирига тушунмадим. Бадбашара кимса.

ЕТТИНЧИ ҲОЛАТ

Ушалар. Иккинчи эшик очилиб, суд қилинувчилар — олдин Лиза билан Каренин кўрнинишиб, коридордан ўтишади, сўнгра, улар кетидан Федя кўринади.

Хоним. Жим. Ана ўзи. Қаранг-а, аъзойи баданини хаяжон босган. *(Хоним билан офицер чиқади.)*

Федя *(Иван Петрович сари яқинлашади)*. Оп келдингми?

Иван Петрович. Мана *(Ниманидир узатади.)*

Федя *(чўнтагига яширади ва кетмоқчи бўлади; Петушковни кўриб қолади.)* Яхши бўлмади. Зерикарли, зерикарли. Бемаънилик. *(Кетмоқчи бўлади.)*

САККИЗИНЧИ ҲОЛАТ

Ушалар ва Петрушин, лўппи семиз, икки юзи қип-қизил, серҳаракат адвокат кириб келади.

Петрушин. Хўш, отагинам, ишларимиз ёмон кўринмайди, фақат охирги сўзингизда ишлатган омилкорликларим пачавасини чиқармасангиз бўлгани.

Федя. Қарорим — гапирмаслик. Уларга нимаям дейиш мумкин? Гапирмайман.

Петрушин. Йўқ, гапириш керак. Эй, энди хаёлпарастликни йиғиштириб қўйинг. Эшагимиз лойдан ўтди — ишимиз битди. Фақат менга айтган гапларингиздан четга чиқманг: ўзимни-ўзим ўлдирмаганим учун-да, агар ўлдирганимда гражданлик қонунини олдидаям, диний қонун қарши-сидаям гуноҳкор бўлишимни била туриб, суд қилмоқдасизлар, десангиз бас.

Федя. Лом-ним демайман.

Петрушин. Нима сабабдан?

Федя. Истамайман, вассалом. Менга бир нарсани айтинг: энг оғир ҳукмлари нимадан иборат бўлиши мумкин?

Петрушин. Сизга айтган эдим-ку, энг ёмони Сибирга сургун.

Федя. Яъни кимни сургун қилишади?

Петрушин. Сизниям, хотинингизниям.

Федя. Ҳукмларининг жўни-чи?

Петрушин. Черков олдида тавба қилдириш ва, албатта, иккинчи никоҳдан чиқариш.

Федя. Яъни улар мени қайтадан у аёл билан бирлаштирадилар, яъни унга мени қўшиб қўядилар, шундоғми?

Петрушин. Албатта, қонун-қоидада бори шу. Эй, сиз кўпам ташвишланаверманг. Утинаман, мен чизиб берган чизиқдан чиқманг. Тамом. Энг асоси, ортиқча гапга ўрин бўлмаслигида. Хўш, хулласи калом... *(Уларни ўраб олишган ва гапларига қулоқ солаётганларини пайқаб қо-*

лади.) Мен чарчадим, бир оз дам олай, суд маслаҳатчилари кенгашларини тугатгунларича, сизам ҳордиқ чиқариб олинг. Энг асоси — дадил бўлиш.

Федя. Булардан бошқача ҳукмга ўрин йўқ денг? Петрушин (кетатуриб). Бошқачаси бўлмайди.

ИҶҚИЗИНЧИ ҲОЛАТ

Ушалар, Петрушинсиз. Суд ходими киради.

Суд ходими. Утинглар, ўтинглар, коридорни банд қилманглар.

Федя. Мана, ҳозир. (Тўппончани олади ва кўкрагига қадаб ўқ узади. Булутдай учади. Ҳамма унинг бошига йиғилади.) Ҳечқиси йўқ, нишонга тегди чоғи. Лизани...

УНИНЧИ ҲОЛАТ

Томошабинлар, суд ходими ва суд қилинувчилар, гувоҳга чақирганлар ҳамма эшикларни оча чиқишади. Биринчи бўлиб Лиза, сўнгра Маша, Каренин, Иван Петрович ва князь Абрезковлар пайдо бўлишади.

Лиза. Федя, нима қилиб қўйдинг? Нима учун?

Федя. Мени кечир, ўзга йўлни... Мушкулингни бошқача осон этиш иложини тополмадим... Сен туфайли эмас... Шундай яқун ўзимга маъқул. Ахир, мен аллақачонлар... тайёр...

Лиза. Сен яшайсан.

Унинг бошида эгилган доктор кўкрагига қулоқ солади.

Федя. Докторсизам менга маълум... Виктор, алвидо. Маша кечикди-я... (Йиғлайди.) Қандоқ яхши. Қандоқ яхши... (Узилади.)

Парда

ЭКРАН

ОППОҚ ТОНГ ҚУШИҒИ

Киносценарий

Киши хаёлини зумрад баҳорнинг тансиқ чиройига ўрагувчи куй — «Ўрик гуллаганда...» ашуласи камалак ранглари каби таралар, борлиқни завққа чулғар эди...

Қўшиқ оппоқ тонгда эркаланмиш Тошкент ва Самарқандни, Олой тизма тоғлари этагида кўкрак керган беқиёс Фарғона водийсини, сув десанг шарбат тутгувчи боғу роғларни, ёр ва диёр кокилини ювган Аму билан Сир соҳилларини кезар, «бахтнинг бор...» деб эсар эди...

* * *

Тонг отмоқда... Оппоқ тонг... Зилол бўшлиқларга кенг қулоч ёйган, шивалаб ўтган тунги ёмғирдан сўнг келинчакдек ҳарир либос кийиб ясанган, қоқ ўртасидан темир йўл кесиб ўтган кўм-кўк водийда бир туп ўрик оппоқ гуллаган. Кўкламнинг майин шабадаси унинг шохларини безоргина тебратади, эркалайди, ҳаммаёқда — сабз чечаклар водийсида ҳам, баҳор элчилари — турналар ҳалқа солиб учмиш кўкда ҳам дилбар ҳаёт куйи янграйди.

Бироқ бу манзара — турналарнинг «қурр... қурр» суҳбати, водийдаги осийишта ҳаёт нафаси тезоблик билан ҳансираб елган парвознинг қўққисдан ҳозир бўлиши, чинқириб олға интилиши, вагонлар лентасининг қарсиллаб чопиши билан алмашади.

Паровоз шамоли ўрик шохларини бир-бирига уради, гулларни тўзғитади. Уларнинг бир гужғони поезд думидаги вагон деразаси ёнида сукут сақлаб келаётган эркак билан аёл юз-кўзларига келиб урилади.

Вагон деразаси ёнида турган ўрта бўйли, жуссаси пишиқ, қараши мулойим, пешонаси кенг, ярим ҳарбий кийими қадди-қоматига ярашиб тушган одам қўлига илинган бир гужум ўрик гулига тикилганича:

— Зеро... кўклам нафаси... Ильич танасидаги губорни олиб кетса. Нодира ая?!— дейди-да, қаршисидаги 45-50 ёшлар чамасидаги баланд бўйли, юлдузи иссиққина аёлга савол назарини тикади.

— Олиб кетсаям кетсин, кетмасаям, иним Комил-жон!— дея жавоб қайтаради қошлари чимирилган аёл ва чир айланиб орқада қолаётган кенгликларга тикилиб бо-ради.

Уртага яна жимлик чўкади. Вагон гилдиракларининг юрак уришига мутаносиб, «тақ-тақ» садоси босма маши-насининг ҳаракати билан алмашади.

Босмахона. Газета босилмоқда. Босма машиналари орасидан милт-милт ўтаётган шу ёзувлар қораси киши кўз-ларини қамаштиради. **Правда.** 14 марта 1923 года. **Известия.** От 14 марта 1923 года... «**Правительственное сообщение...**» «**Бюллетени о состоянии здоровья Владимира Ильича.**»

Ийрик, қадоқ бормоқлар бир томонидан, позик, барра бармоқлар иккинчи томондан газетани ушлаб ўзларини яқинлатадилар. Шу лавҳалар янада яққол кўринади:

«Правительственное сообщение о состоянии здоровья Председателя Совета Народных Коммиссаров Владимира Ильича Ульянова — Ленина.»

Энди биз ҳалиги бармоқ эгаларини кўрамиз. Босма машинаси ёнида турганлардан бири — кекса, мўйловдор ишчи, иккинчиси — унинг қўнғир соч шогирди. Устоз кўз-лариди ҳам, ирода, шогирдининг мовий кўзлари жиқ ёшда. Улар бутун борлиқни унутиб газетага берилганлар:

«Бюллетени о состоянии здоровья Владимира Ильича.»

* * *

Осмон денгизида карвон-карвон баҳор булутлари суза-ди. Кун хира. Эртами ё кечлигини билиб бўлмайди. Гум-бур-гумбур кўчган момақалди роқ, тимқора булутлар бағ-рини аҳён-аҳёнда тилиб чатнаган чақмоқ борлиққа даҳ-шат солгудай, Москванинг Қозон вокзали майдонида югу-риб бораётган хотин-халаж, чол ва навқиронларни ваҳима қучоғига отгудай.

Одамлар юришида, югуришида қандайдир безовталиқ ҳоким.

Барча газета витринаси атрофида олазарақ. Ҳалиги чопганлар ҳам ўзини шу тўдага урмоқда?..

Вокзалнинг шаҳарга очилган даричасидан елкасида хуржун кўтарганича бизнинг ўрта бўйли танишимиз Ко-мил Рустамов ҳам рўмолига ўраган тугунни бағрига бос-ганича унинг орқасидан чиқиб келган Нодира ая кўрина-дилар. Улар ҳам майдондаги вазият гирдобиди бир лаҳза

ҳайрон бўлиб турадилар-да, бир-бирларига маънодор қараб олганларича, витрина томон юрадилар.

* * *

Оломон орасида қолиб кетган деҳқон кийимидаги мўйсафид тоқатсизланади:

— Ҳой, ичларингда биронта саводхон борми? Овоз чиқарсаларинг-чи, баччағарлар?!.

— Анавуни кўринг,— дейди бир аёл ўз-ўзига.— Ҳой, дароз, четга ўт!

* * *

Кўзлар, турли ранг ва бичиқдаги, турли маъно ва ёшдаги кўзлар бир нуқтага қадалган. Аксариятида жиддият, ирода, лекин унда-мунда заҳар истеҳзо ўйнаган кўзлар ҳам учраб қолади.

* * *

Хуржун билан тугун бир четда қолиб кетган. Эгалари эса оломон орасини куч-ла ёриб, витрина сари бормоқдалар. Уларнинг кўзлари шу ёзувлар билан учрашганда таққа тўхтайдилар:

«Бюллетени о состоянии здоровья Владимира Ильича:

За последние дни в состоянии здоровья Владимира Ильича произошло значительное ухудшение...»

Момақалди роқ гумбурайди. Чақмоқ кўзларни қамаштиради. Жала савалай бошлайди. Аммо ҳеч кимса ўз ўрнидан қўзғалмайди. Ҳали ҳам кўзлари бир нуқтада.

Мана танишларимиз кўзлари. Бюллетеннинг давомини биз бу икки кўздан ўқиймиз, овозларидан эшитамиз:

«Вновь появились признаки нарушения кровообращения, что повлекло за собой некоторое ослабление двигательных функций правой руки и правой ноги. Общее состояние Владимира Ильича удовлетворительное; температура — 37,1, пульс — 96, хорошего наполнения, без перебоев, сердце работает хорошо...»

Ҳар иккала кўз билан овоз ҳам шу жумлани, «... сердце работает хорошо» жумласини бир неча марта қайтариқайтара, биз оз тинчлангандай бўлиб, қатордан чиқадилар.

Нодира аянинг қўлидаги тугун бир оз уринган. Бир четидан кўриниб турган лолаларни ёмғир ювмоқда. У лолалар

ларни авайлаб ўраганича бағрига босади. Комил Рустамов хуржунини елкага олади. Сўнгра улар йўлга тушадилар.

* * *

Оҳиста, беозор қадам босганича хонага қирқ-қирқ беш ёшлар чамаси, оқ мағиздан келган, лўппигина аёл кириб келади. Бир даста тоғ лоласи унинг қўлида.

Бу — Горкидаги Ленин хонаси. Виждони пок барча кишиларга, бутун башариятга таниш, азиз, муқаддас хона. Владимир Ильич чуқур креслога ўтирган уйқуга толган. Чап томон эгилган боши, қайроқдек пишиқ кафтида. Сократона пешона, бир оз сўлғин, лекин азалгидай нур ёғиб турган чеҳрасидан ирода, зако ёғдуси, буюк ва оддий инсоний қудрат тимсоли мужассам.

Владимир Ильичнинг тинч уйқусидан (нисбатан тинч, чунки у уйқуда ҳам фикр қиларди) мамнун аёл меҳр тўла кўзларини ундан узиб, хона тўрига ўтади-да, баҳор ва гўзаллик нишонларини гулдонга териш билан банд бўлади.

Айни лаҳзада, хонани тутган баҳор ҳидини сезган каби Владимир Ильич қовоқларидан уйқу кўтарилади. У вазиятини ўзгартирмасдан гулдон билан машғул аёлнинг эҳтиёткорона ҳаракатларини, қип-қизил лолаларни енгил табассум-ла кузатганича:

— Евдокия Ивановна! — дейди-ю, ҳамхонасининг ташвиш ва афсусига, «аттанг, оромини буздим» каби ҳолатига барҳам бермоқчи бўлиб давом этади. — Йўқ... мириқиб ухладим. Айтинг-чи, бу гуллар қайбир ўлканинг элчиси?

— Туркистондан, Владимир Ильич.

— Туркистон!.. — ўзи билан ўзи суҳбатлашади. — Автономия?! Менимча, масала ниҳоятда муҳим. Фақат республика! Тенг ҳуқуқли республикалар Иттифоқи... Ҳм... — жонланиб кетиб қаршисидаги аёлга мурожаат қилади: — Евдокия Ивановна, азизим, бутун бир халқ саломини, баҳорини келтирганлар билан сўзлашилмаса... қуруқ кетсалар... бўлмас дейман?

— Владимир Ильич, мени ёш бола қилманг. Ҳеч кимни қўёлмайман.

— Тўғри, мутлақо тўғри. Профессор амри мен учун ҳам қонун. Тўғри... аммо Туркистондай узоқ жойдан келганлар кўнгли ўксиса — сиз хафа бўлмасангиз бўпти?!

— Владимир Ильич!

— Фақат икки оғиз... яна ихтиёр ўзингизда.

— Яхши. Аммо-лекийин айтиб қўяй: икки оғиздан ошмасин! — дея хона эшигини аста ёпа чиққан Евдокия Ивановнани кузата туриб кулиб юборади, бошини орқасига

ташлаб ильичона кулади-да, назарини, илиқ кўзларини жануб чечакларига қадайд.

Хона остонасида аланг-жаланг пайдо бўлган Евдокия Ивановна туркистонликларни ичкарига тезлаганича ўзини ташқарига олиб, эшик тирқишидан уларни кузатади: Владимир Ильич меҳмонларни меҳр билан қаршилайди, ёнгинасидан жой кўрсатади, меҳмонларнинг қўли кўксига-ю, қадди таъзимда: сўнгра улар мезбоннинг яқингинасидан ўрин оладилар. Владимир Ильич гоҳ бири, гоҳ иккинчиси томон эгилиб, тез-тез нималардир демоқда.

Энди андак тинчланган Евдокия Ивановна хона эшигини маҳкам ёганича, курсидан жой олади ва ўзининг одатий юмуши, пайпоқ тўқишга киришади.

* * *

Хона ичкарисидан Ленин берилиб, завқ қилиб суҳбатлашмоқда.

Хона ташқарисидан Евдокия Ивановна имсиз-димсиз пайпоқ тўқимоқда.

* * *

Шу орада оёқ учидан баланд бўйли, сочу соқоли оппоқ профессор кўринади. У Евдокия Ивановна сари яқинлашганича:

— Евдокия Ивановна?— дея ичкарига имлайди.

— Уйқуда,— деб бепарвогина жавоб қайтаради у.

— Соз!— деганича ҳалиги юришида орқасига бурилади.

* * *

— Келганларингиз жуда соз бўлган, Комил Рустамович, Нодира?.. — «Р» ҳарфини ғалати ифода этганича тўхтаб қолади.

— Нодира ая,— дея кўмакка келади Комил Рустамович.

— Аҳа... Нодира ая! Халқ оммаси ичида ҳар ҳолда биз денгиздан томчимиз, холос ва биз халқнинг кўнглидагини тўғри ифода қилсаккина идора қила биламиз.

— Владимир Ильич,— дейди Нодира ая,— Республикалар Иттифоқи, озод халқларнинг эркин Иттифоқи ҳақидаги ниятингиз халққа чунонам маъқулки...

— Айрим ўртоқларда бир оз шошмашарлик одати бор. Совет республикаларини «автономлаштириш» ғояси зарарли ғоя. Мустақил Совет миллий республикалари Россия Федерациясига кирмасдан, Россия билан бирга-

ликда янги давлат бўлиб, иттифоқ бўлиб, тенг ҳуқуқли республикалар федерацияси бўлиб бирлашадилар. Ўзимизни Украина ССР, Ўзбекистон ССР ва бошқалар билан тенг ҳуқуқли деб ҳисоблаймиз ва улар билан биргаликда ҳамда тенг ҳолда... тўла ихтиёрийлик асосида... янги иттифоққа, янги федерацияга кирамиз... Бизнинг социалистик Советлар республикамиз халқаро социализм машъали бўлиб яшнайд.

— Минг йил яшанг, Владимир Ильич,— дейди хурсанд ҳолда Комил Рустамович,— лекийин бир мулоҳазам бор. Бизда сиз айтган республикани идора қилиш қурбига етадигон давлат арбоблари йўқ ҳисоб.

— Мен ҳам ҳеч қачон давлатни бошқарган эмасман, лекин партия ва халқ бу ишни менга топшириб қўйди, бинобарин, мен буларнинг ишончини оқлашим лозим. Сизларга ҳам шундай қилишни тавсия этаман, бошқа йўл хато... Анвар пошшо йўқ бўлди. Уйлаймизки, қолган босмачиларни ҳам тез кунда тор-мор қиларсиз-да, ер-сув ислоҳотига киришарсиз?! Қимки биз билан бирга бўлмаса, у — бизга қаршидир.

— Албатта!— дейдилар бир вақтда Комил Рустамов билан Нодира ая.

Ҳа, бинобарин, сизни табриклайман,— дейди ярим ҳазил оҳангида Владимир Ильич Нодира аянинг қўлига-қўлини қўйганича.— Паранжи ташлаганингиз — менга чунонам маъқулки...

Ҳаммалари куладилар.

* * *

Ташқари. Евдокия Ивановна кўзларини уйқу босган. Қалава ипи ерда. Хона эшиги очилиб ўзларида йўқ шод Комил Рустамов билан Нодира ая чиқиб келишади. Комил Рустамов полдаги қалава ипни олиб ўрар экан, Евдокия Ивановна сесканиб уйғониб (қалаванинг учи унда эмасми) кетади ва «жим» дегандек бармоқларини лабларига босади.

— Хўп, хўп,— дейди нимовозда Комил Рустамов.— Ташаккур, Онахон, биз кетдик. Эҳтиёт қилинг!

Оёқ учида, лекин илдам юрадилар.

* * *

Уларнинг оёқ учидаги ҳаракати қарсиллаб учаётган от туёқлари билан алмашади. Танҳо сувори гўё парвоздаги

лочин. Атрофда эса кўклам. Зилол фазода пайдо бўлган булут ерга соя солади. Тоғ орасидан отилиб чиққан шамол ҳозиргина ҳукм сурган осойишталикни бузиб, дарахт гулларини, гиёҳларни тортқилаб узиб учиради-да, йўлидан кўндаланг чиққан қорабайирнинг кўзига уради.

Жонивор ҳурканидан ғоз туради.

Фарғона йигитларича кийинган навқирон сувори сал бўлмаса эгардан учиб кетар, ажал жарига қулар эди.

Бироқ у чавандозга хос шиддат ва чапдастлик билан отини йўлга солади. Афтидан, қорабайир кўп оғир йўлни босиб ўтган, лекин худди тонгдан, нурдан қочиб қутулмоқчи бўлиб устма-уст қамчи босаётган йигитнинг қистови билан олмосдек туёғидан ўт чақнатиб учиб боради.

* * *

Лак-лак отлар дуқури. Лолақизгалдўқ қирмизи гилам тўшаган далада қизил суворилар отряди елмоқда. Иттифоқо, Комил Рустамов қиличини яланғочлайдию аскарларини ҳужумга шайлайди.

* * *

Қуёш найзада. Саратон офтоби бутун борлиқни қовжиратган, гавдаси қорайиб кўринган саксовул шоҳларини истисно этганда, тимсариқ либосга ўраган. Бурама гармсел қум саҳросини бошига кўтаргудай. Гармсел Бухоро шербаччалари кийимидаги суворини қувлар, йўлдан чалғитмоқчи бўлгандек дағдаға солар. Ўз ниятида собит йигит эса найза каби олға интилган, қамчи устига қамчи босар туркман айғирига.

* * *

Қора терга тушган жангчининг юзи. У икки қўл, икки оёғи билан арқонга тирмашганича илгари силжимоқда. Арқоннинг тоғ чўққисига боғланган учида Комил Рустамов турипти. Унинг ўнг қўли жангчи томон чўзилган.

* * *

Мана яна бир сувори. Хоразм йигитлари тусида. Серғаб Аму тўлқинлари билан олишмоқда. Сўнгра қиргоқ, олтин куз қўйнида эркаланмиш қирлар, водийлар... Учқур от йигитга қанот беради.

Дағдағадор изғирин қизил суворилар йўлига банд солмоқчи бўлгандек ғалва қилар, юз-кўзларни очирмас, тикандек ботар. Шинель ёқаси жонларига оро кирган жангчилар ҳаракатда. Қор учқунлари Комил Рустамов бошига ёғилади.

Бутун жаҳон қорда. Урик гулини эслатувчи лайлак-қор гирдобидан қутулмоқчи бўлгандек елаётган суворининг — Фарғона йигитининг бор диққати илон изидек ўрмалаган йўлда... Йўлда эса, ҳаммаёқда оғир ҳарбнинг асорати: қоялар тагида, тоғ этагида, муз бағрини тилиб шариллаб оқаётган сой қирғоқларида мурдалар, чаппа ағдарилган оту аравалар, эгасиз қолган яроқ-аслаҳаларнинг хунук манзараси. Қошлари чимирилган йигит қон ҳидини сезиб кишнай бошлаган қорабайирини зўр-базўр идора этганича Темур дарвозасига яқинлашар экан, баҳайбат қоя остида ўзидан кўз олмай оёққа босган, қошу киприкларига қор қўнган бир гуруҳ қуролли кишиларга дуч келиб, отидан сакраб тушади-да, қўлини кўксига қўйгани ҳолда тиз чўкади:

— Мардонбекни истайман!

— Гапир!..— дейди бек. Бу — инглиз ҳарбий либоси устидан почанўстин кийган, бошида чақмоқ телпак, узун бўйли, қорамағиз, қирғийбурун, мўйлов-мурти ва тикандек ўткир қора кўзлари ўзига ярашиб тушган 35 ёшлар чамасидаги киши эди.

— Бек ака, Фарғонадаги йигитларингиз худо йўлида қурбон бўлдилар...

— Нима! Ҳали-я?!

Мардонбекнинг кўзлари қинидан отилиб кетгудай. Бекнинг ҳамроҳлари ҳам ғазаб, даҳшат ичра саросимада.

Чуқур сукунат. Сувори йигит вазиятини ўзгартмасдан, бургут кўзларини бекка қадаб, бош имоси билан «ҳа» жавобини беради.

Шу орада Бухоро амири шербаччалари кийимида иккинчи отлиқ етиб келади. У ҳам гам тўла кўзларини ерга текиб:

— Бек...— ўпкаси тўлиб, бекнинг салобатидан эсанкираб сўзини давом этгиролмайдн...

Лекин дийдаси қаттиқ бек ва унинг васиқаси йўқ яқинлари учун масала аён. Бу оғир жимликни изма-из етиб желган хоразмлик сувори бузади:

— Яшулли, Хоразмдаги йигитларингиз олдо-таоло йўлида...

— Бас!.. Шермат!

— Лаббай, бегим?!

Бошидан нотинч фикрлар ғизиллаб кечаётган Мардонбек ўз-ўзига сўзлайди: «Бу даҳшатли хабарни гумдон этиш лозим. Сир оламан, аммо сир бермайман...» сўнгра, қаршисида иззат-икром билан таъзим қилиб турган мошранг кўзли Шерматга қараб дейди:— Бизга хунук хабар келтирган бу жувонмаргларнинг (ҳануз тиз чўкиб, таъзим вазиятида турган йигитларга ишора қилади) хомкаллаларини таналаридан жудо қил...

Мардонбек кескин бурилиб, қоя чўққиси томон илдам қадам босади. Ёнидагилар ҳам унга эргашадилар.

* * *

Қоя сари кўтарилаётган кишилар оёғи остида кўчган майда тошларнинг шалдираб пастга оқиши, қор кўмиб улгурмаган тошлоқ йўлдан тарсиллаб елаётган от туёқлари билан алмашади: отилган ўқдек учиб бораётган икки суворининг бор диққати олға, узоқ-узоқларга қадалган, важоҳатлари шамол каби нотинч.

Чавандозлар хаёли, назари интилган ерда, катта қоя панасида жойлашган комиссар Комил Рустамовнинг қароргоҳида ҳам тинчлик йўқ. У бўлинмаларда қимирлаши мумкин бўлган командирларни, коммунистларни тўплаб сўнгги жанг ҳақида кенгашмоқда:

— Дўстларим, вазият оғир, Мардонбек бизни янчиб ташлаб, республикамизнинг юрағи Самарқандни эгаллаш учун...— Комил Рустамов бир лаҳза сукут қилиб, атрофдагиларни кўздан кечиради. Назари ёш жангчининг чақнаб турган кўзларига тушгандан сўнг, сўзларининг таъсиридан мамнун бўлиб давом этади.— Эндиги жанг тақдирини куч эмас, ирода ҳал қилади... Қўмондонга чопар кетди, балки ёрдам етиб келса?!

Шу сўзлар билан бир вақтда ноғора, карнай овози ҳам-маёқни бузиб юборгудек янграйди. Мурдалар устида пастлаб учган қузғунлар осмонга «гурра» кўтариладилар.

Ҳали Комил Рустамовнинг кўзига чалинган ёш жангчи кийикдек сакраб қоянинг устига чиқади-да; қарши томонга қараб:

— Бошланди!— дейди.

— Ҳа, бошланди,— дея такрорлайди қояга чиққан комиссар ҳам ғазаб ўтида ёнган кўзларини душман то-

монга қадаб. Сўнгра атрофини ўраб турган йўлдошларига мурожаат қилади:

— Ҳар ким ўз ўрнини...

Шу вақт Комил Рустамовнинг кўзи Самарқанд йўлидан елиб келаётган икки суворига тушади. Унинг юзида ташвиш аломатлари янада зўраяди, ранги оқаради.

Комиссар тутдек тўкилаётган жангчиларини, «оллоҳу акбар» садоси билан селдек босиб келаётган босмачиларни кўздан ўтказар экан, фикридан шу сўзлар кечади: «Демак, мадад келмайди...»

* * *

Мардонбек бир гуруҳ одамлари билан қарши қоянинг устида. Карнай ва ноғора садоси остида даста-даста бўлиб ҳужумга ўтаётган отлиқларини кузатиб, жанг нашъасидан маст ҳолда ҳалиги хунук хабарни унутган кишидай сўзлайди:

— Ажиб каромат. Темур дарвозасидаги жанг бугун бизга соҳибқирон Амир Темур мамлакатининг кекса пойтахти Самарқандга йўл очмоқда...

Бек дурбин билан қарши лагерни кузатаркан, бир нуқтага тикилиб нимовоз билан дейди:

— Хўш, Комил, қалайсан энди?! Етар дейман менга берган азобларинг... ҳатто ҳалолимни ҳам маслакдош қилиб олдинг... Кулингни кўкка совураман бугун.— Сўнгра, қуриб кетган ҳалқумидан тикандек овоз чиқариб фармон беради:— Қиличбек, олдинги сафларга етиб боришг, Комил Рустам ўглини тириклай, албатта, тириклай қўлга олиб, итдек судраб ҳузуримга келтирасиз?!

— Хўп бегим!— дея таъзим қилади ўрта ёшлардаги, чўққисоқоли чақчайган кўзларига мос тушган чайир киши.

— Худо ёр бўлсин!— дея Мардонбек яна дурбин солади.

Қарши қоянинг устидаги Комил Рустамов ҳолати нотинч, жанг майдонини кузатмоқда.

Босмачилар «оллоҳу акбар» садоси-ла кўчмоқдалар. Бир гуруҳ қизил суворилар уларнинг қоқ биқинидан ёриб кириб қилич солишмоқда.

* * *

Шу кузатишлар хаёлини банд айлаган Комил Рустамов йўлдаги отлиқларнинг етиб келганини ҳам сезмай қолади.

Улар қоянинг остига келиб, лип этиб отдан тушадилар: бири жангчи, иккинчиси эса аёл.

Аёл комиссарга мурожаат қилмоқчи бўлган ҳамроҳини ҳам, юраги отилиб кетгудай хурсанд ёш жангчини ҳам «жим» деган ишора билан тўхтатиб, илдамгина қояга чиқади.

Шу фурсатда душман ҳамласи янада кучаяди. Олдинги сафдаги қизил аскарлар тўдасида саросима пайдо бўлиб, чекинниш кайфияти сезилмоқда.

Комил Рустамов ялт этиб ёнида салом бериб турган хушбичим, йигирма беш-ўттиз баҳорни кечирган, қора атлас кўйлак устидан бостириб кийган ҳарбий чарм курткаси, тивит рўмоли орасидан кўриниб турган алвонранг пешонабоғи ўзига ярашиб тушган аёлга қарайди.

Комиссар негадир беҳад хурсанд бўлиб кетади, бояги умидсиз ташвишлар аломати йўқола боради.

Қўмондон юборди,— дейди аёл.

— Қўмондон?— дея такрор сўраган Комил Рустамов ҳолатидаги ҳалиги шодланиш аломати негадир совуқ хабар ташвиши-ла алмашади. Унинг атрофидаги жангчилар ҳам тинчсизлана бошлайдилар.

Аёл Комил Рустамовдан, чурқ этмай оғзига тикилган жангчилардан кўзларини олиб қочмоқчи бўлгандай давом этади:

— Владимир Ильич...

Юраги ёрилаёзган Комил Рустамов гапни бўлади:

— Саломатмикан?!

Аёл тивит рўмолини бошидан олганича:

— Йўқ...— дейди.

Ўзини унутаёзган Комил Рустамов:

— «Йўқ» деганингиз нимаси?!

— Бугун вафот этиптилар!

— А?!

Қор тинмасдан қуюлади. Оғир ҳансираган Комил Рустамов боши яланг, кўзлари хонасидан, дили қишидан чиққундай сафдошларини беихтиёр бирин-кетин кузатади. Унинг назари жиқ ёшга тўлган аёл кўзларида, юзларида.

Аёл кўз олдида эса Союзлар уйи майдонидаги манзара жимир-жимир кечмоқда: қаҳратон қиш, лак-минг одам турнақатор тизилган; майдонда ёқилган гулханлар-да болалар, хотин-халажларни совуқдан сақлашга ожиз. Сўнг-ра Союзлар уйининг ички манзараси: баланд ясалган тобутда худди тирикдек, ҳозир ўрнидан туриб кетадигон кишидек Ленин ётибди. Бутун олам мотамда. Сўнг-ра Қизил майдон: лониллаб тобут кетмоқда...

Хаёл тугайди. Аёлнинг ёшли кўзлари бутун вужудлари

чуқур қайғуга ботган кишиларни,— қоя устидаги, қоя остидаги жангчиларни, от бўйнига ташланиб пиқ-пиқ йиғлашга тутинган ўзи билан бирга келмиш суворини кузатади.

— Қийин бўлди... Сабр, бардош керак...— дейди энди ўзини анча тутиб олган Комил Рустамов ва давом этади.— Бу даҳшатли хабарни оғир вақтда келтирдингиз, Гулчеҳра...— у жанг майдонига ишора қилади.— Аскарларим чекинмоқда. Қаттол...— бир оз сукут сақлагач.— Мардонбек...

— Нима!.. Мардон?!

— Ҳа, сизглим, ўша Мардонбек!

Гулчеҳра ички ҳаяжонининг юзига уришидан қўрқиб, кафтдек кўриниб турган жанг майдонини кузата бошлайди. Душман отличлари дастлабки галаба билан маст ҳолда олға интилмоқдалар. Қизил аскарлар ҳамон чекинмоқда. Лашкарларининг олдинги сафига шамолдек етиб келган Қиличбек қамчиси билан Комил Рустамовни кўрсатиб нималардир дер экан, унинг ёнида турган сарвқомат Гулчеҳрани кўради-ю, ҳангу манг қотади. Сўнгра секин, ўғринча, кўз қири билан орқасига, Мардонбек томон назар ташлайди.

Мардонбекнинг ҳам Дурбини Гулчеҳрага тушади. У бирдан оқариб-кўкариб кетади, қалтираган қўли ханжарининг дастасини синдиргудек. Атрофдагилар ҳайрон. Эшон либосидаги пахмоқ соқол, илонкўз, тўтибурун кимса ҳам кибр-ҳаво билан дурбинни қарши қояга тўғрилайди, унинг башарасида заҳар тўла истехзо пайдо бўлади. Эшон ёнидагиларга секин шивирлайди:

— Кофирлар қароргоҳида бегимнинг жуфти ҳалоллари — большовой Гулчеҳрахоним кўриниш бердилар...

Ҳануз икки кўзи дурбинга қадалган Мардонбек вужудидаги ғазаб ҳайрат аломатларига кўчади, қошлари чимиради. Дурбини ойнаси икки ҳалқага олган Комил Рустамовларнинг бошлари яланг, сукут, қайғу ҳоким. Мардонбек кўзларига ивонмайди. Дастрўмолчаси билан кўзларини, дурбин ойналарини шошилинич артади-да, яна тикилади. У ерда эса ҳали ҳам ўша вазият. Энди безовталана бошлаган Мардонбек дурбинини Гулчеҳрага тўғрилайди: қоянинг тепасида парвозга тайёр бургут каби Гулчеҳра турибди. Унинг шарқ тунидай қоп-қора кўзларида олов ёнмоқда. Чўрткесар ҳаракат билан бошидаги қизил пешонабоғини қўлига олганда, сочларини паришон этган изғириқ унинг қиёфасига янада сирли гўзаллик бахш этади.

Гулчеҳра қайғуга чўмган жангчиларни яна бир наза-

ридан ўтказадиди-да, санъатини, Ҳамза Ҳакимзоданинг оташин сўз ва созини синовдан ўтказмоқчи бўлгандек жанг майдонига ташлайди:

— Яша, шўро!..

Вазмин бошланган ашуланинг мардона сўзлари тоғтошлардан ошиб, бутун водийга таралади... Қоядаги жангчилар ҳушёр тортишади... Чекинаётган қизил аскарлар таққа тўхтаб қоладилар. Ҳолсиз, кўксидан қон силқиб ётган жангчи аста бош кўтариб, қўлида ҳилпираб турган қизил алвон билан ашула айтмиш аёлни кўради-да, бир лаҳза чеҳраси очилиб кетади.

— Дард кўрма, раҳмат... Гул...— дея шилқ тушиб жон беради.

«Оллоҳу акбар» садоси-ла бостириб келаётган душман тўдалари ҳам дабдурусдан янграган ашулага ҳайрон бўлиб, ўқ теккандек қотиб қоладилар. Ашуланинг оташин сўзлари денгиз тўлқинлари каби тобора зўраяр, дўстларнинг қалбида ишонч ва жасорат ўтини ёқар, душманларни ўлим ва даҳшат саросимасига солар...

* * *

Таъби ланж Мардонбек бесаранжом, йўлдошлари саросимада. Ҳаммасининг кўзида ғазаб чақини, Гулчеҳранинг ёнидаги Комил Рустамов эса босиқ, мағрур, меҳр тўла кўзларини чўғдек ёниб куйлаётган Гулчеҳрадан узмайди.

— Айт... севгилим, кўкрагингдаги бор ҳарорат билан айт... Кўзи юмилган Ильичимиз закосининг тантанаси учун айт!.. Асрлар жафосини енгиб озодликка эришган Ватан тақдири сенинг қўлингда,— сўнгра атрофидагиларга дейди.— Ҳар ким ўз ўрнини эгалласин!

Бу сўзлари тугар-тугамас, қора зулукдек отининг эгарига ўзини отади-да, қоя орқасида, пистирмада бетоқат турган сафдошларини жанг майдонига суради.

Комил Рустамов ёш жангчи ва бошқа отличлари билан ўз қисмларининг олдинги сафига етиб боради ва Гулчеҳрага яна бир улуғлаб қараб олиб, қиличини яланғочлаганича ўзини душман тўдасига уради. Шу замон бутун водийни қизил қўшин босиб кетгандек бўлади. Ҳаммаёқда «Ильич учун!», «Ленин учун!», «Ўлмайди!» садолари янграйди. Бу ҳужумдан душман кучлари саросимага туша бошлайдилар.

* * *

Мардонбек нафрат тўла кўзлари билан сўнгги марта Гулчеҳрага қарагач, лабини қонталаш қилиб тишлагани-

ча пастга, отига ташланади. Ўз йигитларини тўхтатишга интилади. Яқинда пайдо бўлган Қиличбекка Комил Рустамов томон имо-ишора қилиб, ўзи чекина бошлайди. Қиличбек ўқ теккан айиқдек оти билан бирга қулайди.

Ғалаба нашъасидан, Гулчеҳранинг мардни майдонга чақирувчи овозидан маст, қалбидаги дардининг зарбидан эил кетган Комил Рустамов ўз сафдошларидан анча ил-гариди, Мардонбек кетидан учиб бормоқда.

Унинг оти Қиличбекнинг арабий тулпори устидан учиб ўтиб, Мардонбек сари яқинлашар экан, Қиличбек тўсатдан от устида пайдо бўлади-да, рақибининг орқасидан қилич солишга ҳозирланади. Мана эгри ҳисор қиличи ҳа-вода, шу он Комил Рустамов бошига тушгудай...

Бу жанг лавҳасини кузатиб турган Гулчеҳранинг юзи-да ўзига қатъиятлик пайдо бўлди, янгроқ овози янада ға-забнок жаранглайди. Шу пайт яшиндек етиб келган ёш жангчи Қиличбекнинг шамширини учуриб юборади. Ундан кейинги жангчи эса айёрни эгарига қадар иккига ёриб ташлайди...

* * *

Гулчеҳра ўзида йўқ хурсанд. «Оллоҳу акбар» садолари сўнади. «Урр!», «Ильич!», «Ленин!» тўлқини ичида ноғора, карнай овози ҳам эшитилмай қолади. Кишнаганича ғоз турган отнинг туёқлари қўш ноғорани тилка-пора қилади.

Комил Рустамов жангчилардан мамнун. Мардонбек ранг-қути ўчиб, бир сиқим ватанфурушлари билан, тез-оқар Сангзорни кечиб ўтади-да чопқир қораёл самани бо-шини ясси тоғ сари буриб қамчи босади.

* * *

Нафаси ҳалқумига тикилган карнайчиларнинг айрим-лари карвайларини бошларига қалқон қилиб тиз чўкади-лар. Комил Рустамов улар орасидан елиб, Сангзорни ша-момдек босиб ўтар экан, муз ва сувнинг ўртасида эгардан учиб кетган жангчисига назари тушиб, бениҳоя қизишган тулпорининг бошини куч билан буради, ўзини сувга отади.

— Уқ?.. Санд, қаеринг?..— дея ташвиш билан ёш жанг-чини қўлтигидан кўтаради. Жангчи эса тузатиниб, бош имоси билан «йўқ, ярадор эмасман» деганича орқасига бурилиб, қўшиқ таралаётган қоя устидаги аёлнинг келба-тига тикилади.

«Яша, Шўро!» ашуласининг сўнгги пардалари янгра-моқда... Ғалабадан ўзида йўқ шод, лекин оғир руҳий кечин-

малар ғоят толдирган Гулчеҳра қора терга ботиб йиқил-
гандек қоя устида ўтириб қолади.

Бу ҳолатни кўриб турган Комил Рустамов қоя сари от
қўяди.

* * *

...Етиб келган Комил Рустамов унинг бошини секингина
тиззасига олганида, бу гўзалнинг қиёфаси худди булут
кўчиб юзи очилган, нури сочилган қуёш монанд эди. Гул-
чеҳра комиссарнинг чеккасидан оққан қонга ёпишган қўн-
ғир сочларини силаркан, кўзи талай олисдаги ясси тоғ йў-
лида кўтарилган тўзонга тушади:

— Тўзон?..

— Она тупроқ кўр қилгурлар тўзони!..

— Кўкка совурилсин!— у масъуд нигоҳини кўкка, қор
тўхтаб, тиниққан осмонда карвондек кўчаётган булутлар
томон олиб қочади.

Жимлик. Дунё жимлик қўйнида. Тоғ этагида қулоч ёз-
ган дарахт новдалари қор оғирлигини кўтаролмай эгилган.

Осмонда эса тўдасидан ажралган якка қузғун давра
қуриб парвоз этмоқда. У, бир фасл қанотларини тугади-да,
тош бўлиб ер томон оқади, қаёқдадир чағир кўзларига ча-
лингган қурбони сари ташланади.

* * *

...Барглари баргак чинорга елка қўйиб, қамчи ўйната-
ётган Мардонбекнинг тикандек ўткир қора кўзлари кимни-
дир таъқиб этмоқда.

— Хуш кўрдик, Нодира бегим!— дейди кўзида табас-
сум, тилида заҳар Мардонбек ўзга чинор остида ғужанак
қилиб боғланган аёл билан ўспиринга қарата.

Ҳорма, бек,— деб кинояли жавоб берди Нодира ая
ўз вазиятини ўзгартмасдан.— Азада базм ясаб қочмоқчи-
мисан?

Чорчинор майдончасидаги манзара. Чўққилари осмон
билан дилкаш тоғлар қўйнида қулоч ёзган мўъжазгина
Бойсун қишлоғининг пешонасидаги асрий чинорлар — Чор-
чинор барглари шовиллаб, шалдираб оқаётган булоқ сув-
лари юзида жимир-жимир ўйнайди.

Бироқ сада тагида югуриб хизмат қилаётган йигитлар
хатти-ҳаракати-да, ниманидир бетоқат кутаётган тўтибу-
рун эшон тўдаси-да, дамланган ошнинг муаттар ҳиди, жаз-
биз пишаётган кабоппинг антиқа дуди-да, хуллас, ҳамма
нарса унутилган. Мардонбекнинг бор диққати тиз чўкти-
рилган бир гуруҳ деҳқонлар қаватидаги Нодира аяда:

— Бировга ўлим тилагунча, ўзингга умр тила, мочағар! Ленин ҳузурига борганинг, ўзбек заифаларига большевиклар гапини уқтирганинг етмасмиди, отин ойи! Энди менга сабоқ бермоқчимсан?!

— Сени гўр тузатади?!

— Шермат!

Шермат бекнинг имоси билан чинор айрисига сиртмоқ ташлар экан, Мардонбек қарорини ўзгартади.

— Сочини кес, токи оломон сочи юлуқ деб тошбўрон қилсин!

— Номард,— дейди сачраб Нодира ая, бошини Шерматнинг чангалидан ажратиб олиб,—энди бағримга ҳам ханжарингни ур!

— Йўқ, бегим, заифалар билан жанг қилиш менга лужум эмас. Локийин, мана бунинг... исми шарифлари Азизмиди, мана бу газанданинг икки кўзини ўяман, чунки бу аскар бўлади!..

* * *

...Тоғ йўли. Деҳқон кийимидаги кекса отга қамчи босмоқда. Сўнгра у орқасига қайрилиб «тезроқ», «шошилинглр» ҳаракатини қилади. Унинг орқасида эса, ўз йигитлари олдида, Комил Рустамов учиб бормоқда.

* * *

— Бек?!

Мардонбек бу дағал овозга бурилган эди, эшон либосини улоқтириб, кифтида олтин погонли инглиз генерали формасида турган тўтибурунга дуч келди.

— Бу жаҳаннам Лондондаги Гайд-парки бўлмаганидек, ҳозирги пайт найрангбозликлар фурсати ҳам эмас! Тун қўнмасдан чегарадан ўтишимиз керак! Акс ҳолда...

— Хўш, нима акс ҳолда?.. Асир тушамиз демоқчимисиз?! Хунарингиз гоҳ худою расул, гоҳ ғамзаю усул эканда, генерал?!

Бек ғазаб билан гавдасини генерал томон ташлайди.

— Қаршингизда ким турганини унутманг, бек!

— Лаббай!.. Энди ўзингизга келдингиз, милорд, қочоқ бекни сариқ чақага ҳам олмайсиз, танаси бошқа дард билмас!

— Нафасингни ўчир, ҳайвон!— деб ғазабидан қалтирган генерал шартта тўппончасини қўлига олади.— Итдай отиб ташлайман!

— Ҳа-а-а балли, генерал, қочоқ бўларман, локийин сендек маймунларга тиз чўкмайман,— дейди-да, бек бир

тегиб генералнинг қўлидаги тўппончасини учуриб юборадди. Ваҳимага тушган генерал ханжарини ишга солмоқчи бўлганида Мардонбек кекирдагига шундай мушт туширадики, тўтибурун ер қучиб қолади.

— Шермат! От келтир!— Бегининг фармонини бир зумда адо этган Шерматга яна буюради:

— Туг генерал жанобларига...— Шошиб-пишиб отга минаётган генералга эса киноя билан дейди:

— Тортган азиятлари учун узр, генерал, тўрт томонингиз қибла!

— I shall go to the four sides?

— Yes!— дарғазаб ҳолда от сағрисиغا қамчи тортади...

— Қизил аскарлар формаси кийилсин,— дейди Мардонбек, бу воқеани ҳайрат ва таҳсин билан кузатиб турган ҳамроҳларига ва ўзи ҳам устки либосини еча бошлайди... Сўнгра асирларни эсга олиб,— Нодира бегим, биз қайтуғунимизча кутарсиз деган умиддамиз. "Болта тушгунча, кунда дам олур. Шермат, беш нафар йигитни қолдир!— у фикри паришон бўлиб ўйга толади ва хаёл аралаш ўз овозини эшитади.

«...Бир ёстиққа бош қўйган заифанинг... Заифанинг сайроқ овози билан бизни тилка-пора қилиб ташлади... Даҳшатли тўлқин эдик... бир тўда қочоқмиз... кўргулик. Иккисини ҳам ёстигини қуритмасдан кетмайман, асло!»

Мардонбекнинг ғазаби ва ваҳима тўла кўзлари яна чақнаган, Нодира аяга ва унинг қиличдек тикилган ўғлига тушар экан, бирдан уйқудан уйғонган кишидек ҳушёр тортади. Икки ҳатлаб саманига минади-да, ҳеч сўз демасдан от човига аччиқ қамчи босади. Бу кескин ҳаракатдан таажужбга тушган ҳамроҳлари ҳам ноилож отланадилар.

* * *

Узоқлашаётган отлар дукурини тавшиш-ла кузатмиш Нодира ая қалбан нечукдир фожиани сезгандай. У бор мажolini жамғарганича арқонни бўшатишга интиладию тоза кучдан толиб ҳолсизланади.

Ҳаммаёқда сукунат. Деҳқонларнинг баъзилари пинакда, қайбирлари ғазаб-нафрат тўла кўзларини Мардонбек соқчиларига қадаганлар.

Соқчилар вазияти ҳам ўзгача, қўлда қуролу дилда ваҳима: кўзлар олазарак, аланг-жаланг.

Қош қорайиб келмоқда. Нодира ая боғланган чинор айрисиди шам милтиллар. Одамлар қораси ғира-шира кўзга чалинар.

Тўсатдан, деҳқонларнинг ҳам, соқчиларнинг ҳам бор-йўғи диққатга айланади. Нодира ая ҳам кўзларини катта очади: учқур отлар туёғидан чиққан садо қишлоқ йўлини бошига кўтариб улар томон яқинлашмоқда эди.

Чорчинор тагидагилар бу ҳодисанинг маъносини англаб улгурганлари ҳам йўқ эдики, кекса деҳқон ва Қомил Рустамов бошлиқ қизил суворилар отряди пайдо бўлади.

* * *

Ҳалигина тиз чўкиб турган қишлоқ аҳли ўзларини озод сезиб, Нодира ая билан Азизни бўшатиш тараддудига тушадилар, баъзилари эса, сичқон ини минг танга ҳаракати-га тушиб қолган Мардонбек соқчиларини қўлдан чиқармаслик чорасини кўришга интиладилар.

* * *

Комиссар узангидан оёқ узар экан, буйруқ беради:

— Йўллар текширилсин!

Тўрт нафар жангчи икки томон елади. Чорчинор саҳнидаги тартибсизликларни кўздан кечирав экан, комиссарнинг дилидан шулар ўтарди: деҳқонлар ҳақ, Мардонбек шу ерда бўлган, чегарадан ўтишга шошилмоқда.

— Уртоқ комиссар, бу ерда одамлар бор!

Жангчининг овозини эшитгач, комиссар чинор остига югураркан, қаршисидан одамлар орасини ёриб Нодира ая унга яқинлашди.

— Нодира ая, Азиз!..

— Шошил, Мардонбек мудҳиш ният қастида!— дейди оғир нафас олиб Нодира ая. Комиссар диққати кўйлагининг энгини йиртиб онасининг арқон қирққан қўлини боғлаётган Азизда эди.

— Уртоқ комиссар,— дейди йўлни кузатиб қайтган икки отликнинг бири,— чегара йўлида якка от изи!

— Якка от?— дея сўрайди комиссар таажжубга тушиб,— чегара йўлида?!

— Уртоқ комиссар,— дея гапни бўлади бизга таниш ёш жангчи Саид,— душман Самарқанд йўлига от солипти.

— Ажаб Мардонбек яна қандай найранг кўрсатмоқчи?..— дейди Қомил Рустамов Мардонбек соқчиларини ушлаб келаётган қишлоқ аҳлини назардан ўтказар экан, ва сўнгра буйруқ беради.— Отларнинг, кетдик!

Комиссар сакраб отининг эгарига чиқади.

— Отлар бениҳоя чарчашган, болам, йўл оғир, қаклик

зўрға юрадиган излардан кетилади, балки,— дейди новча бўйли кекса деҳқон.

— «Балки»га ўрин йўқ. Раҳмат ота, фурсатни бой бе-риш — жиноят,— дея Комил Рустамов жангчиларини кўз-дан кечирар экан, кўнгли бўшашиброқ кетади. Ҳалқумига бир нарса тиқилгандек, сўзломмай қолади. Оғир вазиятда бир лаҳза жим қолган комиссарнинг назари чинор айриси-га ўрнатилган ярти шамга тушади. Унинг хира ёғдуси чи-нор шохининг бир парча пўстлогини қип-қизил чўғ қилиб, ўт чиқиш ҳолатига келтирган эди.

Комиссар шартта тўппончасини олиб ўқ узади. Шам-нинг оловини ўчирган ўқ овози тоғлар орасида жом чалган-дек акс-садо берди. Комил Рустамов сафдошларига тик қараб дейди:

— Яна бир оз фурсат ўтса, бу бир дона шамнинг хира олови шундай азамат чинорга ўт қўяр экан... Ҳар зум га-нимат!— Отини ниқтайди.

Руҳлари тетиклашган қизил отлиқлар комиссар изидан елиб кетадилар.

* * *

Тун. Нотинч булутлар орасидан аҳён-аҳёнда кўринган тўлин ойнинг нурлари Самарқанд минораларини ёритади, шаҳар ҳуснига-ҳусн қўшади.

Самарқанд вайроналари устида Мардонбек тўдаси пай-до бўлади. Улар отларининг жиловини тортиб, тун қўйнида жимжит ётган шаҳарни кузатадилар.

Узоқдан, шаҳарнинг бир чеккасида, «Ушшоқ» нафис хониш қилинар, майин овоз гўё меҳнат аҳли тинчлигига мадҳия ва уни бузишга интилувчиларга марсиядек эшити-лар эди...

Мардонбек қаҳр билан саманининг биқинига узангини қадайд. Озор чеккан жоңивор ҳориганини ҳам унутиб. қоронғиликка шўнғиб кўздан йўқолади.

* * *

Булут орасидан чиққан ой ҳали-замон босмачилар тур-ган тепаликни сутдек ёритади. Шу фурсатда Комил Руста-мов отряди ҳам шамолдек елиб келади.

— Ажаб, Мардонбек Шоҳизинда томон йўл олмоқда,— дейди комиссар.

— Шоҳизинда?!— сачраб такрорлайди ёш жангчи ва ашулага қулоқ солиб, дейди:— Гулчеҳра ая!

Комиссар ялт этиб жангчининг кўзига қарайди. Унинг ой нурида чақнаб турган ҳаяжонли чеҳрасида муаммонинг калитини топгандек, жадал от қўяди!

* * *

Ойнинг хира нурлари гоҳ Мардонбекнинг қон босган кўзларига тушар, гоҳ олдинга интилаётган Комил Рустамовнинг жиддий юзини ёритар, гоҳ икки кўзи жиқ ёшга тўлган ёш жангчининг йўлига пойандоз бўлади.

Босмачилар тўдаси катта садали ҳовли девори тагида таққа тўхтади. Мардонбек эгар устидан девор орқаси — ҳовлини назардан кечирди. Саданинг тагидаги шоҳсупада, чироқнинг нурида дуторга жўр бўлиб, «Ушшоқ»ни куйлаётган Гулчеҳрага кўзи тушар экан:

— Мени шу ерда кутинглар! — деб аста девордан ошадиди-да, икки ҳатлаб сада тагига етиб боради...

Мардонбек Гулчеҳранинг қошида, ширин ашула айтаётган севгили хотин ва ашаддий душманнинг чиройини биринчи бор кўрган ва умрбод видолашмоқчи бўлган киши ҳолатида қотиб қолади. Унинг кўзида ўт, хаёлида шу сўзлар кезади: «Бу ашула Комилни кутмоқда... севади... Улимдан хўрлик ёмон... Комил..»

* * *

Комил Рустамов отряди изма-из тор кўчадан бўрондек учмоқда. Комиссар ва ўзга қизил аскарлар бирдан, сўзсиз, қиличларини яланғочлайдилар...

* * *

...Ўзини бутунлай унутиб, Гулчеҳрани бошдан-оёқ кузатар, унинг қаватида ширин уйқуда ётган 5-6 яшарли бугдой мағиз қизалоққа суқланиб-суқланиб боқар экан, Мардонбекнинг назари ёстиқнинг ёнидаги китобнинг муқовасига келиб тўхтади.

«В. И. Ленин. Санъат ҳақида».

Бирдан ҳушёр тортган Мардонбек, кескин ҳаракат билан қўнжидан ханжарини олмоқчи бўлади. Шу кезнинг ўзида Гулчеҳра ҳам энтикиб ашулани тўхтатади. Боши узра турган Мардонбекни кўриб ҳайратда у: тушими, ўнги-ми?.. Дутори қўлидан тушади.

Гулчеҳранинг ажабсинган, қўрққан, лекин бари бир сеҳр тўла оҳу кўзлари билан учрашганда, Мардонбекнинг аъзо-

Йи бадани титраб, калавасини йўқотади. У қалтираган қўллари билан ҳангу манг Гулчеҳранинг бошини кўтариб, ўзига қаратар экан...

— Қизингни... қизингни уйғот! Тез бўл,— дейди у,— кетайлик энди, бу тупроқ мен учун ҳаром.

Шу чоғ ўзига келган Гулчеҳра унинг қўлидан сачраб қутулганича дейди:

— ...Мен учун ҳалол!

— Қўнглинг Комилда?!

— Чин инсон. Афсуски...

— Ёлғон! Мен кетсам?..

— Комилнинг жуфти ҳалоли бўласан, демоқчисиз, шундай эмасми?

— Жуфти ҳалоли? Комилнинг? Кўз очиб кўрган кишим-а?.. Дунёга ўт қалаш лозим бўлса-да, тайёрман, аммо сени...

— Тинч қўймайман, денг?

— Икки дунёдаям!

— Бас, етар масҳарабозлик! Биз икки соҳил, икки дунё кишисимиз. Мен сиздайлардан жирканаман.

— Жирканасан?!— Мардонбекнинг саросима назари яна «Ленин. Санъат ҳақида» китоби билан учрашар экан, унинг вазоҳати ваҳший тантана қобиғига киради.

— Ўлди-кетди, инонган тоғларинг?!

— Тирик... ўлмаган...

— Нима?!

— Комил ака, Нодира аямга ўхшаш асл кишилар ҳаёт экан, Ленин — ҳамиша тирик!

— ...Ҳаёт экан?.. Қачонгача... ҳаёт экан?!. Шундай дегин? Олдимга тушмайсанми?

— Ҳалиям мени билмайсиз... садқан одам...

— Уффф... кимсасиз бошим...

* * *

Кўчада тўполон кўтарилади. Босқинчилар саросимада. Комил Рустамовлар селдек босиб, уларни янчиб ташламоқда. Фақат Шермат:

— Бегим, қочинг! Комил...— дейишга улгуради, холос.

Мардонбек жони ҳалак. Этиги «ғарч» этиб дуторни босади. Қизалоғини бағрига олганча дейди:

— Кетдик! Туш олдимга!!

— Ноинсоф!— дея Гулчеҳра у томон отилади, шу чоғ гўдак чўчиб уйғонади. Бир лаҳзалик ҳайратни кечиргач, чинқириб йиғлайди.

* * *

Гўдак доди Қомил Рустамов қулоғида. У ўзини деворга ташлайди. Бола чинқирғи зўраяди, даҳшатга айланади. Қомил Рустамов сада тагидаги шоҳсупа сари шамолдек елади.

Мардонбек бола овозидан, додидан олазарак қочмоқда. Узини боғ қоронғисига олганича ғойиб бўлади.

Нихоят комиссар олдин, Нодира ая билан Азиз кейин Гулчеҳралар бошига етиб келадилар. Бу ерда эса ўзга ҳол...

* * *

Қон оқмиш она кўрагини пийпаслаб дод солаётган болани Нодира ая бағрига олар экан, Гулчеҳра чуқур изтироб тўла кўзларини оҳиста очади.

— Нафиса... Жон қизим... Қомил ака... Аяжон..

Булут орасидан чиққан ой кечани нурга тўлдирганди... Сутдек ойдин. Гулчеҳра Нодира ая қўлидаги қизнинг қошкўзини силаб, дейди:

— Она қизим... Тошнорак отанг... эсиз... орзуларимга етолмадим. Кўп, бир дунё ашула айтмоқ эзгу ниятим эди...

Комиссар, ўзини бутунлай унутган. Наҳотки, бу фожиянинг айбдори у бўлса!.. Йўқ... Гулчеҳранинг қайғу тўла кўзларида меҳр ўти йилтилламоқда.

— Боламсан-ку. Балки сени-да овозинг бўлар? Оқ сут билан киргандир!.. Қомилжон ака, кечиринг... Аяжон... Нафисани сизларга... топширдим... Зора кичик Гулчеҳра бўлиб, ўрнимни босса...

Она беозоргина мангулик уйқуга толади. Сукунат чўкади. Ёш жангчи Саид дутор синиқларини оҳистагина йиғиштиради... Азиз, елкасини учириб, «пиқ-пиқ» йиғлайди.

Нафиса — Гулчеҳранинг ҳеч кимса чидаши мумкин бўлмаган ноласи торгина ҳовлининг деворларидан ошиб, шаҳар осмонида айланади, Зарафшон тўлқинлари ила бирга оқеди...

* * *

...Кун энди кўтарилар экан, оғир мусибат мағрур бошларини хам этган Қомил Рустамов, сочи кесилган Нодира ая ва бир енги йўқ кўйлак кийган Азиз оғир-оғир босиб, Шоҳизинда мазористонидан чиқадилар. Отларини етаклаб Зарафшон томон йўл оладилар. Азиз етаклаган от устида эгар қошини маҳкам ушлаган Нафиса — Гулчеҳра кўринадди.

... Оталарнинг «юрган дарё, ўтирган бўйра» деган нақли бу ўринда айни муддао. Кузатганимиз воқеалардан сўнг, қаҳрамонларимизнинг тинчсиз ҳаётида кураш тарихининг янги саҳифалари бошланди.

Йўллар, йиллар силсиласидан мана шу лавҳалар келиб чиқади.

* * *

Ер ўлчовчи ҳакка ҳаракатда. Турли бичиқдаги пойабзаллар бир-бирини қувлайди, ерга ботади.

Бағри кенг далада ер тақсимоти бормоқда. Комил Рустамов юпун, ранглари синиқ, лекин руҳлари тетик деҳқонларга ер ўлчаб бериш билан банд. Пешона терини артар экан, кўзи узоқдаги кимсага тушади.

Жони бўғзига келган, мошранг кўзлари (тавба... бу Шермат-ку!..) қон кимса кетмони билан чегара қозиқларини уриб-синдириб келмоқда. Сўнгра кетмонини кўтарганича Комил Рустамовга ташланади.

— Бермайман!.. Сапча калланг қатигини чиқараман, калта дум!

— Бой,— дея Шерматнинг қўлидан кетмонини силтаб тортиб олади, новча бўйли Раҳмат ота,— кетмон ушлашни билмабсан! Дарвоқе, умрда қўлинг қадоқ бўлмаган,— дейди-да, кула бошлаган деҳқонларга бир қараганича, қулочкашлаб чегара аломати — тол қозиқ бошига кетмонини шундай туширадими, у пўрсиллаганича бўғзига қадар ерга ботади.— Қани, ҳолинг келса суғуриб боқ-чи?!

Кулиб турган Комил аканинг кўзларида мамнуният. Шермат оқаради, кўкаради.

Деҳқонлар қулфи дилларини очиб кулишади, Комил Рустамов ҳам қўшилишади, Шермат эса ермитти қозиқдек кичрайиб, (келиши фоз, кетиши бедана) қаҳқаҳа кулгидан, деҳқонлар важоҳатидан қўрқиб қочишга тутинади. Ўзи синдирган қозиқларга қоқилиб-суриниб қочмоқчи бўлади...

* * *

Комил Рустамов тоғ орасидан кетмоқда. Зулук отнинг бошини ўз ҳолига қўйган. Комил Рустамовнинг бор диққати қўлидаги бир парча қоғозда: кўз ўнгида, қулоқларида, атрофида Гулчеҳра овози, бир томчи сувдек онасиникига ўхшаш ширин товуши янграйди.

«Дадажон, меҳрибоним, бу деганларим, албатта, рус халқининг улуғворлигидан, меҳригиёсидан далолат. Устозларим айтишларига кўра, қизингиз Москвада, Чайковский консерваториясида таълим олишга муяссар бўлган биринчи ўзбек фарзанди эмиш. Тўғридирку-я, аммо қизингизга чунон қийин. Ҳаммаям Азиз ака каби бўлолмайди, албатта. У киши хирург гувоҳномаси билан Тошкентга жўнадилар. Мен-чи? Мендан сиз кутган ашулачи чиқишга инонмайман. Саидингиз билан суҳбатлашганимда бу шубҳаларим янада ошиб тушади... Онам қайда-ю, қизингиз қайда. Кўнглим гаш. Қўрқаман...»

Чақмоқ осмонни кесади. Сердағдаға булут борлиқни ўраган, жала қуя бошлайди.

Тоғ дараси гумбурлаб, якка чавандозни асов отларда қувиб келаётган бир гуруҳ отлиқлар кўринади. Улар қора булутдай оқиб боришади, олдиларидаги отлиқни арқон солиб қулатадилар ва ўзларини отдан ташлаб, бошвоқ узган ёввойи буқалардай, унга ташланадилар, қулочкашлаб туширадилар.

— Мақтанма ғоз, ҳунаринг оз!

Аъзойи баданидан лой аралаш қон оқаётган Комил Рустамов бу кўрс овоз томон кўз ташлар экан, қаршисида турган Мардонбекни кўради. У тошдек гавдасини куч билан Мардонбек томон ташлаган замоноқ, қаттол ўқ узади. Комил Рустамов юзтубан йиқилади...

Мардонбек унинг тепасида турибди, кўзида тантана қувончи:

— Колхоз тузадиган сенмисан, Комил фирқа!..— дейди-да, иккинчи ўқни узади.

Мардонбеклар тўдаси қон ҳидини сезиб кишнаган отларига пошналарини беомон қадайдилар.

От туёқларидан сачраган лой парчалари ёмғир юваётган қоғоз устига — Комил Рустамов қўлидан тушиб қолган Гулчеҳра мактубига чапланади...

* * *

Шифохона коридори. Нодира ая, Раҳмат ота, яна бирикки қария ҳаяжон ичда. Ҳамширалар югуриб юришибди. Нодира ая дейди:

— Азиз... уддасидан чиқармикан?

Атрофдагилар бош ҳаракати билан, маънодор далда берадилар.

Азиз операция хонасида. Уни врачлар, ҳамширалар ўраб олган. Қсра терга тушиб, операция қилаётган Азиз-

нинг ҳорғин юзи, бир нуқтага тикилган тийрак кўзларини кўрамиз. Унинг қўллари аниқ ҳаракат қилади.

* * *

Коридор. Операция хонасидан чиққан ҳамшира Нодира аянинг савол назарига жавоб бериб, унинг қулоғига нималарнидир шипшиганича югура кетади.

Нодира ая Раҳмат отага, атрофдагиларга тасалли беради.

— Хайрият. Уқ юрагининг ёнгинасидан ўтган эмиш.

Раҳмат ота:

— А?!

* * *

Операция хонаси. Юзидаги маскасини ҳамшира ечиб олаётган Азизнинг чарчоқ, лекин мамнуният ўти ёнган юз-кўзи кўринади.

* * *

Касалхона дарвозаси. Қор гупиллаб ёғмоқда. Қўлла-рида тугунчалар кўтарган бир тўда деҳқонлар, Раҳмат ота ҳам қоровулдан ичкарига киришни илтимос қилиб туришипти.

— Ҳой, гапга тушунасизларми? Бу ерда ҳам овқат бор... Йўқ... киритолмайман...

* * *

Касалхона коридорида шахдам одим босган Азиз палата эшигини очади-ю, худди биров кўкрагидан итарган каби таққа тўхтайти.

Палата. Юзлари, кўкраклари бинт билан боғланган Комил Рустамов каравотда ётибди. Ёнида унга меҳр билан тикилган Нодира ая ва яна бир эркак. Улар нималар тўғрисидадир секин сўзлашмоқдалар.

Азиз орқасига тисланар экан, ўзини ҳамширага, қўлида нелардир ушлаган қора соч, қоракўз қизга уриб олади:

— Лутфан кечиринг?

— Марҳамат,— қиз палатани кўрсатганича давом этади.— Дори ичишлари керак.

— Бир оздан, сўнг. Меҳмон бор.

— Ким?

— Ранс, Йўлдош ота.

— Йўлдош ота Охунбобоев?

— Ҳа, президентимиз.

Иккисининг ҳам илиқ назари ичкарида. Шу чоғ Нодира ая билан Йўлдош Охунбобоев ўринларидан қўзғалиб, ташқари томон йўл оладилар. Палата остонасида ҳалигилар билан учрашганда, Йўлдош Охунбобоев ўзига қизиқсиниб тикилган ҳамширанинг бошларини силайди, Азиз қулоғига бир-икки сўз шипшитади-да, Нодира ая кетидан йўлида давом этади.

Ҳамшира турган ерида қотган, кўзлари коридор ёқа-лаб узоқламиш Раисда. Қизнинг ҳолатига мийиғида кулиб қўйган Азиз унинг қўлидаги дориларни ола палатага кириб боради.

Комил Рустамов тимқора кўзларини шифтга тиккан. Шифтда эса ўз ини атрофидаги бир жуфай қалдирғоч «чуғур-чуғур» сайраш билан банд. Комил Рустамов кўзлари қалдирғочларга тушганда алланечук қувониб кетади, баҳор элчисидан шодланади.

— Қалдирғоч! Баҳор! Шунча узоқ ётдимми?.. Ҳа, Азизжон, бўз йигит, ўзинг ҳам фаранг шифокор бўпсан-да,— дейди Комил ака.

— Минг бир жонингиз бор экан, амак...

— Мени тезроқ тузат, дардингни олай. Гулчеҳрадан хабар олишим керак.— Гулчеҳранинг номини эшитганда Азиз лоп этиб ёнади.— Ҳа, айтгандай, Гулчеҳрага ёз! Тошкентда опера ва балет театри, консерватория, хореография билим юрти ташкил қилинишини билдир! Хурсанд бўлади.

— Хўп, ўртоқ нарком,— дейди ҳазилнамо оҳангда ва жиддий тарзда давом этади.— Энди ухланг, толиқасиз...

Азиз палата деразаси ёнига яқинлашиб, уни ёпмоқчи эди, кўзига пастда, кенг чорси майдонда якка турган кимсаннинг гавдаси чалинади. У, Азизни кўриши билан «кирсам ижозатми?» дегандек ҳаракат қилади. Бу — Раҳмат ота. Азиз қўли билан «мумкин эмас, уйқуда» жавобини берганича, деразани ёпмоқчи бўлади. Буни сезиб қолган қалдирғочлар тинчсизланадилар, ўзларини дераза томон урадилар.

— Азизжон,— дейди бу ҳолатни кўриб ётган Комил Рустамов,— деразани очиб қўй. Озор чекмасинлар.

* * *

Қандайдир шов-шув овоз Комил Рустамовни уйқудан уйғотиб юборади. У, бир лаҳза қулоқ солади-да, ўрнидаё қўзғалади: каравотга таяниб, деворга суяниб, хона деразаси ёнига етиб борар экан, чорси майдондаги гиж-гиж тумонатдан кўзи қамашгудай.

...Афтидан мажлис тугаш олдида. Йўлдош Охунбобоев ёнида турган Нодира аянинг олов сўзларини майдон тўла халқ ҳаяжон билан тингламоқда. Майдон ўртасида ловиллаб ёнаётган гулханга исқирт паранжиларини улоқтираётган хотинларга қарата:

«Дугоналарим, сингилжонларим,— дерди жангчи қиёфасидаги Нодира ая,— зулмат чимматини йўқотинглар! Токи, ўзбек аёлининг қадди-қоматини, ақл-идрокини жаҳон кўрсин!»

Бошига кўк салла қўндирган, бурни ёйиқ, қулоқлари дик, мулланома бир зот майдонда тўпланган халойиқни четдан кузатар эди.

— Наҳотки дажжол тантана қилса?!— дея у заҳархандалик билан тўн енгисидан чиқазган тўппоңчасини минбардагилар томон олазарақ тўғрилайди...

* * *

«Дугоналарим, Владимир Ильич айтган эдиларки, кечаги чўри хотин — бугун давлат арбоби бўлади бизнинг давримизда. Азиз одамлар, дунё — сизники, келажак — сизлар билан! Ҳали шундай даврлар келадики, жаҳон аёллари, айниқса Оснё ва Африка заҳматкаш хотин-қизлари сизларга эргашади, тасанно ўқийди, сизнинг йўлингизни ўз мақсадлари деб биладилар. «Бизнинг йўлимиз эса — тўғри йўлдир,— деган эдилар қуёшимиз Ленин,— чунки эрта ё кеч, албатта бошқа мамлакатлар ҳам шу йўлга кирадилар».

Ленин ғоялари абадий ўлмас, қуёш каби мангудир...»

Нодира аянинг бу сўзларидан таъсирланган Комил Рустамов ҳаяжонланиб майдонни кузатмоқда. Иттифоқо, унинг назари кўк саллага тушади. Ранг-қути ўчиб, кўк салла ёнидагиларга «қаранглар», «ушланглар» ишорасини қилади...

Кўк салланинг ёнгинасида турган, бироқ унинг хатти-ҳаракатларидан беҳабар Раҳмат ота деразадаги Комил Рустамовни кўриб қолади. Раҳмат ота беҳад хурсанд. Комил Рустамов ҳаракатларини англамасдан унга «салом» бериш билан банд.

* * *

Кўк салла тепкини босади.

* * *

Комил Рустамовнинг бор вужуди диққатга айланган. У булут каби учган Нодира аяни кузатар, кўк саллани хиппа бўғанича кўтариб ерга урган Раҳмат ота ғазабини ва

унинг атрофидагиларнинг тошбўронга тутинганларини кўради... Сўнгра ҳолсизланиб, дераза пардасини рижимлаганича чалқанчасига йқилади...

* * *

Илон изи сўқмоқ йўлнинг бир четида этик билан мўки кийган оёқлар асабий ҳаракатда. Булар — ўғринчи учрашган Мардонбек билан Шермат эди.

— Улмапти? Қомил-а?! Умримда ўқим хато кетмаган эди-ку... Тавба!.. Бўлмади. Жўнашим лозим,— дейди бек.— Айтганларим уқдингми?

— Уқдим, бегим.

— Бу охирги амрим!

— Қулингизман, бегим!

— Кўзинг Тошкентда бўлсин!..

* * *

Тошкент. Кошинкор ва нақшин театр фойеси фавқулодда тирбанд. Концертнинг биринчи бўлимидан сўнг, музика ва ашула шинавандалари орасида бошланган мунозара ва муҳокама қизиб бормоқда. Ҳар ён ари инидек гувиллар. Бир бурчақда норғул, тимқора сочли, хушсурат Азиз билан новча, сочлари узун Саид қизгин суҳбат қилмоқдалар.

— Йўқ, асло йўқ, биродар!— дейди қизишиб Саид.— Кекса ва доно шарқ санъатининг ўз анъанаси, ўз келажакки бор...

— Шак-шубҳасиз,— дейди Азиз,— лекин...

— Нима лекин?.. Опера, балет, симфония шарқ руҳига ёт. Бизнинг чолғу асбобларимиз — дутор, танбур, найларимиз; шашмақом, ушшоқ, тановарларимиз... Майин нафосат ва назокат дунёси.

— Лекин, Саид ака, сиз айтган нафосат ва назокат дунёси рус ва жаҳон музика маданиятининг ўзига уйғун бўлган йўллари ҳазм этмаса, давр тўзонида қолиб кетади.

Исботини ҳозир кўрамиз: навбат Гулчеҳраники бўлса керак...

Гримхона. Гулчеҳра зўр ҳаяжон билан сўнгги тайёрлигини кўрмоқда. Кўзлари чақноқ, икки юзи нақш олмадек қизарган. Кўкалам рангдаги ҳарир кўйлак кийган Гулчеҳранинг айни балоғатга етган фасли. Кўзгу қаршисига келиб тик тураркан, эшикдан кириб келган Қомил Рустамов аксини кўриб (ҳарбий кийимини нимҳаворанг костюмга алмаштирган Қомил Рустамовнинг икки чаккаси қиров

босган. Бу ҳол унинг қиёфасига янада нуронийлик, салобат бахш этган) уялгансимон оғиз очади:

— Дадажоним, аъзойи бадағим ўтдек ёнмоқда. Нечун бу қадар қийин ишни менга топширдингиз! Мен — сиз эмасман. Сизнинг журъатингиз йўқ менда, ўртоқ нарком!

— Она қизим, дадил бўл,— дея далда беради отаси.

— Журъатсизлик — заиф одамга хос! Сен билан Азиздан хурсандман, локийин Саид кўнглимга шубҳа солмоқда...

Гулчеҳра шу гапнинг мулоҳазаси билан банд экан, кўққисдан хонанинг эшиги очилиб, остонада раққоса кийимида, чиройли, қора майиздан келган, 17 ёшлар чамасидаги қиз пайдо бўлади:

— Гулчеҳра опа, ҳозир сизга навбат, тезроқ!

* * *

...Театр зали лиқ тўла... Барчанинг кўзи саҳнада. Гулчеҳра ифбат билан, ҳаяжонини босишга интилиб, халқ чолғу асбобларининг майин садоси остида «Дардингдин» классик ашуласини айтмоқда. Аввал ўзида қандайдир титроқ, ишончсизлик сезса ҳам, бора-бора тетиклашади, ўзида фавқулудда ғайритабиий куч топади, қўнғироқдек жаррангли, кишини ҳайратга соладиган овозини қўйиб юборади. Унинг дилбар ашуласи бутун зални мафтун этади. Азиз, Саид кўзларида ўт. Ложадаги Комил Рустамовнинг кўзида эса ёш. Унинг қулоғида Гулчеҳра онасининг сўнгги сўзлари янграрди. «Орзуларимга етолмадим. Кўп, бир дунё ашула айтмоқ ниятим эди... Комилжон ака, Нафисани... сизларга... топширдим...»

Комилжон Рустамов ёнидагиларга сездирмасдан, зимдангина кўз ёшини артади-да, чўғдек ёниб, жон-дили билан ашула айтаётган Гулчеҳрага тикилади. Саҳна орқасида ҳам раққоса қиз бошлиқ бир гуруҳ ёш санъаткорлар Гулчеҳрага ҳавас билан қарайдилар.

* * *

Радио Гулчеҳра ашуласини узоқ-узоқларга олиб қочади. Катта сув бўйига қурилган чойхонадаги қари-қартанг ҳам сувдаги олмадек қалқиб, ашула тингламоқда.

— Отанга раҳмат, она қизим!— дерди Раҳмат ота.— Бу қиёси йўқ овозни қайдадир эшитгандайман... Одилтош, бу аёлнинг исм-шарифлари қандоғ?

— Исми ҳам овозидай ширин — Гулчеҳра...— дея жавоб қайтаради Раҳмат отага ёнидаги норғул йигит.

— Гулчехра?.. Тўхта... ҳов ўша ашулачи аёлнинг исми ҳам шундоғ эди чоғи?

— Ота, бу сайроқ овоз, бу ўша сиз билган аёлнинг қизлари бўладилар.

— Ҳа... Тавба, худди онасининг овози-я!

Фақат бир кишининг мошранг, тикандек кўзларидан нафрат ёғилмоқда. Ажаб, бу кўзлар Шерматникига айнаб ўхшайди. Ашуланинг сўнгги садолари янграган, чоллар ўзларида йўқ мамнунят билан олқишга берилдилар.

* * *

...Зал оёққа туриб янги санъаткорнинг туғилишини табрик этмоқда... Ҳамманинг кўзида ҳаяжон, шодлик.

Симфоник оркестр овози аста янграйди. Гулчехра Карменнинг машҳур «Севги» ариясини айтаётир. Бу арияни у катта ҳаяжон ва ёшлик ғурури билан куйларди. Лекин жони чиққан Саид, куй ярмига келмасданоқ, ғоз юриб залдан чиқади. Унинг бу ҳаракатини зимдан сезиб ўтирган Комил ака, ўзгаларга сездирмай, Саид орқасидан юради.

Ария янграмоқда. «Директор Саид Парпиев» лавҳали кабинет эшигини зарб билан очиб-ёпган Комил ака:

— Нега кетдинг?— дейди стол ёнида тик қотган Саидга.

— Ёқмайди, Ҳушим ёқтирмайди!

— Шундай дегин?!

— Яна қайтаришим мумкин. Бизнинг музикамиз латиф, бир овозлик музикадир. Мана кўрарсиз, опера жанри, гармонизация қилинган музика унинг руҳига ёт...

— Сен миллий маҳдудлар тегирмонига сув қуяётганлигини билипсанми, бола?

— Мен соф миллий санъат тарафдориман. Такрор айтаман: гармонизация...

— Бир замонлар... Айрим нодон кишилар,— дея унинг сўзини бўлади Комил Рустамов.— Петр Ильич Чайковский операларини ҳам рус характерига бегона деб бонг урган эдилар... Ғўрданак!..

— Ҳақорат қилишга...

— Тўхта! Энди пўст ташладинг... Кўпдан бери сезардим... Ҳайф сенга директорлик! Эсиз одам, шунча ишонч!

Кабинет эшигини «тақ» ёпиб чиқади. Зарбидан «Директор Саид Парпиев» лавҳаси ерга тушиб, чил-чил синади.

* * *

Ашула янграмоқда. Бир оз тинчланган Комил Рустамов ўз ўрнига қайтадию Саид билан бўлган кўнгилсиз гапларни унутгандек саҳнага тикилади. Саҳнани чуқур ҳая-

жон билан кузатган Комил аканинг кўз ўнгида Темур дарвозадаги сўнги жанг, қоя устида тик туриб мардона ашула айтаётган Гулчеҳранинг онаси гавдаланади. Қиз билан онанинг бир томчи сувдек ўхшашлигидан ҳайратда, ёқасини ушлайди.

— Бу овоз ҳали намозшом гули каби ёпиқ,— деб шивирлайди залдаги аёллардан бири ёнидаги эркакка ва қийиқ қошларини маънодор кериб қўяди.

Арвя тугайди. Зал сув қуйгандек тинч. Бу сукут бир зум давом этади-ю, сўнгра ҳаммаёқни ларзага келтирувчи ҳаяжонли олқиш гуриллайди. Санъаткорлар беҳад хурсанд. Гулчеҳра гул ва халқ меҳрига ўралади.

* * *

... Бир даста қизил ва атиргуллар тутар экан (бу Гулчеҳранинг театрдаги хонаси), Саид қизариб-бўзариб дейди:

— Ўз боғимдан узиб келдим.

— Боғингизда шундоғ муаттар гул ўсадими?— дейди гулдастани олиб Гулчеҳра шўхчан.

— Киноянгиз ўринсиз...

— Кечиринг, сизни хафа қилиш ниятим йўқ эди.

— Сиз мени билмайсиз!.. Отангиз ҳайдасалар ҳам, сиз ҳайдаманг...

— Ҳайдасалар?

— Нарком ишдан бўшатмоқчилар. ... Азиз эмас, мен сизни... чиндан...

Азиз тўсатдан Саид билан Гулчеҳранинг рўпарасида пайдо бўлади. Саид ғазабда. Гулчеҳра ташвишда. Азиз Саидга тик қарайди ва унинг кўзини олиб қочганидан мийигида кулиб, қўлидаги гулдастани Гулчеҳранинг столига қўяди-да, хонадан чиқади.

— Азиз ака!..— дея ўзига келган Гулчеҳра эшик томон ташланганда, эшик орқасида ҳайрон бўлиб турган кишиларга дуч келиб, уялинқираб орқасига қайтади. Шу замон Саиднинг лип этиб хонадан чиқиб кетганини сезмай қолади. Азиз келтирган гулни олиб кўксига босар экан, бичими чиройли лабларига майингина кулгу қўнади.

* * *

Ойдин кеча. Юлдузлар бир-бирларини имлашгандек жимирлашар, театрдан чиққан халойиқнинг говури аста-секин узоқлашар эди. Азиз югурганича Ўрда томон йўл

олади ва Анҳор кўприги устида тўхтади: сув бўйида, ой нуридан оқар сув юзида пайдо бўлган олтин пойандозга паришон тикиб якка ўзи ўтирган қиз томон юради. Узоқдан изма-из Саид ҳам пайдо бўлади.

Азиз Гулчеҳра ёнидан беозоргина ўрин олди-да, бир энтикиб қўйган қизнинг синиқ киприкларига тикилиб:

— Кўп йиғладингизми?— дейди.

— Шодликни кўтариш... Аям...

— Ой ҳам сизни севади,— дейди йигит, ойнинг сув юзида мавж ураётган сирли нурларига тикилиб.

— Нечун?.. Ой осмонда, мен ерда...

— Ерда?.. Айтинг-чи, ой ёғдусида очилган номозшом-гул ўз меҳри билан кимни бахтиёр этар?

— Агар сиз айтган гул:— меҳр деганингиз — эрк севгисими... ёки ўткинчи шабадами, деб сўраса, нима дейсиз?

— Кўзимга қаранг... Қалбингиздан сўранг... дейман...

Қиз олдин ёвқараш қилиб, кейин тўсатдан шоир сатрларини ўқий бошлади:

— Розимасман бир ёш томса кўзимдан.

— Розимасман,— қўшилади Азиз,— сал ранг кетса юзимдан.

— Йўл ошсаму сал яшашдан адашсам.

— Розимасман унда тамом ўзимдан...

— Унда... дейди иффат ва ноз билан Гулчеҳра,— меҳрини сиздек йигитга берса керак...

— Керак?... Буни қандай англашим лозим? Далили борми?

— Қизиқсиз, Азиз ака, яна нечук далил истайсиз?

— Юлдуз ўйнаган шахло кўзингиздан, синган қўнғир киприкларингиздан бир марта, фақат бир... ўпсам, айб кўрмайсизми?..

Қиз уялиқираб, юзига қон югурган ҳолда бошини ерга эгади, лекин «йўқ... айб кўраман» демайди. Ойнинг шуъласида жимирлаб турган сув кўзгусида Азизнинг биринчи бўъсаси жилваланади. Четдан бу ҳолатни таъқиб этган Саид ғазаб билан орқасига қайтади.

* * *

...Тўй тараддуи. Оппоқ, келин либосига ўралган Гулчеҳра қизариб-бўзариб дугоналари орасида ўтирибди. Бу мажлисдаги шўх қизларнинг ҳазилидан қизарган юзлари, ўтдек ёниб турган бахтиёр кўзлари Гулчеҳранинг чиройига-чирой қўшган, назокатига-назокат. Келин дугоналарига

сездирмасдан, дераза орқали ташқарига ўғринча назар ташлайди.

Олтин куз. Ҳовлида тўй ҳаракатининг айна қизгин пайти. Афтидан, кувёнинг келишига оз фурсат қолган.

* * *

— Гулчеҳрахоним ширин хаёлларга ғарқ бўлдилар!

Шундай ҳазил билан ҳамма қизлар, Гулчеҳрахонинг ўзи ҳам уйни бошларига кўтаргудек куладилар. Келиннинг хонаси, бир томонда тузатилган стол. Хона чўғдек қизилгилам устига тўшалган беқасам, кимхоб кўрпачаларда бепарвогина ўтиришган шўх қизлар — тоза гуллар билан лиқ тўлган... Бири «Янги тановар» куйини бошлайди. Раққоса қиз даврага тушиб, қирқ кокилини тўлғатиб майин, нозик ҳаракатлар қилади. Қизлар бирин-кетин ашулага жўр бўладилар. Сўнг бу куй «Тўйлар муборак»ка ўтиб, ҳар чоқ нақарот қайтарилганда Раққоса қиз Гулчеҳрахонинг бошига бориб икки букилиб салом берар, келин эса янада қизарар, қизларнинг шўхлиги ошиб-тошарди. Шу фурсатда «куёв келди» хабари эшитилиб, қизлар шошиб-пишиб, қий-чув солиб Гулчеҳрахони тезлайдилар.

Қош қорайиб келмоқда. Дарвоза ланг очиқ. Бир гуруҳ йигитлар Азизни ўртага олиб, тўлқиндек кириб келадилар. Уларнинг қаршисида Гулчеҳралар тўдаси пайдо бўлади.

— Бахтли бўл, она қизим,— дея Комил ака ҳаяжон билан қизнинг пешонасидан ўпади.

— Ассалом, Гулим,— дейди қизариниб хушнуд Азиз.

— Хуш кўрдик, Азизим,— дея ўраниб-чирманиб жавоб қайтаради Гулчеҳра.

...Айни фурсатда новча, қотма, беўхшов кимса, дарвоза остонасини босиб ўтади-да, қўрс ва терс овоз билан:

— Комил Рустамов, Азиз — мен билан юришларингизни сўрайман!— дейди.

— Мақсад?— хатарнок, ер остидан дўстларига нотинч кўз югуртириб сўрайди Комил ака.

— Савол жоиз эмас!.. Вақт зиқ!

Гулчеҳрахонинг ранги пахтадек оқариб, зўрға оёғида турибди. Ажабки, лаблари қимирлайди-ю, овоз чиқмайди. Овозини эшитиш учун томоғига зўр бериб кўради. Лекин овоз йўқ. Фақат, қандайдир, хирилдоқ ун чиқади.

Шундай бўлса-да, куч билан ташқарига отилади. Бироқ физиллаб йўл олган қора «Эмка» машинасининг орқа ғилдираklarинигина кўриб қолади, холос.

Гулчеҳра ҳайкал каби қотган...

* * *

...Кеч ҳам кирди, қоронғи тушди, кетганлардан дарак йўқ. Хонада чироқ ҳам ёқилмаган... Деразадан тушган ой шуъласи ҳайкалдек қотган икки мунгли аёлнинг юзида ўйнайди.

* * *

Тонг отади. Азамат тоғ орқасидан аста-секин қуёш кўтарилади. Икки аёл имсиз-димсиз йўлга тушадилар. Театр директори кабинети сари юрмиш ранглари синиққан, кўзлари ўйилиб кетган икки аёл «Саид Парпиев» лавҳасини жойлаштираётган жувонга, булар саломига алик олмаган хотинга ажабсинган назар ташлаб, ичкари босадилар.

Кўзлари хурсандлигидан энта-тенка Саид телефонда ким биландир берилиб сўзлашаётгани учун, кабинетга кирганларини сезмай, давом этаверади:

— ...беномуслар... ифлослар... Бўпти, бўпти... маъқул.

— Гап ким ҳақида боряпти?— Раққоса қизнинг бу саволи билан Саид ғилт этиб уларга қарайди.

— Э, марҳамат!— дея сабрсизланади Саид.

— Биз икки кишимиз,— деб фикридан неларнидир ўтказаётган Гулчеҳра томон имо қилади қизгина Саиднинг илтифотсизлигига ажабсиниб.— Саволимга жавоб бермадингиз?

— Жавоб?

— Ҳа?.. Хабарингиз бўлдимми?

— Хабарим, ким тўғрисида?

— Чўзмай айтаверинг!

— Албатта... хабарим... Улар айбдор эканлар!

— Бўхтон!— ғазабланади Гулчеҳра.

— Сизнинг,— дея сўзлайди ўзини бир оз ушлаб олган Саид Гулчеҳрага тик қараб,— ҳозирча, бу гаплар ойдин бўлгунича театрда келмаганингиз маслаҳат.—

Овоз ҳам ҳалигидай эмиш...

— Одам резгиси!— дейди нафрат билан Гулчеҳра.

Дили синиқ икки аёл юзидан қон қочган Саидни ташлаб чиқадилар.

* * *

В. И. Лениннинг ўйчан, доно кўзлари бизга боқмоқда. Ленин расми аста-секин узоқлашади, унинг остида, сахна кенг кабинетда туришган Йўлдош Охунбобоев, Гулчеҳра

ва раққоса қизни кўрамиз. Бармоқлари чўққи соқолида ўйнаган Раис дейди:

— Ҳақиқат қилмасдан қўймаймиз!

* * *

Чехраси рангсиз, қадди-қомати хипчиндек нозик Гулчеҳра бўм-бўш хонасида дераза олдида оппоқ гуллаган ўрикка каёлчан қараб туради. Шу зайлда унинг кўз ўнгидан неча фасллар кечади: бир қараганида ўрик шохларидаги нозик чечаклар бахт куйини куйласа, икки назар ташлаганида шабада билан ўйнашган зумрад барглар салом берган каби эгилишар эди, бир қараганида олтин куз либосида нозланар, икки боққанида оғир қор остида товланар эди...

Бу фасллар олиб кетган умр — кечмиш йиллар Гулчеҳра қиёфасида ҳам ўз асарини кўрсатади. Фасллар кечади.— Гулчеҳра ҳам ўзгариб боради: ёшлик латофати — фикр камолоти билан алмашади. Фасллар силсиласида ўзгара борган унинг кўз қарашлари, қош чимиришлари, пешонасига тушган икки из шундан далолат беради.

Мана ёзнинг соз пайти: оқ ўрик ҳил-ҳил пишган. Гулчеҳранинг ташвиш, қайғу, хаёл тўла нигоҳлари кимнидир, кимларнидир излар... Фавқулодда, репродуктордан шу сўзлар янграйди:

«Диққат! Диққат! Совет Информация бюросининг ахборотини эшитирамиз:

Бугун, эрта билан соат 4 да немис-фашист қўшинлари муқаддас Ватанимизга хиёнаткорона бостириб кирдилар...»

«Уфф» тортиб деразадан кўз узган Гулчеҳра юзида ташвиш ва қайғу қуюқлашади.

* * *

Ғазаб, нафрат ва айни ҳолда ҳайрат тўла кўзлари радио карнайига қадалган. Диктор овози давом этмоқда:

«...Житомир, Киев, Севастополь, Каунас ва бошқа баъзи шаҳарларимизни ўз самолётлари билан бомбардимон қилди...»

* * *

Тоғ бағрида кўлам олган, енгил шабадада тўлқинланиб ётган кўм-кўк пахтазор. Бошига чувт дўппи, эгнига оқ яхтак кийган нуроний чоллар, ялангтўш йигитлар, серғайрат

ва серноз қиз-жувонлар ғуж бўлишган. Бутун диққат радиода. Уч-тўрт йигитлар дастларидаги кетмонларини улоқтирадилар-да, йўлга тушадилар...

* * *

Лак-лак тугилган мушт. Қўлами кенг мартен цехи. Ҳаммаёқ сукутда. Овоз бонг уради:

«...Бизнинг ишимиз ҳаққоний иш, қаттол душман янчиб ташланади...»

Бу сўзлар жасоратга солган ишчилар, эркак ва хотин-қизлар важоҳатларида ирода ва қудрат.

* * *

Гулҳечра хонаси. Вазият боягича. Унинг фикр-ёди юзларида ўйнайди:

— Бу ёғи нечук бўлди? Азизим... дадажон... қайдасизлар? Энди нима қиламиз?!

* * *

— Одамлар, самолёт!.. — Ҳалқуми қуриган, асабий, барваста отахоннинг бу ҳайқириғи шарққа томон чуваб оқмиш оломон қулоғига етиб улгургани йўқ эдики, осмонда чарх урган гала қузғун бомбалари «дод» солиб ёғила бошлайди. Усиз ҳам вайрон этилган Шимоли-Ғарбий Украинанинг ўрмон ёқасидаги Н. қишлоғининг тўзони, уяси бузилган чумоли сингари жон сақламоқчи оналар ва болалар, кексалар фарёди кўкни тутуди. Ҳуркиб кетган асов айғир устида фақат она билан бола қолган аравани шалдиратиб олиб қочмоқда. Атрофда қон ва ўт, тўзон ва дуд...

Фашистлар ишлаган юмушларидан хурсандлар: қузғунлар қанотларини елпиб, қайтар чоғларида ўрмон ўртасида кўринган алланечук биноларга дуч келадилар-да, қолган юкларини ҳам ирғитадилар. Афтидан, бу ер (ёзувидан ҳам аён бўлди) — маҳбуслар лагери. Ажал бомбалари лагерь кулини кўкка совуради, соғ жойини қўймайди. Ёнғин ва қоп-қора тутун ичидан зўрға нафасларини ростлаб чиқиб келган бир туркум кишилар — маҳбуслар, соқчилар лов-лов ёнаётган уст-бошларини ерга ағанаб ўчираб эканлар, бири икки қўлини оғзида жуфтлаб:

— Азз-з-из! — деб қичқиради ва қаёқдандир:

— Комил ака! Қишлоққа! — деган нидони эшитиб югура кетади.

Упкаси бўғзига тиқилган Қомил Рустамов қишлоқ йўлига чиққанида, ғарбга томон кўчаётган халойиқ гирдобининг ўртасига тушиб қолади.

— Нима гап?— сўрайди у орқа-ўнгига қарамасдан югуриб бораётган аёлдан.

— Қуршов... немис йўлни тўсиб олипти!

Қомил Рустамов чуввос уриб кўчаётган оломон ўртасида бирпас ўйланиб қолади.

— Уғлим!— дейди одамни бир қарашдан чамалайдиган ҳалиги барваста чол ҳансираб.— Отимни Тарас бобо дейдилар...

— А, лаббай?

— Бу ўрмон менга беш бармоқдай аён! Одамларни ҳушига келтира олсанг бас!

— Айни муддао, отахон! Тезроқ нари кетишимиз шарт! Йўл бошлайсиз!

— Бажонидил! Отни жиловла!— Бу сўзлар отахоннинг оғзидан чиққан ҳамоно Қомил Рустамов аравани, боласини кўкрагига босган аёлдан ўзга киши бўлмаган аравани олиб қочаётган тўриқ отнинг жиловига ташланди-да, уни зўр билан тўхтатиб, арава устига чиқиб олади.

Бу ҳолни диққат билан кузатиб турган бобо мийиғида дейди:

— Қойил, мард экансан.

— Халойиқ, тўхтанглар!— дейди Қомил Рустамов бир дақиқа тинчлик қўнганидан фойдаланиб:— Эркаклар! Аёлларга ёрдамлашинглар, ҳамма Тарас бобо кетидан!!!

Аравадан пастга ташланган нотик, «энди сен нима каромат кўрсатасан», дегандек тикилиб турган аёлнинг қўлидан боласини олиб, ўрмон сари йўл бошлаган отахон изидан елади. Халойиқ гўё тўғонга урилган селдек қалқиб, бир лаҳзалик шубҳа ва ишончсизликни кечиради-да, сўнгра худди тўғон кўтарилиб йўл очилгандек, ҳалиги тартибсизликларни унутиб, қўлида бола, бобо кетидан ўрмонга бошлаётган, вазоҳатидан ирода ва куч сезилиб турган киши орқасидан эргашади...

Отахоннинг тетик қадамларига хурсанд бўлиб мийиғида кулиб қўйган Қомил ака, чап томонида пайдо бўлган соқчи кийимли серяғрин йигитга мурожаат қилади:

— Исминг нима, йигит?

— Евгений Петров, ўртоқ комиссар!

— Ўртоқ комиссар?! Қаёқдан биласан?

— Аён эди, ўртоқ комиссар.

— Солдат Евгений Петров, бугундан менинг адъютантимсан, уқдингми?

— Уқдим, ўртоқ комиссар.

— Жуда соз... хотин-халаж ва ёш болалар ҳисобини ол, эрларни колоннанинг охирига тўпла, мен етиб бораман!

— Хўп!

Бора-бора қуюқлашувчи ўрмонда сўқмоқ йўлдан бир қадам четга ўтиб, карвондек тизилган одамларни назаридан кечирар экан, уларнинг чеҳрасида илиқ мулойимлик, ишонч аломатларини сезган Комил Рустамов бошига тушган масъулият ва муқаддас бурчнинг том маъносини энди англагандек бўлди. Шу фурсатда унга Азиз керак эди. Лекин сафда унинг қораси кўринмайди. Комил Рустамов қалбида қўзғалган ташвиш ва ҳаяжонни зўр билан босиб турганида, сафдан ажралган оқ сочили она тўхтади:

— Отагинам!

— Хўш, она!

— Бу ёғи?..

— Хотирингиз жам бўлсин...

— Худо ҳаққи, ишонасанми?..

— Оғир бўлади... аммо...

— Аммо деганинг, отагинам?

— Халқ нафрати...

— Енгадими, аниқми?

— Енгишимиз керак!

— Тузук, анча фикрли кўринасан. Мен ҳам шуни ўйлаб қўйган эдим,— дея сафга қўшилган она, бир нарсага унутгандек, яна Комил Рустамов ҳузурида пайдо бўлади.— Сенга айтиб қўяй, Украинангда вареникини мендан ўтказадигони йўқ... Тўйда меҳмоним бўласан!

— Албатта!.. Бўламан...— кампир узоқлашгач, ўз-ўзига дейди Комил.— Меҳринг қаршисида офтоб ҳам муз, доно халқ...

Сабрли украин онасининг сўзлари Комил Рустамовнинг ҳаяжон ва ташвишларига малҳам бўлди. У ҳаёт ва ҳаётга бўлган ишонч қудрати ҳақида яна бир бора сабоқ олган эди.

— Ўртоқ комиссар!— дейди йўлдаги эркакларни йиғиб келган Евгений.— Хотинлар, болалар, кексалар — жами беш юзта, ишга яроқли эркаклар шулар — фақат йигирма киши!

— Ун киши олдинга ўтсин!— Қўлларингга таёқ-паёқ олинглар!..

— Жонингдан кетай, командир!— дейди унинг ёнида турган деҳқон кийимидаги бир одам.— Бу аҳволда қўлимиздан нима келади?!

— Сабр!.. Халқда сабр қилсанг, ғўрадан ҳалво битар,

деган гап бор... Сабр қилинса, ҳалойиқни саломат сақлаймиз, ўзимиз ҳам катта кучга айланамиз! Кетдик...

Жонлари нотиқч, лекин катта ишга жазм қилган кишиларнинг юриши давом этади.

* * *

Ҳолдан толган чўққисоқол чол тўнкага чўкканича халтасини тимирскилай бошлайди. Қадоқ қўли халтадан бўш чиқади. Жаҳл билан халтасини улоқтирганича сафга қўшилади.

* * *

Кун қизиган пайт. Ташналикдан тили осилган бола онасини туртиб, оғзини кўрсатади, сув сўрайди. Она боласининг бошини силаб илгари ундайди.

* * *

Тун. Йўлда давом этаётган одамлар қулоғи самолёт овозида. Сўнгра бу овоз бомба чинқириши билан алмашади. Урмоннинг бир четида портлаган бомбалар алангаси йўл босувчилар юз-кўзларида ялт-юлт ўйнайди.

* * *

Ҳаракатдаги одамлар очлик ва яланғочликни, ҳар дақиқада бошларига ёғилажак ажал ўқларини, дайди портлаш дағдағаларини ҳам писанд қилмасдилар: кун юрдилар, тун босдилар, осмонда сокин кезган ойнинг нурида ҳордиқ чиқардилар. Ихлос — холос деганларидек, кўрингки, барчаси қуролланган, хотин-халаж ва болалар араваларда, кексалар ва бир қисм эркаклар от устида, йигитлар сафи тўлган — душманни қийратишга қодир партизанлар отряди юришни давом эттирмоқда...

Отряд игнабаргли дарахт ва қарағайлар ўрмони ўртасидаги сабза ялангликда тўхтаган. Ҳамма ўз иш-кори билан банд. Фақат чақалоқнинг чинқириқ товуши бу тинч муҳитни бузгудек. Қомил Рустамов ўйчан қадам босса боланинг ноласи томон юради ва ёш она (бу аравадаги аёл) қошида тўхтайди:

— Боланг бетобми, қизим?

— Кечаги жангда ортиқча учириндим шекилли, сутим қочибди, очлик қийнапти.

— Ҳа, нон тугаган... эрта «Катта ер»дан самолёт келади, жўнайсишлар. Тахминимча йигитлар ҳам етиб келадиган вақт бўлди... Тўхта-чи, шояд...— дея чўнтагидан бир бурда нон ва ёнчиғидан бир бўлак қанд чиқариб, жувонга узатади.

Жувон нонни увоқлаб, қандни бир латтага тугиб сувга чайқагандан сўнг гўдак оғзига тутаяди, гўдак тамшанибгина йиғидан тўхтайд.

— Қизалоқми, ё?...

— Қизалоқ,— деб жавоб беради она.

— Омон бўлсин. Менинг ҳам онам... — Қомил ака халга толади.— Ҳоли не кечди...

* * *

Пианинода Людвиг Ван Бетховеннинг «Appassionata» сини, Владимир Ильич бундан «...яхшироқ куйни билмайман...», дея улуғлаган асарни чалаётган Гулчеҳра Раҳмат отанинг хонага кирганини ҳам, ўзидан хабар бериш мақсадида йўталиб кўйишини ҳам пайқамас, бармоқлари остидан кўтарилган, мўъжизакор садолар сеҳрига ғарқ эди.

— Дилтангроқ кўринади.

Отахоннинг бу сўзлари қулоқларига етади-ю, пианинодан бош кўтариб, саломга эгилади.

— Хушвақт бўлинг ойим!— дейди дивандан жой олувчи отахон ва сўзида давом этади.— Фарҳодда меҳнат маъракаси бошланди, ойим.

Гулчеҳра «хабарим бор» зайлида бошини ирғайди.

— Биз, самарқандликлар, хўш десангиз, хоразмликлар билан шарт бойлашган эдик. Зероки, ким меҳнатда ютса, сизни Фарҳодга келтириб, ашулангизни тумонатга эшиттиради деб... Ҳарна хоразмликлар ғайрати зое кетмади... Бизни уялтиришди. Шунда Тошкентга отланганимни Фарҳод тоғ билан Ширинсойда канал қазийётган 60 минг киши, хўш десангиз, билиб қолса бўладими!.. Хуллас, бахтингизга кушойиш, ойим, Очдалада сув ва нур туфайли жадал меҳнат қилаётган 60 минг халойиқ номидан келдим!

Оғир ҳислар кўнглидан кўтарилган Гулчеҳра йиғлашини ҳам, шодланишини ҳам билмас, Фарҳод томон қанот бойлаб учишга тайёр эди.

Халқ меҳри, отахон келтирган халқ муҳаббати ажаб мўъжиза кўрсатади. Чанг босган пианино қопқоғига бармоқлари билан «60» рақамини қайта-қайта ёзар экан, Гулчеҳра овозининг очилиб келаётганини сезгандек, шодланади, қувонади. Қўли томоғида. Кўзи ёниқ, қошлари маъ-

нодор чимирилган. Ва шу лаҳзада гапириб, ўзининг қадимги, расмана овози билан гапириб юборади:

— Олтмиш минг?.. Қачон, қачон жўнашимизни маъқул кўрасиз?!

— Саҳар кезида йўлга тушсак дейман, ойим.

— Мен тайёр!

— Яна бир саволим бор, ойим,— дейди отахон.— Кириб келганимда жонингиз тинчсизроқ кўринди... Комил укамиз сиҳат-саломатмилар?

Гулчеҳра индамайди, яна пианино томон бурилиб Бетховеннинг асарини ишга солади, гўё коинот ларзага келган... осмонда яшин гумбурлар...

* * *

Ўрмон ҳам ларзага келган. Ўт ва ўқ исканжасида инграмиш қарағайзорнинг бир бетидан кўринган Комил Рустамов физиллаб блиндажга яқинлашади-ю:

— Евгений, Тошкентни ол-чи!— деб қарағай орқасида изғиган шарпаларга қарата автоматидан бир сидра ўқ узди. Рациядан тарқалувчи нотаниш тўлқинлар, ғовур-ғувурлар ва автоматнинг сайраши аралаш адъютанти қулоғига етарли даражада сўзлайди.— Эвакуация ниҳоясига етди, охири самолёт кўтарилса, бас!

Бу сўзлар лабларидан учмасданоқ, фавқулодда Гулчеҳранинг овозини эшитиб, қичқириб юборганини ўзи ҳам пайқамай қолади:

— Маҳкам ушла!!!

* * *

Қиём пайти. Қуёш найзада.. Сирдарёнинг чап қирғоғига сочилган одамларни кўз илғамайди. Шақиллашиб сўзлашувларни, қаҳ-қаҳ уриб кулишувларни бир дақиқа канда этиб тек қолган олтмиш минг меҳнат аҳлига Ширинсой бағрида омонатгина қурилган эстрададан халқ меҳри, мардлиги, Ватан қудрати, гўзаллиги ҳақида ашуласини айтувчи аёл манзур ва тансиқ эди. Гулчеҳра ашуласи ялангтўш ва серяғрин одамлар баданини жимирлатар, дилига таъсир, ақлига маъно ва иш-корига илҳом берар эди.

— Шояд биз ҳам эл тузини ҳақласак!— дейди кенг яғринли барзанги йигит Гулчеҳранинг ашуласига иштиёқманд отахонимизни туртиб.

...Гулчеҳранинг ўликка жон, тирикка мадад, аскарга дов-юраклик инъом этувчи овози шу долзарб чоғда ажал баша-

расига тик қараб турган отаси ва унинг содиқ дўсти Евгений Петровга ҳам манзур ва тансиқ.

Блиндаждан югуриб чиққан Евгений:

— Ҳуртоқ командир, рацияни ўчирайми, кечга қоламиз... Самолёт!..— деганда уйқудан кўз очган кишидек сесканиб олмиш Комил Рустамов узоқдан кўринган танкларни кузатиб, планшетини олади:

— Мен бу ердан кетсам, самолёт кўтарилмайди... — дейди у Евгенийга.— Рация қолсин... Мана, отряд ҳужжатларини сенга топшираман... Самолётга етиб ол! Мен танклар йўлини тўсишим керак!..

— Ахир, Ҳуртоқ командир!

— Жўна, дейман... Ҳа, гранатангни менга бер!

Қуён каби «лип» этиб ғойиб бўлган Евгенийнинг изидан кўз узади-ю, қаршидан ўрмалаб келаётган фашист танкига қулочкашлаб граната иргитади... Ловиллаб ўт олган танк «ғиқ» этиб тўхташи билан унинг орқасидан иккинчи танк кўринади. Комил Рустамов ўқи тугаган автоматини итқитиб ягона қуроли — гранатани белίδαги қайишга қистиради-да, тишини-тишига босиб танк сари ўрмалайди. Пешонасини ялаб ўтган ўқнинг зарби билан яна тўхтаб қолади. Гуриллаб ўтган самолёт овози ва рациядан ўрмон шовқинини босиб янграган олқишлар эшитилади. Ашула тамом бўлди шекилли. У атрофини сириб яқинлашаётган газандалардан кўз узмай «гурс» этиб ўзини танк тагига ташлайди... Аммо танкнинг ғилдираклари оппоқ бош узра «ғи-и-қ» этиб тўхтайди ва танк устидан сакраб тушган фашист солдатлари унинг оёғидан тортиб танк остидан чиқарадилар, чалқанчасига ерга босадилар.

Секин кўзини очган ёвқур, атрофини ўраб, истехзоли илжайишган фашистларга қараб ташланмоқчи бўлганида, боши нечукдир айланиб, сўнг даража заифлашади-ю, кўзи тиниб ҳушидан кетади.

* * *

Ранги сариқ, озғин асир зўрға кўзини очиб қарасаки, қафасдек тор, киши нафасини бўғадиган оғир ҳаволи камерада ётибди. Хонага ёруғ берувчи туйнукдан мўралаб турган готик бичиқли иморатлар жимир-жимирдан назарини олиб қочишга уринганда, ёнини унга бериб турган кимсага тўғри келади. Асир гарангсигансимон кўзғалишга шайланганда:

— Кучанма!— дея бурилади ҳалиги шахс ва Комил

Рустамов кулимсираб турган СС офицери Мардонбекни кўради:

— Ҳм-м-м... Фюрер,— дейди Комил Рустамов куч йиғиб масхара оҳангда.— Ут ўсиғида, сув тиниғида юрибман, денг?!

— Ҳануз тирик экансан-да?!

— Жанобларига ўламан деб ваъда берганимни нечук-дир эслолмайман?

— Ҳали ҳам боласан... Наинки тақдир кўрсатган найранглар ақлингни киритмади?

— Жаноб офицер шамалари остида...

— Қилмиш-қидирмишларинг ҳақиқати — сароб!

— Ҳа-а-а, англадим... кучала еган жойингизга бориб тиришсангиз бўларди.

— Қизишма, Комил!.. Туркистон миллий комитети ва легион қўмондонлиги исмидан сўз юритурман! Айт-чи, энди ҳам чирик гоёларингга, нечоғли сургун азобларини бошингга солган ўша тузумга содиқмисан?.. Ёки!..

— Ақлсиз. Фарзанд ўз онасидан қачон юз ўгирибди!..

— Бу сафсата!

— ...Сотқинларга, ватангадоларга, миллий комитет, легион каби латтабазм лаш-лушлар хаёлида юрган нодонларга бу сафсата бўлиб кўриниши мумкин.

— Ҳа-ҳа-ҳа!.. Хўш, гумаштам Шерматнинг,— дейди заҳарханда тиржайиш билан Мардонбек,— бир иғвоси. «Гулчеҳрани аяб бекнинг қочишига кўмаклашдилар» деган найранги, атиги битта сохта хати туфайли бадарға қилинишларинг қайси лаш-лушга киради?!

— ...Ваҳшиёна фалокатнинг асл омили сизнинг «мўъжиза»ларингиз экан-да, иблислар!

— Севган қизингни хотин қилдим — ўлмадинг, кўксингга ўқ қададим,— ўлмадинг, бошингга не машаққатларни солдим — ўлмадинг, танк остидан тирик чиқдинг!.. Кимсан ўзинг?! Минг бир жонинг борми?.. Ераб!

Мардонбекнинг ола-кула кўзларига ўқдек тикилган Комил Рустамов жавоб беради.

— Коммунистман!!!

— Коммунист!.. Ўзгаларнинг ҳалолени, яккаю ягона қизини яллагилар кўчасига бошлаш ҳам коммунистликка кирадими?!

— Ўзгалар?.. (хаёл аралаш) Фожиа шунда-да: севгим садоқати шунчаки, тоқ ўтдим дунёда... (Ҳушёр тортиб.) Иккиси ҳам халқ дилида,— дейди Комил жилмайиб,— от босмаганини той босар, деганларича, айниқса кичиги, ўзбек халқининг буюк санъаткори...

— Шундайми? Бўлмаса мен ҳам сенга охириги санъатимни кўрсатаман: концлагерь жаҳаннам печларида куйдириб, кулингни кўкка сокураман!— У эшикни тақ этиб ёлиб чиқади.

— Қочадиган жойингни ҳам ўйлаб қўй,— деб кулади орқасидан асир.— Фюреринг ҳам нураб қолди!..

* * *

— Бирон хабар йўқ. Қаерда... нима бўлишди...

Хонасида Комил Рустамов ва Азиз суратига тикилган Гулчеҳрага ўзининг ҳам юраги эзилиб турган раққоса қиз далда бермоқчи бўлади:

— Комил акамларинг яхши сўзлари бор эди: «Сабрсизлик — ақлсизлик». Эсингиздадир?

— Уруш ҳам тамом бўлиб қолди, балки...

— Азиз акам!.. Мунча жиддийлар!..

* * *

Икки ёғи баланд-паст готик бинолар билан ўралган кўчадан довулдек кўчган танк шаҳарча четига чиқиб келди. Танкининг устидаги жангчилар, қошу қовоғи тугилган капитан (ажаб, бу бизнинг Азизимиз-ку!) сари тиканак сим ҳалқасидаги концлагернинг хунук манзараси яқинлашиб келмоқда. Хўжалари ташлаб қочворган концлагерь дарвозаси олдида ўзларини ерга отган йигитлар дарвозани босиб-янчиб ичкари юрган танк кетидан югурадилар, чап қўлдаги иморат қулфларини автомат қўндоғи билан мажақлаб эшикни очар чоғларида капитан бор овози билан:

— Биродарлар, ғалаба!.. Озодсиз!..— деб қичқиради.

Барак ичкарисидоғи ғовур-ғувур тиниб, бир нафасга ҳаммаёқ сув қуйгандай жим бўлади-да, сўнгра «гувв» этиб ташқарига ташланган асирлар шовқини, рус, француз, инглиз ва яна қайбир тилларда айтилган қувонч, ҳайрат, ташаккур сўзлари, сўлғин ва озғин, мадорсиз ва ҳолсиз одамлар ҳаяжони осмонни тутди. Бу тўлқиндан нечук чиқшини билмай қолган Азиз қулоғи тагида, фавқулодда, ниҳоят таниш овоз эшитилди.

— Капитан!!!

Азиз ялт қараганида оёқларини кенг ташлаб, бир нимжон, француз ҳарбий формасини эслатувчи кийимли асирни суяб турган кишини кўриб:

— Комил ака!— деб юборади.

Асирни авайлаб ўтказгач, қучоқ очишган бу икки марднинг — оппоқ сочли қайинота билан пешонасини ажин босган куёв-ўғилнинг кўпни кўрган кўзларида ёш — ҳалқаланади.

— Ғалаба! Ғалаба келтирдингми, Азизим, халоскорим!!!— дейди Азизнинг елкаларини силаб Комил Рустамов.— Юр-чи, четроққа чиқайлик, сенга бир дунё гап айтишим керак.

Улар бир четда. Комил ака сўзламоқда.

— Адолат тантанасини томоша қил, Азизжон...— дея оппоқ сочларига қўл юборади ва маънодор қараб турган Азизга кўз қирини ташлаб давом этади:— Тошкент?

— Хат ёзолмадим. Саиднинг миси чиққан эмиш.

— Айб бизда. Бир вақтлар жангчи эди. Тарбия қилолмадик... Гулчеҳра?

— Гул... ҳаёт. Саҳнада... Юрагим чидамади.

— Кутолмагандир деб қўрқдингми?

—...

— Сен уни менчалик билмайсан!.. Тошкентга қачон отланамиз?— дея иккиси ҳам йўлга тушадилар...

* * *

Оқ қайинзор бағрини ёриб чопаётган поезд. Вагон деразасидан чап қўлини капитан елкасига ташлаб узоқларга тикилган полковник:

— Бепоен...— дейди хаёл аралаш.

* * *

— Тўнтарилган осмон...— дея ёнидаги Комил акага ишора қилади Азиз шом еган Тошкент осмонида парвоз этувчи «ИЛ—14» самолёти деразасидан кўз узмай.

Тошкент аэропортига оёқ босган полковник Комил Рустамов ва капитан Азиз кўзларига инонгилари келмайди. Наҳотки, шунча саргардонлик, мусибат, кураш ва қон, хуллас, ҳамма учиримлар орқада, олдинда эса — қадрдонлар, меҳнат...

Таъби хуш полковник хиёл эгилиб она тупроқ гардини кўзга суртади, бу ҳаракатини ажабсиниб кузатган, бўйбастига ҳарбий кийим ярашиб тушган Азизга:

— Телефон қилайлик, яна қўққисдан кириб борсак...— дейди.

Сергакланиб телефон трубкасини кўтарган Азиз, негадир қошларини чимириб ўйланиб қолади.

— Қимирланг!— дейди шўхчан Комил ака.

— Телефон... хотирамдан...

— Қойил-э! Менга беринг,— деб полковник ўйлаб-не-тиб ўтирмасдан тегишли рақамларни теради, аммо уй жавоб бермайди.— Хизматдадир!.. Олдин топамиз, уйга кейин борамиз... — трубкани осиб жилишади...

* * *

...Заводнинг катта цехи халойиқ билан тўла, қимир этишга имкон йўқ. Ҳамманинг назари қадалган, ҳозиргина ўйиндан чиққан раққоса қиз ноталарни варақлашга кўмаклашмоқда. Гулчеҳра «Ўрик гуллаганда...» ашуласини ёниб, яйраб айтмоқда.

Ҳамма нарса мени қаршилар,
Ҳар бир куртак менга сўзлар роз.
Мен юрганда боғларга тўлар
Фақат бахтни мақтаган овоз.

Ашула шу бандига етганда бизнинг танишларимиз концерт бўлаётган катта цехга кириб келадилар-да, халқ меҳри билан бахтиёр қондош-жондошларини сиҳат-саломат кўриб, ширали ва сидқидил ашула таъсирига берилиб, эс-хушларини йўқотгандай туриб қоладилар.

Оппоқ кўйлак кийган Гулчеҳранинг кўзлари чарақлаб ёнар, ёноқлари бўғриққан, овозининг сайқали янада тиниқ, шўхчан тўлқин уриб оқар эди. У минг чандон хурсанд, чунки нигоҳи тушган, қалби хабар берган...

Деразамнинг олдида бир туп
Ўрик оппоқ бўлиб гуллади...

байти тугаши билан, олқишга ҳозирланган ишчиларни ҳайратга соларли:

— Азизим!.. Дадажон!..— деган овоз янграйди. Гулчеҳ-

ра, унинг кетидан раққоса эшикка қараб отиладилар. Юзидан якки томчи дўлана ёш ўрмалай бошлаган Комил ақа ёрига талпинган Азизнинг орқасидан тикилади, қизининг ҳаракатини кузатади.

* * *

Комил аканинг шод ва ўйчан кўзлари катта очилган. Иттифоқо ҳолатдан боши айланиб кетади, кўз ўнгида жи-мир-жимир ҳошиялар пайдо бўлади.

...Жимир-жимир ҳошиялардан денгиз манзараси — ша-фақ бўёқларига кўмилиб, кўзни қамаштирарли даражада жилва бермиш денгиз манзараси келиб чиқади.

Поёнини кўз илғамас, овоз қучмас мовий денгиз бугун ажиб осойишта. Денгиз ва осмоннинг — лола байроқли уч-қур теплоход яқинлашаётган соҳилнинг бағрида қад кўтар-ган шаҳар пештоқларига қизил гиламиңи тўшаб кун бот-моқда... Табиатнинг сеҳр ва нафосат тўла манзараси бар-чани — кема саҳнини тўлдирган сайёҳларни тамом мафтун айлаган. Улар нотаниш қирғоққа етаёзганларини ҳам унут-ганлар чоғи...

Кемадагилар орасида фақат бир одам — ярим ҳарбий кийимига кўксидаги Олтин Юлдуз ярашиб тушган нуру-ний кекса диққат билан атрофни кузатади. У олтишларни босиб қўйган, лекин жуссаси пишиқ, сочлари — ипак пахта, лекин ўйчан кўзларида қайноқ ҳаёт тафти. Бу ким-санинг назаридан ҳеч нарса қутулмайди: ҳамроҳларининг шоирона кайфияти ҳам, Босфор қўлтигида чиркин ният юзасидан саф тортган Америка ҳарбий эскадраси ҳам, турк балиқчиларнинг хароб қайиқлари ҳам... кемалар, айниқса совет кемалари кўринганда Олтиншоҳ кўрфази майдонча-сида тўс-тўполон ҳам...

Шу манзаралар сирасида унинг вазмин овози эшитила-ди: «Ёз мавсумининг қоқ ўртасида Ватаним мени сафарга узатди. Ўзининг биринчи саёҳатига отланган, ҳали оҳори тўкилмаган «Ўзбекистон» теплоходида Осиё ва Африка халқлари бирдамлигига бағишланган Қоҳира конферен-циясига кета туриб, Истамбулнинг Олтиншоҳ бандаргоҳи-да тўхташга тўғри келди...»

Олтиншоҳ кўрфази. Маъмурлар (улар орасида Амери-ка офицерлари ҳам кўринади), ҳаммоллар, таксичилар, га-долар (ҳар бири ўз мақсади йўлида) теплоходни кутишга ҳозирлик кўради.

«Биродарларим билан соҳилга тушдик,— совет киши-лари икки томонни сириб олган турк офицерларига ҳуж-

жатларини кўрсатиб, порт майдончасига қадам босарканлар, ҳалиги овоз давом этади:— Фавқулудда, икки кўзни кемамизнинг «Ўзбекистон» лавҳасига қадаб, тошдек қотиб қолган юпун ва ожиз чолга назарим тушди. Тавба!.. Наинки, бу одам?..»

Қиёфаси жиддият ва нотинч ўйларга ғарқ бўлган бизнинг танишимиз оғир қадам ташлаб, ўша киши сари йўл олади. Буни пайқаб қолган қадди обкаш чол, аҳволини бегонага ошкор қилишдан чўчиб, нам кўзларини ерга олиб қочади ва, ажабки, шу замон қўли, хайру эҳсон тилашга одатланган, косовдек қалтироқ қўли, аста кўтарилиб ҳавода муаллақ қолади.

«Сафарга чиққанимда,— дея давом этади гадоининг қошига яқинлашган танишимизнинг овози,— ҳамиша бир сиқим Ватан тупроғини олиб юришни одат қилганман. Йўлни бехатар, узоқни яқин қилади, у белимга — қувват, кўзимга — зиё...»

Комил Рустамов ёнчиғини шартта чиқаради-да, ҳавода муаллақ қўлнинг кафтига олтин зарраларидек тўкиб юборади...

Она тупроқ бу заиф қўл томирларини қиздириб, қалбига мадор берди шекилли, рангпар чол бошини кескин кўтариб, бир лаҳза қўлидаги тупроққа тикилгач, қаршисидаги кишини оёғидан бошигача кузатиб чиқади ва вужудида кўзгалган қалтироқни босолмай:

— Ко...мил!.. Унг... ўнгимми?...— дейди.

— Балли... Мардон... бек?..

— Бу?..

— Киндигинг қони...

— Ватан... тупроғи!.. Ҳувв, аччиқ тақдир!..

Энди қалтироқ Мардонбекнинг аъзойи баданига тарқалган эди. Икки қўли билан авайлаб тутгани она тупроқни титраб-титраб ўпар экан, ярим сўқир кўзларидан оққан ёшни тўхтатишга ожиз. Олтиндек сап-сарик тупроқда милтилаб турган ёш томчисига тикилган танишимиз — Комил Рустамовнинг фикрини ўқиймиз:

«Ажаб ҳол! Ҳатто бир сиқим тупроқ ҳам ватангадонинг кўз ёши ўз бағрига сингишини истамайди...»

Шу дақиқа теплоходдан Гулчеҳранинг «Ўрик гуллаганда...» ашуласи янграйди. Яна бир зил кетган Мардонбек тупроқ тўкилган қўлини муштга тугиб, кўксига босар чоғида инграган каби сўрайди.

— Онасими?

— Қизи!..

— Саломат бўлсин...

Дағ-дағ титраётган Мардонбек чуқур, дардли нафас олади-да, Комил Рустамовнинг оёқлари остида гурс этиб йиқилганича жон беради:

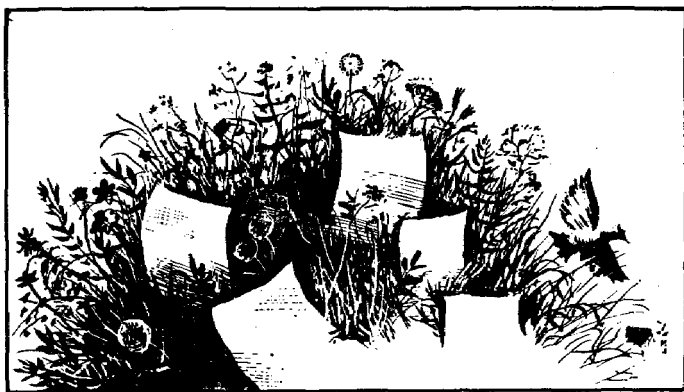
— Шунча умр кечириб,—дейди вазминлик билан Комил ака,— юраги ёрилиб ўлган кишини биринчи кўришим...

* * *

Соҳилдан узоқламиш «Ўзбекистон» теплоходи нотинчлана бошлаган тўлқин ва шамолни кесиб боради. Қема саҳнида тик турган Комил Рустамов кўзлари уйғоқ...

*Тошкент,
1960—1961 йиллар.*

МИНБАР

ДАВР ОВОЗИ

Халқ тилида инсоф деган сўз бор. Ҳзи одмигина бўлса-да, бир олам маънога эга. Инсофли одам деймиз. Инсофли одам ҳеч қачон ёмонликка қўл урмайди. Инсоф билан қилинган иш баракали, қутли бўлади. Инсоф бор жойда хиёнат бўлмайди, жабру зулм ҳам. Инсофли одамлар ўртасидагина чин дўстлик ўрнатилади, севги яшайди.

Жамиятимизни инсофли жамият десак арзийди. Чунки, барча эзгу ниятларимизда ана шу сўз ўз ифодасини топгуси.

Бутун дунёда инсоф тантана қилсин! Осиё ва Африка мамлакатлари илғор ёзувчилари иттифоқининг замирида ҳам ана шундай ишонч, ният мавжуд. Бу давр овозидир!

Ҳар бир даврнинг ўз овози бўлади. Давр овозида бошқа овозлардан фарқли ўлароқ, замонанинг энг муҳим, энг долзарб масаласи ва вазифаси илгари сурилади, шулар ҳақида бонг урилади. Иккинчи жаҳон уруши тугагач, ордан кўп ўтмай янги уруш хавфи инсоният бошига яна соя сола бошлади. Омон-омонликни сақлаб қолиш кун тартибида кўндаланг қўйилди, тинчлик учун курашга даъват давр овозига айланди. Ёдимда, 1958 йилнинг октябрь ойида Тошкент шаҳрида бўлиб ўтган Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг биринчи конференциясида ҳам Омонлик, Тинчлик сўзи баралла янграган эди. Зотан, тараққийпарвар — чин ёзувчининг сўзи ҳамиша давр овозига рост келади, ҳамоҳанг бўлади.

Кун кечагидек эсимда, биринчи анжуманимизда икки азим қитъадаги 37 мамлакатдан 204 делегат — ўз элининг инсофли ва доврўгли, етук ва фикрчан сўз усталари қатнашган эдилар. Николай Тихинов, Ғафур Ғулум, Ойбек, Яшин, Зулфиялар мезбонлик қилган бўлсалар, меҳмонлар орасида эса Файз Аҳмад Файз, Нозим Ҳикмат, Сембен Усмон, Алекс ла Гума, Мулк Раж Ананд сингари машҳур носир ва шоирлар бор эди. Конференцияда «Тошкент руҳи»га асос солинди, бу руҳ ҳамон давр овози сифатида

фақат икки қитъа устидагина эмас, бутун дунё узра кезиб, инсоф донини сочиб юрибди.

Бахтиёрмизки, шу кунларда ўзининг йигирма асрлик тўйини нишонлаган Тошкентимизни бугунги кунда бутун дунё юз-кўз қилади, унинг номи Москва, Ленинград, Киев каби социализм шаҳарлари қаторида тилга олинганда жаҳон мазлумлари чеҳрасида табассум жилва қилади, келажакка умид учқунлари порлайди. Азиз пойтахтимиз эндиликда бирлик, ҳамжиҳатлик, дўстлик, тинчлик макони бўлиб қолди. Унинг йигирманчи асрдаги кишилиқ тарихида биринчи оламшумул хизмати Шарқда социалистик инқилоб ўчоғи бўлса, иккинчи хизмати эса, Осиё ва Африка мамлакатлари илғор ёзувчилари иттифоқига бешик бўлганидандир.

Мана, бу воқеага ҳам чорак аср тўлди. Дунёда қанча ўзгаришлар юз берди, фалакка космик кемаларнинг учини одатий ҳолга айланиб қолди. Илмий-техника инқилоби ҳар бир соҳада, ҳар бир қадамда ўзини кўрсатиб қўяётир. Унлаб мамлакатлар мустамлакачилик зулмидан озод бўлдилар. Бир неча давлатларда инсофсиз реакцион тузумлар хотима топиб, халқлари ҳурликка чиқдилар. Яна кўпгина эл-элатлар ўз озодлиги ва мустақиллиги учун кураш олиб бормоқдалар. Жанубий Африка ватанпарварлари ва Фаластин Озодлик Ташкилотининг жангчилари, Намибия партизанлари ва Сальвадорнинг ватанпарвар қўзғолончи отрядлари олиб бораётган кураш албатта ғалаба қилади, чунки уларнинг кураши адолатлидир, инсоф тантанасига қаратилгандир. Бу курашда тараққийпарвар адиблар ҳам қалам билан, ҳам қурул билан жанг қилиб, олдинги сафларда бормоқдалар.

Улуғ Ватанимиз, социализм мамлакатлари ва мустақил тараққиёт йўлига ўтган ёш давлатларнинг куч-қудрати ошиб борган сайин жаҳон империализми, айниқса, Америка империализми кўпроқ таҳликага тушмоқда, айюҳаннос солиб, сафсата сотмоқда, социализм мамлакатларига бўҳтон қилмоқда, даҳанаки урушни авж олдирмоқда, жаҳон афкор оммасини ҳақиқатдан чалғитишга уринмоқда. Вашингтонлик инсофи йўқ раҳбарларнинг Жанубий Кореяга қарашли самолётдан жосуслик мақсадида фойдаланишга уриниб кўришлари фикримизни яна бир бор тасдиқловчи таҳликали мисолдир.

Хуллас, бир сайёрадаги икки олам ўртасида — кескин мафкуравий кураш бормоқда. Бу курашда адолатнинг енгиб чиқиши учун қалам аҳли инсоф билан иш тутуши, халққа ҳақиқатни, бор гапни айтиши, давр овозига, та-

раққиёт кўламига ҳамоҳанг қалам тебратиши лозим. Ана шундагина шарафли вазифасини, ёзувчилик бурчини ҳалол оқлаган бўлади.

Икки қитъанинг тараққийпарвар адиблари бутун дунё прогрессив қалам аҳли билан бир қаторда эзгу идеалларни куйламоқдалар. Ўтган чорак аср ичида уларнинг сафлари янада мустаҳкамланди, ижтимоий ҳаётдаги мавқелари кучайди, таъсирлари ортди, улар билан ҳисоблашадиган бўлдилар. Чунки адибнинг қўлидаги қурол — қалами ҳар қандай эски ва янги қурол-аслаҳалардан ҳам қудратлироқдир, унинг таъсири маънавий ва эстетик бўлиб, киши онги ва қалбигагина йўл олади. Уйлаймизки, Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг ўн кунлардан кейин Тошкентда очиладиган VII конференциясида ана шу ҳаётий масалалар — адабиётнинг ғоявий теранлик билан бадий маҳорат масалалари кенг муҳокама қилинажак.

Осиё ва Африка ёзувчилари Совет Ўзбекистонидан ўтган кунларини умрларининг энг ёрқин, энг қутлуғ, энг бахтли ва унутилмас дамларидан деб билишларини кўп мартаба эшитганимиз ва ўқиганимиз бор. Шунинг учун ҳам улар доимо Шарқда социализм машъали — Тошкентга худди қуёшга талпингандек интиладилар. Демак, навбатдаги анжуманимиз янада нуфузли ўтишига, икки қитъа адибларининг фаолияти янада мустаҳкамланишига ишончимиз комил. Чунки анжуман одатдагидек, «Ижтимоий тараққиёт сари империализмга қарши курашда ёзувчиларнинг интернационал бирдамлиги учун» деган анъанавий шиор остида ўтади.

Шуни қувонч билан таъкидлаш керакки, Совет Иттифоқи нашриётлари ва газета-журналларида эълон қилинган Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг янги асарларини кўздан кечирар эканмиз, улар ижодида халқчиллик, гражданлик мотивлари, умумбашарий қарашлар чуқур томир олганини, ижтимоий муҳим масалаларга кенгроқ эътибор берилганлигини, янги жанрлар вужудга келганини кўришимиз мумкин. Бунда Осиё ва Африка ёзувчилари бирдамлиги, жумладан, Тошкент анжумани чақириғининг ҳаётбахш таъсири ҳам бор, албатта. Шуни ҳис қилар эканмиз, қалбларимизда фахрланиш туйғуси жўш уруши табиийдир.

КПСС Марказий Комитетининг доно кўрсатмаларида таъкидлаб ўтилганидек, инсониятнинг келажак тақдири ҳозирги кунда икки қарама-қарши дунё ўртасида олиб борилаётган мафкуравий курашга кўп жиҳатдан боғлиқ-

дир. Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчилари кўп миллатли совет адабиёти вакиллари билан баб-баравар бу курашда фаол иштирок этиб, инсониятнинг эзгу ниятларини амалга оширишга интилмоқдалар. Еттинчи анжуманимиз бу курашда бир янги босқич бўлади, инсоф тантанаси учун хизмат этади, икки қитъа ва умуман, жаҳон халқлари ўртасидаги дўстликни янада мустаҳкамлайди, адибларни янгидан-янги ижодий чўққилар сари чорлайди.

Анжуманимизда давр овози, инсоф оламининг нидоси яна бир бор баралла янграшига шак-шубҳа бўлиши мумкин эмас.

Ҳа, инсоф билан тиңчлик, дўстлик билан яхшиликнинг умри боқий бўлсин!

ҚУДРАТИМИЗ МАНБАИ

Ҳар биримиз бугунги бойлик, куч-қудрат, ва умуман ҳар бир халқнинг бугуни ва эртасининг асосий мезони — дўстлик эканлигини яхши биламиз. Бундай дўстликка эга халқ учун ҳеч қандай қийинчиликлар, ҳеч қандай синовлар қўрқинчли эмас. Бизнинг маълум маънода ҳали ёш социалистик давлатимиз тарихини варақлар эканмиз, бу революцион янгиланиш ҳозиргача фанга маълум бўлмаган қардошлик, меҳнаткаш халқнинг синфий бирдамлиги, ўроқ ва болғанинг бузилмас иттифоқи эканлигига дарҳол амин бўламиз. Бу фан фақатгина руслар билан украинларни, грузинлар билан қozoқларни, тожиклар билан ўзбекларни яқинлаштирибгина қолмай, Совет Иттифоқининг буюк ва кўп миллатли халқларининг тарихда биринчи марта ўз ижодий кучларидан эркин фойдаланиш, миллий, демак интернационал маданиятларини ривожлантиришлари учун кенг имкониятлар яратиб берди.

Бу оғир синовлардан ўтган ва чиниққан қардошлигимиз, дўстлигимиз, XX асрнинг нодир воқеаси — кўп миллатли совет адабиётини вужудга келтирди. Бу адабиёт барча қитъа китобхонлари томонидан тан олинган ва уларни ҳайратга солиб келмоқда. Шунинг учун ҳам бу адабиёт СССР халқларининг 78 тилида яратилмоқда, биз уни ҳозирги замон бадиий тафаккурининг юксак чўққиларига кўтариш имконига эга бўлдик.

Кўп миллатли совет адабиётининг жаҳонда тан олиншида ўзбек ва тожик адабиётларининг ҳиссаси катталигини қайд этиш биз учун қувончлидир. Бу адабиётларнинг ибтидосига хаёлан қайтар эканмиз, Садриддин Айний, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Ғафур Ғулум, Мирзо Турсунзода, Ойбек, Ҳамид Олимжон ва кўпгина бошқаларнинг номларини улкан эҳтирос ва миннатдорлик билан тилга оламиз. Улар адиб сўзи барча замонларда, барча халқларда йўлчи юлдуз бўлганлигини жуда яхши ҳис қилганлар; сўзда инсон руҳини кўтариш, ишончини ва идеалларини тоблаш,

бутун-бутун халқларни ёзувчиларга қарши курашга кўтаришнинг буюк кучи яширинганлигини қалбдан ҳис қилишган. Бу адиблар бизга ёзиш, яшаш ва меҳнат қилишни ўргатиб келаётган илк миллий совет ёзувчилари эди. Улар совет адабиёти ва маданиятига бебаҳо ҳисса қўшдилар. Бугунги совет маданияти, КПСС XXVII съездида қилинган докладда қайд қилганидек, «барча халқлар томонидан яратилган маънавий бойликлар органик қотишмасини ташкил этади».

Ўзбекистонда Тожикистон ССР адабиёти ва санъати жунларида иштирок этган бир группа ёзувчилар билан КПСС XXVI съезди совет ёзувчилари олдига қўйган проблемалар ва масалаларни ишчанлик вазиятида муҳокама қилганлигимиз ҳам қонуний бир фактдир. Советлар мамлакатининг коммунистик буюк форумининг қарорлари ва ғояларини амалга ошириш учун нималар қилиш кераклиги ҳақида режаларимиз билан ўртоқлашдик, таклифларимизни билдирдик. Бугунги кун кишиси — коммунист, юксак билимли, онгли, омманинг чинакам етакчиси, бутун ҳаёти, меҳнат фаолияти билан давр проблемаларини, социалистик жамиятимиз вазифаларини ифодалайдиган, инсониятнинг ёрқин келажаги учун курашувчи киши образини яратишда нималар қилиш кераклиги ҳақида фикрлашдик. Қардош маданиятларимизнинг ўзаро яқинлашуви ва ўзаро бойиши жараёнини янада чуқурлаштира оладиган алоқалар ҳақида суҳбатлашдик. Бу масалалар юзасидан Мўмин Қаноат, Фотеҳ Ниёзий, Юсуф Ақобиров, Фазлиддин Муҳаммадиев, Лойиқ Шерали, Гулрухсор Сафиева ва бошқалар эҳтирос, манфаатдорлик ва самимият билан гапирдилар.

Хайрлашадиган кунимиз келганда эса, биз бошланган фикр алмашувни кейинчалик, икки ярим ойдан сўнгра қуёшли Тожикистон пойтахти — Душанбе шаҳрида давом эттиражамиз ҳақида бир қарорга келдик.

Икки ярим ой — жуда қисқа вақт. Шу вақт давомида бизнинг республикаларимиз ҳаётидагина эмас, балки бутун мамлакат ҳаётида муҳим воқеалар рўй берди. Ана шундай воқеалардан бири, менинг фикримча, СССР Олий Совети сессиясининг бўлиб ўтганлиги ва унда Совет Социалистик Республикалар Иттифоқи номидан жаҳон парламентлари ва халқларига қилинган мурожаатдир.

Бу нидо инсоният боши устида яна қора булутлар қуюқлашиб бораётган, ер юзида тинчлик сақланажакми, ёки ядро уруши гулхани ловиллаяжакми, деган масала ҳар қачонгидан кескин бўлиб турган бир пайтда баралла

янгради. Ҳа, халқаро вазият ҳар бир оқилона фикрловчи кишини ўйлантирмасдан қололмайди. Америка маъмурияти нейтрон бомбаси яратиб, ўз армиясини ва иттифоқчилари армиясини у билан қурооллантиришга ҳаракат қилаётганлигига кўз юмиб бўладими? Пекин ўз қўшинларини Ҳиндистон чегараларига яқинлаштираётгани, Исроил томонидан Ироқнинг бомбардимон қилиниши, Исроилнинг Ливанга агрессияси, Жанубий Африка Республикасининг мустақил Ангола агрессияси фактлари кишини ташвишга солмайди, дейсиз?

Жаҳон уруши бошланиб кетиши мумкин бўлган ўчоқлар ҳозир анча кўпайган. Жаҳондаги ҳозирги вазият СССР ёзувчиларининг навбатдаги VII съезди ишида ҳам кенг ўрин эгаллади. Съезд делегатими ёки унинг меҳмони, ким бўлишидан қатъи назар, сўзга чиққанлар қилган ишлари тўғрисида, Совет адабиётининг муваффақиятлари тўғрисида, унинг халқаро обрў-эътибори ошганлиги борасида гапирибгина қолмасдан, ер юзида тинчликни сақлаш учун қанчалик ҳисса қўша олишлари мумкинлиги ҳақида фикр юритишди.

Ҳозирги вақтда ҳаётнинг ўзи кўп масалаларда ёзувчи фаолиятини ўзгартириб юборди. Тўғри, замонамизнинг энг муҳим воқеаларидан олдин бонг бўлиб янграйдиган ижодкорнинг бу сўзи илгаригидек ҳал қилувчи кучга эга. У барча воқеалар марказида туради, рўй бераётган ҳодисаларнинг объектив ҳакамидир. Шу билан бирга, ер шарининг турли нуқталарида ижтимоий системалар динамик алмашилиб турган бизнинг асримизда ҳаётнинг ўзи ёзувчиларни фақатгина гувоҳ ва ҳакам бўлибгина қолмасдан, балки инсон онги ифодачиси ва унинг виждони бўлишга даъват этгандир. Тинчлик учун, ер шаригадаги барча кишиларнинг бахт-саодати учун актив курашчи, умуминсоний проблемаларни кенгроқ тушуниб, уни теранроқ ифодалаш — ёзувчидан давр талаб қилаётган масалалар ана шулардир. Ёзиладиган асарлар, хоҳ проза бўлсин, хоҳ поэзия ва хоҳ драматургия бўлсин, китобхонни янги ахборот билан шайлаб қолмасдан, уни чуқур ўйга толдириши зарурдир. Уқувчи шундай фикрлаши керакки, токи ёзувчи томонидан ўртага қўйилган проблема унинг шахсий ҳаётий масаласига айланиши керак.

Ҳа, вақт кўп нарсани ўзгартириб юборди. У, бизнинг узоқ вақт бир жойда туриб қолишимизга имкон бермайди. Вақт шошмашошарлик, баландпарвоз сўзлар ва катта ваъдалар беришни эмас, тубли ўйланган, онгли кишиларнинг тақдирлари, характерлари, дунёқарашларининг ўзгаришига

таъсир кўрсата оладиган ҳаракатни талаб қилмоқда. Бу талаб ҳозирги куннинг талаби экан, демак унинг учун меҳнат қилиш зарур.

Ўзбекистон ССР адабиёти ва санъати кунлари ҳар икки қардош маданият яқинлашуви ва ўзаро бойишига кўл жиҳатдан ёрдам бериш билан бирга, тожик ва ўзбек адибларининг режалари, вазифаларини уйғунлаштиради. Бундай режалар эса бизда жуда кўп.

Кўп миллатли совет адабиёти илгари қарор топган ақида — ёзувчи меҳнати ҳар бир адибнинг шахсий иши, деган ақида унчалик тўғри эмаслигини исботлади. Бу адабиёт ўзининг туғилиши, тан олиниши ва шуҳрат қозониши билан *коллектив меҳнат* афзаллигини кўрсатди. Демак, биз КПСС XXVI съезди тарихий қарорлари, СССР ёзувчиларининг VII съезди материалларидан келиб чиқиб, совет маданияти ва санъатини янада янги юксакликка кўтариш — социалистик реализмнинг бундан кейинги муваффақиятларини таъминлашга масъулмиз.

Биз қардош Тожикистонга қайноқ дил туйғулари билан келяпмиз. Талантли тожик халқи бугун қандай яшаётганлигини билишни истаймиз. Унинг муваффақиятларидан хабардор бўлиб, бутун республика, бутун мамлакат фахрланадиган кишилар билан танишиш ғоят ёқимлидир.

Мана шу танишувлар, учрашувлар, шубҳасиз, бизни ижодий илҳомга ундайди ва оқибатда ҳаёт ҳақиқати билан тўлиб-тошган янгидан-янги бадий асарлар яратишимизга асос бўлади, деб ўйлаймиз.

1981 йил

ОДАМЛАР, БОСҚИНЧИНИ ТУХТАТАЙЛИК!

Менинг бепоеён мамлакатим бўйлаб империалистик ва сионистик ёвузликка қарши, Ливан тупроғидаги қон тўкишларга қарши халқ қаҳр-ғазабининг қудратли тўлқини жўшиб турибди. АҚШда тайёрланган замонавий қуроллардан исроил босқинчилари қўлида мишглаб ливанликлар, минг-мишглаб фаластинликлар қурбон бўлмоқдалар.

Мен Яқин Шарқни яхши биламан. Дипломат, Совет Иттифоқининг мухтор элчиси сифатида бу региондаги мамлакатларда бир неча йил ишлаганман. Араб халқлари бир неча юз йиллар давомида колониализм зулми остида изтироб чекди. Колониализм занжирларидан озод бўлгач, уларни неоколониализм қишанига сола бошладилар. Кэмпдэвид битими — «пароканда қил ва ҳукм сур», деган империалистик сиёсатнинг тилик кўринишидир. Миср ва бошқа бир қатор араб мамлакатларида содир бўлган воқеалар ҳам худди ана шу мудҳиш мақсадга хизмат қилди. Империализм араб мамлакатларини парчалаб ташлашга, қаердаки имконият туғилса, уларни бир-бирига гижгижлаб қўйишга муваффақ бўлди.

Буларнинг ҳаммаси империализм қуроли ролини бажонидил бажараётган Исроилга араб мамлакатлари мустақиллигини топташ учун ва кўп мусибат чеккан қаҳрамон фаластин халқини йўқ қилиб юборишга уриниш учун имконият яратиш мақсадида иблисона маккорлик билан, совуққонлик билан қилинди ва ҳозир ҳам шундай қилинмоқда. Империализм ва Исроил ҳатто тинчликсевар Ливанда ҳам оға-иниларни бир-бирига қарши қўйиб, қирғин қилиш даражасида фитна уюштиришга эришди.

Мен Ливан халқини, унинг сиёсий арбобларини яхши биламан. Уларнинг кўпчилиги — аввало ўз мамлакатининг бутунлиги ва мустақиллиги учун қайғурадиган оқил одамлар, вақтинча уларнинг мамлакатада яшаётган фаластинликларга яхши муносабатда қарайдилар. Ливанликлар фаластин халқи ўз юртига қайтишини; ўзининг мустақил давлатини тузишини чин қалбдан истайдилар.

Борди-ю, баъзи араб мамлакатлари, жумладан, Саудия Арабистони каби бой ва нуфузли мамлакат Ливанда ва Сурия чегараларида рўй бераётган воқеалар ўз-ўзидан тинчиб қолади, деб ўйласа — у ҳолда улар қаттиқ янглишадилар. Араб давлат арбоблари кўзларини очишлари керак, ўз ҳаёти учун курашда, Фаластин давлатини тузишда, Ливанда Исроил босқинчиларини ва Америка ҳийла-найрангларини зудлик билан тўхтатишда ўзаро бирлашишлари зарур.

Бизга шу нарса аёнки, на қуроли тўқнашувлар, на Мюнхень битими каби сепарат ҳаракатлар Яқин Шарқ проблемасини ҳал қилган ва қила олади!

Мен жаҳондаги барча тинчликсевар кишиларга мурожаат этаман: келинг, кўзимизни каттароқ очайлик, инсон ҳаёти ва эркини маҳв этувчилар танобини тортиб қўйиш учун қўлимиздан келган ҳамма тадбирларни кўрайлик!

1982 йил.

ОЛИС ВА ЯҚИНДАН

Инсон туйғулари хилма-хилдир. Аммо Ватан туйғуси улар орасида алоҳида ўрин тутади. Узоқ йиллар дипломатик хизматда бўлиб, ўзимни бир дақиқа ҳам Ватаннинг ишлари ва ташвишларисиз, Советлар мамлакатига дахлсиз тасаввур қила олмадим.

Қизиқ, инсонда бундай туйғу қаёқдан пайдо бўлганикин? Узоқ-узоқларда бўлганинда ҳам ўз мамлакатинг билан бирга яшайсан. Унинг катта ва кичик ютуқларидан қувонасан, бошига тушган қийинчиликларни эса ўз бошингга тушгандек сезасан. Қизиқ бир деталь. Япониядами ёки Мексикадами, ёки ўз уйингда, Москвадами Олимпия ўйинлари ўтмоқда, мусобақа натижаларини билишга шошилсан. Ўзимизнинг, совет командамизда олтин ёки кумуш медал бўлса, бошқа биров эмас, балки ўзинг ғалаба қилгандек хурсанд бўласан. Мағлубиятга учраса, эзилиб кетасан.

Яна бир нарса: куз кириши биланоқ у ерда, Ватанимдан узоқда мен пахта тайёрлашнинг бориши тўғрисидаги маълумотларни топишга ҳаракат қилардим. Пахта бизнинг — ота-боболари деҳқон ўтган ўзбек фарзандларининг қонига она сути билан кирган.

Хорижий ўлкадан қайтиб келишим биланоқ, биринчи навбатда она-юртим — Жиззахга бордим. Ҳамқишлоқларимни, болалигим ўтган жойларни соғинган эдим. Далаларга ҳаёт бахш этувчи ариқлардаги сувларнинг жилдирашини, Етимтоғ устида қушларнинг чуғурлашини соғинган эдим, бизнинг уйимиз шу Етимтоғ ёнбағрида эди. Далаларни, тоғ ёнбағирларини кездим, ҳамқишлоқларим билан суҳбатлашдим. Бу ерда ер ҳам, одамларнинг ўзлари ҳам ўзгарган, ҳеч нарса илгаригидек эмас. Ҳа, одамлар ерни янгилабгина қолмай, ўзлари ҳам янгиланишибди.

«Жиззах» деганда «дўзах» эшитилгандек бўлармиш. Баъзи тарихчи тадқиқотчилар менинг жонажон юртимнинг номини ана шундай деб изоҳлаганлар. Бунинг боиси, бал-

ки, чўлдаги шароитнинг оғирлигидир. Шу ўринда рус сайёҳи В. И. Мосальскийнинг гаплари ёдимга тушади: «Жазирама иқлим ва оқар сувнинг етарли эмаслиги оқибатида Жиззах Туркистоннинг энг носоғлом жойларидан бирига айланган. Унинг аҳолиси безгакдан қаттиқ азоб чекади. Маҳаллий ҳовузлардаги сув ришта касали манбаи бўлган».

Яккаю ягона ва кичкина Сангзор сойи Жиззахчўли каби бепоён текисликни сувга қондира олармиди? Сангзор — «тошзор» деганидир. Бу сойдан сув эмас, майда тош оқарди.

Чўлга жон киритиш учун сув зарур эди. Қолоқлик зулматини тарқатиш учун нур зарур эди. Асримизнинг бошларидаёқ рус ўқитувчиси В. М. Петров Жиззах кишиларини саводга ўргата бошлади. У болалар билан бирга электромашина ясади. Бу машина ҳаваскор физик яшайдиган уйни ёритди. Бу оддий машина эмасди. Бу инсон ақл-заковати, куч-қудратининг тимсоли эди.

1916 йилда хонавайрон бўлган жиззахликлар маҳаллий ва чор эксплуататорларига қарши қўзғолон кўтардилар. Бир йил ўтгач, Улуғ Октябрь ғалабасидан сўнг, улар ўз ўлкаларида қизил отрядлар туздилар. Бу отрядларга курашда тажриба орттирган Ҳайдарбек Абдужабборов, Холмат Ражабов каби сардорлар бошчилик қилдилар. Оталаримиз, акаларимиз бекорга курашмадилар. Эндиликда Жиззахни дўзах деб эмас, балки, бахт водийси, деб атамоқдалар. Моҳир пахтакорлар, олимлар, ёзувчиларнинг бутун бир авлоди шу ерда туғилди ва ҳаётга йўлланма олди.

Совет ҳокимияти йилларида республикамиз харитасида олти янги водий пайдо бўлди. Уларни инсон қўллари барпо этди. Шуларнинг орасида Жиззах водийси ҳам бор. Эндиликда чўлдаги бепоён ерларни биргина Сангзор суғораётгани йўқ. Магистрал канал орқали бу ерга Сирдарёнинг ҳаётбахш суви келди. Бирин-кетин йирик пахта фабрикалари — колхозлар, совхозлар пайдо бўлди; боғлар шовуллади, тоғ ёнбағирларида тоқзорлар пайдо бўлди. Индустриал шаҳарлар қад кўтарди. Уларнинг бирини Ульянов номи билан аташди. Ҳақли равишда шундай деб аташди. Мирзачўл ва Жиззах чўлини ўзлаштириш тўғрисидаги декретнинг остида В. Ульянов — Ленин имзоси борлигини ким билмайди дейсиз.

Чўлда янгидан бунёд бўлган бошқа бир шаҳарни космосга биринчи бўлиб йўл очган Гагарин номи билан аташган. Буни ҳам тушуниш мумкин. Бу ерда, Жиззах чўли-

нинг кашшофлари — замин юксакликларини бўйсундирувчилар бор.

Мана бу шаҳарчалар эса Бинокор ва Бўстон деб аталади. Булар асрлар давомида қум бўрони жавлон урган жойда қад кўтарди.

Гулистон — гуллар диёри, Мирзачўлдаги Сирдарё областининг маркази ҳозир шундай аталади. Гулистон ва Бўстон — икки қўшни областдаги икки шаҳар инсоннинг табиат устидан ғалабаси рамзи сифатида бир-бирига қўл чўзди. Ана шу областлар республикадаги энг ёш областлар. Бу ерда мард ва жасур кишилар — қўриқни забт этувчилар яшайдилар. Ҳа, шундай, бизда чўлқувар тарихий фигурадир. Яширишга ҳожат йўқ. Биз ёзувчилар, қўриқни ўзлаштирувчиларнинг яратувчилик родини ҳали тўла англаб етганимиз йўқ.

Шуни англаб, биз яқинда ёзувчилар бригадаларининг қўриқ забткорлари билан учрашувини ташкил этдик. Янгидан барпо этилган унумдор ерларда қандай чуқур социал жараёнлар юз бераётганлигини сўз усталари ўз кўзлари билан кўрдилар. Бу ерда янгича совет характери га эга бўлган янги инсон камол топмоқда. Бу ерда миллатлараро нифоқнинг ҳеч қандай асари йўқ. Руслар ва ўзбеклар, украинлар ва қозоқлар, тожиклар ва татарлар — турли халқларнинг вакиллари меҳнат қиладилар. Биз — совет халқимиз, деган юксак интернационал тушунча уларнинг онгига сингиб кетган.

— Мирзачўл, ундан кейин Жиззах чўли — бу амалдаги интернационализм мактабидир, — деб ҳикоя қилди «Иржарсовхозстрой» трести пардозловчилар бригадири Мария Горяева.

Бу машҳур қўриқ очар аёлга қўшилиб, бизнинг Иттифоқимиз ғоят, бениҳоя гўзал! — дея хитоб қилгинг келади. Бу — Советлар мамлакатида яшовчи жондош-қондош халқлар Иттифоқидир.

1982 йил.

ГУЗАЛ ВА НОТИНЧ ДУНЕ

Календардан навбатдаги варақ йиртилгани сайин Ватанимиз ҳаётидаги ҳаяжонли сана — халқлар дўстлиги ва биродарлигининг буюк иттифоқи — Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи барпо этилганлигининг 60 йиллиги кунига тобора яқинлашиб борамиз.

Олтмиш йил муқаддам жаҳоннинг рангин харитасида инқилобий давлат пайдо бўлди. Бу давлатда, кўп асрли тарих давомида, биринчи марта меҳнаткаш халқ илгари эксплуататор синфларники бўлган барча нарсаларга, ўз тақдирига тўла ҳуқуқли хужайин бўлиб қолди.

Қолоқ урф-одат ва тартиблар ҳукмрон бўлган, одам ўтолмас тўқайлари кўп, ери омов ёрдамида ишланган, аҳоли қарийб ёппасига замонавий билимлардан маҳрум этилган даврдан бизни бор-йўғи олтмиш йил ажратиб турибди. Ўша ўтмиш билан бугунги кунни қиёслар экансиз, беихтёр кулгингиз қистайди. Қалбингизнинг қаеридадир ҳатто шубҳа пайдо бўлади: булар ҳақиқатда бўлган эдими? Ва шу онда жавоб берасиз: ҳа, бўлган эди. Колхоз ва совхозларнинг қандай тузилганлиги, пахта далаларига дастлабки тракторларнинг чиқиши, каналлар, янги фабрикалар, заводлар, мактаб ва театрлар қурилиши — ҳамма-ҳаммаси хотирамизда сақланган.

Биринчи беш йиллик, янги социалистик жамият барпо этиш учун отланган миллионлаб кишиларнинг ташаббускорлиги ёдимизда. Рус билан ўзбек, қозоқ билан украин, молдаван билан чуваш ёнма-ён, елкама-елка меҳнат қилаётгани ҳеч кимни ажаблантирмай қўйган эди. Қардошлик, дўстлик бизга янги ҳаёт қуришда ёрдам берди. Дўстлик ва биродарлик бизга ҳар қандай қийинчиликлардан қўрқмасликда, жангларга дадил бориш ва ғолиб чиқиш, фақат ғолиб чиқишда мадодкор бўлди...

Ўзбек халқининг кўп яхши ва эзгу анъаналари бор. Шулардан бири — ҳашар. Бирор хайрли, катта ишни амалга оширишни ният қилганимизда қариндош-уруғлар, дўстлар, қўни-қўшниларнинг кўмакка келишлари одатий ҳим-

матдир. Саноқли кунлар ўтади, қарабсизки, тап-тақир ерда кўпчиликнинг ҳамжиҳатлиги билан бирдан кўнгилга қувонч бағишлайдиган иморат ёки ажойиб анорзор барпо бўлади.

Ҳашар тўғрисида бежиз гапирмадим. Негаки, менга бу сўз кўп жиҳатдан «дўстлик» сўзига яқин бўлиб туюлади. Бу сўзлар турлича жарангласа-да, менинг шууримда мақсадга интилувчанлик, меҳнатга виждонан меҳр қўйиш, совет кишиларининг қардошларча ўзаро ҳамкорлиги каби тушунчалар — кўп миллатли социалистик давлатимиз ҳаётининг мустаҳкам қонунлари билан боғланиб кетади...

1980 йили биз навбатдаги, ўнинчи беш йилликка яқун ясадик. Беш йиллик натижалари, табиийки, кишини қувонтиради. Ахир беш йил мобайнида Ўзбекистоннинг миллий даромади қарийб 29 процент органини, юздан зиёд турли саноат ва ишлаб чиқариш корхоналари ишга тушганлигини, янги заводлар, фабрикалар маҳсулот бера бошлаганини, 1980 йилда республика тарихида энг катта пахта хирмони кўтарилганини билганингизда қувонмасдан бўладими!

Республика коммунистларининг 1981 йил февраль ойининг бошида бўлиб ўтган XX съезди Ўзбекистон партия ташкилотининг тажрибаси ошганлигини, унинг коммунистик идеалларга садоқатини қайд этди. Айтганларимнинг исботи сифатида бир неча рақамни келтирмоқчиман. Ўзбекистон Компартиясининг XIX ва XX съездлари орасида унинг аъзолари сони 80736 кишига кўпайди: коммунистларнинг умумий сони эса, 568 243 кишини ташкил этди. Бу ярим миллиондан зиёд кишидан иборат партия аъзолари отрядининг қарийб 32 процентини илм-фан, маориф, соғлиқни сақлаш, адабиёт ва санъат ходимлари ташкил қилади. Ўзбекистон Компартияси ўз сафларида 86 миллат ва элат вакилларини бирлаштиради.

Мени съезд делегатларининг сўзлари чуқур ҳаяжонга солди. Улар ўнинчи беш йилликда партия билан ижодий зиёлилар ўртасидаги алоқа янада мустаҳкамлангани тўғрисида сўзладилар. Бинобарин, адабиётимизнинг ижтимоий-маънавий пафосини белгиловчи ғоявий-тематик асослар янада мустаҳкамланди. Делегатлар Уйғун, Н. Сафаров, Қ. Яшин, Зулфия, Ҳаким Назир, Раҳмат Файзий, Ҳамид Ғулом, Шукрулло, Мирмуҳсин, А. Удалов, Э. Воҳидов, О. Еқубов, А. Орипов, Т. Пўлатов ва асарлари ижодий изланишларининг далиллиги, юксак бадиийлиги ва ғоявий проблематикасининг теранлиги билан ажралиб турувчи бошқа адилларнинг номларини тилга олдилар.

Беш йиллик мобайнида амалга оширилган барча ишларни санаб ўтишнинг имкони йўқ... Мен эса тақдирлари Ўзбекистон тарихи, унинг ғалабалари билан чамбарчас боғлиқ одамлар ҳақида сўзламоқчиман.

Бизнинг воқелигимиз қаҳрамонларни дунёга келтиради. Мен шундайлардан бири — Ленин номидаги Ўзбекистон металлургия заводининг пўлат эритувчиси Раббим Нуржаевни тилга олишни хоҳлар эдим.

У ўсмирлик пайтида колхозчи эди. Кейин пўлат эритувчилар билан дўстлашиб, уларнинг ишига қизиқиб қолди. Сўнг чўчиброқ бўлса ҳам мартен цехининг остонасидан кириб борди. Собиқ қаролнинг авлоди пўлат эритишни ўрганди. Узоқ, жон-дилдан берилиб ўрганди. Бугунги кунда Раббим Нуржаев энг яхши пўлат эритувчилардан, энг яхши мураббийлардан. Республиканинг ўсиб бораётган саноат потенциалда (у 27,4 процентни ташкил этди). Ўз ишига муҳаббат қўйган, Ўзбекистон ССР Олий Советининг депутати Раббим Нуржаевнинг ҳам ҳиссаси бор.

Ёки мисол учун «Висотсрой» трестининг бригадири Ҳ. Қорабоевни олайлик. Бу трест азаматлари фақат ўнинчи беш йиллик давридагина 40 дан ортиқ объектни қуриб битказдилар. Улар орасида Кооператорлар уйи, «Ленинград» меҳмонхонаси, авиақурувчиларнинг Маданият саройи бор. Тошкентдаги Халқлар дўстлиги майдонида янги мўъжизавий бино қад кўтарди. Бу кошонани пойтахтимизнинг архитектура марвариди деб دادил аташ мумкин. Бинобарин, уни қурган Социалистик меҳнат Қаҳрамони Ҳ. Қорабоев бригадасининг ўнинчи беш йиллик топшириқларини қарийб бир йил аввал бажарганлигига ажабланмаса ҳам бўлади. Ҳ. Қорабоев бригадаси 1981 йил топшириқларини ҳам муддатидан илгари бажарди.

Р. Нуржаев ва Ҳ. Қорабоев — бугунги куннинг қаҳрамонлари. Совет кишисининг моҳияти, аввало, унинг меҳнати ва ижодида ўзининг энг яхши, энг мукаммал ифодасини топади. Уйлайманки, адабиётнинг кучи, ҳар бир асарнинг кучи Қорабоев ва Нуржаев каби замонамизнинг чинакам қаҳрамонлари образларини яратиш билан белгиланади.

Шундай факт кишини қувонтирмайдими: ўзбек адабиётининг кейинги йилларда майдонга келган энг яхши асарларида меҳнаткаш совет кишиси, ўзининг бой маънавияти, моддий ва маънавий бойликлар яратувчи шахс сифатида тасвирланмоқда. Биз ўзбек совет адабиёти ҳамиша кенг, دادил, давлат кишисига хос ва ижодий фикрловчи

ларида ҳам баралла эшитмоқдалар. Мен шоиранинг СССР Давлат мукофоти ва Халқаро адабий «Нилуфар» мукофоти билан тақдирланган шеърларини ўқир эканман, кўз олдимда бугунги кунимизнинг кенг манзараси, Ўзбекистонда Совет ҳокимияти йилларида амалга оширилган буюк ўзгаришлар бутун салобати билан намоён бўлади...

Уша қутлуғ 23 февраль куни мен эрта турдим. Енгилгина нонушта қилиб кўчага чиқдим. Кўчада одам камлигига ажабланмадим — Москва энди уйқудан уйғонмоқда эди. Мен пойтахтни севаман — унинг проспеклари, майдонлари, боғлари қалбимга яқин. Лекин мен сайр қилиш, февралнинг тоза ҳавосидан нафас олиш учун кўчага чиқмадим, балки тезроқ Қизил Майдонга етиб бориш орзуси вужудимни қамраб олган эди...

Мана, Ильичнинг жанговар дўсти, содиқ сафдоши Михаил Иванович Калинин номи билан аталган гўзал, кенг проспект бўйлаб қадам ташламоқдаман. Мамлакатимиз тарихида кўп нарса биринчи Бутуниттифоқ оқсоқолининг номи билан боғлиқ. Бироқ, афтидан, унинг ҳаётидаги энг муҳим ҳодисалардан бири 1922 йилнинг декабрида юз берди. Ушанда Советларнинг X Бутунроссия съезди иш бошлаган эди. Съезднинг юксак минбаридан туриб Михаил Иванович бутун дунё халқларига қарата барча совет республикалари ягона иттифоққа уюшишга азму қарор қилганликларини билдиради...

Мен узоқдан чиқиб келаётган қуёш нурларида товлашиб ҳилпираётган Кремль устидаги улкан алвон байроқни кўраман. Бу қизил байроқни совет кишилари ва коммунистлар партияси шундай юксакликка кўтардиларки, уни бугун бутун дунё халқлари ер юзининг барча нуқталаридан кўриб турмоқдалар. У сайёрамиздаги барча тараққийпарвар кишилар учун ҳақиқат, кураш ва бахтнинг муқаддас рамзи бўлиб қолди...

Йиллар, йиллар... Лойсувоқ томлардан иборат кичкина Жиззах шаҳарчаси хотирамда. Қуёшнинг жазирамасидан қақраган ер, қизиган ҳаво. Табиат билан юзма-юз жангга отланган кишиларнинг чеҳраларини яхши эслайман. Бу одамлар ўшанда вақти келиб Мирзачўлни ўзлаштирувчилар сифатида тарихга киришларини хаёлларига ҳам келтирмаган эдилар.

Яқинда яна Мирзачўлда бўлдим. Эндиликда у гуллаб-яшнаётган, Ватанга юз минг тонналаб пахта етиштириб бераётган, қудратли суғориш системасига эга ўлкадир. Бу ерда Гулистон, Янгиер, Бинокор, Гагарин ва бошқа янги шаҳарлар қад кўтарди. Уларда ҳозир ярим мил-

лионга яқин одам истиқомат қилмоқда. Менинг она шаҳрим Жиззах эса йирик область марказига айланди...

Олтмиш йил ўтди. Советлар мамлакати илгаригидек тинчликсевар давлат бўлиб қолди. Шу билан бирга, мамлакатимиз барқарорлиги халқларнинг мустамлакачилик ва империализм исканжасидан озод бўлиш учун олиб борган курашлари тарихида янги эра очди. Жаҳоннинг сиёсий харитасида социалистик тараққиёт йўлига кираётган ўнлаб мустақил давлатлар дунёга келди. Бу навқирон давлатлар қатъият ва сабот билан жамиятни тубдан қайта қуриш учун курашмоқдалар. Шуниси қувончлики, мустақиллик учун кураш тобора кучаймоқда, ҳозирги пайтда миллий-озодлик ҳаракатлари бутун-бутун қитъаларни қамраб олди.

Партиямизнинг халқаро сиёсати ҳақида гап кетганда, мен беихтиёр ўзбек пойтахтида туғилган Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг халқаро адабий ҳаракати тўғрисида ўйлайман. Қарийб чорак аср муқаддам жаҳондаги барча кишилар Тошкентдан бу ҳаракат дастлабки қатнашчиларининг даъватини эшитдилар:

«Биз ёзувчилар — халқларнинг виждонимиз. Замондошларимизнинггина эмас, балки келажак авлодларнинг ҳам тақдири учун жавобгарлик бизнинг зиммамизга тушади... Сизларни ҳам биз билан бирга ҳақиқат, гўзаллик ва озодлик ахтариб олға қадам ташлашга даъват этамиз. Бу бизга халқ ҳаёти билан боғланган ва унга ақл-идрок ғалабаси, ер юзида адолат тантанаси учун курашда кўмаклашувчи адабиёт яратишга имкон беради...»

Дарҳақиқат, кейинги йилларда яратилган энг яхши китобларда меҳнат аҳлининг маънавий олами бутун бойлиги билан баркамол ифода этилди.

Айниқса, ўтган беш йилликда бизнинг қудратли совет ёзувчиларимиз отряди томонидан кўпгина ажойиб, ғоявий-бадий баркамол асарлар яратилди. Бу асарларда совет кишиси — бунёдкор инсон, дунёдаги энг гўзал неъмат бўлган тинчлик учун курашчи шаънига қудратли гимн янгради.

Яна бир муҳим омил тўғрисида айтиб ўтиш керак: совет сўз усталари адабиётнинг совет жамияти ҳаёти билан алоқасини мустаҳкамлаш, адабиёт ва санъатнинг ғоявий бадий савиясини кўтариш учун кўп куч-ғайрат сарфладилар, буржуа мафкурасига қарши муросасизлик билан кураш олиб бордилар, катта авлод ортидан адабиётга кириб келган навқирон истеъдодларга ғамхўрлик кўрсатдилар. Адибларимизнинг бу саъй-ҳаракатлари

партиямиз XXVI съездига Ҳисобот докладиди муносиб равишда таъкидлаб ўтилди.

Биз яхши биламизки, ҳар бир ёзувчи — совет адабиётининг мухтор вакили. Совет адиби олдиди социалистик турмуш тарзини такомиллаштириш, янги инсоннинг шаклланишига, ҳалол меҳнатига тўққинлик қилаётган ҳар бир ҳодисани таг-томири билан тугатиш борасиди катта вазифалар турибди.

Советлар мамлакатиди янги инсон — сиёсий ва ахлоқий жиҳатдан юксак маданиятли, интернационалист, ҳалол меҳнаткаш инсон вояга етди. Бугунги кунди, синфий ғанимларимиз шаънимизга сурбетларча маккорона тўқматлар ёғдираётган, виждонсизлик билан кишиларимиз онгини заҳарлашга уринаётган бир пайтди, совет кишилари ғоявий душманларимизнинг хуружларини тўғри баҳолай олиш билангина кифояланмасликлари керак, балки анти-советизм ва антикоммунизмни фаол фoш этиб боришлари даркор. Бизнинг ёзувчилик бурчимиз — ўз асарларимиз билан «ҳар бир совет кишисиди социализмнинг ҳаққонийлиги ва енгилмаслигига эътиқодни, сиёсий ҳушёрликни, Ватан, социализм ғалабалари ҳимоясига шайликни камол топтириш»дан иборат. КПСС Марказий Комитетининг «Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи ташкил этилганлигининг 60 йиллиги тўғрисида» деб чиқарган қароридаги бу сўзлар биз учун дастуриламалдир.

Бизнинг хонадонимизди катта байрам. Маълумки, ҳар бир совет кишининг умумхалқ тантаналарига тўқфа билан келиши одатга айланган. Бу гал ҳам республикамизнинг шаҳар ва қишлоқларидаги минглаб меҳнат коллективлари кўп миллатли Ватанимизнинг шонли юбилеи шарафига зиммаларига оширилган мажбуриятлар олдилар. Республикади «СССР 60 йиллигига — 60 зарбдор ҳафталик» шиори остиди меҳнат ваҳтаси бошланиб кетди: бу ҳафталикнинг биринчисини Ўзбекистон меҳнаткашлари мамлакатимиз республикалари қардошлик оиласиди оға республика — РСФСРга бағишладилар.

Ўзбекистоннинг меҳнат коллективлари билан бир сафди туриб ўзбек ёзувчилари ҳам зиммаларига юксак мажбуриятлар қабул қилдилар. Ўзбек ёзувчилари ҳозир кўп миллатли совет халқининг ҳаёти, бугунги гўзал ва нотинч, қувончли ва таҳликали дунё ҳақиди ҳаққоний асарлар яратиш учун астойдил бел боғлаганлар.

«РОССИЯ, РОССИЯ... МЕН СЕНИНГ УҒЛИНГМАН, ЭМАСМАН МЕҲМОН...»

Яқинда Ҳамид Олимжоннинг ўлмас шеъри «Россия»ни қайтадан ўқиб ўтириб, қуйидаги сатрларга келганда узоқ хаёлга толдим:

Россия, Россия, менинг Ватаним,
Мен сенинг ўғлингман, эмасман меҳмон.
Сенинг тупроғингда улғайди таним,
Ҳозирман сен учун бўлмоққа қурбон.

Қанчалар гўзал ифода, самимият, топиб-билиб айтилган сўзлар! Баъзан шундай бўлади, кимнингдир айтган фикрларига кўзингиз тушиб қолади-ю, миянгида хаёл қуюнлари бошланади, хотиралар, қиёслар бир-бирига занжирдай уланиб кетади... Ҳамид Олимжоннинг шеърини ўқиганимда ҳам шундай бўлди. Ўзбекистонда социалистик реализм санъатининг тараққиёт ва шаклланиш йўллари, совет кишиси қиёфаси, маънавий дунёсининг ўзига хос томонлари ва хусусиятлари ҳақида теран ўйлар хаёлимни олиб қочди.

Улуғ Октябрь Ўрта Осиё халқларига чинакам озодлик берди, уларнинг маданиятларини қайтадан жонлантирди ва гуллаб-яшнаш йўлига бошлади. Тарих тарих бўлиб биринчи турли миллат ва элатларга мансуб кишиларни бир аҳил оилага бирлаштирган советлар мамлакати она сайёрамининг барча ерларида эзилганлар ва ўз инсоний ҳуқуқларидан маҳрум қилинганларни ҳимоя қилиб чиқаётганларга, мустамакачилик ва ирқий камситишларга қарши миллий мустақиллик учун кураш бошлаганларга илҳом бермоқда, ёрдам қўлини чўзмоқда.

Советлар мамлакатининг тажрибаси шуни тақозо қилдики, янги маданиятни барпо қилиш қадимда барча ҳуқуқлардан маҳрум этилган инсоннинг ижтимоий сиёсий мавқеини ўзгартириш, янгича онгни шакллантириш масалалари билан чамбарчас боғлангандир. Мана шу жараёнларда адабиёт буюк ибрат қудратига эгадир.

Осиё ва Африка ёш ёзувчиларининг Тошкентда бўлиб

ўтган кейинги учрашувида Бенин Халқ Республикасидан келган қаламкаш Айя Ҳамид айтган сўзларни бир карра эслатиб ўтишни истардим: «Чинакам адабиёт — инқилобий адабиёт бўлиши керак. Бизнинг янги маданиятимиз ва санъатимизнинг кўзлари келажакка тикилган. Келажак эса тинимсиз шиддатли меҳнат ичида бугун яратилмоқда. Бизнинг вазифамиз илғор ғояларни ҳимоя қилишдангина иборат эмас. Қутлуғ ва бахтли жамият қуришга чақирадиган илғор, инқилобий, умидбахш адабиётни яратиш — бизнинг бурчимиздир...»

Бир пайтлар Совет Ўзбекистонининг ёзувчилари олдида ҳам худди мана шундай вазифалар турган эди.

Ўзбек маданияти ва санъатининг илдизлари жуда узоқ тарихий замонларга бориб тақалади. Юсуф хос Ҳожиб, Хоразмий, Саккокий, Атоий, Лутфий, Бобур, Машраб сингари оташнафас шоирларнинг шуҳрати оламга машҳур. Шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг инсонпарварлик анъаналари жаҳон маданиятининг салмоқли ютуқларидандир. Унинг ўлмас сўзлари бизга асрлар оша етиб келган тирик васият каби янграб турипти:

Одами эрсанг демагил одами,
Аники йўқ халқ ғамидин ғами.

Октябрь ғалаба қозонгач, ўз тақдирларини революция билан, социализм билан чамбарчас боғлаган ёзувчилар олдида илгари ҳеч кўрилмаган вазифа турди. Адабиёт ҳақидаги тасаввурни бутунлай ўзгартириш керак эди. Зотан, адабиёт фақат камдан-кам нозик одамларгина шуғуллангани, саводсиз, қолоқ халқ оммасидан йироқ бўлган бир олам, деб қараларди. «Таёқдай қотиб қолган анъанавий шакллар» шитоб ва шиддат билан ўзгариб бораётган ҳаётнинг жонли зарбаларини ифода қилишдан ожиз эди. Адабиётнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни ҳамда вазифаси ҳақида янгича қарашлар туғилди. Бу қарашларга кўра бадий асар нима хусусида ёзилмасин, ўзида одам боласининг кечинмаларини, катта умумхалқ масалаларини кўтариб чиққандагина, замонага ҳаққоний кўзгу бўлгандагина чинакам адабиёт, деб аталиши мумкин эди. Кишини ўтмишдан қолган, чекланган, тор ақидаларнинг кишанларида сақлашга интилган эскича (гарчи улар жуда чиройли ва рангин шаклларга солиб сайратилган бўлса ҳам) бидъатларни очиб ташлаш, инсон камолотига хизмат қиладиган ғояларни илгари еуриш ва тасдиқлаш, халқ дилига сингдириш керак бўлди. Оғир синфий курашларда шун-

дай бир эътиқод туғилди: асрлар бўйи вужудга келган нафосат ва бу маданий анъаналарнинг ижодкори инсон бугун қандай қиёфага эга бўлади, психологияси, ахлоқи қай йўсинда ривожланади. Бу ишда айниқса, адабиётнинг роли катта. Чунки у ҳаёт масалаларини қўзғатибгина қолмасдан, уларга жавоб ҳам излашга мажбур.

Ҳа, мисли кўрилмаган воқеалар содир бўлмоқда эди. Ўзбек адабиётига ҳам реализмнинг қудратли, ўзгартирувчи шамоллари кириб келди. Яна оташин шоир Ҳамид Олимжоннинг фикрларига диққатингизни жалб қиламан. У ўзининг М. Горький асарлари билан биринчи марта қандай танишганлиги ҳақида шундай ибратли сўзларни ёзиб қолдирган: «Бу 1928 йилларда эди... Горькийнинг «Менинг дорилфунунларим» китобини ўқидим. Бу ўқиш энг аввало менинг роман ва ҳикоя китоблари ҳақидаги содда тушунчамни парча-парча қилди. Иккинчидан, у менинг ўй ва хаёлларимга шунчалик таъсир қилдики, мен буни ҳозир ҳам яхшилаб айтиб беришдан ожизман... Менинг назаримда, дунёнинг энг катта китоби шу эди...»

Шунга ўхшаш фикрларни Ҳамза, Садриддин Айний, Ойбек, Абдулла Қодирий ва Ғафур Ғулом каби ўзбек адабиётининг қатор асоскорларидан ҳам келтиришимиз мумкин. Максим Горькийнинг бадий сабоқлари бизнинг прозамиз ва драматургиямизда чинакам ижодий инқилоб ясади.

Социалистик жамият қуриш жуда кўп ижтимоий-иқтисодий вазифаларни илғари сурди. Янгича бадий муносабат яратмасдан туриб, уларни акс эттириш қийин эди. Ёзувчиларимиз ижтимоий ҳаёт кун тартибига қўйган масалаларни кўтариб чиқишнинг таъсирчан, ёрқин, самарадор йўлларини тинмай қидирдилар.

Ҳаётнинг ўзи реализм қанчалар буюк истиқболга эга эканлигини исботлаб берди. Адабиётимиз миллий маданиятнинг илғор анъаналарига таянган ҳолда даврнинг революцион йўналишларини пишиқ илғаб олиб, ҳаётни янги, социалистик воқелик нуқтаи назари асосида ёрита бошлади.

Шу маънодаги реалист адиб, шахсан менинг назар-эътиборимда, доимо муаррихдир. Зотан, у инсон тажрибаларининг бадий тарихини яратади. Ёзувчи билан саркотибнинг фарқи ҳам мана шунда кўринади. Саркотибдан фарқли равишда ёзувчи ҳаёт ва инсон келажаги ҳақида ўзининг изчил қарашларига, яхлит программасига эга. Бу программасининг моҳияти ва амалиёти эса нечук қаҳрамон образини яратиши, тарих саҳнасига олиб чиқиши,

Шунинг воситасида воқеликнинг қандай ғоявий-эстетик қарашларини ифода этишида намоён бўлади.

Қаҳрамон танлаш жуда жиддий масалалар билан боғлиқ. Қаҳрамон қанчалар типик, салмоқли бўлса, давр ҳам унинг мураккаб дунёсида шунчалар теран аксини топади.

Кейинги ўн йиллар давомида яратилган ўзбек адибларининг асарлари Бутуниттифоқ ҳамда жаҳон китобхоналарига яхши таниш. Уларнинг ғоявий-бадний хусусиятлари ҳақида танқидчилик бир талай фикрларни ўртага ташлаган. Шунинг учун ҳам, мен бу асарларни қайта бошдан санаб, таҳлил қилиб ўтирмоқчи эмасман. Мен «Ҳисобот» ёзаётганим йўқ. Адибларнинг қоғозга тушган янги асарлари ҳақида фақат икки оғиз айтиб ўтмоқчиман. Уйлайманки, улар ҳақидаги бор фикрларга ҳали кўп марта қайтсак керак.

Юқорида мен адиб билан тарих муносабатлари ҳақида қисқа тўхталиб ўтган эдим. Комил Яшиннинг «Ҳамза» ва Одил Ёқубовнинг яқинда тугалланган «Кўҳна дунё» романи шу фикримнинг исботига яна бир далолатдир.

Одил Ёқубовнинг романи марказида — Ибн Сино ҳамда Беруний тақдирлари, улар яшаган кўҳна давр туради. Авторнинг хулосалари ва умумлашмалари кенг бўлгани учун ҳам кекса тарих саҳифалари ажиб замонавий маъно касб этган. Асрлар оша қилинган саёҳат теран фалсафий умумлашмалар қилишга имкон беради. Романда тасвирланган барча воқеалар фақат ҳужжатлар доираси билан чеклаб қўйилмаган. Одил Ёқубов тарихни кўз олдига келтиради, тарих билан баҳслашади, замондошларга узоқ даврларнинг тажрибаларидан гувоҳлик бераётгандай бўлади. У тарихга бугунги кунимиз нуқтаи назаридан қарай олиш даражасига кўтарилган адиб.

Шуниси диққатга сазоворки, эстон адабиётида яқин пайтлар ичида бир-биридан мустақил ҳолда яратилган икки асар пайдо бўлди. Уларда Псков ерларида жанг қилган эстон аскарлари ҳақида ҳикоя кетади. Гап Вл. Бэ-экманнинг «Ўлим юз бўлса ҳам» ва Ю. Пеегелнинг «Мен урушнинг биринчи ёзида ўлганман» асарлари устида бормоқда.

Ўтган уруш хотираси совет халқининг қалбида, агар арман шоири Паруир Севакнинг гўзал сўзи билан айтадиган бўлсак, мисли «Мангу тинмас қўнғироқлар» каби жангга туради. Хушёрликка, тинчлик иши учун тинимсиз курашга чақиради.

Пиримқул Қодиров ўзининг «Олмос камар» романи устида кўп йиллардан бери меҳнат қилмоқда. Адиб роман-

нинг янги редакциясини тугаллади. «Олмос камар» бугунги тошкентликлар ҳаётини акс эттиришга бағишланган. 2000 йиллик санасини нишонлаш арафасида турган республика пойтахтининг ижодкор кишилари ишда, турмушда, ижтимоий ҳаётда янгилик излайдилар, келажакни кўзлайдилар. Уларнинг маънавий оламлари бой ва ранг-баранг. Адиб, назаримда, шаҳар ҳаётини акс эттирувчи маънавий (уй-рўзгор тирикчилиги ҳақидаги) асарларнинг одатий чегарасидан аянча юқори кўтарилолган, замондошимизни ҳаяжонга солувчи ижтимоий, ахлоқий муаммолар тасвири-ни топа билган.

Ўзбекистон Ёзувчилар союзи ёш қалмакашларни тарбиялаш мақсадида маълум ишларни амалга ошироқда. 1982 йилнинг ёз ойларида биз Сирдарё ва Жиззах областларида Союзимизнинг кўчма секретариатини ўтказдик, Ёзувчилар союзининг икки область бўлимини очдик, яхши ният ёрти мол, деганларидек сафимизга бир қатор ёшларни қабул қилдик.

Бугунги қаламкаш ёшлар адабиётимизнинг ойдин келажакдирлар. Ёшларимизнинг ижодий ютуқлари, аввало, ўзларига боғлиқ. Улар Ватан ва халқ йўлида жонларини тиксалар, ғайрат ва матонат билан ижод дардини чексалар, ўзларига нисбатан талабчан ва камтарин бўлсалар, камолга етиш учун тиниб-тинчимай қайғурсалар ва кўнгиш қурғурни кенг тутсалар, унда адабиётимизнинг катта ҳаётини шараф билан давом эттириш масъулиятига эришадилар.

Бадиий сўз ва айниқса, санъаткор адибнинг сўзи инсонга хос улуг кароматлардан бирини, инсон руҳининг беқиёс қудратини ифодалайди. Мана шунинг учун ҳам назаримда, ҳар бир китоб — руҳий энергиянинг аксидасидир. Ёш қаламкашларга яна бир карра шуни эслатиб ўтишни истайман: Ёзувчилар союзига ўтиш, камолот оstonасига қадам босишдир. Ёзувчилар союзининг билети — маҳорат касб этиш учун ёки Олимпга кўтарилиш учун берилган мандат қоғози эмас. Бу партия билан халқ олдидаги масъулият, минг йиллик адабиёт олдидаги масъулиятининг бир нишонаси, холос.

Бу сафар Жиззахга бораётган чоғимда, айниқса, шулар ҳақида кўп ўйладим. Кета-кетгунча инсон иродаси билан обод бўлаётган чўллар бағридан, чўлқуварлар далаларидан ўтиб бордик. Яқин-яқинларгача ҳам бу ерлардан одам ўтса оёғи, қуш учса қаноти куяр эди. Ҳозир кўм-кўк бепоён пахтазорлар ичида деҳқон ҳосил парваришлаб юрибди...

Узбек совет адабиётининг тараққиёт йўлларини тасав-
вуримдан кечирарканман, адабиётимизда меҳнат мавзуси
энг муҳим, энг улкан мавзу бўлиб келганлигини қайд эта-
ман. Умуман, меҳнат мавзуси адабиётдаги энг мураккаб
мавзу. Шунинг учун ҳам совет халқининг меҳнат фаолиятини
кенг ва рўйрост кўрсатишга интилаётган ижодкорлар
асарида меҳнат жараёни ўзининг бутун мураккаблигида,
ҳақиқий гўзаллигида ҳаётий зиддиятлар динамикасида
кўринишини, юксак бадият билан акс эттирилишини
истардик. Меҳнат тасвирига мана шундай катта талаблар
қўйишимиз керак, албатта. Танқидчилар ҳам бундай
қолларда фақат кўтарилган масалаларнинг ўзинигина
зикр қилиш билан чекланиб қолмасдан, асарнинг бадий
ифодавий томонларига жиддий эстетик талаблар асосида
ёндошишлари зарур. Кўпинча бундай чоғларда автор
қаламга олган масалаларнинг долзарблигини айтиб ўтиш
билан муҳокама барҳам топади.

Ижтимоий-фалсафий маънодаги меҳнат, қалбнинг меҳ-
нати, онгнинг уйғониш ва юксалиш жараёнлари, теран
ғоявийлик касб этиши — ёзувчиларимиз бу масалалар ҳа-
қида пухта ўйлашлари лозим. Булар ҳали ижод даргоҳи-
да кам ишланган соҳалар дейиш мумкин. Ҳа, қанчадан-
қанча ижодий имкониятлар яшириниб ётибди бу еру за-
минда!

СССР халқларининг қардошларча дўстлиги, мамлакат-
тимиздаги турли республикалар ёзувчилари ўртасида пай-
до бўлган ижодий ҳамкорлик ва мустақкам дўстлик ало-
қалари, қон-қардошлик намуналари ҳақида мен жуда
кўп мисоллар келтиришим мумкин эди. Лекин мен ҳозир
«хотира кўчаларидан» ортга қайтмоқчиман-да, фақат ик-
ки воқеани айтиб бермоқчиман. Улар турли вақтларда рўй
берган бўлишига қарамай, менинг онгимда рамзий бир
бутунликда яшайди.

1942 йил сентябрь. Фашистлар Волга бўйларига етиб
келганлар. Тошкентда эса ўша пайтда А. Толстой ва А.
Ахматова, С. Городецкий ва К. Чуковский, Б. Лавренев
ва Н. Погодин... яшар, ижод қилар эдилар. Анча вақт
Тошкентда истиқомат қилган ва ажойиб хотиралар ёзиб
қолдирган К. Симоновнинг «Солдат бўлиб туғилмайдилар»
китобининг саҳифаларини очаман. Ҳарбий врач «Татьяна
Овсянникова ярадор бўлиб Ўзбекистонга даволангани
келди. Таня юриб бораркан, мана шу майдон ҳақида Ма-
линин айтган сўзларни эслади. Калинин бир кеча мана шу
майдонда кўчириб келтирилган бир неча минг кишилар
тунаш учун ётганларини кўрган экан. Эрталабгача минг

одамдан биронтаси ҳам майдонда қолмабди. Яхшими, ёмонми, ҳаммаларига бошпана беришибди».

Иккинчи воқеа эса Тошкент зилзиласи. Табиат офати-га учраган Тошкентни бутун советлар мамлакати ўз па-ноҳига олди. 1966 йилда даҳшатли ер қимирлашини боши-дан кечирган Совет Ўзбекистонининг пойтахти Тошкент бугун тобора кўркам бўлиб бормоқда. У мардлик ва дўст-лик шаҳри сифатида шуҳрат қозонди.

Мени мана шу мавзу — одамлар ва табиатнинг яши-рин кучлари, совет кишиси характеридаги қаҳрамонлик ва матонат ўзига тортади. Янги асарларимдан бирида шу-ларни акс эттишни дилимга тукканман. Бу асарим ўтган воқеалар ҳамда фактларнинг йиғиндиси бўлиб қолишини асло истамайман. У, китобхонларни чуқур ўйлантирса, ҳаяжонга солса, дейман. Менинг тинчимни бузган ҳаёт коллизиялари китобхонни ҳам асир қилса, тўлқинлантир-са, ўйлатса, деб орзу қиламан.

Сўзимнинг охирида яна бир саволга жавоб бериб ўт-сам. Бу саволни чет элларда бўлганимда менга кўп март-та беришарди. У мени доим ўйлатади. Совет кишисининг буржуа жамияти кишисидан ажратиб турадиган бирон-бир психологик хусусияти борми, деб сўрашарди.

Ишончим комилки, шундай хусусият бор. Мен уни қис-қагина қилиб, ижтимоий оптимизм, дейман. *Орзу қила билиш хусусияти. Келажакка ишонч иродаси.* Бу борада совет кишилари ҳамisha тирик, гоят ажойиб анъаналарга эгадирлар.

В. И. Ленин 1902 йилда большевиклар ҳаракатининг оғир паллаларида ўзининг машҳур «Нима қилмоқ ке-рак?» асарини ёзган ва уни марксистик партиянинг идео-логик асосларини яратишга бағишлаган эди. Мана шу бе-ҳад жиддий назарий асарда илҳом билан ёзилган сўзлар бор... хаёл суриш ҳақида: «Хаёл сурмоқ керак?» Бу сўз-ларни ёздиму қўрқиб кетдим. Мен ўзимни «бирлаштирув-чи съездда» ўтирган, деб хаёл қилдим... Ана, ўртоқ Мартинов ўрнидан туриб, даҳшат билан менга мурожаат қилиб: «Рухсат беринг сиздан сўрашга, автономияли редак-ция партия комитетларидан рухсат олмай, хаёл суришга ҳақлими?» дейди. Унинг кетидан ўртоқ Кричевский тура-ди... янада даҳшатлироқ қиёфада давом этади: «Мен сў-райманки, марксист умуман хаёл суришга ҳақлими?..»

Бу даҳшатли саволлар фикримга келиши биланоқ этим жимирлашиб кетди, қаерга яширинсам экан, деб ўй-лайман, холос. Қани, Писаревнинг орқасига яширишиб кўрай-чи.

Писарев хаёл билан ҳақиқат ўртасидаги зиддият масаласида бундай деб ёзган эди: «Зиддиятнинг зиддиятдан фарқи бор. Менинг хаёлим воқеаларнинг табиий боришидан ўзиб кетиши ҳам мумкин ёки бутунлай бошқа томонга, воқеаларнинг табиий бориши ҳеч қачон етакламайдиган томонга қараб кетиши ҳам мумкин. Биринчи ҳолда хаёл ҳеч қандай зарар келтирмайди; у ҳатто меҳнаткаш кишига мадад бўла олади, унинг ғайратини кучайтира олади. Агар кишида бу хил хаёл қилиш қобилияти бўлмаса, баъзи-баъзида хаёли югуриб олдинга ўтиб кета олмаса ва ўз қўли билан эндигина ижод этилаётган ишнинг бутун манзарасини ўз хаёлида тўла ва тўқис тасаввур қила билмаса: у ҳолда одамни санъат, фан ва тирикчилик соҳасидаги ғоят катта ва зерикарли ишларни бошламоққа ва охирига етказмоққа ҳаракат қилишга нима мажбур этганини мен асло тушуна олмайман... Агар, хаёл сурувчи одам ўз хаёлига жиддий суратда ишонса, турмушга диққат билан қараб, кўрганларини ўзининг хаёл оти, орзулари билан солиштирса ва умуман ўз хаёлини рўёбга чиқариш йўлида астойдил ишласа, бу ҳолда хаёл билан ҳақиқат ўртасидаги зиддият ҳеч қандай зарар келтирмайди. Хаёл билан ҳаёт ўртасида бирмунча яқинлик бўлса, у вақтда ҳамма нарса жойида бўлади».

Афсуски, ана шу хаёллар бизнинг ҳаракатимизда жуда оз.

Бугунги кунда барча совет халқлари ленинча коммунистик партия раҳбарлигида ўзларининг қаҳрамонона меҳнатлари билан ер юзида энг адолатли, энг тоза жамиятнинг асосларини барпо этаётган экан, бизнинг орзуларимиз — тинчлик ва коммунизмдир. Бизнинг бутун ишимиз, сўзимиз, курашларимиз, интилишларимиз шунга қаратилган. Биз — орзу қилувчи халқимиз!..

Биз ғалаба қозонишимизга, албатта, ишонамиз!

1983 йил

КАЛБИМ, ТИЛАГИМ!..

*Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи
правлениеси пленуми минбаридан ай-
тилган сўз.*

Уртоқлар!

Тақдирдан ўргилсак арзийди. Қарангки, Ленин ва Улуғ Октябрь ақидаларининг янги тарихий шароитдаги революцион равнақи бўлган КПСС XXVII съезди кунларига ҳам етишдик. Кўпдан бери қалбимиз тилаги шу эди — юзага чиқди. Бинобарин, ўзини ватавпарвар ва коммунист деб билган ҳар бир одамга, партия ва бутун совет халқи зиммасида турган бугунги долзарб вазифаларни ва, айниқса, янгича сиёсий тафаккур иродасини кўнглига жо қилиш даражасига эришган ҳар бир инсонга аён ва равшанки, мақсадимиз иқтисодий тараққиёт соҳасида юз берган беўхшов, алдам-қалдам кўникмалар тағнига тездан сув қуймоқдан, меҳнат аҳли ташаббуси ва ижодий фаолиятига йўлни катта очмоқдан, инқилобий ўзгаришлар чеки-чегарасини кенгайтириш чораларини кўрмоқдан иборатдир. Барча муаммолар сандиғига тушадиган ўша мақсад калидини, дейилади партия кўрсатмаларида, мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг гаровига саналган жадал суръат ва илмий жасорат майдонидан қидирмоқ лозим.

Ленинчасига шижоатли, равшан, лўнда, тагдор бу сўзларнинг таъсир кучи, гарчи айрим қийинчиликлар билан бўлса-да, меҳнат ва ижодий ғайрат қаловини сабот билан, пайдар-пай яхшилик, одамийлик ва орасталик, самарадорлик томон, зарбдорлик томон ўзгартираётгани энди ҳаммамизга аён. Ростданам, Ватанимиз бўйлаб эсмиш тоза шаббода, баҳри камол янгилик, эзгулик уруғини сепмоқда ва меҳнат аҳлининг кўнглини жасорат, меҳр гулига ўрамоқда.

Партия съезди ҳужжатларида рақам этилган яна бир фикрни эслатгим бор. Ҳозирги режаларимиз ижроси, дейилади у ерда, Совет Иттифоқининг қандай муваффақиятларга эришгани ҳолда XXI асрга қадам босиши лозим эканлигини, социализмнинг халқаро оламдаги қиёфаси ва мавқеи қай андазада бўлиши кераклигини, мавжудот билан башариятнинг эртанги аҳволи нечук кечиши зарурли-

гини бир лаҳзаям унутмай, кун сайин тер тўкишимизга боғлиқдир. Шундай.

Хўш, шумикан — янгича сиёсий тафаккур маъниси? Ҳа-да. Шумикан — янгича равнақ топиш хусусидаги ниятимизнинг стратегик қиёми? Албатта, аини ўзи. Кўз ўнгимизда қанот ёзмиш яратувчилик, ошкоралик ва фаоллик кайфияти, ҳалол меҳнат ва ижод нафаси, тўқис меҳроқибат ва маънавият ҳаловати ҳалиги янгича тушунчалар белгисидир, яхшилик, ростгўйлик, амал — ҳамал баҳоридир. Устига-устак Рейкьявик тарихи — советлар билан америкаликлар ўртасидаги олий даражадаги учрашув яқунлари, партияimiz Марказий Комитети Бош секретари М. С. Горбачевнинг беҳад изчил ва оқилона фаолияти, анави қаноатимизга куч берди.

Билишимча, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети III Пленуми қарорлари ҳамда мамлакатимиз адиблари VIII съезди ишининг хулосалари ҳар қайсимизни, шу жумладан, Ёзувчилар союзини худди ана шундай масъулиятли, ориятли, тиниб-тинчимас меҳнат майдонига шайламоқда. Биз — сафарбармиз. Шу кеча-кундузда, коммунистик ижтимоий ва адабий ўзгаришлар кучга тўлиб бораётган бир даврда марди майдон синовига дош бериш, социал-иқтисодий ривожланишни жадаллаштирув программасини амалга ошириш, маънавий шарт-шароитни яратиш, жаҳон халқларининг тинч-армонсиз турмушию самимий биродарлиги учун кураш йўлида жонбозлик кўрсатиш барчамизнинг партия ва халқ олдидаги ватанпарварлик бурчимиздир. Эшитган чиқарсиз, «ёзувчи» номини кўтарган заҳматкаш иқтидорининг азалий ва абадий «тоши» бор. У ҳам бўлса одам боласи кечмиш-кечирмишларининг тўла-тўқис, бутунасига виждоний тасвири (образи)ни яратиш маҳоратига эришмоқдан, Ленин айтгандай, бадий ҳақиқатга хос ўзликни намоён қила билмоқдан, далиллар ҳақиқати ҳамда виждон ҳақиқатини хотирада сақлай олмоқдан иборат. Бу — чархпалак тегирмонини юргизишдан ҳам мушкулдир. Инсон омил билан ҳақиқатига фидойи қаламкашнинг дарди, зақоси, чидами, хаёли, ижод принциплари ўта мураккаб ички боғланишларга эга.

Тўғрилиқ, покизалик мактабининг бу каби сабоқлари, ҳаётимизда юз берган ҳам ижобий ва ҳам салбий томонларни рўйирост тилга олувчи ошкоралик ҳақиқати, янгилик билан эскилик, яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги кураш диалектикаси совет ёзувчисининг жони, меҳнати ва фикризикри, асос-эътборидир... Буни республикамиз адабиёти ва санъатининг нафас олишидан ҳам кўрса бўлади: ёзув-

чилар дунё қараши, фикр-ёди қайта қуриш чашмасидан сув ичаётгани, кўпгиналари (мен ҳам қатордан қолмасам дейман) партия ва халқ бел боғлаган қутлуғ ишнинг кўлами билан янгича мазмунини англаганлари ҳолда янги асарлари — инсон шакли ва қадри устида меҳнат қилаётганлари шундоғ сезилиб турибди. Журъат бошланиб кетди, баракасиям, албатта, ёмон бўлмас. Фақат Ёзувчилар союзи раҳбарлари билан Партбюромиз негадир бу мақсадлардан узоқлар, ҳануз четда юришибди. Нимага энди ижодий жараён оқимини интенсификация ўзанига солиб юбормоқ учун, каттакон ва кўпни билган ташкилотимиз тажрибасига замонавий революцион нуқтаи назарни шундайгина пайванд қилмоқ ва анъаналарини устиворлик билан бойитмоқ учун, ҳосиятли ишларга қанот бермоқ ва истеъдодли ёшларни ҳалол қўллаб-қувватламоқ учун вақт, диққат, фидойилик етишмас экан? Минг афсуски, қайта қуриш ҳақида, эстетик талабчанликни артоқлаш ҳақида гапимиз қоп-қоп, ўтлаганимиз-ўтлаган, амалда эса лаган-бардорлик, лоқайдлик касалидан нари кетилмаяпти. Уткинчи икир-чикир нарсалар шарҳи даражасида қолиб кетган, мағзи пачақ, тағи бўш пьесалар — Саид Аҳмаднинг «Қуёв» ва У. Умарбековнинг «Курорт» асарлари мақтовини оширмоқ шу фикр далилига, тил бошқаю дил бошқалигига биргина мисолдир. Яхшимас. Талантгаям, ошкораликкаям ярашмайдиган қилиқ бу.

КПСС Марказий Комитетининг «Советская культура» газетасига (1986 йил, 26 август) бир қаранг-а: кўзингиз ёзувчи Комил Икромовнинг «Афти яширин кимса» сарлавҳали ҳақгўй мақоласига тушади. Уни жамоатчилик ўрта-сида атрофлича, кенг миқёсда муҳокама қилинар хаёлида эдик. Бўлмади, ўрнига бу гал ҳам ҳунар кўрсатишди: юзак, тор, ошначилик қарашлар устин чиқиб, «Тошкентлик бир гуруҳ маданият арбоблари» номидан исботи ғалат, замини пуч «жавоб хат» битилибди. Шундан сўнг, ўзининг аввалги мақоласига қайтишга мажбур бўлган «Советская культура» редакцияси 14 октябрь сонида «Яна бир бор «Афти яширин кимса» тўғрисида» деган янги материални эълон қилди. Газета редакциясининг холисона, тўппа-тўғри, иккиланишга йўл қўймайдиган бу галги фикр-мулоҳазаларидан баъзи бир ўзгача қадам босишлар янаям равшанлик тортди, кўзимиз мошдек очилди. Аммо, шу гаплардан кейин ҳам афтода тилимиз айланмайди — жимжитлик, ҳолбуки баъзи бир мўътабар мажлислардаям чап беришдан, найрангбозлик йўлини «қистириб» юборишдан қайтилмайди. Нима бўлса бўлсин — айб очилмаса бас

экан, бисотда чақама-чатти «баҳона»лар анча қайтган нормард қабиллида иш тутамиз. Қарангки, ҳурматли «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетамиз ҳам КПСС Марказий Комитети органида чиққан мақолаларни кўчириб босишга ярамади. Яна десангиз, бунинг отини нуқтаи назар қўйиб олишган, ё тавба.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети III Пленумида қилинган докладда шундай сўзлар бор: «Бизларни «Правда Востока» газетасида (редактори Г. Г. Неклеса) тез-тез юз бераётган хатолар, баъзан ниҳоятда жиддий тахлитда, ташвишга солмоқда». Топиб айтилган, ўз вақтида айтилган гап бу! Чунончи, бадиий нафосат зиёдиларига нисбатан андак ҳурматсизлик, беандишаллик «Правда Востока» газетасининг ҳозирги иш услубига хос бир одат бўлиб қолди. Наинки, талабчанлик ва хайрихоҳлик ниятида қилинган танқид билан, бундай танқид ҳаётимиз қонуни бўлмоғи шарт, танқидбозлик, ёлғон-яшиқ сафсатабозлик ўртасида ётган катта фарқнинг тагига етмасалар?! Газетанинг 1986 йил, 9 февраль сонисида босилган В. Шаловаловнинг «Инсоф тўлқинида» сарлавҳали мақоласи шундай фарқлай билмасликнинг хунук оқибатидир. Ф. Хўжаев ҳам ўзининг «Эртанги сабоқ» мақоласида («Правда Востока», 1986 йил, 26 сентябрь) худди ана шу ёлғон, башараси совуқ ва асоси пуч усулда иш кўради. Боз айтмоқ керакки, яна бошқа республика газеталари ҳам киши кўнглига озор берадиган алай-балай «ўйин»лар яқинида қайта-қайта ўралашадиган, тўғридан эгрини ажрим этишда тутуриқсизликларга борадиган, тўғри, ҳалол одамларга чанг соладиган бўлиб олишди. Айтинг-чи, соғлом танқид ва ўз-ўзини танқид жасорати қайдаю қўпол маъмуриятчилик, мустақил фикрли кишиларни исканжага олмоқ, «ур калтак» йўлини ишлатмоқ қайда? Булар ораси ер билан осмон-ку. Халқимиз, Ватанимиз куч-қудрати Ленин таълимотига мос демократизмнинг маънан соғлом ва тоза ҳаво ҳоким муҳитидагина қарор топуви мумкин. Буни асло унутмаслик лозим. Ошқоралик — дилкашлик, жамиятимизнинг гуманистик чироғи!

«Правда Востока» газетасининг тилга олинган хатолари орасида жуда муҳим сиёсий масалалар ҳам йўқ эмас. В. И. Ленин «Партия ташкилоти ва партиявий адабиёт» асарининг 80 йиллиги муносабати билан газетада «Ҳаёт тасдиқлаган каромат» деган мақола (1985 йил, 26 ноябрь) босилган эди. Унда, айрим тарихий воқеалар ва Ленинга тегишли фикрлар ҳақида сўз кетган.

да, кечириб бўлмас парвосизликка йўл қўйилади. Ҳа, буларнинг барчаси ғоят ва бағоят жиддий хатолардир.

Диққатингизни яна бир масалага тортмоқчиман. Ана шу кунларда тасодифан, қўлимга бир китоб тушиб қолди: «Ривожланган социализм даврида КПССнинг Советларга кўрсатган раҳбарлик роли» (Ўзбекистон ССР материаллари асосида). Бу китобни 1982 йили «Ўзбекистон» нашриёти чиқазган. Автори — Р. Ҳ. Абдуллаева. Ҳажми 295 саҳифадан иборат. Бу китобни ўқир эканман, ҳушим қочди. Бу қанақаси? Нима сабабдан шу вақтгача ушбу китоб ҳақида бирон сўз айтилмади — Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг XVI Пленуми (1984) ва III Пленумидаям (1986), Фанлар академияси ва Партия тарихи институтидаям, партия матбуот, республика тарихшунослари ва файласуфлари асарларидаям хотиржамлик, чурқ этилмайди. Хўш, оғайнилар, ошкоралик қаёққа кетди?! Нима сабабдан, кимлар «кучи» билан бундоғ китоб эндиги, қайта қуриш давримизда ҳам яшаш ҳуқуқига эга? Тушунмадим.

КПСС Марказий Комитети Бош секретари М. С. Горбачевнинг партиямизни XXVII съездида қилган Сиёсий докладида Ўзбекистон ҳаётида содир бўлган нохуш, жиддий хато ва камчиликларга берилган тўғридан-тўғри, марксча-ленинча таҳлилга асосланган баҳо ҳаммамизга маълум. Коммунистлар, қимирлаган жон, бутун республика халқи йўл қўйилган фожиона ҳодисалар моҳиятини англаб, атроф-муҳитнинг соғлом бўлмоғи, революцион ўзгаришлар, янгиликлар қарор топмоғи, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш суръатининг жадаллашмоғи учун мардона курашни, салим меҳнатни бошлаб юбордилар. Орият зўр, ишонч комил, демак ғалаба биз билан!

Бунинг учун эски, хато қарашларни, уларга таяниб ёзилган сохта, калтабин асарларни, жамоатчилик назаридан олиб қочилган Р. Ҳ. Абдуллаеванинг китобини ҳам ўртадан кўтариб ташламоқ лозим. Ёмонни яхши, хатони тўғри, фожиани байрам ўрнида кўрсатишга интилган ғайритарихий, ғайриилмий китобдан не фойда? Аксинча, бунинг турган-битгани жамиятимизга, илмимизга, маданиятимизга зарар!

Айни замонда ижодий интенсификация амали, барча кучларни бирлаштирув соф ҳаводек керак бўлиб турибди. Бир ёқадан бош чиқаришга нима етсин. Афтидан, ўтмишда йўл қўйилган чалкашликлар — ишқалликлар сабабини айирмачиликдан — давлат ва жамият ишларини юргизишда фақат бир гуруҳ одамлар фикрини инобатга олиб, бош-

қа бировларни, гарчи нияти яхши, меҳнаткаш ва билимдон шахслар бўлишса-да, бутунлайин четлаштириш сингари корчалонликдан, яъни тарафкашлик фаолиятидан (таг-томири кесилсин-а!) изламоқ керак. Тўғри, бизнинг бугунги ҳаракатимиз самараси шахсий фикр билан кол-келтив фикрининг бир жойдан чиқишига, жамоатчилик фикрига ҳурмат сақлаш садоқатига, ғоявий турғунликни тугатиш ва талабчанликка қаттиқ боғлиқ экани тўп-тўғри гапдир,— Ленин васиятидир.

Барчамизнинг сермашаққат ёзувчилик ишларимиздаям хато-камчиликлар ва зайф томонлар йўқ эмас. Меним Ёзувчилар союзи раҳбари сифатида қилган тўрт йиллик меҳнатимда ҳам ундайлар топилади. Эндиги вазифа бундай қусурларга йўл қўймаслик!.. Бахтимиз бор экан. Партияимизнинг тарихий XXVII съезди қарорлари ва ҳужжатлари кўзимизни очди, ҳақиқатдан янги, революцион сабоқ олдик, хато-камчиликлардан озод бўлиш машқини ўргандик, ишончимизга-ишонч қўшилди. Ҳа, азизлар, партия ва халқ иродаси бизни янгидан-янги зафарлар сари, келажакимиз чўққилари сари ғайратга чорламоқда!

Қалбимиз, тилагимиз ҳам шуни истайди!

1986 йил.

МУНДАРИЖА

Таржимаи ҳол. (Лавҳалар)	3
------------------------------------	---

НАСР

Назокат. Ҳикоя	24
Икки дил — икки олам. Ҳикоя	30
Қамалак. Қисса	45
Қўзлари чўлпон. Қисса	57

САҲНА

Замон драмаси	84
Қонли сароб	133
Юлдузлар жамоли	169
Тирик мурда. (Л. Н. Толстойдан таржима)	226

ЭҚРАН

Оппоқ тонг қўшиғи. Киносценарий	296
---	-----

МИНБАР

Давр овози	346
Қудратимиз манбаи	350
Одамлар, босқинчини тўхтатайлик	354
Олис ва яқиндан	356
Гўзал ва нотинч дунё	359
«Россия... Россия... Мен сенинг ўғлингман, эмасман меҳмон»	366
Қалбим, тилагим	374

На узбекском языке

САРВАР АЗИМОВ
ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ
В 2-Х ТОМАХ

Том 1

ДРАМА ВЕКА

ПРОЗА
ДРАМАТУРГИЯ
ЭКРАН
Трибуна

Тақризчи—филология фанлари доктори Э. А. Қаримов

Редактор *Р. Абдурашид*
Рассом *Қ. Ишин*
Расмлар редактори *М. Карпузао*
Техн. редактор *В. Барсукова*
Корректор *О. Турдибекова*
ИБ № 4123

Босмахонага берилди 09. 12. 87. Босишга рухсат этилди 14. 06. 88. Формати 84×108/32. Босмахона қоғози № 1, Адабий гарнитур. Юқори босма. Шартли босма л. 20,16.+0,94 (вкл.) Шартли кр.-оттиск 21,05. Нашр л. 21,48+0,53 (вкл.) Тиражи 45 000, Заказ № 1090/170. Ваҳоси 1 с. 70 т. Шартнома № 107—87.

Ғафур Ғуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети «Мағбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг 2-босмахонаси. 702800. Янгийул ш., Самарқанд кўчаси, 44.

Азимов, Сарвар.

Сайланма: 2 томлик. Т. 1. Замон драмаси: Наср, саҳна, экран, минбар. — Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. — 384 б.

Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси Сарвар Азимовнинг икки томлик сайланма асарларининг биринчи томига ёзувчининг турли йилларда эълон қилинган «Камалак», «Кўзлари чўлпон», «Икки дил — икки олам» каби насрий асарлари, «Замон драмаси», «Қонли сароб», «Юлдузлар жамоли» драмалари, шунингдек, публицистик мақолаларидан намуналар киритилди.

Бу асарлардаги жонкуяр, коммунистик эътиқоди бутун, жаҳонгашта қаҳрамонлар билан яна бир бор кўришув сиз, азиз китобхонни ҳам хурсанд қилади, деб ўйлаймиз.

Азимов С. Избранные произведения в 2-томах. Т. 1. Драма века: Проза, драматургия, экран, трибуна.

**ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЕТ ВА САНЪАТ НАШРИЕТИ
1988 ЙИЛДА
ҚУШИДАГИ КИТОБЛАРНИ
НАШР ЭТДИ:**

- А. Қаҳҳор. АСАРЛАР. 3-жилд.**
П. Қодиров. САЙЛАНМА. 2-жилд.
Шухрат. САЙЛАНМА. 1-жилд.
Шухрат. САЙЛАНМА. 2-жилд.
С. Азимов. САЙЛАНМА. 1-жилд.
М. Шайхзода. ДУНЁ БОҶИИ.

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЕТ ВА САЊЪАТ НАШРИЕТИ
1988 ЙИЛДА
ҚУЙИДАГИ КИТОБЛАРНИ
НАШР ЭТАДИ:

- А. Қаҳҳор. АСАРЛАР. 4-жилд.
- П. Қодиров. САЙЛАНМА. 3-жилд.
- С. Азимов. САЙЛАНМА. 2-жилд.
- С. Кароматов. САЙЛАНМА. 1-жилд.
- С. Кароматов. САЙЛАНМА. 2-жилд.
- М. Ҳамроев. ҲАЁТ АЛАНГАСИ.
- Г. Нуруллаева. САЙЛАНМА.